

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Iva Papić

**SREDNJOVJEKOVNA SAKRALNA
ARHITEKTURA ISTOČNE SLAVONIJE,
BARANJE I SRIJEMA TE NJEZINE
PREOBRAZBE U VREMENU
OSMANSKE VLASTI**

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr.sc. Vladimir P. Goss,
Komentor: dr.sc. Predrag Marković

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Iva Papić

**MEDIAEVAL CHURCH ARCHITECTURE
IN EASTERN SLAVONIA, BARANJA
AND SRIJEM COUNTY AND IT'S
TRANSFORMATIONS DURING THE
OTTOMAN REIGN**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Vladimir P. Goss, phd
Co-supervisor: Predrag Marković, phd

Zagreb, 2019.

O MENTORIMA

VLADIMIR P. GOSS

Vladimir Peter Goss rođen je u Zagrebu 1942. godine. U Zagrebu je završio klasičnu gimnaziju i upisao studij na Filozofskom fakultetu, engleski jezik i književnost te povijest umjetnosti. Diplomirao je 1966. godine i 1968. je na istom fakultetu magistrirao s temom Vinodolski teritorij i njegova prostorna organizacija. Doktorsku disertaciju *Pre-Romanesque and Early Romanesque Architecture in Croatia* obranio je 1972. godine na Cornell University u New Yorku, SAD. Vladimir P. Goss bio je od 1965. do 1968. godine vanjski suradnik Instituta za povijest umjetnosti, a potom je svoju znanstvenu i nastavnu djelatnost nastavio u SAD-u na poznatom Cornell University. Sudjelovao je na 31 znanstvenom skupu, 11 puta kao predsjedatelj ili organizator, 20 puta kao izlagač u Europi, Americi i Aziji. Dobitnik je 27 priznanja za znanost i kulturnu djelatnost uključujući National Endowment for the Humanities, IREX, ACLS, Kevorkien Foundation i Gulbenkian Foundation. Bio je gost-profesor 1979.-1980. godine na University of Tel-Aviv te na University of North Carolina-Chapel Hill (1984. i 1987.) na Appalachian State University. Također je i na Sveučilištu u Zagrebu na, Hrvatskim studijima bio gost profesor 1999. i 2001. godine, te u Ljetnoj školi hrvatskog jezika i kulture Filozofskog fakulteta 2001. i 2002. godine. Posljednje radno mjesto prije mirovine mu je na Sveučilištu u Rijeci. Član je Hrvatskog novinarskog društva, Društva hrvatskih književnika, Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske, društva Croatian Academy of America i društva College Art Association of America.

Autor je brojnih knjiga i različitih znanstvenih i stručnih radova.

Knjige:

Time, Space and Substance.

e-izdanje, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci Rijeka, 2016.

Umjetnost i politička korektnost / Art and Political Correctness.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci Rijeka - 2014. <http://www.romanika.net/vladimir-p-goss-umjetnost-i-politicka-korektnost-art-and-political-correctness/>

Uvod u kulturnu ekologiju. Na primjerima s područja Hrvatske.

Antibarbarus Zagreb - 2014. <https://library.tookbook.com/book/15091>

Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave (Register of positions and monuments of earlier medieval art between the Sava and the Drava River).

Institut za povijest umjetnosti Zagreb - 2012.

Rudina, sva lica (Rudina, All Faces).

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split - 2010.

Četri stoljeća europske umjetnosti 800.-1200. Pogled s jugoistoka / Four Centuries of European Art: 800-1200. A View from Southeast.

Golden Marketing - Tehnička knjiga Zagreb - 2010.

Stotinu kamenčića izgubljenog raja // Stotinu kamnečića izgubljenog raja - A Hundred Stones from a Lost Paradise / Rendić, Ante (ur.).

Zagreb : Arheološki muzej, 2007. Str. 16-49.

Pre-Romanesque Architecture in Croatia - Predromanička arhitektura u Hrvatskoj.

Art Studio Azinović Zagreb - 2006.

Predromanička arhitektura u Hrvatskoj - Pre-Romanesque architecture in Croatia. Architectonica Croatica - 1996.

Starohrvatska arhitektura (Early Croatian architecture), Društvo arhitekata Hrvatske - 1969.

Uredničke knjige:

1. Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici / Pelc, Milan; Goss, Vladimir P.; Maroević, Tonko (ur.), Zagreb : Školska knjiga i Institut za povijest umjetnosti, 2010 (monografija).

Poglavlja u knjizi

1. Dujmović, Danko.

An Introduction to Cultural Landscape // Art History – the Future is Now. Studies in Honor of Professor Vladimir P. Goss / Cepetić, Maja ; Dujmović, Danko ; Jukić, Vjekoslav ; Nikoloska, Aleksandra (ur.).

Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2012. Str. 392-412.

2. Dujmović, Danko.

Elementi srednjovjekovnog kulturnog krajolika u jugoistočnoj Moslavini // Zbornik 3. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti / Žmegač, Andrija (ur.).

Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 2012. Str. 369-371.

3. Goss, Vladimir P.

Against Written Sources?, A Brief Essay on how not to Recover the Past // Le Plaisir de l'art du Moyen Âge: Mélanges en hommage à Xavier Barrelet et al. / Alcoy, R. i Allios, D. (ur.).

Pariz : Picard, 2012. Str. 917-924.

4. Jukić, Vjekoslav.

Vladimir P. Goss - a Sketch for Biography and Bibliography // Art History - the Future is Now / Cepetić, Maja ; Dujmović, Danko ; Jukić, Vjekoslav ; Nikoloska, Aleksandra (ur.).

Rijeka : Faculty of Humanities and Social Sciences, 2012. Str. 12-23.

5. Goss, Vladimir P.

Razbijanje porodičnog kristala // Hrvatski identitet / Horvat, R. (ur.).

Zagreb : Matica Hrvatska, 2011. Str. 287-302.

6. Goss, Vladimir P.

Predromanika i romanika // Hrvatska umjetnost ; povijest i spomenici / Pelc, Milan ; Goss, Vladimir P. ; Maroević, Tonko ; Prelog, Petar (ur.).

Zagreb : Školska knjiga i Institut za povijest umjetnosti, 2010. Str. 67-118.

7. Goss, Vladimir P.; Dujmović, Danko.

Pruga Oštarije – Split kao umjetničko djelo // Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština / Šeparović, Tomislav (ur.).

Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010. Str. 481-489.

8. Goss, Vladimir P.; Jukić, Vjekoslav.

Fragment romaničke skulpture u muzeju Svetog Ivana Zelina // Sveti Ivan Zelina povijest i kultura / Gulin, Ante (ur.).

Zagreb - Sveti Ivan Zelina : HAZU i grad Sveti Ivan Zelina, 2010. Str. 7-14.

9. Jukić, Vjekoslav.

Osuvak: u potrazi za nestalim župama nestalog arhiđakonata // Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština / Šeparović, Tomislav (ur.).

Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010. Str. 403-411.

10. Goss, Vladimir P.

Predromanika i romanika // Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije, rasprave / Šulc, Branka ; Kusin, Vesna (ur.).

Zagreb : Klovićevi dvori, 2009. Str. 286-293.

11. Goss, Vladimir P.

Memories, Sources, Models // Medioevo: Immagine i memorie / A.C. Quintavalle (ur.).

Parma : Electa, 2009. Str. 169-184.

12. Goss, Vladimir P.

Predgovor hrvatskom izdanju knjige Xavier Baral i Altet, Contre l'art roman? – Protiv romanike? // Protiv romanike? / Križić, Sandra (ur.).

Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 2009. Str. 17-23.

13. Goss, Vladimir P.

The 8th century in the Eastern Adriatic - Facts and Fiction // L'VIII secolo: un secolo inquieto / Pace, Valentino (ur.).

Cividale : Commune del Cividale del Friuli, 2009. Str. 213-218.

14. Mikić, Vesna.

Modernitet hrvatske arhitekture u djelu Antuna Ulricha // Hrvatska arhitektura XX. stoljeća / Premerl, Tomislav (ur.).

Zagreb : Matica Hrvatska, 2009. Str. 97-110.

15. Goss Vladimir Peter.

Monuments of Art as Historical Documents // Medioevo: arte e storia / Arturo Carlo Quintavalle (ur.).

Parma : Electa, 2008. Str. 458-460.

16. Goss, Vladimir P.

What Josef Strzygowski did not know // Immagine e Ideologia / Calzona, Arturo, et al (ur.).

Parma : U. di Parma-Electa, 2007. Str. 583-593.

17. Goss, Vladimir P.

Oriental Presence and Medieval Art in Croatian Pannonia // Medioevo mediterraneo: L'Occidente, Bisanzio e l'Islam / Quintavalle, A.C. (ur.).

Parma : U. di Parma - Electa, 2007. Str. 447-455.

18. Goss, Vladimir P.

The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost Became an Archbishopric in the 13th century // Medioevo: L'Europa delle Cattedrali / Quintavalle, A.C. (ur.).

Parma : U. di Parma - Electa, 2007. Str. 146-154.

19. Goss, Vladimir P.

The Church and the Palace in the Southern Section of Pannonia between the 9th and 13th century // Medioevo: La chiesa e il palazzo / Quintavalle, A.C. (ur.).

Parma : U. di Parma - Electa, 2007. Str. 136-141.

Znanstveni radovi

1. Goss, Vladimir P., Jukić, Vjekoslav.

Kapitel iz Zagrebačke katedrale oko 1200. – jedinstveni svjedok kulturnih promjena. // Klesarstvo i graditeljstvo. XXVI. (2015) , 1-2; 23-35 (članak, znanstveni).

2. Goss, Vladimir P.

Dva hrvatska kraljevska mauzoleja 35 godina kasnije. // Ethnologica Dalmatica. 19 (2012) ; 141-152 (članak, znanstveni).

3. Goss, Vladimir P.

A Pannonian's Homage to Don Ante Škobalj. // Perunovo koplje, Studia Mythologica Slavica – Supplementa 4. Supplementa 4 (2011) ; 147-160 (članak, znanstveni).

4. Cepetić, Maja; Goss, Vladimir P.

A Note on the Rose Window in Čazma and on the Presence of the Royal Workshops in the Medieval Slavonia. // Starohrvatska prosvjeta. 37 (2010) ; 179-187 (članak, znanstveni).

5. Goss, Vladimir P.

Landscape as History, Myth and Art - an Art Historian's View. // Studia ethnologica Croatica. 21 (2009) ; 133-166 (članak, znanstveni).

6. Goss, Vladimir P.

Hilltop settlements in medieval Slavonia. // Histria antiqua : časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju. 18 (2009) , 2; 321-330 (članak, znanstveni).

7. Goss, Vladimir P.

A Note on Some Pre-Roman Sources of Medieval art in Slavonia. // Radovi Instituta za povijest umjetnosti. 33 (2009) ; 7-16 (prethodno priopćenje, znanstveni).

8. Goss, Vladimir P.

The Three-Header from Vacani. // Starohrvatska prosvjeta. 36 (2009) ; 35-54 (članak, znanstveni).

9. Goss, Vladimir P.; Gudek, T.

Some Very Old Sanctuaries and the Emergence of Zagreb's Cultural Landscape. // Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti. 52 (2009) ; 7-26 (članak, znanstveni).

10. Vladimir P. Goss.

Hiding in: Veles the Snake in the Landscape of Medieval Slavonia. // Ikon - časopis za ikonografske studije. 2 (2009) ; 263-270 (članak, znanstveni).

11. Goss, Vladimir P.

Two Saint Georges and the Earliest Slavic Cultural Landscape between the Sava and the Drava Rivers. // Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti. 51 (2008) ; 7-28 (članak, znanstveni).

12. Goss, Vladimir P.

Radovan and Homer. // Starohrvatska prosvjeta. 35 (2008) ; 123-132 (članak, znanstveni).

13. Goss, Vladimir P.; Jukić, Vjekoslav.

Rural Romanesque and a Europe without Borders: the Case of St. Marks's Church in Vinica. // Hortus artium medievalium : journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages. 14 (2008) ; 133-140 (prethodno priopćenje, znanstveni).

14. Goss, Vladimir; Jukić, Vjekoslav.

Medvedgrad-Ocsa-Spiš ; some stylistic considerations. // Starohrvatska prosvjeta. 34 (2007) ; 295-326 (članak, znanstveni).

15. Goss, Vladimir P.

Monuments of Art History as Historical Documents. // Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu. 24 (2007) ; 499-501 (članak, znanstveni).

16. Goss, Vladimir Peter.

Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic in Croatia. // Hortus artium medievalium. 13 (2007) ; 51-63 (članak, znanstveni).

17. Goss, Vladimir Peter.

Borders of Art History in a Europe without Borders. // *Ars*. 40 (2007) , 2; 123-128 (članak, znanstveni).

18. Goss, Vladimir P., Šepić, Nina.

Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia. // *Peristil*. 50 (2007) ; 21-40 (članak, znanstveni).

19. Goss, Vladimir Peter.

Military Orders between Sava and Drava Rivers - Sculpture. // *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*. 30 (2006) ; 51-65 (članak, znanstveni).

20. Goss, Vladimir Peter.

Javna arhitektonska plastika i "zanimljiva vremena". // *Anali galerije Antuna Augustincica*. 21-25 (2006) ; 73-80 (pregledni rad, znanstveni).

21. Goss, Vladimir Peter.

Josef Strzygovski and Early Medieval Art in Croatia. // *Acta historiae artium*. 47 (2006) ; 336-343 (članak, znanstveni).

21. Goss, Vladimir P.

Art Heritage in a Europe without Borders. // *Acta Historiae Artium*. 49 (2008) ; 242-246 (članak, ostalo).

22. Goss, Vladimir P.

Rudina. // *Crkvena kulturna dobra*. 6 (2008) ; 57-69 (članak, ostalo).

23. Goss, Vladimir P.

Okrugli toranj?. // *Starohrvatska prosvjeta*. 34 (2007) ; 491-492 (osvrt, ostalo).

24. Vicelja, Marina; Goss, Vladimir

Some Observations on the Chapel at Medvedgrad.

Starohrvatska prosvjeta (0351-4536) 33 (2006); 165-185

25. Goss, Vladimir; Vicelja, Marina

Elephant from Bjelovar

Peristil (Zbornik radova za povijest umjetnosti) (0553-6707) 49 (2006); 19-26.

26. Vicelja, Marina; Goss, Vladimir

Fragments from Daruvar in the City Museum of Bjelovar : Framework for Investigation

Peristil (0553-6707) 48 (2005); 19-32.

27. Goss, Vladimir P.

Is there a Pre-Romanesque Style in Architecture?

Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti (0553-6707) 25 (1982); 33-51

28. Goss, Vladimir Peter

Carolingian and Ottonian Influences on the Monumental Sculpture and Painting of the Eastern Adriatic

Journal of Croatian studies (0075-4218) 22 (1981); 3-48

29. Goss, Vladimir Peter

Moravia's History Reconsidered, the Tomb of St. Methodius and the Church of Our Lady at Morović

East European quarterly (0012-8449) 16 (1980); 487-498

30. Goss, Vladimir Peter

Parma-Venice-Trogir: Peregrinations of a Thirteenth Century Adriatic Sculptor

Arte Veneta (0392-5234) 34 (1980); 26-40

31. Goss, Vladimir Peter

The Twelfth Century Architecture of Aquitaine and the Cosmopolitan Character of the Occitan Culture

Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti (0553-6707) 22 (1979); 37-46

32. Goss, Vladimir P.

The Beginnings of the Romanesque Architecture in Croatia

Journal of Croatian studies (0075-4218) 18-19 (1978); 3-73.

33. Goss, Vladimir P.

Split Cathedral's Wooden Doors

Commentari (0586-6391) 28 (1978); 47-62

34. Goss, Vladimir Peter

The South-Eastern Border of Carolingian Architecture

Cahiers archeologiques (0068-4945) 27 (1978); 85-100

35. Goss, Vladimir P.

The Schiavone in Vasari's Vita of Brunelleschi

Commentari (0586-6391) 27 (1976); 18-32

36. Goss, Vladimir P.

The Dalmatian Works by Pietro da Milano and the beginnings of Francesco Laurana

Arte Lombarda (0004-3443) 42-3 (1973); 113-223

37. Goss, Vladimir P.

Stari gradovi i gradine u zagrebačkoj regiji (The old castles of the Zagreb Region)

Arhitektura : stručni i znanstveni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata (0350-3666) 109-110
(1971); 5-11

38. Goss, Vladimir P.

Sv. Dimitrije u Brodskom Drenovcu (St. Dimitri in Brodski Drenovac)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (0350-7165) 5 (1971); 211-222

39. Goss, Vladimir P.

Crkva Majke Božje u Moroviću

Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti (0553-6707) 12-13 (1970); 15-22

40. Goss, Vladimir P.

Vrijednost romaničke arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj i kapela Sv. Marije u Bapskoj(
Romanesque Architecture in Continental Croatia and the Chapel of St. Mary at Bapska)

Arhitektura : stručni i znanstveni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata (0350-3666) 106 (1970); 64-68

41. Gvozdanović, Vladimir

The Romanesque Type of Fortifications in the Central Part of Croatia

Bulletin - Institut international des chateaux historiques 28 (1970); 51-72

42. Goss, Vladimir Peter

The Lunette of the Nativity at Trogir

Studies in medieval culture (0085-6878) 8-9 (1976); 85-98

43. Goss, Vladimir P.

Stari grad Vitunj u Modruškoj županiji

Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti (0553-6707) 10-11 (1968); 46-54

44. Goss, Vladimir P.

O starim gradovima u Hrvatskoj(Old Castles in Croatia)

Arhitektura : stručni i znanstveni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata (0350-3666) 98-99 (1967); 85-90

45. Goss, Vladimir P.

Prilog radionici Nikola Firentinac-Andrija Aleši(An Attribution to the Workshop of Nicholas of Florence and Andrija Aleši)

Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti (0553-6707) 10-11 (1967); 59-64.

Objavljena pozvana predavanja na skupovima

1. Goss Vladimir Peter.

Renesansa 12. st. i Hrvatska // Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske / Predrag Marković i Jasenka Gudelj (ur.).

Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 2008. 417-426 (pozvano predavanje,domaća recenzija,objavljeni rad,znanstveni).

Znanstveni projekti:

1. 1.1.2009. - 1.1.2010.

Slavonija, Baranja i Srijem - vrela europske civilizacije; pridruženi član projekta, sekcija: srednji vijek; Ministarstvo kulture RH.

2. 1.1.2006. - 1.1.2013.

Romanika u međuriječju Save i Drave i europska kultura; voditelj; MZOS.

3. 1.1.2006. - 1.1.2007.

Sigismundus, rex et imperator; član savjetodavnog odbora; Mađarska akademija znanosti i umjetnosti.

4. 1.1.2004. - 1.1.2006.

Romanika u međuriječju Save i Drave i europska kultura; voditelj; MZOS.

PREDRAG MARKOVIĆ

Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1988. godine diplomirao komparativnu književnost i povijest umjetnosti. Zaposlen na Odsjeku za povijest umjetnosti od 1989. godine. Na istom je fakultetu 1995. obranio svoj magistarski, te 2002. godine i doktorski rad *Šibenska katedrala na razmeđu srednjeg i novog vijeka*. Na Katedri za umjetnost romanike i gotike izabran je 2003. godine u zvanje docenta, a 2009. godine u izvanrednog profesora. Od samih početaka rada na Filozofskom fakultetu sudjeluje u nastavi, s time da od 2004. i samostalno vodi obvezatni kolegij “Umjetnost gotičkog doba”. Usporedno je predavao na nastavničkom odjelu Akademije likovnih umjetnosti te na interfakultetskom studiju “Uređenje krajobraza” pri Agronomskom fakultetu. Od 2001. godine uključen je u poslijediplomsku nastavu Odsjeka. Jedan je od kreatora novog studijskog programa na Odsjeku – preddiplomski i diplomski studij 2005., te novog programa poslijediplomskoga doktorskog studija uvedenog 2007. godine. Od 1990. kontinuirano sudjeluje u projektima pod vodstvom prof. dr. Igora Fiskovića, a od 2007. samostalno vodi projekt *Reprezentativna sakralna arhitektura jadranske Hrvatske od 13. do 16. stoljeća*. Bio je voditelj poslijediplomskoga studija na Odsjeku 2005.–2008. Predavač je na interdisciplinarnom doktorskome studiju “Medievistike” na Filozofskom fakultetu, na kojem obnaša i ulogu zamjenika voditelja studija, a pri istom fakultetu sudjeluje i na doktorskome studiju “Hrvatske kulture” kao predavač i stručni savjetnik za povijest umjetnosti. Član je uređivačkog kolegija stručnog časopisa *Kvartal* pri Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu. Od jeseni 2008. godine surađuje na poslijediplomskom studiju “Muzeologija i Konzervatorstvo” u Ljubljani. Tajnik je znanstvenog skupa *Dani Cvita Fiskovića* od 2000. godine.

Poglavlje u knjizi

Marković, Predrag ;

Kasna radionica Jurja Dalmatinca - Pojam ili pojava? / U: Milinović Dino ; Marinković Ana ; Munk Ana (ur.). *Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske*. Zagreb : FFpres, 2014, str. 83-100.

Poglavlje u knjizi - znanstveni rad

1. Marković, Predrag ;

19. Genius loci u istarskom kiparstvu gotičkog razdoblja – srednjovjekovna baština Istre između "lava" i "orla" / *Istra u novom vijeku/Istria in the Modern Period* / ur. Bradara Tatjana [2017.].. Pula : Arheološki muzej Istre, 2017, str. 49-64.

2. Marković, Predrag ;

The Artists of Michelozzo's Circle in Dubrovnik and Reflections of their Activity in Dalmatia / . - 221-230. ISBN: 978-961-237-623-9. *Historia artis magistra amicorum discipulorumque mvnsvula Johanni Hoefler septuagenario dicata.* , (2013).

3. Marković, Predrag ;

"Malipierova partija" i izgradnja svetišta šibenske katedrale (1461. -1473.) - počeci renesanse u arhitekturi Dalmacije / U: Marković, Predrag ; Gudelj Jasenka (ur.). *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske - Zbornik Dana Cvita Fiskovića 2*. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti, 2008 (Zbornik Dana Cvita Fiskovića II.), str. 99-122.

Poglavlje u knjizi - pregledni znanstveni rad

1. Marković, Predrag ;

Dubrovnik, Samostan sv. Dominika / U: Fisković, Igor (ur.). *Dominikanci u Hrvatskoj*. Zagreb : Galerija Kolovićeve dvori, 2011, str. 288-295.

2. Marković, Predrag ;

Dubrovnik - Gruž, Samostan sv. Križa / U: Fisković, Igor (ur.). *Dominikanci u Hrvatskoj*. Zagreb : Galerija Kolvićeve dvori, 2011, str. 295-297.

3. Marković, Predrag ;

Dubrovnik, samostan sv. Dominika (kat. G/14) / *Dominikanci u Hrvatskoj (Galerija Klovićevi dvori 20.prosinca 2007- 30.ožujka 2008.)*, (2011).

Natuknica u enciklopediji, leksikonu, rječniku i sl.

1. Marković, Predrag ;

Dubrovnik, samostan sv. Križa (kat. G/15) / *Dominikanci u Hrvatskoj (katalog izložbe, MGC, Zagreb 21. prosinac 2007. -30- ožujak 2008.)*, (2011).

2. Marković, Predrag ;

Petar Martinov iz Milana, reljef Imago Pietatis sa sv. Marijom i sv. Ivanom / *Dominikanci u Hrvatskoj (katalog izložbe, MGC Klovićevi dvori, Zagreb 21. prosinca 2007. - 30. ožujka 2008.)*, (2011).

3. Marković, Predrag ;

Nikola Lazanić, Glava starca / *Dominikanci u Hrvatskoj (katalog izložbe, MGC Klovićevi dvori, Zagreb 20. prosinac 2007. - 30. ožujka 2008.)*, tiskano 2011, (2011).

Znanstvena monografija

1. Marković, Predrag ; Matejčić, Ivan ; Tulić Damir ; Venek, Jam;

Kiparstvo 2: od 14.do 18. stoljeća = Scultura 2: dal XIV al XVIII secolo / Pula / Pola : IKA - istarska kulturna agencija / Agenziia culturale istriana, 2017. - ilustr. ISBN: 978-953-57456-4-8.

2. Marković, Predrag ; Trška, Tanja;

Katedrala sv. Jakova u Šibeniku : prvih 105 godina / Zagreb : Naklada Ljevak, 2010. - 525 str. : ilustr. c/b i u boji ; 27 cm

Znanstveni članak u časopisu

1. Marković, Predrag ;

Anđeo štitonoša s grbom obitelji de Judicibus – djelo nepoznatog suradnika Bonina Jakovljeva iz Milana / *Ars Adriatica*, 4 (2014), 4 (2014).

2. Marković, Predrag ;

Sakristija šibenske katedrale: ugovor, realizacija i rekonstrukcija / *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34 (2010), str. 31-50.

Objavljeni rad s konferencije - znanstveni

1. Marković, Predrag ;

Graditeljska tradicija i arhitektonska invencija između starog i novog – kameni krovovi-svodovi katedrale sv. Jakova u Šibeniku / Predrag Marković. . Ljubljana, [Naziv skupa: Arhitekturna zgodovina: med starim in novim]

2. Marković, Predrag ;

The Frankopans, Counts of Krk and the Reflections of a "1400 style" on a Periphery of the Kingdom / . Maribor, Slovensko umetnostno zgodovinsko društvo (SUZD),2012

[Naziv skupa: Art and architecture around 1400: Global and Regional Perspective]

3. Marković, Predrag ;

Kipari Jurjeva kruga - problemi i prijedlozi / *Ivan Duknović i krugovi njegove djelatnosti*

[Naziv skupa: Ivan Duknović i krugovi njegove djelatnosti (27-28.9.-2010. ; Split, Hrvatska)]

Uredništva

Znanstvena monografija - kritičko izdanje

1. Jurković, Miljenko ; Marković, Predrag ;

Scripta in honorem Igor Fisković : zbornik povodom sedamdesetog rođendana = Festschrift on the occasion of his 70th birthday / Zagreb ; Motovun : International Research Center for Late Antiquity and the Middle Age IRCLAMA, University of Zagreb ; Faculty of Humanities and Social Sciences, 2015. - 396 str. : ilustr. pretežito u bojama ; 28 cm. ISBN: 9789536002917.

Zbornik recenzirane znanstvene konferencije (domaće konferencije)

1. Gudelj, Jasenka ; Marković, Predrag ; Bonaccorso, Giuseppe ; Razmjena umjetničkih iskustava u jadranskome bazenu : zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fiskovića“ održanog 2014. godine / Zagreb : Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti ; FF press, [tiskano] 2016. - 198 str. : ilustr. c/b ; 28 cm. ISBN: 9789531756006.
[Naziv skupa: Zbornici Dana Cvita Fiskovića]
2. Marković, Predrag ; Gudelj, Jasenka ;
Renesansa renesanse u umjetnosti Hrvatske : zbornik radova sa znanstvenih skupova "Dani Cvita Fiskovića" održanih 2003. i 2004. godine / Zagreb : Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2008. - 501 str. : ilustr. u bojama ; 28 cm. ISBN: 978-953-6106-75-2.

ZAHVALE

Zahvaljujem mentorima Vladimiru P. Gossu i Predragu Markoviću što su me proteklih godina svojim stručnim, profesionalnim i prijateljskim savjetima vodili kroz čitav proces izrade disertacije i mogega profesionalnog razvoja.

Zahvaljujem djelatnicima Državnog arhiva u Osijeku, Muzeja Slavonije u Osijeku, Gradskog muzeja Vinkovci, kao i Franjevačkom samostanu sv. Križa u Osijeku na ustupljenoj literaturi i arhivu. Osjećam veliku zahvalnost prema djelatnicima Konzervatorskih odjela u Osijeku, Požegi i Vukovaru - upravi, djelatnicima i dokumentacijskom uredu zahvaljujem na ustupljenim dosjeima graditeljske baštine i arhitektonskoj dokumentaciji. Također, zahvaljujem Hrvatskom restauratorskom zavodu i Restauratorskoj radionici u Osijeku na svim elaboratima i arhitektonskoj dokumentaciji koju koristim u ovom radu.

Zahvaljujem svojim roditeljima i sestri koji su mi oduvijek bili oslonac i motivacija.

Posebno velika hvala suprugu Mihaelu i našim sinovima Jasenu i Tinu na strpljenju, razumijevanju, moralnoj i svakoj drugoj potpori koju su mi pružali tijekom cijelog razdoblja dokorskog studija. Ovaj rad posvećujem njima.

SAŽETAK

Predmet istraživanja je srednjovjekovna sakralna arhitektura istočne Slavonije, Baranje i Srijema te sakralna kršćanska arhitektura za vrijeme osmanske vlasti (1526.-kraj 17. st.), koja kroz taj period zadržava tradicionalna srednjovjekovna obilježja te stoga ne može biti sagledana u kontekstu novih stilskih stremljenja, prisutnih u arhitekturi renesanse i baroka.

U analizi sačuvanih spomenika i onih otkrivenih u arheološkom sloju koristila sam interdisciplinarni pristup, u svjetlu novih konzervatorskih, povijesno-umjetničkih, povijesnih i arheoloških istraživanja, jer iznimno mala količina pisanih izvora, kao i devastacija izvornog srednjovjekovnog sloja kasnijim preinakama, otežavaju valorizaciju spomenika samo na temelju povijesno-umjetničkih znanstvenih metoda. Na temelju interdisciplinarnosti i komparacije s arhitekturom susjednih zemalja (Mađarska, Slovenija, Slovačka, Poljska), spomenička srednjovjekovna građa istočnohrvatske ravnice je sagledana u kontekstu srednjoeuropskog kulturnog kruga. Istraživanja su pokazala da je umjetnost srednjeg vijeka na ovim prostorima uvjetovana prvenstveno društvenim i demografskim prilikama i tradicijom (značaj tradicije srednjovjekovne gradnje, uvoz gotovih umjetničko-arhitektonskih rješenja), a tek u manjoj mjeri stilskim premisama. Spomenike sakralne arhitekture s ovih prostora treba promatrati u kontekstu rubnih područja širenja utjecaja zapadne umjetnosti. Također, uočena je perzistencija ustaljenih karakteristika srednjovjekovne sakralne arhitekture, koja se tipološki i morfološki razvija pod utjecajima uvezenih rješenja dvorske i redovničke umjetnosti.

Spoznaje konzervatorskih, povijesnih i arheoloških istraživanja upućuju na postojanje graditeljskog sloja (obnova ili gradnja) u vremenu osmanske okupacije Slavonije (1526.-kraj 17. st.). Oslanjajući se na radove Anđele Horvat, Dubravke Botice i Diane Vukičević-Samaržije, razloge trajanja medijevalnih graditeljskih elemenata nalazim u revitalizaciji graditeljske djelatnosti u drugoj polovici 16.st i prvoj polovini 17. st., koju potiču pristaše reformatorskog pokreta te franjevci Provincije Bosna Srebrena. Uočavanje i analiza tradicije srednjovjekovnih formi nužna je za sagledavanje crkvenog graditeljstva za vrijeme osmanske vlasti u istočnoj Hrvatskoj.

Konačno, izrađen je novi katalog spomenika srednjovjekovne sakralne arhitekture, upotpunjen arhitektonskom dokumentacijom, kao i podacima o pripadajućim ulomcima arhitektonske plastike te zidnim oslicima, a u svrhu ažuriranja podataka o srednjovjekovnoj

sakralnoj spomeničkoj građi s ovih prostora – dopuna spoznaja ranijih istraživača te dopuna kataloga novim primjerima arhitekture.

Ključne riječi:

srednjovjekovna sakralna arhitektura, istočna Slavonija, Baranja i Srijem, Hrvatsko-Ugarsko kraljevstvo, sakralna arhitektura u ruralnim sredinama i manjim naseljima, križarski redovi, benediktinci, strani doseljenici (*hospites*), cisterciti, propovjednički redovi, plemstvo, Ivan Morović, obitelj Gorjanskih, knezovi Iločki, Slavonija pod Osmanskim Carstvom, Franjevačka Provincija Bosna Srebrena, reformacija Ugarskoj i Slavoniji pod osmanskom vlašću

ABSTRACT

The research subject of this dissertation is the medieval church architecture of Eastern Slavonia, Baranja and Srijem and church architecture during the Ottoman reign in Eastern Croatia (1526.-end of 17.th century), which through that period continues the use of traditional medieval forms and therefore can not be viewed according to the new stylistic aspirations of the architecture of the Renaissance and Baroque period.

In the process of analysis and evaluation of preserved monuments and monuments discovered in archeological state I have used an interdisciplinary approach, seen in a light of new historical, archeological, art-historical research, as an extremely small amount of historic written evidence has been preserved and the monuments have undergone considerable devastation through rebuilding what makes it hard to evaluate these monuments using purely methods of art history. Based on this interdisciplinary approach and comparing monuments of this region with medieval architecture in neighboring countries (Vojvodina, Hungary, Slovenia, Slovakia, Poland) I was able to make a valorization of the whole medieval church architecture of Eastern Croatia, placing it within the context of the Central European cultural circle. My research have shown that medieval art in the region was conditioned by social circumstances and tradition (the role of tradition of medieval architecture, the import of foreign building solutions), rather than by elements of artistic style. So, I believe that this segment of medieval art should be considered within the context of borderlands of western medieval styles. Also, I have noticed the persistence of traditional characteristics of medieval church architecture, which has undergone through a typological and morphological development under the influence of imported court art and monastic art.

Recent historical and archeological research point to building activity in the period of Ottoman occupation of Eastern Croatia. Following the work of previous authors (A. Horvat, D. Botica, Diana V.-Samaržija) I believe that continuation of medieval building elements can be explained by the revitalization of church building in the second half of the 16th century and first part of the 17th century, which was enforced by the spread of Protestant Reformation, and also by the Franciscans of the Bosna Srebrena province. So recognition and analysis of the transformations of gothic forms has proven vital for research in medieval church building in Eastern Croatia during Ottoman reign.

Finally, I have made a new catalogue listing all the monuments of medieval church architecture, accompanied by architectural documentation, and by new insights into

architectural decor and wall decoration – i.e. fresco and secco paintings. The purpose of this catalogue is to update our knowledge about medieval church architecture of this region.

Key words:

medieval church architecture, Eastern Slavonia, Baranja and Srijem, Kingdom of Hungary, church architecture in rural areas and smaller settlements, the Crusades, The Order of St. Benedict, foreign settlers (*hospites*), the Cistercians, the mendicant orders, the nobility, Ivan Morović, the noble family of Gorjanski, the dukes of Ilok, Slavonija under the Ottoman Empire, Franciscan Province of Bosna Srebrena, protestant reformation in Hungary and Slavonia under the Ottoman Empire

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
Pregled dosadašnjih istraživanja i literature	4
1. Prostor istraživanja - istočnohrvatska ravnica između dravsko-savsko-dunavskog međuriječja i slavonskog gorja	12
1.1. Definiranje prostora i uređenje prostora istočnohrvatske ravnice u vremenu srednjeg vijeka - crkvena i upravna teritorijalna organizacija	17
1.1.1. Crkveno uređenje prostora istočnohrvatske ravnice: biskupije – arhidakoni - župe	17
1.1.2. Upravno uređenje prostora prije osmanske vlasti - županije, župe, posjedi	20
1. 2. Organizacija prostora pod osmanskim vlašću	26
2. Vremenska okosnica istraživanja: 13. - kraj 17. st.	32
2.1. Pisani izvori	32
2.2. Razvoj društva pod utjecajem kulturno-političkog djelovanja hercega Kolomana i ugarske krune te posttatarske prilike	35
2.2.1. Kulturno-političko djelovanje hercega Kolomana	35
2.2.2. Tatarska provala	38
3. Reorganizacija crkvenog života i nastavak crkvene gradnje tijekom osmanske vlasti od strane Franjevačke Provincije Bosna Srebrena	41
4. Razvoj protestantizma tijekom osmanske vlasti te protestantska obnova crkvenih građevina	42
Zaključna razmatranja	43
2. CRKVE U RURALNIM SREDINAMA I MANJIM NASELJIMA	45
1. Izvorišta lokalne tradicije u sakralnoj arhitekturi u ruralnim sredinama i manjim naseljima u istočnohrvatskoj ravni	47
2. Sakralna arhitektura u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočne Slavonije, Baranje i Srijema - spomenici, pitanje stila, postojanost tradicije	57
2.1. Klasifikacija arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima (opravdanost stilske nazivlj) (opravdanost stilske nazivlj)	59
3. Analiza arhitekture i oblika srednovjekovne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice	63

3.1. Tlocrtna tipologija	63
Ravno zaključeno svetište	65
Prodor poligonalnog svetišta u arhitekturu ruralnih i manjih sredina istočnohrvatske ravnice	69
Dvoranski tip crkve	70
3.2. Dimenzije	71
3.3. Materijali	72
3.4. Zvonici i sakristije	73
3.5. Oblikovanje vanjskih pročelja	75
3.6. Portali	77
Zapadni portal u Dragotinu	78
Zapadni portali u Lugu i Bapskoj	81
Zapadni portal u Kneževim Vinogradima	81
Unutrašnji portali u Viljevu i Novim Mikanovcima	81
3.7. Prozori	81
3.8. Potpornjaci	83
3.9. Oblikovanje unutrašnjosti	84
3.10. Svodne konstrukcije	86
3.11. Zapadne ili velikaške emfore	87
3.12. Svetoraništa i sedilije	93
4. Interpretacija sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice u kontekstu panonskog kulturnog kruga	94
5. Zaključna razmatranja	106
3. CRKVE U URBANIM SREDINAMA (VEĆIM NASELJIMA)	108
3.1. NASTANAK GRADOVA I STRANI DOSELJENICI (<i>HOSPITES</i>)	108
3.2. ŽUPNE CRKVE U URBANIM SREDINAMA (VEĆIM NASELJIMA)	118
1. Katedrala sv. Petra u Đakovu	121
2. Vukovarske crkve u pisanim izvorima	122
3. Župna crkva sv. Trojstva u Našicama	123

4. Župna crkva sv. Trostva u Osijeku _____	124
5. Iločke crkve _____	125
3.3. UTJECAJ PLEMSTVA NA RAZVOJ UMJETNOSTI _____	131
1. Radionica parlerovskih majstora u Iloku _____	134
2. Radionica obitelji Morović _____	136
Valpovački kaštel s dvorskom kapelom _____	136
Franjevački samostan u Šarengradu _____	140
3. Radionica Iločkih i vladislavska gotika u Iloku _____	143
Saćasti svod u župnoj crkvi sv. Marije Pomoćnice u Sotinu _____	146
4. CRKVE REDOVNIČKIH ZAJEDNICA _____	152
4.1. BENEDIKTINSKE OPATIJE _____	152
1. Kameni ulomci iz benediktinske opatije sv. Mihovila (Beli Manastir) - ulomak oltarne pregrade i ulomak kapitela _____	156
2. Benediktinska opatija sv. Duha (Nuštar) - analiza tlocrta i kamene plastike _____	162
3. Odrazi benediktinske umjetnosti u istočnohrvatskoj ravnici _____	164
4.2. CRKVE KRIŽARSKIH REDOVA _____	167
1. Templari u istočnohrvatskoj ravnici _____	168
2. Ivanovci u istočnohrvatskoj ravnici _____	169
3. Arhitektura križarskih redova u istočnohrvatskoj ravnici _____	172
4. Značaj križarskih redova u istočnohrvatskoj ravnici _____	176
4.3. PROBLEMATIKA GRADITELJA I STILA OSJEČKE OPATIJE _____	184
1. Sakralni kompleks/opatija u Osijeku _____	185
2. Graditelji osječke opatije _____	189
3. Cistercitska/augustinska opatija u Osijeku? _____	193
4. Osječka opatija kao spomenik prijelaznog stila _____	197
4.4. CRKVE PROPOVJEDNIČKIH REDOVA _____	201
4.4.1. CRKVE AUGUSTINSKOG REDA _____	201
1. Samostan augustinaca superpelicijata u Svetom Đurđu _____	203
2. Augustinska crkva sv. Ane (?) u Iloku _____	207
3. Augustinska crkva Blažene Djevice Marije u Osijeku _____	209
4. Pavlinski samostan Svetog Spasitelja u Batini (?) _____	210
4.4.2. CRKVE FRANJEVAČKOG REDA _____	213

1. Analiza franjevačke arhitekture u istočnohrvatskoj ravnici	214
1.1. Tlocrtna tipologija	214
1.2. Svodne konstrukcije	216
Svodni ulomci franjevačke crkve sv. Antuna Padovanskog u Našicama	217
Svodni ulomci franjevačke crkve sv. Marije u Iloku	218
Svodni ulomci franjevačke crkve sv. Luke u Lipovcu (Lučica)	222
Svodni ulomci izvorno franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Šarenggradu	223
1.3. Trijumfalni lukovi	225
1.4. Prozori	226
1.5. Portali	227
1.6. Kustodije i sedilije	229
2. Zaključna razmatranja	230
4.4.3. CRKVE DOMINIKANSKOG REDA	235
1. Gorjanska skupina spomenika	237
2. Dominikanska ili župna crkva u Gorjanima?	239
5. SAKRALNA ARHITEKTURA U DOBA OSMANSKE VLASTI	241
1. Misijska djelatnost franjevac Bosne Srebrene na prostorima Ugarske pod osmanskim vlašću	245
2. Kratka povijest reformacije u Baranji i slavonskoj Podravini	249
3. Sukobi papista i reformatora te sukobi između različitih struja reformacije	253
4. Pitanje povlastica protestanata u Osmanskom Carstvu	256
5. Graditeljska djelatnost franjevac Bosne Srebrene u istočnohrvatskoj ravnici za osmanske vlasti	257
5.1. Pisani izvori za graditeljsku djelatnost franjevac Provincije Bosne Srebrene	258
Izvještaj fra Franje Baličevića iz 1591.g.	258
Izvještaj fra Tome Ivkovića iz 1630.g.	259
Izvještaj fra Jerolima Lučića iz 1838.g.	259
Opis misijskih putovanja Bartola Kašića iz 1612. i 1618.g.	261
Izvještaj apostolskog vizitatora Petra Masarechija o župama na prostorima pod osmanskim vlašću	262
Izvještaj fra Marijana Maravića iz 1655.g.	263
Izvještaj fra Petra Nikolića uz 1660.g.	263
Izvještaj fra Nikole Olovčića iz 1675.g.	267
5.2. Primjeri graditeljske djelatnosti franjevac Provincije Bosne Srebrene	268
Obnova crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu za osmanske vlasti	271

Obnova crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni za smanske vlasti ____	275
Obnova crkve Svih Svetih u Donjoj Motičini za osmanske vlasti _____	277
6. Graditeljska djelatnost protestantskih zajednica _____	279
Vandalizmi na zidnom osliku crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni__	280
Obnova reformatorske crkve u Suzi za osmanske vlasti _____	281
7. Zaključna razmatranja	
6. ZAKLJUČAK _____	290
7. KATALOG _____	300
1. Vinkovci _____	300
2. Luč _____	304
3. Kneževi Vinogradi _____	307
4. Đakovački Selci _____	311
5. Nuštar _____	313
6. Đakovo _____	316
7. Osijek _____	319
8. Koška _____	322
9. Novi Mikanovci _____	326
10. Bapska _____	331
11. Koprivna _____	335
12. Martin _____	339
13. Dragotin _____	343
14. Lug _____	347
15. Marijanci _____	349
16. Šljivoševci _____	352
17. Sveti Đurađ _____	355
18. Viljevo _____	359
19. Motičina Donja _____	361
20. Ivankovo _____	364
21. Nijemci _____	368
22. Rokovačke zidine _____	371
23. Cerna _____	373
24. Suza _____	375
25. Sotin _____	378
26. Našice _____	381

27. Ilok	386
28. Valpovo	390
29. Šarengrad	391
30. Lipovac	395
31. Gorjani	399
8. POPIS LITERATURE	402
1. Primarni izvori	402
2. Izvori	403
3. Literatura	404
4. Izvješća, elaborati	428
9. PRILOZI	432
1. Izvješće Jerolima Lučića Svetoj Stolici o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638.)	432
2. Popis župa u donjoj Slavoniji od 1660.g. fra Petra Nikolića	436
Životopis autorice	443

UVOD

Predmet istraživanja u ovome radu je srednjovjekovna sakralna arhitektura na području istočne Slavonije, Baranje i Srijema te, kasnije, kontinuitet srednjovjekovne graditeljske tradicije u vremenu osmanske vlasti, od polovice 16. do kraja 17. st., a sukladno novijim povijesnim, arheološkim i, u konačnici, povijesno-umjetničkim otkrićima kojima je postalo moguće upotpuniti i zaokružiti dosadašnju sliku o srednjovjekovnoj i postmedijevalnoj umjetnosti navedenog prostora. Naime, unazad zadnjih tridesetak godina, a poglavito nakon Domovinskog rata, raste interes za istraživanje srednjovjekovne umjetnosti na ovim prostorima, kao i broj istraživača, a konzervatorska i arheološka istraživanja otkrila su nemali broj novih spomenika srednjovjekovne umjetnosti: arhitekture, zidnog slikarstva i arhitektonske plastike. Raste interes i za istraživanje srednjovjekovnog kulturnog pejzaža istočnohrvatske ravnice, odnosno za sistematizaciju mjesta za koja se može pretpostaviti da imaju (ili su imala) veće ili manje ostatke umjetničke baštine srednjeg vijeka - istraživači navode impresivni broj od oko šest stotina lokaliteta na prostoru srednjovjekovne Slavonije.¹

Velikim dijelom sačuvanu srednjovjekovnu spomeničku građu je katalogizirala, valorizirala i objavila Diana Vukičević-Samaržija u djelu *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*.² Građa je obrađena prema tadašnjim mogućnostima, odnosno analizirano je tada postojeće stanje građevine, a spoznaje su potkrijepljene tada poznatim pisanim izvorima. Istraživanja su bila ograničena na proučavanje građevine u stanju u kojem je ista zatečena, što u slučaju srednjovjekovne sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice znači stanje građevine nakon niza obnova tijekom 18. i 19. st., kao i kasnijih konzervatorskih obnova u drugoj polovici 20. st. Kroz posljednjih tridesetak godina za veliki broj srednjovjekovnih sakralnih građevina provedena su arhitektonska, povijesno-umjetnička i arheološka istraživanja koja su omogućila utvrđivanje izvornog srednjovjekovnog sloja arhitekture, zidnog oslika i arhitektonske plastike, kao i kasnijih srednjovjekovnih i novovjekovnih intervencija u prvotno tkivo građevine.³ To 'ogoljenje' izvorno srednjovjekovnih građevina (kasnije obnovljenih u

¹ Vladimir P. Goss, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012.; Vjekoslav Jukić, *Otkrivena ravnica: Srednjovjekovna umjetnost istočne Slavonije*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2011.

² Diana Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1986.

³ Za sva istraživanja izrađena je konzervatorska dokumentacija koja se obilato koristi i navodi u ovome radu. Popis konzervatorske dokumentacije dan je u bilješci ovoga rada te u *Izvorima*.

duhu jednog od novovjekovnih stilova) uslijed konzervatorskih istraživanja te recentna povijesna i arheološka istraživanja proširila su istraživačko područje u kvantitativnom i kvalitativnom vidu (u odnosu na i dalje pionirski rad Diane Vukičević-Samaržije) te kao posve novi problem postavila pitanje kontinuiteta srednjovjekovnih formi u sakralnoj arhitekturi istočne Slavonije, Baranje i Srijema sve do kraja osmanskog perioda; također, omogućila su reevaluaciju graditeljske djelatnosti, prepoznavanje tipoloških i morfoloških osobitosti sakralne srednjovjekovne arhitekture te utvrđivanje razvojnih etapa iste. Analizom cjelokupne sačuvane građe ustanovljene su tipološke i morfološke razlike između reprezentativne, gradske i redovničke, sakralne arhitekture, koja je tek fragmentarno sačuvana, i sakralne arhitekture u manjim i ruralnim sredinama istočnoslavonske ravnice, koja je u većoj mjeri sačuvana i koja, kako će biti naznačeno kasnije, predstavlja temelj cjelokupnog istraživanja srednjovjekovne umjetnosti istočnohrvatske ravnice; uočen je dinamičan odnos između perzistencije graditeljskih oblika sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i povremenih impulsa visoke, gradske ili redovničke arhitekture koji u pravilu dolaze iz ugarskih zemalja. Također, utvrđene su srodnosti sa sakralnom arhitekturom u manjim i ruralnim sredinama Ugarske, Poljske, Slovačke, Slovenije, ali, također, i sa reprezentativnom srednjovjekovnom arhitekturom Mađarske i Češke, koju na područje istočnohrvatske ravnice donose prvo redovničke zajednice, a zatim i njemačko odnosno mađarsko plemstvo koje dobiva posjede na tlu današnje istočnohrvatske ravnice te u 15. i ranom 16. st. dovodi mađarske i češke majstore, osniva majstorske radionice parlerovske škole i vladislavske gotike, te na taj način utječe na ostvarenja najznačajnijih djela gotičke umjetnosti u Slavoniji, posebice u Iloku, Šarengradu i Valpovu. Konačno, novija konzervatorska i povijesna istraživanja omogućila su prepoznavanje kršćanske graditeljske djelatnosti i za vrijeme osmanske vlasti u Slavoniji, dakle u vremenu za koje se u ranijoj literaturi smatralo da je obilježeno potpunim gašenjem kršćanskog sakralnog graditeljstva (cjeloviti prikaz graditeljske djelatnosti u osmanskoj Slavoniji dan je u poglavlju 12 - *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*).

U odabiru građe za istraživanje ograničila sam se na sačuvanu spomeničku građu, sagledanu u svjetlu novih saznanja dobivenih konzervatorskim, arheološkim i povijesnim istraživanjima. [TABLA I, Sl. 1] Biti će prikazana slojevitost spomeničke građe jer se na spomenicima ogledaju slojevi srednjovjekovnih i onih graditeljskih zahvata koje se može smjestiti u vrijeme osmanske vlasti. Ovaj rad stoga objedinjuje istraživanje srednjovjekovne arhitekture u dva bitno različita kulturno-povijesna konteksta: unutar srednjovjekovne ugarske države srednjovjekovna slavonska arhitektura odaje spor i postepen no ipak kontinuiran

razvoj srednjovjekovnih oblika sukladno primitku utjecaja iz većih umjetničkih središta Mađarske i Češke, dok trajanje srednjovjekovnih formi unutar Osmanskog Carstva karakterizira ponavljanje oblika gotičke tradicije, na kojima se, uslijed kulturne izoliranosti osmanske Slavonije, zamjećuju tipološke preobrazbe.

Cilj istraživanja je proširivanje dosadašnjih spoznaja o sakralnoj arhitekturi slavonskog srednjovjekovlja, na osnovama doprinosa ranijih istraživača, odnosno stvaranje potpunije slike kulturne i umjetničke povijesti istočne Slavonije, Baranje i Srijema te, također, na primjerima slavonske srednjovjekovne baštine, prepoznavanje društveno-kulturnih i umjetničkih obrazaca srednje Europe po kojima se razvijala odnosno trajala i slavonska srednjovjekovna umjetnost, kao i preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije, sve do kraja 17. stoljeća. Unatoč novim otkrićima, slavonska srednjovjekovna baština je i dalje siromašna i tek fragmentarno sačuvana, te stoga nije opravdana podjela građe na tipološke i morfološke skupine, već se ista treba razmatrati unutar društvenih i kronoloških kategorija. U takvom kontekstu, cilj je prikazati srednjovjekovnu sakralnu umjetnost istočnohrvatske ravnice kroz odnos između sakralne arhitekture u manjim i ruralnim sredinama i 'visoke', gradske ili redovničke arhitekture koja, iz većih umjetničkih centara Mađarske i Češke, uvozi kvalitetna i ponekad monumentalna rješenja prvo romaničke, a zatim gotičke umjetnosti. U tom odnosu perzistencije tradicije arhitekture u manjim i ruralnim sredinama i njezine rezistencije na vanjske utjecaje ogleda se struktura srednjovjekovne umjetnosti istočnohrvatske ravnice. Zaokruženosti slike srednjovjekovne slavonske umjetnosti doprinosi prepoznavanje graditeljske djelatnosti za osmanske vlasti, za vrijeme koje, kroz dva stoljeća ponavljanja srednjovjekovnih formi, polako nestaju svi oblici srednjovjekovne umjetnosti u Slavoniji. Dakle, u daljnjem tekstu će biti prikazano kako se srednjovjekovna umjetnost istočnohrvatske ravnice razvija na rustikalnoj tradiciji ranosrednjovjekovnih zajednica, kako se ona mijenja sukladno vanjskim utjecajima odnosno u srazu s kvalitetnim i monumentalnim rješenjima 'visoke' umjetnosti te kako, na izdisaju, srednjovjekovne forme u osmanskom periodu preživljavaju unutar ruralnih zajednica, gdje, skrivene od osmanske vlasti i izolirane od zapadne kulture, blijede sve do kraja 17. st.

U tu svrhu potrebno je prvenstveno prepoznavanje specifičnih i karakterističnih elemenata svake pojedinačne građevine, zatim utvrđivanje tipološki srodnih spomenika, odnosno utvrđivanje kronologije, zatim reinterpretacija arhitekture određenih vjerskih ili društvenih zajednica (specifičnosti nastanka gradova, specifičnosti arhitekture pojedinačnih redovničkih zajednica, specifičnosti dvorske odnosno plemićke arhitekture), a u cilju vrednovanja srednjovjekovne sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice u kontekstu šireg

panonskog kulturnog kruga. Tako će na prostoru istočnohrvatske ravnice formiranje gradova biti analizirano u kontekstu naseljavanja stranih doseljenika na prostore Ugarske od kraja 12.st.; također, na istome prostoru će biti analizirano i opisano djelovanje čeških majstora parlerovskog školovanja, kao i uspostava radionice koja ostvaruje djela srodna primjerima vladislavske gotike; naposljetku, bit će prikazano kako je preživljavanje i nestanak srednjovjekovnih formi kroz tradiciju gotičke gradnje u osmanskoj Slavoniji karakteristično za sve dijelove Ugarske pod osmanskom okupacijom, o čemu će još biti riječi.

Pregled dosadašnjih istraživanja i literature

Prva istraživanja srednjovjekovne umjetnosti istočnohrvatske ravnice poduzeli su Gjuro Szabo i Ljubo Karaman: popisali su tada poznate spomenike arhitekture i valorizirali građu u okviru srednjoeuropske srednjovjekovne umjetnosti.⁴ Anđela Horvat je proširila popis građe srednjovjekovne arhitekture Slavonije, a njezin veliki doprinos je proučavanje srednjovjekovne umjetnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj u kontekstu panonskog kulturnog kruga - prva je istaknula utjecaje praških Parlera i vladislavske gotike, a razmatrala je i pojavu dugog trajanja gotike u kontinentalnoj Hrvatskoj, nalazeći uzroke u društveno-povijesnim prilikama iz vremena početaka osmanskih prodora u Slavoniju.⁵ Diana Vukičević-Samaržija sastavlja prvi kataloški prikaz gotičke sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice te vrši valorizaciju građe prema analizi arhitekture: njezine teze o vrijednosti i značaju slavonske srednjovjekovne umjetnosti i dalje su aktualne, a ovim radom se one produbljuju i dodatno pojašnjavaju, što je omogućeno recentnim otkrićima srednjovjekovnih izvora i spomeničke

⁴ Gjuro Szabo, „Spomenici prošlosti u Srijemu“, *Savremenik* 1-2. (1916.): 13-29; Gjuro Szabo, „O crkvenim zgradama i crkvenom uređenju“, *Narodna starina* 8/17 (1928.): 154-180; Ljubo Karaman, „O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Historijski zbornik* 1-4., god. 1 (1948.): 103-129. i *Historijski zbornik* god. III (1950.): 125-174.

⁵ Anđela Horvat, „Ilok - ili ne znamo dovoljno što imamo“, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, 6 (1), Zagreb (1958.): 15-21; Anđela Horvat, „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, *Peristil* 6/7 (1963/64.): 36-39; Anđela Horvat, „Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu“, *Rad JAZU*, knjiga 360. (1971.): 13-18; Anđela Horvat, „Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije“, *Peristil* 18/19 (1975/76.): 11-21; Anđela Horvat, „Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske“, *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti JAZU* 1/55 i 56 (1984. i 1985.): 59-87; Anđela Horvat, *Između gotike i baroka, Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske oko oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1975.

građe.⁶ Sena Sekulić-Gvozdanović navodi spomenike iz Srijema (tzv. srijemska skupina) te na njima prepoznaje graditeljske utjecaje iz sjeverne Europe.⁷ Vladimir P. Goss srednjovjekovne spomenike Slavonije i Srijema promatra u društveno-povijesnom kontekstu njihova nastanka i trajanja te povlači stilske paralele sa srodnim spomenicima iz srednje Europe.⁸ Istraživanja kulturnog pejzaža istočnohrvatske ravnice Vladimira P. Gossa i Vjekoslava Jukića obuhvaćaju prepoznavanje srednjovjekovnih lokaliteta (vidljivih u konfiguraciji terena savsko-dravskog međuriječja) te njihova nazivlja u pisanim izvorima iz vremena srednjeg vijeka.⁹ Zorislav Horvat istraživao je srednjovjekovnu crkvenu arhitekturu, kao i utvrde u kontinentalnoj Hrvatskoj, a izniman je njegov doprinos u analizi tipologije crkvene arhitekture i analizi elemenata arhitektonske plastike; ističem i njegovo sudjelovanje u brojnim konzervatorskim istraživanjima srednjovjekovne arhitekture.¹⁰ Mnogi drugi autori su obrađivali pojedinačne spomenike: spoznaje Božice Valenčić, Tone Papića, Ratka Ivanušeca, Krešimira Regana, Zvonka Bojčića i Mladena Radića, Borisa Vučića Šnepergera, Zlatka Karača, Zlatka Uzelca i Marka Ambroša i mnogih drugih rezultat su konzervatorskih istraživanja te njihov rad predstavlja doprinos u poznavanju graditeljskih/konstruktivnih principa, materijala i tehnologije gradnje, dok je ujedno pokušaj smještaja spomenika u kontekst panonskog kulturnog kruga.¹¹

⁶ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*; Diana Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak és műemlékei“, u: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000.; Diana Vukičević-Samaržija, „Tri priloga istraživanju gotičke sakralne arhitekture u Slavoniji“, *Radovi IPU* 27 (2003.): 55-64; Diana Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, *Slavonija, Baranja i Srijem, Vrela europske civilizacije* II., Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture RH, 2009.

⁷ Sena Sekulić-Gvozdanović, *Crkve - tvrđave u Hrvatskoj*, Zagreb: Školska knjiga, 1994.; Sena Sekulić-Gvozdanović, *Utvrđeni samostani na tlu Hrvatske*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2007.

⁸ Vladimir P. Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja, Romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2007.; Vladimir P. Goss, *Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800-1200., Pogled s jugoistoka*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2010. Ostali radovi Vladimira P. Gossa bit će više puta naznačeni u daljnjem tekstu.

⁹ Jukić, *Otkrivena ravnica: Srednjovjekovna umjetnost istočne Slavonije*; Goss, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*.

¹⁰ Zorislav Horvat, *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1989.; Zorislav Horvat, *Katalog gotičkih profilacija: arhitekture kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1992.

¹¹ Krešimir Regan, „Gorjani - srednjovjekovno sjelo plemićke obitelji Gorjanski“, *Scrinia Slavonica* 6 (2006.): 127-152; Božica Valenčić, „Kasnogotička trikonhna crkva kraj sela Tornja (Pakrac)“, *Peristil* 35-36 (1992.-93.): 69-84; Božica Valenčić, Tone Papić, „Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški“, *Godišnjak zaštite spomenika*

Veliki doprinos istraživanju srednjovjekovne arhitekture istočnohrvatske ravnice predstavljaju povijesna istraživanja Tadije Smičiklasa, Euzebija Fermendžina, Stjepana Pavičića, Ive Mažurana, Stanka Andrića, Ante Gulina, Hrvoja Gračanina, Danijela Petkovića, Danijela Jelaša, koji su objavili niz pisanih izvora iz vremena srednjeg vijeka; tu ubrajam i brojna povijesna i povijesno-umjetnička istraživanja Lelje Dobronić.¹² Ističem i arheološka

kulture Hrvatske 16 (1990.): 45-58; Ratko Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama: konzervatorsko istraživanje i obnova*, Našice: Zavičajni muzej Našice, 2010.; Ratko Ivanušec, „Konzervatorsko istraživanje i obnova crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33-34 (2009/2010.): 131-146; Ratko Ivanušec, Željka Perković, „Crkva sv. Martina u Lovčiću“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35 (2011.): 75-90; Zlatko Karač, „Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara“, *Prostor* vol. I, No. 2-4 (1993): 189-212.; Zlatko Karač, „Osnovna analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara, Kompendij dosadašnjih istraživanja“, *Prostor*, vol. III, No. 1-2 (1994): 77-98; Zlatko Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, *Starohrvatska prosvjeta* 21 (1995): 245-274; Zlatko Uzelac, Marko Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, *Radovi IPU* 38 (2014.): 51-62.

¹² Lelja Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984.; Lelja Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, *Croatia Christiana periodica* god. XI, br. 20 (1987.): 23; Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVIII. vijeku (1640.-1702.)*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.; Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I-XVIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Tisak dioničke tiskare, 1904-90.; Euzebije Fermendžin, „Nješta o Iloku, samostanu iločkom i crkvi samostanskoj“, *Glasnik biskupije đakovačke i srijemske* IV/14 (1876.): 109-112; Euzebije Fermendžin, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890.; Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis: ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892.; Stjepan Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svog naselja od XIII do XVIII stoljeća*, Hrvatska naselja, knjiga 1, Zagreb: JAZU, 1940.; Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1953.; Stanko Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1. (1996.): 21-39; Stanko Andrić, „Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu“, *Croatia Christina periodica* XX/37 (1996.): 1-22; Stanko Andrić, „Benediktinski samostan sv. Duha u Nuštru“, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* (1997.): 65-100; Stanko Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku, Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*, Vinkovci: Matica Hrvatska, Ogranak; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2007.; Stjepan Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332. -1337.).“ *Domesti* 24, br. 10/11/12 (1991.): 257-297; Ante Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli, Sjeverna i središnja Hrvatska*, Zagreb: Golden marketing, 2001.; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11.st.)*, Zagreb: Plejada, 2011.; Ive Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*, Valpovo - Osijek: Grafika, Poglavarstvo grada Valpova, Matica hrvatska Valpovo, 2004.; Ive Mažuran, *Srednjovjekovni i*

istraživanja Krešimira Filipeca, Željka Deme, Željka Tomičića i Kornelije Minichreiter, Tina Lelekovića, koja su doprinijela poznavanju srednjovjekovne povijesti naselja Đakova, Vukovara, Iloka, Vinkovaca i Osijeka, kao i spomeničke građe.¹³

O kulturno-umjetničkim prilikama u kontinentalnoj Hrvatskoj od početaka osmanskih provala (prijelaz 15./16. st.) pisala je A. Horvat,¹⁴ a pojavu dugog trajanja gotike u kontinentalnoj (sjeverozapadnoj) Hrvatskoj razmatraju i Dubravka Botica i Diana Vukičević-Samaržija.¹⁵ Ističem povijesna istraživanja osmanske Slavonije Nenada Moačanina, Fazilete Hafizović, Dine Mujadževića, koji su objavili niz osmanskih izvora, posebice deftera (poreznih popisa), kojima su opisali kulturu osmanske Slavonije, njezine sandžake, njezine gradove i mezre, puteve i sajmove, ali se dotiču i kršćanskih zajednica koje preživljavaju na selu. Crkvenu povijest odnosno povijest franjevačke provincije Bosna Srebrena istražili su crkveni povjesničari Josip Buturac, Mijo Vjenceslav Batinić, Janko Barlé, Julijan Jelenić, Krunoslav Draganović, Emanuel Hoško: iz njihovih djela saznajemo kako je kršćanska zajednica preživljavala u osmanskoj Slavoniji, kakvi su bili njezini odnosi s Osmanlijama i drugim konfesijama, te nalazimo niz popisa slavonskih župa iz 16. i 17. st. (izvještaji o stanju župa iz vremena osmanske vlasti bit će detaljno obrađeni u poglavlju *Sakralna arhitektura u*

turski Osijek, Osijek: Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek; Zagreb: Školska knjiga, 1994.; Ive Mažuran, *Povijesni izvori Slavonije, Baranje i Srijema*, sv. I, 1390.-1409., Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2002.; Danijel Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*, Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci, 2006.; Danijel Jelaš, *Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske županije u srednjem vijeku*, magistarski rad, Zagreb, 2011.

¹³ Željko Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar - Lijeva Bara (X.-XI. st.)*, Zagreb: Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, VI/1, VI/2, 2009.; Krešimir Filipec, „Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku.“ *Povijesni prilozi* 44 (2013.): 71-89; Filipec, Krešimir, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2013.; Željko Tomičić, Kristina Jelinčić, Kristina Turkalj, Gordana Mahović, „Arheološko istraživanje u Iloku 2008., Lokaliteti Ilok - Dvor knezova Iločkih - crkva sv. Petra apostola“, *Annales instituti archaeologici* V (2009.): 8-11; Željko Tomičić, *Panonski periplus: arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski studiji - Studia Croatica: Institut za arheologiju, 1999.; Željko Tomičić, Kornelija Minichreiter, Kristina Jelinčić, „Arheološko iskopavanje lokaliteta Ilok - crkva sv. Petra apostola 2006.g.“, *Annales instituti archaeologici* III (2007.): 17-20; Leleković, *Znanstveno - stručni izvještaj za sustavno arheološko istraživanje u dvorištu franjevačkog samostana u Tvrdi*.

¹⁴ Horvat, A., *Između gotike i baroka*.

¹⁵ Dubravka Botica, „Gotika u baroku: Problemi stila u arhitekturi 17.st. na izabranim primjerima“, *Radovi IPUH* 28, (2004.): 114-125; Diana Vukičević-Samaržija, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1993.

doba osmanske vlasti).¹⁶ O povijesti reformacije u Hrvatskoj pisali su Stanko Jambrek, Nataša Štefanec, Đuro Franković, Jasmin Milić, Ivan Balta, koji su opisujući povijest reformacije u Slavoniji i Baranji osvijetlili kulturno djelovanje protestantskih zajednica te njihove veze s njemačkim i mađarskim pokretom reformacije.¹⁷

Istraživanja stranih, srednjoeuropskih autora služila su za komparativnu analizu srednjoeuropske srednjovjekovne baštine sa slavonskom. Ističem rad poljskog arheologa Andrzeja Buka, čiji je opis sakralne arhitekture u ruralnim sredinama Poljske pomogao rasvijetliti srodnu arhitekturu istočnohrvatske ravnice, doktorsku dizertaciju Bibiane Pomfyove, koja je na prostoru slovačkog Spiša obradila arhitekturu 13. i ranog 14. st., zatim radove mađarskih povjesničara umjetnosti, Béle Szolt Szakácsa, Imre Takácsa, Tekle Szabó, Tibora Rostása, Gergelya Buzása, Sándora Tótha, čija istraživanja su pomogla da se slavonska srednjovjekovna i postmedijevalna umjetnost tumači unutar ugarskog konteksta.¹⁸

¹⁶ Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 2001.; Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, svezak I., Zagreb, Tisak Dioničke tiskare, 1881.; Janko Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* IX (1907.): 161-172; Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, svezak I., Sarajevo: Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguž, 1912.; Julijan Jelenić „Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevac (1437. – 1878.)“, *Starine JAZU* knjiga XXXVI (1918.) 132-152; Krunoslav Draganović, „Izvjješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog iz godine 1630.“, *Croatica Christiana periodica* VII (1934.): 65-78; Krunoslav Draganović, „Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni 1623. i 1624.g.“, *Starine JAZU* 39 (1938.): 1-48; Krunoslav Draganović, „Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolicu o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638.)“, *Croatica Christiana periodica* VI (1982.): 73-99; Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.; Emanuel Hoško, „Djelovanje franjevac Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća“, *Nova et Vetera*, XXIX/1 (1979.): 153-163; Emanuel Hoško, *Euzebijije Fermendžin, crkveni upravnik i povjesnik*, Zagreb: Katehetski salezijanski centar, 1997.

¹⁷ Stanko Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Zagreb: Srednja Europa, Biblijski institut, 2013.; Stanko Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac (1505.-1572.), Baranjski reformator europskog utjecaja“, *Kairos - evanđeoski teološki časopis*, god. VI, br. 1 (2012.): 103-123; Đuro Franković, „Protestantizam i protureformacija u podravskim hrvatskim selima u Mađarskoj u 16. i 17.st.“, *Podravina* vol. 11, br. 21 (2012.): 98-128; Nataša Štefanec, „The Adaptable Religious Politics on the Zrinski Estates during the Reformation“, u: *The Reformation in the Croatian Historical Lands, Research results, Challenges, Perspectives*, Zagreb, 2015., 263-282.

¹⁸ Andrzej Buko, *The Archaeology of Early Medieval Poland, Discoveries - Hypothesis - Interpretations*, Lieden, Boston: Brill, 2008.; Bibiana Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, Slovenská Akadémia Vied Ústav Dejín Umenia, Bratislava, 2001.; Béla Szolt Szakács, „On the

Istraživanja slovenskih povjesničara umjetnosti također su dala izvrstan komparativni materijal za tumačenje slavonske građe - ističem radove Marijana Zadnikara, Emilijana Cevca, Ivana Stopara i Janeza Höfflera.¹⁹

Ističem i veliki doprinos mađarskih povjesničara - Josephus Koller, György Fejér, Josephum Brüsztle, Deszö Csanki, György Györffy, Pál Engel, Erik Fügedi i drugi - koji su objavili čitav niz pisanih izvora bez kojih istraživanje umjetnosti donjeg međuriječja ne bi bilo moguće, te čije su analize ugarskog srednjovjekovnog društva pomogle osvijetliti i istočnoslavonsko društvo u kontekstu Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva.²⁰ Brojni drugi

Borderline of Romanesque Architecture: Village Churches of Szatmár Region in the 13th-14th centuries“, *Acta Historiae Artium* 52 (2011.): 209-234; Béla Szolt Szakács, „Leo IX, Hungary, and the Early Reform Architecture“, *La reliquia del sangue di Cristo, Mantova, l'Italia e l'Europa al tempo di Leone IX*, Mantova: Centro Studi Leon Battista Alberti Mantova (2012.): 561-572; Béla Szolt Szakács, „Architectural connections between Lombardy and Hungary during the reign of king Sigismund. A critical review“, *Arte Lombarda* (2003.): 21-27; Béla Szolt Szakács, „The place of East Central Europe on the map of Romanesque Architecture“, *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspectives, From Frontier Zones to Lands in Focus*, ed. Gerhard Jaritz and Katalin Szende, 2016., 205-224; Imre Takács, „Egy eltűnt katedrális nyomában“, u: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000., 305-335; Imre Takács, „Transregional artistic cooperation in the 13th century in accordance with some Hungarian court art examples“, *Acta Historiae Artium* 49/1 (2008): 63-76; Imre Takács, ed. *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Katalog izložbe, 2011.; Tekla Szabó, „The Gothic style frescoes beneath the western gallery of the church of Sântămărie - Orlea“, *Caiete ARA* 4 (2013.), 110-111; Tekla Szabó, „Női viseletek az őraljaboldogfalvi falképen. Nygat és Bizánc találkozása“, *A szórvány emlékei*, Tibor Kollár (ed.), Budapest, 2013., 166-218; Tekla Szabó, „The historic renovations of the protestant church in Viștea (Cluj county)“, *Caiete ARA* 6 (2015.): 135-153; Tibor Rostás, „Graeco opere - görög modorban 1. Szávaszentdemeter és Kaporna 13. századi falképei“, *Ars perennis, 2nd Conference of Young Art Historians*, Budapest 2009/ 2010., 31-41; Gergely Buzás, „Az újlaki Városi Múzeum középkori kőfaragványai“, u: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000., 501-522; Sándor Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Katalog izložbe, 2011., 637-650.

¹⁹ Marijan Zadnikar, *Romanika v Sloveniji, Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.; Emilijan Cevc, *Srednjoveška plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja*, Ljubljana: Slovenska matica, 1963.; Ivan Stopar, *Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem*, Ljubljana: Znanstveni Inštitut Filozofske fakultete, 1987.; Janez Höffler, „Freske v c. sv. Jurjia v Ptuj“, *Varstvo spomenikov* 30 (1988.): 71.

²⁰ Josephus Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, svez. I-VII, Posonii & Pesthini: Sumptibus Ioannis Michaelis Landerer de Fűskút, 1782.-1812.; Josephus Koller, *Prolegomena in historiam Episcopatus Quinque-ecclesiarum*, Posonii: Sumptibus Ioannis Michaelis Landerer de Fűskút, 1804.; György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, T IX/1, Budae: Typis typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1833.; Josephum Brűsztle, *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*, T III, Pécis: Typis Lycei

mađarski, slovački i poljski povjesničari i povjesničari umjetnosti će biti zasebno spomenuti i citirani u nastavku ovog rada. Doprinosi svakog pojedinog autora se valoriziraju u relevantnim poglavljima ove dizertacije, gdje se donosi i kritički osvrt na njihova istraživanja.

Konačno, potrebno je istaknuti konzervatorsko-restauratorska i arheološka istraživanja, provedena na gotovo svim spomenicima srednjovjekovne sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice, bez čijih rezultata ovaj rad ne bi bio moguć. Ta istraživanja su omogućila ne samo analizu pojedinačnog spomenika, već i uočavanje srodnosti među spomenicima, prepoznavanje karakteristika razvoja srednjovjekovne arhitekture u vremenu od 13. do ranog 16. st., ali i preobrazbi gotičke tradicije do kraja 17. st., te, naposljetku, reinterpretaciju sakralne arhitekture u kontekstu panonskog kulturnog kruga. Tako je, primjerice, nalaz spolija svodnih ulomaka franjevačke crkve u Našicama omogućio dataciju crkve u vrijeme prijelaza 13. u 14. st., a nalaz portala u refektoriju franjevačkog samostana u Iloku produbio je spoznaje o pojavi vladislavske gotike u Iloku početkom 16. st. Ovaj rad se velikim dijelom oslanja upravo na nalaze otkrivene tijekom recentnih konzervatorsko-restauratorskih i arheoloških istraživanja.²¹

Episcopalis C. Ramazetter, 1879.; Josephum Brüsztle, *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*, T IV, Pécs: Typis Lycei Episcopalis C. Ramazetter, 1880.; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, sv. II., Budapest: Kiadja a Magyar tudományos Akadémia, 1894.; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.; Erik Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000.-1437.)*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.; Pál Engel, *Valkóvármegye* (rukopis), u : György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*, 1963.-, sv. 5 (u pripremi); Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary (895.-1526.)*, London, New York: I. B. Tauris Publishers, 2001.

²¹ Zvonko Bojčić, *Novi arheološki nalazi u Osijeku*, 1991., D – 75, D – 599., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Zvonko Bojčić, *Izveštaj o izvedenim arheološkim istraživanjima u Biskupskom dvoru u Đakovu*, Osijek, 1992., 2-3, KO Osijek; Zvonko Bojčić, *Istraživanja u Biskupskom dvoru u Đakovu 1992.*, rukopis, dokumentacija KO Osijek, neobjavljeni tekst; Darija Cvitan, Zdenko Samaržija, „Franjevci u Osijeku I. (društvena angažiranost i graditeljstvo franjevaca u Osijeku),“ u *Elaborat istražnih radova na zgradi franjevačkog samostana u Tvrđi*, Osijek, 2011./12., KO Osijek, dosije D-75/Tvrđa, neobjavljeni tekst; Državna uprava za obnovu i restauriranje spomenika kulture, Budimpešta, *Kneževi Vinogradi, Reformatorska crkva*, autori: László Gere, Csaba László, Judit M. Kaló, Zsolt Zsécsi, Dokumentacija istraživanja 2002.g., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Fibra d.o.o., *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - Crkva BDM u Bapskoj*, autori: Ratko Ivanušec, Damir Klečina, Osijek, 2009., KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Krešimir Galović, *Panoptikum 01/28/13 - Prilozi istraživanju srednjovjekovne crkve sv. Trojstva u Osijeku od 1989. do 1993. godine*, kgalovic.blogspot.com/2013_01_28_archive.html; Krešimir Galović, *Dnevnik znanstveno-istraživačkih radova u prostoru slikarskih ateljea u osječkoj Tvrđi*, Zagreb, 1993., KO Osijek, D-345, KO Osijek, neobjavljeni tekst; Hrvatski restauratorski zavod, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, franjevačka crkva sv. Petra*

i Pavla u Šaregradu, knjiga 1 i 2, istražili: V. Marković, D. Bilić, A. Pedišić, T. Jakopaš, M. Cvjetković, E. Juriček, snimili: I. Stojić, M. Petrešević, D. Kolarić, A. Krizmanić, K. Vujica, crtali: K. Vujica, M. Petrešević, Zagreb, 2003., KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Institut za povijest umjetnosti, Diana Vukičević-Samaržija, Davorin Stepinac, *Izvešće o istraživanjima za izradu konzervatorskih smjernica i prijedloga prezentacije župne crkve sv. Katarine u Nijemcima*, Zagreb, 1997., 6, KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Institut za povijest umjetnosti, Diana Vukičević-Samaržija, Katarina Horvat-Levaj, Davorin Stepinac, *Župna crkva sv. Augustina u Velikoj, Povijesno-građevni razvoj i valorizacija, Prijedlog konzervatorskih smjernica*, Zagreb, 2009., neobjavljeni tekst, KO Požega; Institut za povijest umjetnosti, Katarina Horvat Levaj, Davorin Stepinac, *Kapela sv. Mihovila arkandela u Ratkovici, Konzervatorska studija arhitektonskom dokumentacijom postojećeg stanja i idejnim projektom obnove/prezentacije crkve*, Zagreb, 2007., KO Požega, neobjavljeni tekst; Ratko Ivanušec, Zdenko Samaržija, Duško Pešut, Damir Zahirović, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Romaničko-gotička crkva sv. Bartola, Novi Mikanovci*, Osijek, 2007., neobjavljeni tekst, KO Vukovar; Ratko Ivanušec, *Zvonik franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Šaregradu, Izvještaj - analiza arhitektonskog korpusa zvonika*, 2011., KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Vedran Katavić, Josip Burmaz, Ana Sunko, *Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima, Osijek - Hutlerova 20*, Osijek, kolovoz, 2006., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Vedran Katavić, Ana Sunko, Tomislav Jerončić, *Izvještaj o arheološkim istraživanjima, Osijek – silos - ugao Hutlerove i Frankopanske ulice*, Osijek, prosinac, 2007., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Konzervatorski odjel u Osijeku, Ratko Ivanušec, Damir Zahirović, Sandra Marinović, Ana Mutnjaković, *Reformirana kršćanska crkva Kneževi Vinogradi, Druga faza istražnih konzervatorskih radova*, KO Osijek, 2008., neobjavljeni tekst; Tino Leleković, *Znanstveno- stručni izvještaj za sustavno arheološko istraživanje u dvorištu franjevačkog samostana u Tvrđi i u Parku kraljice Katarine Kosače u Osijeku, 2012. i 2013.g.*, dokumentacija Konzervatorskog odjela u Osijeku, neobjavljeni tekst; Oslik, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, Zdenko Samaržija, „Povijesna i toponimijska istraživanja“, Osijek, 2009., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Oslik d.o.o., Ratko Ivanušec, Zdenko Samaržija, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - crkva sv. Jurja mučenika, Sveti Đurađ*, 2009., dokumentacija Konzervatorskog odjela Osijek, neobjavljeni tekst; Tone Papić, *Lučica, crkva sv. Luke u Lipovcu*, 1990., KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Tone Papić, *Konzervatorska studija, Župna crkva sv. Marije Magdalene u Luču*, 2011., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Tone Papić, *Osijek, Župna crkva sv. Petra i Pavla u Marijancima, Konzervatorska studija*, 05/11, 2012., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Tone Papić, *Župna crkva sv. Grgura Velikog u Šljivoševcima, Konzervatorska studija*, 2012., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Tone Papić, *Konzervatorska studija-srednjovjekovni obrambeni zid u sklopu Nadbiskupskog dvora u Đakovu*; Damjanović, Dragan, *Đakovačka biskupska tvrđa i njezina obnova u 19.st.*, 2013., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Ivan Srša, *Izvještaj sa službenog puta*, 2006., Dosje 48, KO Osijek, neobjavljeni tekst; Davorin Stepinac, *Nijemci, župna crkva sv. Katarine, Projekt sanacije, obnove, uređenja i prezentacije crkve*, 2001., KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Tablinum d.o.o. Zagreb, Đuro Šimičić, *Lipovac - Lučica - crkva sv. Luke, Privremeno izvješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima*, Zagreb, 2007., KO Vukovar, neobjavljeni tekst; Urbos d.o.o., *Reformatorska crkva u Suzi, Elaborat istražnih konzervatorskih radova*, Đuro Varga, *Suza - reformatorska crkva u Suzi Osijek*, 2012., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Urbos d.o.o., Milko Puncer, Iva Papić, (KO Osijek), *Elaborat konzervatorskih istraživanja reformatorske crkve u Suzi - nastavak istraživanja 2014.g.*, Osijek, 2015., KO Osijek, neobjavljeni tekst; Miroslav Usenik, *Konzervatorsko-restauratorska studija, Crkva sv. Marije u Bapskoj*, neobjavljeni tekst,

1. Prostor istraživanja - istočnohrvatska ravnica između dravsko-savsko-dunavskog međuriječja i slavonskog gorja

U srednjem vijeku je prostor istočne Slavonije crkveno bio podijeljen između više arhiđakonata Pečuške biskupije, osnovane 1009.g. (Požeški, Osuvački, Baranjski, Vukovski i Morovički), te, kasnije (nakon 1239.g.), prekosavskih posjeda Bosanske biskupije, dok je upravno-teritorijalno bio podijeljen između Vukovske i Baranjske županije. Prostor istraživanja nije u tolikoj mjeri definiran granicama srednjovjekovne crkvene i upravno-teritorijalne organizacije, već ponajviše geografskim determinantama, odnosno rijekama Savom, Dravom i Dunavom te slavonskim gorjem na zapadu, kao i povijesno-kulturnom tradicijom tog prostora.

Jedan od razloga takvom pristupu definiranja prostora istraživanja leži prvenstveno u pomanjkanju svjedočanstava o jasno definiranim granicama crkvene ili teritorijalno-upravne podjele. Granice arhiđakonata moguće je djelomice utvrditi tek sredinom 14. st. analizom smještaja župa koje se spominju u popisima župa sastavljenim prilikom ubiranja izvanrednog poreza, tzv. 'papinske desetine' 1332.-37.g. - veliki broj župa još nije ubiciran ili je ubikacija samo pretpostavljena, pa su pogreške vrlo moguće.²² Također, ne zna se jesu li granice

KO Vukovar; Zlatko Uzelac, Davorin Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu, Povijesno-umjetnička i arhitektonska valorizacija sjevernog sklopa povijesnog kompleksa s prijedlogom potrebnih konzervatorskih radova na obnovi cjeline*, 1992., neobjavljeni tekst, KO Požega; Zlatko Uzelac, *Romanički portal crkve sv. Duha u Požegi, Valorizacija i prijedlog prezentacije*, Institut za povijest umjetnosti 1996., dokumentacija KO Požega, neobjavljeni tekst; Valenčak d.o.o. Našice, Ratko Ivanušec, Branko Urban, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, crkva Svih Svetih - Donja Motičina*, Našice, 2011., KO Osijek, neobjavljeni tekst.

²² Original popisa župa čuva se u Vatikanskom arhivu, a prvi prijepis objavio je Josephus Koller u II. tomu svog opsežnog djela *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis* (Josephus Koller, *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*, Posonii: Sumptibus Ioannis Michaelis Landerer, 1782., II, 356-461.), no standardno izdanje je: *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375. Pápai tizedszedők számadásai*, Monumenta Vaticana historiam regni Hungaricae illustrantia, sr. 1, sv. 1, Budapest: Franklin-társulat nyomdája, 1887., reprint: *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria = Pápai tized-szedők számadásai 1281-1375.*, Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. U osnovi, to su računi izvanredne papinske desetine (*rationes collectoriae*), koje su u Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu skupljala dva francuska klerika, Jakob Berengarii iz biskupije Carcassone i Rajmund de Bonofato iz biskupije Limoges. Stanko Andrić navodi kako je „Ugarska bila posljednja katolička zemlja koja je došla na red da tijekom šest godina izdvaja desetinu crkvenih prihoda u korist ponovnog oslobođanja Svete Zemlje i za rat protiv „neprijatelja kršćanskog imena“, u skladu s odlukama općeg crkvenog sabora u Viennei (1311.-1312.). Dvojica sakupljača podijelili su između sebe ugarske

arhiđakonata od vremena njihova nastanka bile stalne, ili su i one bile podložne mijeni - slučaj izuzimanja nekolicine župa iz Pečuške biskupije i njihova dodjela Bosanskoj biskupiji u prvoj polovici 13.st. svjedoči o mijenama granica između biskupija, pa tako i između arhiđakonata.²³ Također, u osmanskome periodu nestaje Pečuška biskupija, da bi bila opet obnovljena po oslobođenju Slavonije i Ugarske od Osmanlija te se prostor Pečuške biskupije ne može uzeti kao prostor istraživanja za sveukupno vrijeme trajanja srednjovjekovne umjetnosti u istočnohrvatskoj ravnici, odnosno sve do kraja 17. st.

Granice svjetovnih upravnih jedinica - županija - također se ne mogu promatrati kao nepromjenjive konstante. Riječima Danijela Jelaša: „Kada govorimo o prostoru srednjovjekovnih županija valja uzeti u obzir da nije moguće odrediti njihove granice s apsolutnom preciznošću, te da su se one s vremenom ponešto mijenjale. Njihov teritorijalni opseg, naime, utvrđuje se na temelju podataka o smještaju nekog naselja, utvrde ili vlastelinstva. Potvrde u izvorima o postojanju i rasprostiranju ... Vukovske ... županije datiraju s početka 13.st.“²⁴

Može se reći kako prostor istraživanja obuhvaća prostor srednjovjekovne Vukovske županije s dodatkom baranjskog trokuta, koji je tada bio u sastavu Baranjske županije, no niti takvo definiranje prostora, u konačnici, nije moguće jer je padom pod Osmansko Carstvo taj prostor uređen u sasvim drugačije administrativno-upravne cjeline, odnosno sandžake.

Stoga je u određivanju prostora istraživanja bilo potrebno iznaći neke konstante, zajedničke karakteristike koje ovaj prostor objedinjuje u jedinstvenu prirodnu i društveno-

biskupije i obilazili ih iz godine u godinu. Pečuška biskupija zapala je Rajmunda, a pošto je on 1334.g. umro, njegov je posao nastavio Jakob de Lengras iz Carpentrasa. (Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 22,23 (László Fejérpataki, „Prolegomena“, *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria 1281.-1375.*, Budapest: Monumenta Vaticana Hungariae, ser. 1.sv. 1., 1887., XXV-XXIX.)). Prijevod Kollerovog prijepisa s komentarom objavljuje Stjepan Sršan 1991.g. (Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332. – 1337.)“, 257-297).

²³ O mijeni granica između biskupija govori i G. B. Kiss, navodeći kako se opseg Pečuške biskupije smanjio nakon ugarskog osvojenja srijemske tvrđave Szerémvár 1072.g., nakon čega je Srijem podijeljen između Pečuške i Kaločke biskupije; granice su redefinirane u prvoj pol. 13.st. (Gergely Bálint Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, *Scrinia Slavonica* 9 (2009.): 359, 360; György Györffy, „A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása“, *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Értesítője* I (1952.): 325-362; II (1953.): 69-104).

²⁴ Jelaš, *Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske županije u srednjem vijeku*, 5. „S jedne strane su granice biskupija uobičajeno bile konzervativnog karaktera, dakle, znatno su rjeđe mijenjane nego na primjer granice svjetovnih upravnih jedinica.“ Kiss, „Utemeljenje i opseg...“, 364.)

kulturnu cjelinu. Prvenstveno, prostor istočnohrvatske ravnice, kao što sam naziv govori, definiran je gotovo nepreglednim ravnicama, a tek na rubnim dijelovima ravnice - Đakovština, prostor od Šarengrada do Iloka, sjeverni dijelovi Baranje te okolica Našica - nazire se brdoviti krajolik, kao najava planinske Bosne na jugu, Fruške gore na istoku i slavonskog gorja na zapadu. To je prostor jedne velike, često močvarne i poplavljene, ali iznimno plodne ravnice, koja je u prošlosti, prekrivena gustim šumama i ljepljivim močvarama, velikim dijelom bila neprohodna i nepristupačna. Na tom prostoru prva srednjovjekovna naselja ne nastaju u gorjima ili na planinskim grebenima²⁵, već uz rukavce velikih rijeka (Vukovar, Osijek), i u blizini antičkih ruševina koje im služe i kao sklonište i kao izvor graditeljskog materijala (Vinkovci, Osijek, Đakovo).²⁶ Prva naselja u ravnici skrivena su ispod urbanog tkiva modernih gradova i tek pokoji nalaz avarskog groba (Osijek) ili bjelobrdske nekropole (Đakovo, Vukovar) pruža mogućnost analize makar fragmenta ranije povijesti.²⁷

Doseoba Mađara u panonsko-karpatku nizinu odvija se na prijelomu 9. u 10. st. te je prostor istočnohrvatske ravnice od 10. st. prostor ugarske granice, a time i rubni prostor ugarskog kulturnog kruga. Mađari su, zacijelo poslije smrti bugarskog cara Simeona (927.g.), Bugarima preoteli donji dio savsko-dravskog međuriječja, vjerojatno između Požeškog gorja i zapadnih rubova Srijema, odnosno prostor istočnohrvatske ravnice. Mađarski su kraljevi

²⁵ Gračanin opisuje sklanjanje romanizirano-barbariziranog pučanstva u nepristupačnije, gorske krajeve „... što je za posljedicu imalo dalekosežno napuštanje urbanih naselja...” (Gračanin, *Južna Panonija*, 226).

²⁶ Gračanin navodi kako su: „... brojna naselja u ranosrednjovjekovnom dobu nicala na mjestima koja su bila više ili manje napušćena u antici, napose duž vodotokova i u smjeru pružanja starih rimskih cesta...” (Gračanin, *Južna Panonija*, 280). Slično navodi i Fügedi (Fügedi, *Castle and Society*, 16, 26).

²⁷ Hrvoje Gračanin i Anita Rapan Papeša, „Postrimski grad u Južnoj Panoniji: primjer Cibala“, *Scrinia Slavonica* 11 (2011.): 7-30; Filipec, „Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku“, 72-74; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 41, bilj. 5, 43; Mirko Bulat, „Neki nalazi ranog srednjeg vijeka iz Osijeka“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 10. (1968.): 11-20. Perica Špehar je, opisujući reokupaciju antičkih tvrđava u vremenu srednjeg vijeka na prostoru današnje Srbije, ukazao kako su se Slaveni i Bugari, nakon njihova dolaska Slavena u 7.st., naseljavali izvan rimskih ili bizantskih tvrđava. Tek nakon njihova pokršćavanja u, trećem kvartalu 9.st., počeli su Srbi i Bugari 'reosvajati' stare tvrđave, što je rezultiralo obnovama i rekonstrukcijama rimskih i bizantskih tvrđava. Te tvrđave su se u pravilu nalazile na najvišim točkama u prostoru - uglavnom vrhovima gorja ili planina - i bile su građene u kamenu, što je uvjetovalo njihovu očuvanost do današnjih dana. Sačuvani su prvi oblici tipologije sakralnog graditeljstva unutar zidina starih tvrđava iz tog vremena, kao i odnos crkve i utvrde. (Perica Špehar, „Reoccupation of the Late Antique Fortifications during the Middle Ages on the Central Balkans“, *Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti, 4. međunarodni znanstveni skup srednjovjekovne arheologije*, Zagreb, 2017., predavanje).

protegnuli vlast na bizantski istok Srijema vjerojatno 1071.g., a potkraj 11. st. ovladali su zapadnim dijelom međuriječja, odnosno prostorom od Drave do početaka planinske Hrvatske, koji će kasnije biti poznat kao Slavonija.²⁸ Gračanin navodi kako: „...u oblasti pod izravnim mađarskim nadzorom od same doseobe jamačno valja ubrojiti i hrvatsku Baranju, krajnji istok Slavonije i Srijem.“²⁹ Prema tome, prostor današnje istočne Slavonije se od sredine 10. st., a Srijema od početka 11. st., nalazi u vlasti ugarskih kraljeva i sve do osmanskih osvajanja nije bio zahvaćen naglim promjenama i pomacima vrhovne vlasti (možda je upravo taj višestoljetni mir razlog zašto prije 13.st. gotovo i nema pisanih izvora koji bi omogućili proučavanje tog prostora). Stanko Andrić i Tomislav Bali ističu pripadnost Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije Slavoniji, te podređenost Srijemske, Vukovske, Požeške i djelomično Virovitičke županije „drugim ugarskim vlastima“, čime se one ne mogu ubrajati u *regnum Sclavonie*.³⁰ Vukovska su i Srijemska županija, kao i Baranjska, od sredine 10. st. duboko uronjene u ugarski kulturni i politički krug. Nada Klaić navodi kako su nakon hercega Kolomana i njegova nasljednika hercega Bele iz slavonskog dukata isključene županije koje su u crkvenom pogledu izvan Zagrebačke biskupije (što opet odjeljuje podunavske županije - Vukovo i Baranju - od *regnuma Sclavoniae*).³¹

U vrijeme 10. i 11. st. prostor istočne Slavonije ima periferno značenje: „...srednjovjekovna Ugarska je bila okružena širokim područjem koje se nazivalo *indagines regni* i koje je uglavnom bilo nenaseljeno, izuzeto iz sustava županija te u dubinu prožeto obrambenim mehanizmima.“³² Upravo iz razloga ranog osvajanja ovih krajeva, odnosno ranog pripojenja civilnoj i crkvenoj upravi uspostavljenoj od strane Arpadovića, istočna Slavonija možda nije bila poprište centralističke politike Arpadovića, kakva je bila prisutna na području kasnije osnovane Zagrebačke biskupije.³³ No, Vukovska su i Srijemska županija

²⁸ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 26; Tomislav Bali, *Slavonski meandar, Prostor i pojam Slavonije u XIII. stoljeću*, Zagreb: Srednja Europa, 2014.

²⁹ Gračanin, *Južna Panonija*, 199.

³⁰ Bali, *Slavonski meandar*, 12.; Stanko Andrić, *Potonuli svijet, Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001., 44,45.

³¹ Bali, *Slavonski meandar*, 110; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb: Globus, 1990., 251.

³² Bali, *Slavonski meandar*, 26.; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 74.

³³ Danko Dujmović and Vjekoslav Jukić, „The „Koloman Renaissance“ in North Western Croatia - An Unfinished Project“, *Starohrvatska prosvjeta* III/37 (2010.): 171-182; Maja Cepetić, Vladimir P. Goss, „A Note on the Rose Window in Čazma and on the Presence of Royal Workshops in Medieval Slavonia“, *Starohrvatska prosvjeta* III/37 (2010.): 183-191; Vladimir P. Goss, Vjekoslav Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš, Some Stylistic Considerations“, *Starohrvatska prosvjeta* III/34 (2007.): 295-326.

granica Ugarske isprva prema Bizantu, a kasnije prema istočnom kulturnom krugu.³⁴ Osim toga, Gračanin navodi mogućnost kako je zapadno od Vukovske županije, odnosno na prostoru Požeške kotline, bilo područje prelamanja hrvatskog i mađarskog utjecaja u 11. st.³⁵ Hrvatsko-ugarsko južno Podunavlje, koje u upravnom smislu obuhvaća srednjovjekovnu Baranjsku, Vukovsku i Srijemsku županiju, treba promatrati kao rubne krajeve latinskog kulturnog kruga, u čijem razvoju su dominantni bili ugarski utjecaji. Na tom prostoru južnog ugarskog Podunavlja, prve vijesti o postojanju graditeljskih struktura, a koje su istovremene s nalazima bjelobrdske kulture, upravo su spomeni dvaju kraljevskih utvrda - *Baranya* i *Wolko* - prema kojima će kasnije oblikovane županije i dobiti ime.³⁶

³⁴ Gračanin, *Južna Panonija*, 209-211.

³⁵ Gračanin, *Južna Panonija*, 206.

³⁶ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 26.

1.1. Definiranje prostora i uređenje prostora istočnohrvatske ravnice u vremenu srednjeg vijeka - crkvena i upravna teritorijalna organizacija

1.1.1. Crkveno uređenje prostora istočnohrvatske ravnice: biskupije - arhiđakonati - župe

Pečuška biskupija je u vremenu srednjeg vijeka raspolagala s ukupno osam arhiđakonata: u Tolni, Regölyu i u Vátyu (kasnije prvostolni) u današnjoj Mađarskoj te Požeškim, Baranjskim, Osuvačkim, Vukovskim i Morovićkim u današnjoj Republici Hrvatskoj (Baranjski arhiđakonat pružao se teritorijem obiju današnjih država).³⁷ [TABLA II, Sl. 2] Pojavljivanje arhiđakonata u diplomatskoj građi relativno je kasno, bilježe se odjednom u jednoj ispravi iz 1217.g.³⁸ Unutar zadanog prostora istraživanja bit će obuhvaćeni Vukovski i Osuvački arhiđakonati te, djelomično, Morovićki, Baranjski i Požeški arhiđakonati. [TABLA III, Sl. 3]

Na području Pečuške biskupije teritorij su dijelile županije Tolna, zatim Baranjska, Vukovska i Požeška županija, ali područja županija i arhiđakonata nisu se ni približno poklapala.³⁹

Osuvački arhiđakonati imao je približno 1700 km² te je obuhvaćao sedamdeset i dvije župe (izvornik popisa župa oštećen je za 1332.g. te je ukupan broj župa, moguće, bio veći).⁴⁰ Područje Osuvačkog arhiđakonata steralo se Vukovskom županijom te cisdravskim dijelom Baranjske županije. Arhiđakonati je obuhvaćao najistočniji dio slavonske Podravine, od Viljeva do Aljmaša, zatim se je uskim trakom spuštao preko Ivankova i Cerne, a između Đakova i Vinkovaca, sve do blizu Save.⁴¹ [TABLA III, Sl. 4]

Vukovski arhiđakonati nalazio se u Vukovskoj županiji; protezao se uz Dunav i Bosut do Koroda, Gaboša i Vinkovaca, do Odvoraca blizu Bapske i današnjeg Šida. Osobito gusto

³⁷ Porijeklo imena, vrijeme nastanka te teritorijalni ustroj Pečuške biskupije detaljno je opisao mađarski povjesničar Gergely Bálint Kiss saževši sva ranija istraživanja o nastanku Pečuške biskupije (Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 351-378).

³⁸ Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 366. (izvor: Árpádkori új okmánytár, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, XI., nr. 98., Budapest: Wenzel, G., Pest, 1860.-1874., 153-154.)

³⁹ Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 366.

⁴⁰ Zdenko Samaržija i Darko Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine u prvoj polovici XIV. st.“, *Valpovački godišnjak* 9 (2004.): 40-42.; Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 11, 12.

⁴¹ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 12.

ležale su župe između Koroda, Vinkovaca, Vukovara i Borova.⁴² Obuhvaćao je tako poglavito donje Povučje i srednje Pobosučje.⁴³ Prema popisu župa, sastavljenom prigodom ubiranja papinske desetine g. 1332., 1333. i 1335., Vukovski arhidakonat imao je 49 župa.⁴⁴

Baranjski arhidakonat bio je u samom trokutu Baranje i protezao se kroz srednjovjekovnu Baranjsku županiju na crti istočno od Pečuha pa do Dunava, odnosno sjeverno od Drave i zapadno od Dunava. Središte arhidakonata bilo je u utvrđenom županijskom centru *Baranyavár* (Branjin Vrh ili Brnjevar).⁴⁵ U daljnjem tekstu bit će obrađeno područje Baranjskog arhidakonata koje se danas nalazi unutar granica Hrvatske - polovinom 14. st. na zadanom (danas hrvatskom) prostoru Baranjskog arhidakonata popisane su 23 župe.⁴⁶

Požeški arhidakonat se protezao od Save na jugu (potez Brod - Nova Gradiška) do Orahovice i Našica na sjeveru, od Psunja i Papuka na zapadu do Gorjana na istoku.⁴⁷ Sredinom 14. st. popisano je 76 župa, no unutar granica ovog rada nalazilo se sljedećih sedam župa: *Agrias*, *Gara* (Gorjani), *Župa sv. Martina* (Martin), *Mochacyna* (Donja Motičina), *Nelche* (Našice), *Pagarach* (Podgorač), *Zeulche* (Selce kod Đakova).⁴⁸

Morovički ili Markijski arhidakonat nalazio se na samom istoku biskupije, ležao je uz Dunav od Opatovca do Suseka, a odatle prema jugu do Save kod Rače.⁴⁹ Polovinom 14. st. popisano je 51 župa, od kojih se njih 9 nalazi unutar granica ovog rada: *Apathy* (Opatovac), *Baba* (Bapska), *Chauzar* (pustara Lipovača zapadno od Borova), *Gymulchen* (možda Gumaljci, južno od Iloka?⁵⁰), *Iwnlak* (Ilok), *Kamars* (možda Komarevci, jugoistočno od Nijemaca?⁵¹), *Lewka* (možda pustara Lovka zapadno od Iloka?⁵²), *Occak*, *Porsun* (okolica Kukujevaca?).⁵³

⁴² Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 12.

⁴³ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 37.

⁴⁴ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 11.

⁴⁵ Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 366.

⁴⁶ Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji.“, 285-289.

⁴⁷ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 11.

⁴⁸ Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji“, 289.-296.

⁴⁹ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 12.

⁵⁰ Engel navodi kako se Gymulchen nalazio u blizini Iloka (Engel, *Valkóvármegye*, 77.)

⁵¹ Engel, *Valkóvármegye*, 106.

⁵² Engel navodi kako bi to mogla biti Velika Lovka, Ilok (Engel, *Valkóvármegye*, 119.).

⁵³ Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji“, 280.-285. György Györffy iznosi teoriju da je zaposjedanje Szerémvára (Srijemska Mitrovica) 1072. dovelo do ukidanja ranijeg vojno-krajinskog okruga Marchia - naziv *marchia* je taj

Spomenici koji neće biti pojedinačno obrađeni su spomenici požeškog i moravičkog arhiđakonata koji se svojim položajem na obroncima slavonskog gorja ili Fruške gore nalaze izvan istočnohrvatske ravnice, no isti će biti razmatrani zbog blizine i mogućih analogija.

Južni dio zadanog prostora djelomično definira, osim Vukovskog i Moravičkog arhiđakonata Pečuške biskupije, i prekosavski dio Bosanske biskupije, odnosno prostor koji je u prvoj polovici 13.st. oduzet Pečuškoj biskupiji i dodijeljen Bosanskoj.⁵⁴ O širenju Bosanske biskupije na prekosavske župe svjedoče darovnica hercega Kolomana (1226.-1242.) iz 1239.g., kojom on daruje bosanskom biskupu Ponsi (Posi, Pousi, Poši) i biskupskom Kaptolu svoje kraljevsko imanje Đakovo (*Dyaco*) i Bleznu u Slavoniji, te darovnice pape Grgura IX. (1227.-1241.) i kralja Bele IV. (1235.-1270.) iz 1244.g., kojima bosanski biskupi dobivaju svjetovnu vlast na posjedima Đakovo i Blezna.⁵⁵ Mađarski povjesničar G. B. Kiss smatra da je vjerojatno tek darovnicom Bele IV. iz 1244.g. bosanski biskup stekao ne samo teritorijalnu, već i biskupsku vlast na dotadašnjem prostoru Pečuške biskupije; autor smatra kako je premještanje središta služilo boljoj zaštiti te kako je biskupska vlast bila samo nominalna, dok

kraj dobio radi ranije njegove zadaće obrane granica. (Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 364.; Györfy, „A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása“, 338, 339.)

⁵⁴ Samostalna Bosanska biskupija u pisanim se izvorima prvi put spominje u 11. stoljeću; njezino osnivanje se moglo dogoditi 1060-ih godina. Izvorno je bila sufraganskom biskupijom splitskog nadbiskupa, a zatim je 1089. dospjela pod jurisdikciju Bara (Antivari). Pod upravu Splita vraćena je 1137., ali je kasnije, od 1180-ih godina nastupila nova promjena, te je biskupija dospjela pod upravu Dubrovnika. (Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 369.; Zrinka Štimac, *Die bosnische Kirche, Versuch eines Religionswissenschaftlichen Zugangs*, Würzburger studien zur Fundamentaltheologie, Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2004.: 43. Štimac drži da se to dogodilo 1191. godine.). Nakon optužbi za podupiranje hereze i početka mađarske ekspanzije u smjeru Bosne, papa Grgur IX. je prvo izdvojio biskupiju ispod nadležnosti Dubrovnika te ju je podvrgnuo izravno pod jurisdikciju Svete Stolicе (1233.), a zatim ju je 1247. podredio vlasti kaločkoga nadbiskupa. (Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 370.; John V. A. Jr. Fine, *The Bosnian Church: A new Interpretation, A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries* (East-European Monographs X), New York - London: Columbia University Press, 1975., 138.). 1238.g. na čelo biskupije došao je novi dominikanski redovnik Poša (Pósa, Pousa), koji je svoje sjedište smjestio u Vrhbosnu (Sarajevo) te je osnovao stolni kaptol. Kiss ističe: „Pozadinu funkcioniranja Bosanske biskupije u načelu su činila dva čimbenika: mađarski križarski vojni pohodi (poduzeti više puta u razdoblju između 1222. i 1240. godine) te snažne misije od strane dominikanaca.“ (Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 370.)

⁵⁵ Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli*, 153.; Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.g.)*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989., 110.-148.; Regesta regum stripis Arpadianae critico-diplomatica, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I-II/1, Budapest, 1923.-1943.

je u stvarnosti dominantna bila aktivnost franjevačkog vikarijata.⁵⁶ Ante Gulin navodi kako pečuški biskup oko 1252.g. bosanskom biskupu prepušta crkvenu župu u Đakovu, zajedno s još desetak župa na tom području prema Savi i Bosni.⁵⁷ U papinskim popisima crkvene desetine iz prve polovine 14. st., navedeno je pet župa koje su pripadale sastavu Bosanske biskupije: *Boldogasszonyfalva*, *Szent György*, Dragotin, *Berezna* (Bleзна) i *Szent Mihály*.⁵⁸

1.1.2. Upravno uređenje prostora prije osmanske vlasti - županije, župe, posjedi

Velikim dijelom prostor istočnohrvatske ravnice nalazio se unutar Vukovske županije, a manjim dijelom u opsegu Baranjske županije. U sklopu srednjovjekovne Baranjske županije - koja se prostirala trokutom između Dunava i Drave na jugu te prostorom današnje Mađarske sjeverno od Pečuha - nalazila se današnja Baranja te manji dio prostora južno od Drave i istočno od Papuka, odnosno prostor oko Valpova, Podgorača i Našica.⁵⁹ [TABLA IV, Sl. 5] Granica između Baranjske i Požeške županije bila je jugozapadno od Našica, dok je granica Baranjske s Vukovskom županijom bila južno od Podgorača i Valpova. Unutar Vukovske županije nalazio se prostor istočne Slavonije između Drave, Save i Dunava, skupa sa zapadnim dijelom Srijema - granica je Rača na jugu te Eng na istoku.

⁵⁶ Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 371-372. Franjevci dolaze u Bosnu nakon navedene Kolomanove darovnice (Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 26.). Franjevački povjesničar Petar Runje navodi kako je franjevačka bosanska vikarija osnovana 1339./40. (Petar Runje, *Pokornički pokret i franjevci trećoredci glagoljaši (XIII.-XVI.st.)*, Zagreb: Provincijalat franjevac trećoredaca, Kršćanska sadašnjost, 2001., 48.).

⁵⁷ Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli*, 154.; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, 115.

⁵⁸ Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 372.; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, Požeška županija.

Od navedenih pet župa danas je poznat Dragotin („Župe i crkve (današnje) biskupije bosansko-sriemske u srednjem veku“, *Glasnik Biskupije bosanske i srijemske*, (1898.): 26.). Ostala naselja nisu još ubicirana, no u izvještajima bosanskih biskupa i vizitatora iz 16. i 17.st. spominju se slijedeće župe u okolici Đakova, koja su direktno pod biskupovom upravom (većina slavonskih župa je tada pod upravom franjevac provincije Bosne Srebrene): Dragotin, Selci, Garčin, Ratkov (negdje Gratski) Potok te Župa sv. Mihaela. Može se pretpostaviti da su to ista naselja koja je bosanska biskupija dobila pol. 13.st., jer se u navedenim izvještajima 16. i 17.st. razlikuju župe koje su pod upravom veličkog i našičkog samostana od župa koje su pod izravnom biskupovom vlašću, odnosno koje održavaju memoriju na Kolomanovu darovnicu (Izvještaji bosanskih biskupa i apostolskih vizitatora su detaljno opisani u poglavlju *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*)

⁵⁹ Jelaš, *Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske županije u srednjem vijeku*, 150., sl. 1.

Na kartama srednjovjekovne Požeške, Vukovske i Baranjske županije, koje je rekonstruirao Danijel Jelaš u svome magistarskom radu⁶⁰, vidljivo je kako Papuk određuje granicu između Baranjske i Požeške županije (što nije slučaj s određivanjem granica istoimenih arhiđakonata), kao i između Vukovske i Požeške županije. Stoga se granica između Baranjske, Vukovske i Požeške županije može uzeti kao zapadna granica prostora koji će se istraživati o ovome radu. Sjeverna granica između Vukovske i Srijemske županije je rijeka Dunav, koja određuje također i istočnu granicu prostora koji će se istraživati u ovome radu.

Prema mađarskom povjesničaru, G. B. Kissu, „... negdje ranije, a drugdje kasnije, ali uglavnom istodobno“ - s izgradnjom crkvene uprave - „došlo je do organiziranja svjetovne uprave u vidu ustrojavanja kraljevskih županija.“⁶¹ Proces osnivanja kraljevskih utvrda odnosno županija započeo je već krajem 10. st., za mađarskog princa/kneza Gejze.⁶² Prema istraživanjima Ivana Beuca, krajem 11. i početkom 12.st. ugarski su kraljevi Ladislav i Koloman i južno od Drave počeli pretvarati stare plemenske župe u veće upravne jedinice odnosno županije - među njima je bila prva Zagrebačka županija, zatim Varaždinska i Križevačka županija te Virovitička, Požeška i Vukovska županija, kojima u kraljevo ime, a unutar kraljevske utvrde, upravljaju župani.⁶³ Fügedi pristaje uz mišljenje Györffyja kako su utvrde izvorno podigle plemenske zajednice, no kako je njih 'preuzela' monarhija za uspostavu kraljevskih županija, u svrhu širenja centralne kraljevske vlasti.⁶⁴ Fügedi navodi kako je jedna od osnovnih uloga kraljevskih utvrda kao administrativnih sjedišta županije, bila i čuvanje prometnih pravaca te nastavlja kako sve do kraja 12.st. kraljevske utvrde ostaju

⁶⁰ Jelaš, *Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske*, 150, sl. 1, 151, sl. 2.

⁶¹ Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 354.

⁶² Fügedi, *Castle and Society*, 24-38; György Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. [Studies on the origins of the Hungarian state], Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959., 16-36; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 40-42.

⁶³ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985., 107, 120. (preuzeto iz: Višnja Lachner, Jelena Kasap, „Povijesno, upravno i pravno određenje istočnog dijela Hrvatske“, u: *Granice i identiteti, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, 11. ožujka 2016. Društveno-kulturološki opći kontekst granica, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija, u odnosu na europske civilizacijske stečevine i Balkan*, Beli Manastir, Vukovar, 2017., 115.).

⁶⁴ Fügedi navodi Györffyja, prema kojem je kralj izuzeo dvije trećine plemenskih dobara, skupa s utvrdom, a zadnju trećinu je ostavio plemenu kao alodij. (Fügedi, *Castle and Society*, 24, 38; Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 16-36).

najznačajnije utvrde u monarhiji.⁶⁵ Tijekom 13. i 14. st. započelo je nestajanje kraljevskih utvrda kao temelja kraljevskih županija.⁶⁶ U istočnohrvatskoj ravnici najstarija kraljevska utvrda bila je Vukovar, koju spominje nepouzdana kronika Anonimovih *Gesta Hungarorum* (kasnije 12.st.), gdje se navodi kako su mađarski vojskovođe već u Arpadovo vrijeme, oko 900.g. osvojili tri utvrde, u Zagrebu, Požegi i Vukovaru.⁶⁷ No, premda nepouzdana, kronika daje naslutiti kako je Vukovar bio jedna od najstarijih utvrda u međuriječju, kojoj su dodijeljeni posjedi za održavanje, odnosno jobagionska zemlja, na kojoj su *iobagiones castri* podigli prvu crkvu sv. Ilije u današnjim Vinkovcima.⁶⁸

Vukovska županija, izvorima poznata kao *comitatus de Wolko*, prvi je put zabilježena 1220.g. Nazvana je prema rječici Vuki (*Wolko*), oko koje joj se steralo osnovno područje. Protezala se od Osijeka, Čepina, Gorjana, Levanjske Varoši i Bebrine na zapadu do Dunava te srijemskih mjesta Suseka, Ležimira i Lačarka na istoku. [TABLA IV, Sl. 6] Središte joj je bilo u Vukovaru, gdje je stolovao županski sud i održavale se plemićke skupštine. Župani joj se spominju od 1221.g. Od 1320.g. županski naslov redovito su nosili mačvanski banovi⁶⁹, koji su pretežno bili velikaši s matičnim posjedima u Vukovskoj županiji (Gorjanski, Horvati, Iločki, Korodski, Alšanski, Morovički). Osim samoga Vukovara, važnija naselja s utvrdama nalazila su se u Iloku, Moroviću, Osijeku, Đakovu, Gorjanima, Cerni, Ivankovu, Nevni (Levanjska Varoš), Šaregradu, Borovu, Erdutu, Nijemcima, Otoku (s utvrdom *Vérvár*/Virgrad), Čepinu (s utvrdom Korod).⁷⁰

⁶⁵ Fügedi, *Castle and Society*, 37.

⁶⁶ Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, 120. (preuzeto iz: Lachner, Kasap, „Povijesno, upravno i pravno određenje istočnog dijela Hrvatske“, 115.).

⁶⁷ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 26. Iz razloga nepouzdanosti te kronike, Stanko Andrić navodi kako nije sigurno da taj podatak dokazuje kako su „...tri spomenute utvrde zaista postojale u doba mađarske doseobe.“

⁶⁸ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 32, 49; Gračanin, *Južna Panonija*, 258.

⁶⁹ Mačvanska banovina je bila srednjovjekovna vojna i upravno-teritorijalna jedinica Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva od pol. XIII.st. do 1459.g. na području današnje sjeverozapadne Srbije. Osnovao ju je hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. za zaštitu južne granice Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva. Pod upravom mačvanskog bana bile su od prve četvrtine XIV.st. pa sve do XV. st. i Vukovarska i Srijemska županija. Stvarno je prestala postojati nakon osmanskih osvojenja despotovine 1459.g., a formalno kada je 1476.g. hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin oteo Osmanlijama Šabac te na području bivše Mačvanske banovine osnovao Šabačku banovinu. (Mačvanska banovina, Hrvatska enciklopedija, www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37905, 15.09.2018.)

⁷⁰ Vukovska županija, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, www.enciklopedija.hr, 15.09.2018.; Jelaš, *Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske*; Karač, „Osnovna analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara“, 77-98; Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 245-274; Karač, „Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara“, 189-212.

Baranjska se županija spominje 1193., u kontekstu spomena prvog baranjskog župana Stjepana. Ladislav Heka navodi kako je po doselidbi Mađara knez Árpád područje Baranje darovao određenom Etéu, a rod njegova sina Kalana tu se trajno nastanio.⁷¹ Bösendorfer i Heka navode da je *Baranyavár* (Branjin Vrh) bila središte županije; Bösendorfer tvrdi kako *Baranyavár* postaje središte Baranje nakon tatarske provale, za vrijeme koje je uništen *Koaszt* (?), dotadašnje središte Baranje.⁷² Na području Baranje nalazili su se mnogobrojni posjedi velikaških obitelji (Gisingovci, Gorjanski, Morovići, Korodi, Iločki).⁷³

Vidno je kako su obje županije dobile naziv prema kraljevskim utverdama kao sjedištima županije - utvrdi *Wolko* odnosno utvrdi *Barana*. Engel navodi razlike između kraljevske utvrde i županije u kojoj se utvrda nalazila - utvrda je služila kao vojno-upravna baza, čiji su autoritet priznavali samo oni pojedinci (vojnici i ljudi - *iobagiones et castrenses*) koji su bili direktno podložni utvrdi. Županija je bila administrativna cjelina koja je obuhvaćala strogo definirani dio kraljevstva, a u kojoj je župan izvršavao vlast kao kraljev predstavnik - ta vlast se odnosila na sve ljude koji su živjeli unutar županije.⁷⁴

Unutar svake pojedine administrativne cjeline (crkvene ili civilne) oformljeni su posjedi koji su činili također zasebnu upravnu jedinicu. Posjedi su relativno često mijenjali vlasnike - primjerice, slavonski posjedi ivanovaca dijelom prelaze u ruke plemićkih obitelji Horvata, Gorjanskih, Korodskih i Seglačkih, koje vrše patronatsko pravo nad dijecezanskim župama, koje su nekoć vjerojatno pripadale nekoj redovničkoj zajednici (Korodi kao patroni crkve u Koprivni, ivanovačke crkve, i crkve u Osijeku, Horvati kao patroni izvorno ivanovačke crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima, Gorjanski kao patroni i zadnji obnovitelji benediktinskog samostana u Nuštru).⁷⁵ [TABLA V, Sl. 7] Z. Samaržija navodi

⁷¹ Ladislav Heka, „Granice Baranje od srednjeg vijeka do danas“, u: *Granice i identiteti, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, 11. ožujka 2016. Društveno-kulturološki opći kontekst granica, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija, u odnosu na europske civilizacijske stečevine i Balkan, Beli Manastir, Vukovar, 2017., 25.

⁷² Josip Bösendorfer, *Nešto malo o našoj Baranji*, Osijek: Prva hrvatska dionička tiskara Osijek, 1940., 6.; Georgius Fejer, *Codex diplomaticus hungariae ecclesiasticus ac civilis*, T. II., Budae: typis typogr. Regiae vniuersitatis vngaricae, 1829-44., 290.; Ladislav Heka, „Granice Baranje od srednjeg vijeka do danas“, 26.

⁷³ Baranja, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, www.enciklopedija.hr.

⁷⁴ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 73.

⁷⁵ Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*; Andrić, *Potonuli svijet*; Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine.“, 34-62; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*; Andrić, „Srednjovjekovni Šaregrad i njegovi gospodari“, *Povijesni prilozi* 23 (2002.): 43-69.; Stanko Andrić, *Srednjovjekovna naselja na mjestu Vinkovaca*, Vinkovci: Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, 2010.; Stanko

kako su, vjerojatno nakon tatarskih pustošenja ranija redovnička (ivanovačka) vlastelinstva rascjepkana na manje posjede koje su ugarski kraljevi razdijelili naseljenom mađarskom i njemačkom plemstvu, čija je dužnost bila održavati utvrde i prometnice.⁷⁶ [TABLA V, Sl. 8]

Na prostoru Osuvačkog arhiđakonata u 14. st. prostirala su se vlastelinstva Morovića (valpovačko vlastelinstvo), Korođa (osječko vlastelinstvo), Košvarskih i, kasnije Seglačkih (koškansko vlastelinstvo), Gorjanskih i Horvata.⁷⁷ Prostor Vukovskog arhiđakonata bio je podijeljen u više manjih vlastelinstava, čiji posjedi su također znali prelaziti iz ruku jedne obitelji u drugu: u susjedstvu benediktinske opatije u Nuštru nalazili su se posjedi Mikolskih, Szentszalvatorskih, Alšanskih i Baćinskih⁷⁸, a dio nuštarskog posjeda obitelji Berzéta Monošturskih 1381.g. stječu Gorjanski.⁷⁹ U kasnom srednjem vijeku u vukovskoj županiji posjede su imale i obitelji Berislavića Grabaskih i Talovaca.⁸⁰

Unutar Morovičkog arhiđakonata ističu se obitelji Iločkih i Morović, a unutar baranjskog arhiđakonata posjede su imale plemićke obitelji Korođskih, Morovićkih, Gorjanskih, Hercezi Sečujski te ostalo manje plemstvo.⁸¹

Plemićke obitelji koje su držale posjede u Slavoniji uglavnom su bile njemačkog ili mađarskog porijekla, a pridjevak bi kasnije uzele po toponimu koji je bio središte njihova posjeda te bi se stvorila nova grana iste obitelji. Osim posjeda u Slavoniji, držali su posjede i

Andrić, „Srednjovjekovno Ivankovo i njegovi gospodari“, u: monografija *Ivankovo*, Ivankovo: Općina Ivankovo, Vinkovci: Zebra, 2003.; Stanko Andrić, „Korođski, plemićki i velikaški rod“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.; Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*; Mladen Radić, Zvonko Bojčić, *Srednjovjekovni grad Ružica*, Osijek: Muzej Slavonije, Osijek, IBL Osijek, 2004.; Heka, „Granice Baranje od srednjeg vijeka do danas“, 26.

⁷⁶ Cvitan, Samaržija, „Franjevci u Osijeku“, 12. Slično navodi i L. Dobronić (Dobronić, *Viteški redovi*, 100-103.).

⁷⁷ Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine“, bilj. 4, 44-47; Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*; Andrić, „Korođski, plemićki i velikaški rod“.

⁷⁸ Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*; Andrić, „Srednjovjekovno Ivankovo i njegovi gospodari“; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*; Andrić, „Rana povijest Iloka i Iločkih“, *Potonuli svijet*; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 61.

⁷⁹ Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 199.

⁸⁰ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 51-53, 71; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 139.

⁸¹ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 30, 69, 73.; Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*, 19, 25, 28-29, 32. (izvor: Magyar Országos Levéltár, Budapest, D1.24541, D1.13398., D1. 17.095.; Pál Lukcsics, *XV. Századi pápák oklevelei*, sv. II., Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931., 156.; Karoly Zichy, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*, sv. I-XII., Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1871.-1931., sv. IX., str. 242-247).

u susjednoj Mađarskoj (primjerice Korođski i Gorjanski) te su nerijetko obnašali određene funkcije na ugarskom dvoru.⁸² U izvorima se često spominje obnašanje patronatske dužnosti nad određenom crkvenom gradnjom - obitelji Korođskih su bili patroni samostana augustinaca i župne crkve u Osijeku⁸³, Gorjanski su bili patroni i posljednji obnovitelji benediktinskog samostana u Nuštru⁸⁴, Morovići su osnivači franjevačkog samostana u Šarenggradu⁸⁵, a Iločki su bili patroni sveukupne obnove iločkih crkvi krajem 15. st.⁸⁶

Sve opisane strukture uređenja srednjovjekovnog društva - biskupije, arhidakonati, redovničke zajednice, županije, vlastelinstva i posjedi - nestaju osmanlijskim osvajanjem u prvoj polovici 16. st. **[TABLA VI, SL. 9]** Jedini ostatak predosmanskog vremena je prisustvo Bosanske vikarije, kasnije Provincije Bosna Srebrena, koja otad vrši apostolsku misiju na osvojenim prostorima.

⁸² Mažuran, *Valpovo-sedam stoljeća znakovite prošlosti*, 12-39; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 52-97; Andrić, „Korođski, plemićki i velikaški rod“; Fügedi, *Castle and Society*, 123-128; Engel, *The Realm of St Stephen*, 210-213.

⁸³ Andrić, *Korođski, plemićki i velikaški rod*; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*; 61; Uzelac i Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove“, 36.

⁸⁴ Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 95; Tomićić, „Monasterium - Monuštarij - Nuštarij - korijeni prošlosti“, *Nuštarij*, ur. Marina Ljubišić, Zagreb, 1996., 49.

⁸⁵ Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, 43-70.

⁸⁶ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 29; Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, III, 398-399.

1. 2. Organizacija prostora pod osmanskom vlašću

Prostor Slavonije, Baranje i Srijema pod Osmanskim Carstvom bio je podijeljen na tri sandžaka⁸⁷: Požeški, Srijemski i treći sa sjedištem u Cerniku.⁸⁸ [TABLA VI, Sl. 10 i TABLA VII, Sl. 11] Svaki sandžak je podijeljen dalje na kadiluke te, naposljetku, nahije. Opis života u osmanskoj Slavoniji donosi putopisac Evlija Čelebija - preveden je njegov opis putovanja po krajevima današnje Hrvatske, Srbije i Bosne.⁸⁹ Iz njegovih opisa je razvidno da Osmanlije nisu bitno mijenjali srednjovjekovnu sliku naselja istočnohrvatske ravnice: srednjovjekovna gradska središta, poput Osijeka, Vukovara i Požege zadržavaju karakter urbanih središta te ih Čelebi naziva gradom ili kasabom, dok manja naselja, poput Đakova, Valpova, Voćina, Šarengrada, Sotina postaju mjesto smještaja vojnih posada i obično su ta mjesta nazvana palankama. Čelebija opisuje prvenstveno osmanski sloj društva te se kršćana gotovo i ne dotiče.

⁸⁷ Istraživači osmanske vladavine na ovim prostorima navode mogućnost postojanja i četvrtog sandžaka, Osječkog sandžaka, osnovanog netom nakon obnove grada, 1529.g. Osijek je sredinom 16.st. pripojen Požeškom sandžaku te nestaje Osječki sandžak. (Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, II, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo: Svjetlost, 1957., str. 120-123. bilj. 51.)

⁸⁸ Prema postepenom osvajanju Slavonije opseg se sandžaka postepeno mijenjao. Požeški je sandžak od sredine 16.st. obuhvaćao sljedeće kadiluke: Požega, Despotov Brod, Đakovo ili Gorjani, Podgorač, Orahovica, Valpovo, Osijek i Virovitica. Sandžak je osnovan 1537./38. i pripojen je Rumelijskom ejaletu; od 1541.-1580. pripada Budimskom pašaluku, od 1580.-1601. Bosanskom, a od 1601.-1687. Kaniškom pašaluku.

Srijemski je sandžak pripadao Budimskom ejaletu, imao je sjedište u Iloku ili Mitrovici, a obuhvaćao je pet kadiluka i 24 nahije. Sandžak u Čazmi osnovan je 1557.g., da bi već 1559. bio premješten u Pakrac, a odavle oko 1592. u Cernik, gdje i ostaje do kraja osmanske vlasti. Sandžak je do 1580. pripadao Rumelijskom ejaletu, a iza toga Bosanskom pašaluku. Sjedište kadiluka se više puta mijenjalo: najprije Kobaš, zatim Kraljeva Velika i konačno Pakrac. (Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 25.; Cernički sandžak/Hrvatska enciklopedija, www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11293, 27.12.2018.)

⁸⁹ Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Prijevod je rađen na osnovu carigradskog izdanja Sijahatname Evlije Čelebije). Hazim Šabanović navodi kako postoje samo dva putopisa istočnih (osmanskih) autora i oba su iz sredine 17.st.: prvi je geografsko djelo Džihannüma (Kosmorama) turskog polihistora Katib Čelebije, poznatog pod imenom Hadži Halifa ili Hadži Kalfa (umro 1657.g.) , u kome se nalazi uglavnom samo geografski opis Bosne i Rumelije; drugi je Sijahatnama (Putopis) glasovitog osmanskog putopisca Evlije Čelebije, putopis u deset svezaka o zemljama, narodima i običajima. Skoro sav šesti svezak Sijahatname ispunjen je opisima Evlijinih putovanja po Bosni, Srbiji, Hrvatskoj, Ugarskoj, Albaniji, Erdelju i Bugarskoj. Putovanja Evlije Čelebije po Bosni, Dalamaciji i zemljama nekadašnje Hrvatsko-Ugarske države istraživači smještaju u 1660.g. (Nikola Zrinski početkom 1664.g. provaljuje u Osijek i pali Sulejmanov most!).

Podatke o kršćanskom ili crkvenom životu u Osmanskoj Slavoniji saznajemo iz kršćanskih autora te suvremenih povjesničara. Moačanin navodi kako je 1544.g. u osmanskoj Slavoniji i Srijemu bilo 8 000 kuća kršćanskog stanovništva te zaključuje kako je Srijem tada morao biti jako pust, „...jer je od Osijeka do Zemuna bilo oko 4 000 seoskih kuća, koliko i na manjem prostoru tada požeškog sandžaka.“⁹⁰ Godine 1550. bilo je 10 000 kuća, sredinom šezdesetih 17 000, oko 1580.g. približno 18 000, a oko 1630.g. najmanje 20 000 kuća ili oko 60-70% stanovnika.⁹¹ Buturac navodi kako je, po izvorima crkvene provenijencije, u razdoblju 1633.-1663.g. u Srijemu bilo oko 30-40 tisuća katolika (5-6 tisuća kuća).⁹² U gradovima je najranija podjela stanovništva bila na muslimanske posadnike u tvrđavi i kršćane u podgrađu, varoši.⁹³

Srednjovjekovne su crkve u gradovima i većim naseljima mahom pretvorene u džamije, poput srednjovjekovne (cistercitske?) crkve u Osijeku (adaptirana u Sulejmanovu džamiju; možda je i osječka župna crkva adaptirana u Kasim-pašinu džamiju, no o tome ne govore izvori) ili požeške crkve sv. Dimitrija.⁹⁴ [TABLA VII, Sl. 12] Kršćanima nije bilo dozvoljeno dizati crkve unutar varoši te su liturgiji prisustvovali odlazeći u susjedna sela -

⁹⁰ Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 20.

⁹¹ Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 20.

⁹² Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, 51. Moačanin navodi kako Masarechijevi podaci o stanovništvu nisu pretjerani, te ih potkrepljuje podacima iz osmanskih sumarnih haračkih deftera. „Početna Masarechijeva brojka od nešto manje od 19 tisuća za zapadni dio pokrajine nije neuvjerljiva, kao ni ona puno veća iz 1633.g., jer se upravo u to vrijeme odigravaju veliki migracijski pokreti iz prekosavskih krajeva na sjever. Stvarni je broj kuća kršćana u Srijemu morao biti upola - pa i više od toga - veći, jer je po svemu sudeći barem ponešto premašivao desetak tisuća oko 1580. („invazija“ varoši), pri čemu valja uzeti u obzir i posve realnu mogućnost da su harački popisi... ispuštali one koji nisu mogli platiti u cijelosti vrlo visoku glavarinu (siromašne doseljenike iz Bosne ili Srbije).“ (Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 20.).

⁹³ Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 82.

⁹⁴ Adaptacija osječke srednjovjekovne trobrodne crkve, otkrivene u arheološkom sloju ispod današnje franjevačke crkve u osječkoj Tvrđi, u Sulejmanovu džamiju potvrđena je pisanim izvorima u više navrata. Prvi o tome piše već Evlija Čelebija (Čelebija, *Putopis*, II, 127.), a zatim i osječki franjevci nakon odlaska Osmanlija. Jedan dio džamije potvrđen je i arheološkim istraživanjima 2012-14. Za požešku franjevačku crkvu Evlija Čelebija kaže: „Najuređenija od njegovih džamija je Šerklot-džamija. Ranije je to bio veliki manastir, a poslije osvojenja postala divna džamija...“ (Čelebija, *Putopis*, I, 264.)

primjerice, kršćani iz osječke varoši su odlazili u Petrijevice ili Križevce, kršćani iz đakovačke varoši u obližnju župu Sv. Martina (današnji Đakovački Selci).⁹⁵

Crkve u manjim sredinama, odnosno naseljima koja su prema srednjovjekovnim ispravama bila dijelom nekog velikaškog posjeda, nakon prvog vala osvajanja zjapile su prazne, napuštene i derutne. Malo je sačuvanih pisanih izvora iz vremena osvajanja Slavonije; nerijetko o seoskim prilikama tog razdoblja saznajemo prvenstveno iz prvih postosmanskih komorskih popisa naselja i stanovništva: tako saznajemo da su raseljena pojedina sela, da su se stanovnici skrivali po šumama, da se ne sjećaju titulara crkvi i slično.⁹⁶

Za osmanske vlasti u Slavoniji redovničke zajednice napuštaju samostane te zamire redovnički život u Slavoniji. Njihovi samostani i crkve su, kao uostalom i utvrde, uglavnom adaptirane u džamije ili vojne tvrđave manjeg značaja. Primjerice, Evlija Čelebija opisuje Voćin kao mali utvrđeni grad, zidan od kamena, sa pedesetak vojnika posade i nekoliko malih topova - vjerojatno je riječ o voćinskoj utvrdi na uzvisini poviše podgrađa sa franjevačkim samostanom.⁹⁷ Osvojeni prostor također napušta dijecezansko svećenstvo, kao i biskup i cjelokupni kaptol - Čelebija navodi kako je unutar biskupskog grada Đakova stajao Ibrahim-pašin saraj, očito misleći na karavan-saraj čiji je osnivač bio određeni Ibrahim-paša.⁹⁸ **[TABLA VIII, Sl. 13 i 14]** U tom smislu, osmansko osvajanje predstavlja prekid postojanja crkvene organizacije u Slavoniji.

⁹⁵ *Život Bartola Kašića*, preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek: Matica hrvatska, 1999., 127.-128. O stanju katoličkih župa za osmanske vlasti saznajemo iz izvještaja bosanskih biskupa i apostolskih vizitatora, o čemu će detaljnije biti riječi u poglavlju *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*.

⁹⁶ Prijepise komorskih popisa donosi Tadija Smičiklas i Ive Mažuran (Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*; Ive Mažuran, *Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702.g.*, Osijek: Sveučilište u Osijeku, Historijski arhiv, 1989.).

⁹⁷ Čelebija, *Putopis*, I, 262.

⁹⁸ Čelebija, *Putopis*, I, 266. Neki autori spominju Ibrahim-pašinu džamiju, koja je preuređena u današnju crkvu Svih Svetih, dok su ostaci Kasim-pašine džamije donedavno bili vidljivi na prostoru današnjeg Nadbiskupskog parka (Anđelko Vlašić, Oğuz Aydemir, *Tragovi osmanske kulture u Hrvatskoj*, Zagreb: Kaptan Yayincilik/Denizler Kitabevi, 2015, 100.); Fazileta Hafizović spominje kako je Đakovo kao centar administrativne i sudske vlasti u 16.st. moralo imati barem jednu džamiju te navodi postojanje „časne tvrđavske džamije“. Karavan-saraj se u Đakovu spominje u Mahali čaršijskog mesdžida u Popisu sandžaka Požega iz 1565.g. (Fazileta Hafizović, „Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu“, *Scrinia Slavonica* 14 (2014.): 41, 42, 44). Podatak o Ibrahim-pašinu saraju treba uzeti s rezervom, no nesumnjivo je unutar biskupskog grada bilo uređeno osmansko Đakovo, s pet muslimanskih i jednom nemuslimanskom mahalom.

Nakon stabiliziranja osmanske vlasti, crkveni život u Slavoniji organiziraju franjevci provincije Bosne Srebrene.⁹⁹ Prostor koji je u srednjem vijeku bio sastavni dio hrvatsko-ugarske zajednice i Ugarskog kraljevstva - Slavonija, Srijem, Srbija, Bosna, Ugarska s Erdeljem - Vatikan proglašava zemljama od misijskog značaja te prihvata Franjevačku Provinciju Bosne Srebrene s pastoralnim djelovanjem njezinih članova kao osnovicu organiziranja crkvene uprave na prostorima pod osmanskom vlašću.¹⁰⁰ Istovremeno, za navedena područja pod osmanskom vlašću, čiji biskupi stoluju van sjedišta svojih biskupija Rim već u drugoj polovini 16. st. imenuje apostolske vikare s ciljem obavljanja vizitacija i dijeljenja sakramenta potvrde na tim prostorima.¹⁰¹ U pravilu su to bili bosanski biskupi, imenovani iz redova bosanske franjevačke provincije, no kasnije funkciju vizitatora obavljaju i nominalni biskupi dravastinski, smederevski (Smederevska biskupija osnovana je poč. 16. st., a ujedinjena je s Beogradskom biskupijom 1729.) i beogradski, da bi u drugoj polovici 17. st. vizitator osmanske Slavonije bio generalni vikar zagrebačkog biskupa Petra Petretića, velički franjevac fra Petar Nikolić.¹⁰²

Mogućnost organiziranja crkvenog života na osvojenim prostorima franjevci Bosne Srebrene su bazirali na povlastici koju im je izdao sultan Mehmed II Osvajač, prilikom osvajanja Bosne. Tu ahdnamu sultan je izdao 1463. ili 1464.g., kojom on bosanskim franjevcima daje slobodu vjerskog djelovanja, dok god ovi njega priznaju za gospodara.¹⁰³ Upravo su bosanski franjevci, iskoristivši navedenu ahdnamu, oživjeli crkveni život naselivši

⁹⁹ Vrijeme osnutka bosanske vikarije još nije utvrđeno: po jednim vikarija je osnovana 1260 - ih, a po drugima 1339/40. (Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 26, 27). Bosanska vikarija je 1514.g. podijeljena na dva dijela koja su uzdignuta na čast provincije: samostani pod otomanskom vlašću ostali su unutar Provincije Bosne Srebrene, a oni izvan njihove vlasti potpali su pod Provinciju Bosne - Hrvatske. Nakon pada Slavonije, odnosno nakon 1538.g., Provincija Bosna - Hrvatska proširila se na prekosavsku Hrvatsku i Slavoniju (Fra Danijel Nikolić, „Bosanski ujaci, Franjevačka provincija Bosna Srebrena“, *Počeci, Franjinim stopama*, Vol. 10, No. 1. (2012.): 12. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 122, 123.; Greiderer, *Germania Franciscana*, 65.)

¹⁰⁰ Hoško, „Djelovanje franjevac Bosne Srebrene“, 160.

¹⁰¹ Biskupi Pečuške, Srijemske i Beogradske biskupije stolovali su van svojih biskupskih rezidencija te su bili nominalni biskupi, za razliku od bosanskog biskupa koji je bio rezidencijalni biskup. To je razlog da se zaboravljaju biskupijske granice, što će u 17.st. izazvati brojne sporove oko granica biskupija. (Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 58-62.)

¹⁰² Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 161-172.

¹⁰³ Ahdnama Mehmeda II Osvajača čuva se u muzejskoj zbirci franjevačkog samostana u Fojnici. Vjeruje se da to nije bila jedina ahdnama: Mehmed II Osvajač izdao je ahdnamu i srebreničkim franjevcima, 1462.g., no ona je izgubljena.

franjevačke samostane u Slavoniji, koji su u prvom valu osvajanja bili također napušteni.¹⁰⁴ Crkveni život u Slavoniji franjevci organiziraju oko svoja dva središta, franjevačkih samostana u Velikoj i Našicama. Izvorno augustinski samostan u Velikoj preuzimaju požeški franjevci nakon njihova izgnanstva iz Požege, kada im papa Grgur XIII. 1575.g. potvrđuje mogućnost osnivanja franjevačkog samostana unutar napuštene kuće sv. Augustina.¹⁰⁵ Našički samostan su franjevci napustili 1590-ih, da bi se u njega smjestila osmanska posada, no fra Jeronim Lučić početkom 17. st. uspijeva ishoditi povrat i mogućnost obnove samostana - otad je našički samostan nositelj kršćanskog života tog dijela Slavonije i Podravine.

Na prostoru slavonske Podravine i Baranje proširio se protestantizam još prije osmanskog osvojenja istočne Hrvatske, na valpovačkom posjedu obitelji Perény, u čijoj službi su bili prvi protestantski propovjednici Mihajlo Starin, Mihajlo Šikloški i ostali.¹⁰⁶ Tijekom druge polovine 16. st. uređena je protestantska superintendencija (biskupija) s četiri okružja ili seniorata: *Veresmartiensis* na području Zmajevca, *Mohatsiensis* na području Mohača, *Superioris Barovie* na području gornje Baranje, te Vukovarsko-požeški seniorat (*Districtus Valkoniensis olim Posegiensis*) sa središtem seniorata u Tordincima.¹⁰⁷ Franković tvrdi kako je oko 80-85 posto stanovništva na tim prostorima postalo sljedbenicima protestantizma¹⁰⁸ - navodi se kako je u Slavoniji i Baranji Mihael Starin osnovao oko 120 mađarskih i hrvatskih protestantskih župa.¹⁰⁹

Osim iz radova povjesničara koji su istraživali povijest reformacije na prostoru Hrvatske, gdje ističem kapitalno djelo Stanka Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u*

¹⁰⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 148, 160.; *Fermendžin, Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*. 30; *Fermendžin, Acta Bosnae*, 340, 417, 418.)

¹⁰⁵ Institut za povijest umjetnosti, Vukičević-Samaržija, Horvat-Levaj, Stepinac, *Župna crkva sv. Augustina u Velikoj*; Luka Wadding, *Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum*, Quarecchi prope Florentiam, Editio Minor Ad Claras Aquas, 1932., XXI, 502, 503. O problemu izvorne funkcije crkve u Velikoj pisali su D. Vukičević-Samaržija (*Sakralna gotička arhitektura*, 152.), L. Dobronić („Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 23) i Predrag Marković („Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj - između povijesnih zabilješki i materijalnih tragova“, u tisku).

¹⁰⁶ Franković, „Protestantizam i protureformacija u podravskim hrvatskim selima“, 105.

¹⁰⁷ Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 104-105.

¹⁰⁸ Franković, „Protestantizam i protureformacija u podravskim hrvatskim selima“, 99.

¹⁰⁹ Jasmin Milić, Ivan Balta, „Povijesni razvoj protestantizma s posebnim osvrtom na kalvinizam u Slavoniji“, *Život i škola* 14 (2/2005.): 46; Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 105; Stanislav Marijanović, „Hrvatsko-mađarski protestantizam za turske vladavine“, *Godišnjak ogranka Matice hrvatske Beli Manastir*, sv. 3 (2006.): 24-26.

europskom kontekstu¹¹⁰, o protestantskom pokretu za vrijeme osmanske vlasti saznajemo i iz katoličkih izvora: prema Masarecchijevu izvještaju iz 1623.g., u kraju Osijek - Valpovo bilo je oko 50 kalvinskih sela.¹¹¹ S protestantima se susreće i Bartol Kašić tijekom svojih misijskih putovanja u ilirske krajeve, a spominju ih i Komorski popisi naselja i stanovništva Slavonije iz 1698. i 1702.g.¹¹² O djelovanju protureformacije, posebice o nastojanjima zagrebačkog biskupa i ostrogonskog nadbiskupa Miklósa Oláha (1493.-1568.) i Antuna Vrančića, biskupa u Egeru (1504.-1573.), pečuškog biskupa Miklósa Telegdija (1535.-1586.), kao i zagrebačkog biskupa Đure II. Draškovića (1525.-1687.) protiv širenja reformacije na ugarske i hrvatske zemlje pisali su Nataša Štefanec, Đuro Franković i Daniel Patafta.¹¹³

O likovnoj umjetničkoj baštini reformatorskog pokreta u 16. i 17. st. malo se zna. Povijest Slavonije pod osmanskim vlasti bila je uglavnom u žarištu interesa crkvenih povjesničara koji su istraživali arhive Kongregacije za širenje vjere te su objavili prijepise vrijednih dokumenta (to su bili prvenstveno istraživači baštine franjevačke Provincije sv. Križa Bosna Srebrena u prvoj polovini 20. st. - Julijan Jelenić, Katušić, Batinić - da bi druga generacija crkvenih povjesničara arhivsku građu kritički obradila - Josip Buturac, Krunoslav Draganović, Emanuel Hoško...). Kako je u žarištu njihova interesa bila crkvena povijest odnosno povijest djelovanja rimokatoličke crkve, reformacija je ili bila opisivana *cum ira et studio* ili je bila izostavljena iz njihovih istraživanja. Tek se u recentnoj historiografiji pokušava dati sveobuhvatan presjek cjelokupnog društva Slavonije i Srijema pod osmanskim vlašću te se otkriva jedno dinamično multikonfesionalno društvo u kojem su se istovremeno ogledale društvene i političko - ekonomske specifičnosti Istoka (Otomanska Porta) i Zapada (Rim i Beč).

¹¹⁰ Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*.

¹¹¹ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 46; Draganović, „Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija“, 1-48.

¹¹² *Život Bartola Kašića*; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*.

¹¹³ Đuro Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu i katoličkoj duhovnoj obnovi s osobitim osvrtom na djelatnost kardinala Jurja Draškovića“, *Zbornik Janković* br. 1 (2015.): 25-35; Štefanec, „The Adaptable Religious Politics on the Zrinski Estates“, 263-282.

2. Vremenska okosnica istraživanja: 13. - kraj 17. st.

Vremenski okvir istraživanja srednjovjekovne sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice postavljen je obzirom na metodologiju istraživanja - vrijeme oko 1200.g. odredila sam kao donju vremensku granicu istraživanja, od kada je moguće cjelovito i sveobuhvatno vrednovanje i interpretiranje spomeničke građe, koje podrazumijeva suradnju više znanstvenih disciplina. Time ne umanjujem vjerojatnost postojanja sakralne arhitekture u vremenu prije 1200.g., no mogućnosti analize i vrednovanja ranije gradnje trebaju prethoditi dodatna arheološka i povijesna istraživanja.

Proučavanje srednjovjekovne umjetnosti od ranog 13. stoljeća omogućeno je pojavom većeg broja pisanih izvora iz 13.st. u kojima se, direktno ili indirektno, spominje sakralna arhitektura, zatim razvojem društva pod utjecajem kulturno-političkog djelovanja hercega Kolomana i ugarske krune te u sklopu reformi Bele IV. nakon tatarskih provala. Proučavanje kontinuiteta srednjovjekovnih formi do kraja 17. st. omogućeno je pisanim izvorima koji svjedoče o reorganizaciji crkvenog kršćanskog života u osmanskoj Slavoniji od strane franjevačke Provincije Bosna Srebrena te protestantskih zajednica, ali i konzervatorskim istraživanjima koji iste izvore potvrđuju.

2.1. Pisani izvori

Glavnina najranijih pisanih izvora, koji omogućuju proučavanje povijesti umjetnosti sačuvane sakralne srednjovjekovne umjetnosti istočnohrvatske ravnice, iz vremena su početka 13.st. Riječima Tomislava Balija, trinaesto stoljeće je vrijeme „... kada do izražaja u javnim i privatnim poslovima sve više dolazi potreba za pisanim svjedočanstvom.“¹¹⁴ Ulogu vjerodostojnog mjesta, *loca credibilia*, uglavnom vrše kaptoli, počevši od 1231.g. i dekreta Andrije II. (u dalmatinskim gradovima tu je funkciju vršio gradski notarijat).¹¹⁵ Pál Engel također ističe rast pisanih izvora od 13.st. nadalje, što objašnjava potrebom svjetovnjaka za zapisivanjem njihovih posjeda i prava; vrijeme druge polovice 13.st. je razdoblje širenja

¹¹⁴ Bali, *Slavonski meandar*, 6,7.

¹¹⁵ Bali, *Slavonski meandar*, 48; Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli*, 16; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 122.

pisanih izvora - navodno je Bela IV. prvi koristio pisane zapise u administrativne svrhe.¹¹⁶ Autor navodi: „The mist that shrouds the early history of Hungary disperses quite suddenly around 1200. That we know much more about the following period than about the twelfth century is because of an abrupt proliferation of records.“¹¹⁷

Najraniji spomeni crkvenih institucija s početka 13.st. uglavnom nisu vezani uz postojanje sakralne građevine, već uz posjed na kojem je podignuta crkva ili koji je darovan nekom crkvenom redu (darovnice posjeda pojedinom redu, imenovanje posjeda kao granice drugog posjeda, imenovanje posjeda kao određivanje mjesta u prostoru...). Primjerice, ivanovački posjed Dopsa se spominje 1263.g., te Ljelja Dobronić prepoznaje crkvu u Koprivni kao ostatak ivanovačke gradnje.¹¹⁸ Slično je i sa posjedom sv. Martina (spomen 1221.-30.g.) ili posjedom Horvati (spomen 1205.-1235.g.) koji se dodjeljuju križarskim redovima, no nigdje se izričito ne spominje crkva¹¹⁹; spomen cistercita u Osijeku vezan je uz dodjelu feudalnih prava iz 1196.g.¹²⁰ Raniji istraživači su neke od gore navedenih spomenika svrstali u umjetnost 12.st. ili iz vremena prijelaza 12. u 13.st.¹²¹

Dodatnu poteškoću pri određivanju vremena nastanka pojedinih građevina za koje se može pretpostaviti da su starije od 13.st. predstavlja njihovo poznavanje isključivo u

¹¹⁶ Engel, *The Realm of St. Stephen*, XVI, 122.

¹¹⁷ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 83.

¹¹⁸ Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, 65, 98, 115, 122, 124.

¹¹⁹ Ivan Kukuljević Sakcianski, *Priorat vranski, Vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1886., 21; Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, 62.) Kasniji istraživači su uvidjeli da ban Gjula (Gyula) nije templarima dao čitav posjed Našice, već da je posjed podijelio na dva dijela: Našice u užem smislu (feudalni gospodar Jula de genere Khán) te templarski posjed Martin (Oslik, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, Zdenko Samaržija: Povijesna istraživanja, Osijek, 2009., 12).

¹²⁰ Osijek se spominje u ispravi iz 1196.g. kojom kralj Emerik (1196.-1204.) potvrđuje cistercitskoj opatiji Cikador (u današnjoj Mađarskoj) pravo ubiranja brodarine i tržne trošarine u Osijeku. (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 50, Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, II, 303.; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 280).

¹²¹ Dok se Gjuro Szabo u svom pionirskom radu o srednjovjekovnoj umjetnosti Slavonije i Srijema suzdržava od preciznijih datacija (Szabo, „Spomenici prošlosti u Srijemu“), Ljubo Karaman navodi sljedeće spomenike kao spomenike 12.st.: iločki pilastar, rokovačke ulomke, a vremenu prije tatarske provale spomenike u Moroviću, Bapskoj i Mikanovcima (Karaman, „Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji“, 104-105.). Crkve „srijemske“ skupine Sena Sekulić-Gvozdanović i Vladimir P. Goss okvirno smještaju uz početak 13.st., što vezuju uz istovremenu kolonizaciju Sasa na prostoru Srijema (Sekulić-Gvozdanović, *Crkve - tvrdave u Hrvatskoj*, 101.; Vladimir P. Goss, „Sv. Marija u Bapskoj - ponovno nakon trideset godina“, *Peristil* 47 (2004.): 12.)

arheološkom sloju - primjerice, prva crkva sv. Ilije na Meraji, najranije crkve u Luču i Kneževim Vinogradima, za koje se pretpostavlja da su izvorno bile župne crkve. Konzervatorska istraživanja srednjovjekovnih crkvi istočnohrvatske ravnice pokazala su da je prije postojeće srednjovjekovne arhitekture postojao i raniji sloj, a negdje čak i dva ranija srednjovjekovna sloja! Otkrivene su u arheološkom sloju, unutar postojećih crkvi, jednobrodne crkve manjih dimenzija, koje se po tlocrtnoj tipologiji (male i jednostavne crkve s gotovo kvadratnim brodom i polukružnim ili četvrtastim svetištem) mogu smjestiti u širok vremenski raspon od vremena uspostave crkvenog života početkom 11. st. pa do 13. st. i dalje. No obzirom da su u pravilu sačuvani jedino temelji tih crkvi - koji se danas čitaju kao prvi povijesno-graditeljski sloj srednjovjekovne crkve - te da o njima nema spomena u pisanim izvorima, teško je, u nedostatku arhitektonskih detalja ili ikakvih oblikovnih formi, odrediti vrijeme njihova nastanka.

Jedan od najznačajnijih dokumenata o srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi donjeg Međuriječja svakako je već spomenuti popis župa Pečuške biskupije, izrađen prilikom prikupljanja posebnog papinskog poreza, tzv. papinske desetine, 1332.-37.g.¹²² Premda je naziv *ecclesia* ustaljen u navedenim popisima župa, u istima se, istina rjeđe, navode i kapele (*cappella*): primjerice, navodi se kapela sv. Jurja (ali i župa sv. Jurja!), ubicirana na prostoru današnjeg Svetog Đurđa, te kapela sv. Mihaela u Cerni. Razlika u nazivlju još nije u cijelosti objašnjena. Fügedi smatra kako je ta razlika uvjetovana razlikama u primanjima i davanjima (sudeći po navedenom popisu), a Šilhán smatra kako se nazivom kapela označava kapela unutar feudalnog kaštela, odnosno dvorska kapela.¹²³ U oba slavonska primjera (kapela sv. Jurja i kapela sv. Mihaela) uz kapelu se navodi i kaštel, što navodi na pretpostavku kako se nazivom kapela označavala sakralna građevina što se nalazila unutar plemićkog kaštela te je služila kao dvorska/plemićka kapela.

No, navedeni dokument popisa župa predstavlja izvješće odnosno račun prikupljanja izvanredne papinske desetine za arhiđakonate Pečuške biskupije. Vjerojatno je kako naziv *ecclesia* stoji za župnu crkvu, a naziv *cappella* za filijalnu crkvu. Jer, sakupljači su popisivali priloge svećenika odnosno crkava koje su bile podložne biskupu. Privatne, feudalne kapele nisu po crkveno-administrativnoj podjeli ulazile u taj sustav, kao ni redovi. Na primjeru

¹²² Vidi bilješku 20.

¹²³ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 98; Erik Fügedi, „Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei“, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1959): 394; Jindřich Šilhán, „Kaple a kaplan“, *Archaeologia historica* (1981.): 249.

iločkih crkvi, u nekoliko isprava, nalazimo spomen kapele - primjerice, u pismu Nikole V. iz 1451.g. spominje se kapela Svih Svetih, u kojoj vojvoda Nikola Iločki želi podići oltar te uz koju želi izgraditi hospicij, čiji rad treba nadzirati župnik iločke crkve sv. Petra.¹²⁴ Osim te, u Iloku su potvrđene još dvije kapele: kapela sv. Ladislava s hospicijem, izvan zidina, te kapela sv. Duha, također izvan zidina.¹²⁵ Obzirom da se u srednjovjekovnom Iloku spominju dvije župne crkve - sv. Petra Apostola unutar zidina i sv. Jelene Carice izvan zidina - vjerojatno su navedene kapele 'pripadale' župnim crkvama, o čemu, uostalom, posredno govori i dokument iz 1451.g. U svjetlu tih, kasnijih izvora, pogotovo na primjeru Iloka, moguće je naziv *cappella* u popisima župa 1332.-35. g. tumačiti kao oznaku za filijalnu crkvu.

Tijekom narednih stoljeća pa sve do početka osmanske vlasti raste broj pisanih izvora, no opet su to uglavnom spomeni postojanja župa ili crkvi, a ne dokumenti koji izričito govore o vremenu nastanka pojedinog spomenika. Do osmanske okupacije Slavonije sakralni spomenici se u pisanim izvorima pojavljuju u dokumentima poput darovnica, raznih ugovora, uz ime patrona pojedine crkve. Rijetko se u izvorima može naći podatak o gradnji ili obnovi crkve, kao što su podaci o osnivanju franjevačkog samostana u Šarenggradu oko 1420.g. ili augustinskog samostana u Iloku 1344.g., ili o obnovi iločke župne crkve koju 1451. planira Nikola Iločki.¹²⁶

2.2. Razvoj društva pod utjecajem kulturno-političkog djelovanja hercega Kolomana i ugarske krune te posttatarske prilike

2.2.1. Kulturno-političko djelovanje hercega Kolomana

Novija istraživanja srednjovjekovne umjetnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj objelodanila su djelovanje hercega Kolomana (1226.-1241.g.) i zagrebačkog biskupa Stjepana II. (1225.-1247.g.), kao odjek tadašnje ugarske politike koja je težila većoj kontroli i

¹²⁴ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 28.

¹²⁵ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 32.

¹²⁶ Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, 47; Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 23, 29; Matija Pavić, „Redovništvo i samostani srednjega vieka u području (današnje) biskupije bosansko-sriemske“, *Glasnik biskupija bosanske i srijemske* 31 (1903.): 65; Bösendorfer, *Crnice iz slavonske povijesti*, 173, 282; Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, IX, 124-125; Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, III, 398-399.

centralizaciji njezinih rubnih područja.¹²⁷ Uloga hercega Kolomana i biskupa Stjepana II. u kreiranju kulturne politike prve polovice 13.st. sagledavano je u kontekstu zapadne Hrvatske i veza zagrebačke biskupije sa splitskom, no djelovanje hercega Kolomana i u krajevima istočne Slavonije potvrđuju rijetki dokumenti tog vremena.

Prvi od njih je već spomenuti dokument o širenju Bosanske biskupije na prekosavske prostore temeljem darovnice hercega Kolomana - povod tome darivanju je presizanje ugarske krune za pripojenjem Bosne, prvo putem crkvenih institucija, koju bi slijedilo teritorijalno prisvajanje prostora Bosne.¹²⁸ Herceg Koloman time nastavlja politiku Emerika (1196.-1204.g.), o čemu piše Lujo Margetić, analizirajući abjuraciju iz 1203.g., ali i drugi autori.¹²⁹ Odnos srednjovjekovne Bosne i Ugarske u 13.st. definirao je Mladen Ančić na sljedeći način: „...ugarsko-hrvatski kralj nema vrhovnu vlast nad Bosnom, već „feudalnu gospodsku jurisdikciju“.¹³⁰ Također, bosanski biskup 1247.g. postaje sufragan kaločkom nadbiskupu.¹³¹ Herceg Koloman vukovskom (vukovarskom) podgrađu 1231.g. dodjeljuje gradske privilegije - bilo je to trgovačko-obrtničko podgrađe kraljevske utvrde *Walkow*, koje su naselili doseljenici (*hospites*) uglavnom iz sjeverne Europe (*Teutonicis, Saxonibus, Hungaris et*

¹²⁷ Dujmović, Jukić, „The „Koloman Renaissance“ in North Western Croatia“, 171-182.; Cepetić, Goss, „A Note on the Rose Window in Čazma“, 183-191.; Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš“, 295-326; Vladimir P. Goss, Vjekoslav Jukić, „Kapitel iz zagrebačke katedrale oko 1200. - jedinstveni svjedok kulturnih promjena“, *Klesarstvo i graditeljstvo XXVI* (2015.): 23-35. Funkcija hercega se javlja otprilike sedamdesetih godina 12.st. i njegova uloga je bila prvenstveno snažnije utjecati na proces integracije osvojenih ili rubnih područja. (Bali, *Slavonski meandar*, 6,7, 81.)

¹²⁸ Runje, *Pokornički pokret i franjevci trećoredci glagoljaši (XIII.-XVI.st.)*, 24, 25; Franjo Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstijani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (1975.), 80-81; Miroslav Glavičić, „Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji“, *Senjski zbornik* 41 (2014.): 174-175.

¹²⁹ *Abjuracija* je dokument kojim se *priores* bosanskog bratstva krstijana, pred papinim legatom Ivanom de Casamarisom i svojim patronom Kulinom banom, gospodarom Bosne, odriču hereze i pristaju uz naučavanje Svete Stolicе. (Lujo Margetić, „Neka pitanja abjuracije iz 1203.g.“, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 46 (2004.): 85.). Kiss navodi kako je početkom 13. stoljeća uz svesrdnu papinu pomoć počela ugarska ekspanzija u smjeru Bosne i Srbije, uz obrazloženje da se ide gušiti hereza u Bosni, koju vojnu vodi herceg Koloman 1239.g.. (Kiss, „Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije“, 369.). O odnosima srednjovjekovne Bosne i Ugarske pisali su autori Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*; Mladen Ančić, *Putanja klatna, ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV.st.*, Zadar - Mostra: Ziral, 1997.; Attila Zsoldos, „Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića“, *Povijesni prilozi*, vol. 17, no. 17. (1999.): 290.

¹³⁰ Mladen Ančić, *Putanja klatna, ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV.st.*, 68.

¹³¹ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 96.

Sclavis)¹³² - a 1234.g. daje gradske privilegije stranim doseljenicima (*hospitibus*) u Virovitici.¹³³ Stanko Andrić navodi „pečušku listinu“ iz 1267.g., u kojoj se spominju „Rusini nastanjeni pokraj vode Ozne“, u susjedstvu Vinkovaca, što je svjedočanstvo kako su i Rusini sudjelovali u stranoj kolonizaciji u Vukovskoj županiji, koju su tu, kao i drugdje po kraljevstvu, sustavno provodili kraljevi i hercezi iz dinastije Arpadovića.¹³⁴ *Hospites* imaju značajnu ulogu u društvenom, gospodarskom i političkom razvoju Slavonije.¹³⁵ Smatra se da pravi „... poticaj kolonizaciji dolazi s konačnom uspostavom ugarske vlasti, kada s Arpadovićima dolaze i njihovi vitezovi koji dobivaju posjede na novostečenom prostoru, da bi vladari od početka 13.st. nizom povlastica ojačali položaj gradova i postavili temelje njihovom gospodarskom razvitku.“¹³⁶

Kolonizacija osvojenih prostora odvijala se i putem svećenstva, odnosno mnogim darovnicama benediktinskim, križarskim i cistercitskim redovima koje su Arpadovići doveli na prostor Slavonije. O ulozi benediktinaca u procesu kolonizacije istočnohrvatske ravnice možda ponajbolje svjedoče najraniji spomeni benediktinskih opatija u Nuštru i Belom Manastiru - obadvije se navode kao *ecclesia de Wolko* odnosno *ecclesia de Barana* (crkva vukovarske utvrde, odnosno crkva baranjske utvrde), prema čemu Andrić zaključuje kako su samostani podignuti na zemljištu koje ne samo da je bilo nenaseljeno, nego i bezimeno.¹³⁷

U opisu kulturnog djelovanja hercega Kolomana u sjeverozapadnoj Hrvatskoj ističe se uvoz mađarskih majstorskih radionica koje su odjek kraljevskih radionica Bele III. (1172.-1196.g.) i ostrogonskog nadbiskupa Hioba, začetnika rane gotike u Ugarskoj.¹³⁸ Primjera radi,

¹³² Karač, „Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara“, 195, 196., bilj. 25, 29-31; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, VI, 227-228; Nada Klaić, *Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku*, Vukovar: Izdanje Gradskog muzeja Vukovar, 1983.; Stjepan Pavičić, „Vukovska župa u razvitku svog naselja od XIII do XVIII stoljeća“, *Hrvatska naselja*, knjiga 1, Zagreb: JAZU, 1940.

¹³³ Horvat, A., „Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije“, 18. Za izvornik autorica navodi prijepis što ga donosi Smičiklas, *Codex diplomaticus* III, 422, te citira: „... hospitibus nostris de magna vlla Wereuche...“

¹³⁴ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 51.

¹³⁵ Bali, *Slavonski meandar*, 49; Nada Klaić, *Postanak slavonskih varoši u 13. stoljeću s osobitim obzirom na vukovarski privilegij iz 1231. god.*, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1984., 239; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV, 227, 228.

¹³⁶ Bali, *Slavonski meandar*, 54.

¹³⁷ Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 77.

¹³⁸ Ernő Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.; Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog rada*; Vladimir P. Goss, „Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Begginning of the Gothic in Croatia“, *Hortus Artium Medievalium* 13/1 (2007.): 51-63; Goss, *Četiri stoljeća europske umjetnosti 800.-*

djelovanju hercega Kolomanu u Spišu pripisuje se osnivanje cistercijskog samostana u Spišskom Štiavniku, odnosno začetak rane gotike u Spišu, te gradnja utvrde kojom Spiški hrad postaje kraljevski grad.¹³⁹ Političko djelovanje ugarske krune na prostorima istočnohrvatske ravnice iz vremena prve polovine 13.st. - osnivanje nove katedrale u donjem savsko-dravskom međuriječju, naseljavanje obrtnika i trgovaca iz njemačkih krajeva - nije ostavilo tako izrazite primjere umjetnosti kao u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Medvedgrad i Čazma¹⁴⁰). No, posredno se može pretpostaviti da je Koloman težio ujedinjenju Bosne s Ugarskom, kao što je težio preseljenju nadbiskupije iz Splita u Zagreb - u pozadini je težnja za centralizacijom kraljevstva i jačanjem kraljevske moći. Sačuvani kapitel iz đakovačke katedrale iz 13.st., danas u Arheološkom muzeju Zagreb, možda je jedini dokaz dvorske umjetnosti tog vremena u istočnoj Slavoniji, odnosno umjetnosti u službi tadašnjih političkih težnji.

2.2.2. Tatarska provala

U stručnoj literaturi se na više mjesta navode uvriježene pretpostavke o fenomenu tatarske provale 1242.g., koji je djelovao kao određeni zamašaj gradnje u čvrstom materijalu na ovim prostorima. „Provala Tatara dade silan impuls za gradnju“, piše Gjuro Szabo još 1928.g., a utjecaj njihova razaranja na razvoj gradnje u Slavoniji i danas je tema istraživanja slavonskih medijevalista.¹⁴¹ Drago Miletić i Marina Valjato-Fabris navode: „Čini se da provalu Mongola god. 1242. moramo uzeti kao događaj koji je uvelike utjecao... prije svega na gradnju plemićkih gradova, kojih se ubrzo počinje graditi vrlo mnogo, a u vezi s tim i na vojnu organizaciju države. Bela IV prisiljen je provesti neke reforme u upravi slavonske vojvodine, koje su išle za tim da se čitava zemlja od Drave do Jadrana nađe u jednoj čvrstoj

1200.; Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ocsa - Spiš“, 295-307; Dujmović, Jukić, „The „Koloman Renaissance“ in NorthWestern Croatia“, 171-182.

¹³⁹ Pomfjová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 68-78.

¹⁴⁰ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš“, 295-326; Goss, „Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginning of the Gothic in Croatia“, 51-63; Dujmović, Jukić, „The „Koloman Renaissance“ in North Western Croatia“, 171-182.

¹⁴¹ Szabo, „O crkvenim zgradama i crkvenom uređenju“, 156; Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine“, 46-47.

ruci.¹⁴² Drago Miletić i Marina Valjato-Fabris smatraju kako je strah nakon mongolske provale, odnosno želja kralja za jakim uporištem uzrok gradnje Medvedgrada.¹⁴³ Isti autori prepoznaju izrazitu žurbu u gradnji Medvedgrada, što objašnjavaju gradnjom neposredno nakon tatarske provale, „kada je sjećanje na njih vrlo živo, a strah od njihova povratka najveći“.¹⁴⁴ S druge strane, istraživanja Vladimira P. Gossa i Vjekoslava Jukića, temeljena i na istraživanjima Nade Klaić, upućuju kako je Medvedgrad osnovan kao kraljevska fondacija, a medvedgradsku skulpturu Goss vrednuje kao proizvod kraljevskih radionica iz vremena prva četiri desetljeća 13.st., odnosno prije tatarske provale.¹⁴⁵

O utjecaju koji je na razvoj gradnje u čvrstom materijalu izazvala tatarska provala osvrću se i strani autori: tako Pomfyová navodi istraživanja Divalda i Vajdovskog, prema kojima se nakon tatarske provale napušta drvena gradnja, a uslijed dolaska stranih/njemačkih doseljenika (*hospitorum*), koji nastavaju od Tatara opustošene dijelove Ugarske, dolazi do prihvata gotičkog utjecaja odnosno nastanka prijelaznog stila.¹⁴⁶ Mađarski povjesničari Fügedi i Engel također u tatarskoj provali nalaze uzroke intenziviranja gradnje utvrda zidanih kamenom: premda su kamene utvrde, doduše vrlo rijetko, bile građene i prije Tatara, većina utvrda pred-tatarskog vremena bile su zemljane.¹⁴⁷ Fügedi opisuje povelje Bele IV. kojima se, nakon tatarske provale, plemstvu dodjeljuju posjedi na kojima je ono bilo dužno podizati zidane/kamene utvrde ili se propisuje potreba odnosno dužnost rekonstrukcije zemljanih utvrda u kamene - na prostoru Ugarske u periodu od provale Tatara do kraja 13.st. podignuto je ukupno 162 utvrde, uglavnom zidanih kamenom.¹⁴⁸

U kontekstu gradnje u čvrstom materijalu treba spomenuti i postojanje mogućnosti i znanja za izvođenje takve gradnje - prve srednjovjekovne crkve građene su ili lomljenim kamenom ili antičkom opekom u sekundarnoj uporabi (s obližnjih rimskih ruševina), odnosno komadima lomljene (Sveti Đurađ, prva crkva sv. Ilije na Meraji, prva crkva u Luču, Osijek). Za razliku od gradnje recikliranim materijalom, gradnja opekom srednjovjekovnog formata i

¹⁴² Drago Miletić, Marina Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, Zagreb: Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, 1987., 43; Nada Klaić, *Povijest Zagreba*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., 330.

¹⁴³ Miletić, Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 43.

¹⁴⁴ Miletić, Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 44.

¹⁴⁵ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš, Some Stylistic Considerations“, 303.

¹⁴⁶ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 47-48; Kornél Divald, János Vajdovsky, *Szepesvármegye művészeti emlékei*, I-III, Budapest, 1905.-1907., I, 3-6.

¹⁴⁷ Fügedi, *Castle and Society*, 48.; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 103-104.

¹⁴⁸ Fügedi, *Castle and Society*, 50, 53, tabla 1.

gotičkim vezom u istočnohrvatskoj ravnici pojavljuje se najranije na primjerima arhitekture križarskih redova, čija je prisutnost u istočnoj Slavoniji posvjedočena i prije tatarske provale. Znanje o zidanju su donijeli i benediktinci - najbliži komparativni primjeri benediktinske arhitekture, Rudina i Dumbovo, kao i baze stupova iz nuštarske opatije i ulomci iz belomanastirske opatije, govore o visokom standardu benediktinske gradnje iz vremena kraja 12. i početka 13.st.¹⁴⁹ Odnosno, poznavanje zidanja u opeci i kamenu bilo je poznato i prije tatarskih pustošenja, no, ugarski dvor je, uvjetovan razmjerima tatarske provale, poticao širenje gradnje u čvrstom materijalu.¹⁵⁰ Ipak, ako je tatarska provala intenzivirala zidanu gradnju, svladavanje projektiranja i tehnologije zidanja i klesanja i na župnim crkvama, posebice u ruralnim sredinama i manjim naseljima, bio je dugotrajan proces. Tatarska provala stoga je, moguće, potaknula disperziju znanja o zidanju s primjera 'visoke' arhitekture (dvorska, gradska i redovnička arhitektura) na skromne primjere sakralne arhitekture u ruralnim i manjim naseljima, što bi se, vjerojatno dogodilo i bez iskustva tatarske provale.

¹⁴⁹ Vjekoslav Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and the 13th Century in Continental Croatia*, Doctoral thesis, University of Ljubljana, 2015.; Vjekoslav Jukić, „Sacral Connexion between Continental Croatia and the West: Evidence of the Romanesque Figural Sculpture“, *Croatia Christiana periodica* 75 (2015.): 1-9; Stanko Andrić, „Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana sv. Jurja u Dumbovu“, *Scrinia Slavonica* 6 (2006.): 160-182.

¹⁵⁰ Fügedi, *Castle and Society*, 48-53; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 103-104.

3. Reorganizacija crkvenog života i nastavak crkvene gradnje tijekom osmanske vlasti od strane Franjevačke Provincije Bosna Srebrena

O djelovanju Franjevačke Provincije Bosna Srebrena na prostorima Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva pod osmanskom vlašću svjedoče izvještaji prvenstveno bosanskih biskupa (redovito biranih iz redova iste Provincije) iz 16. i 17. st., pisanih za Kongregaciju za širenje vjere, a koji opisuju katoličke župe pod osmanskom vlašću te spominju obnove crkvi kroz 16. i 17. st. To su: izvještaj fra Franje Baličevića iz 1591.g.¹⁵¹, izvještaj Tome Ivkovića iz 1630.g.¹⁵², izvješće Jeronima Lučića iz 1638.g.¹⁵³, izvještaj fra Marijana Maravića iz 1655.g.¹⁵⁴, izvještaj fra Petra Nikolića iz 1660.g.¹⁵⁵, izvještaj fra Mateja Benlića (beogradskog biskupa) iz 1664.g.¹⁵⁶ te izvještaj fra Nikole Ogramića Olovčića iz 1673.g.¹⁵⁷ Osim biskupa, izvještaje u obliku putopisa sastavili su misionari Bartol Kašić i Petar Massarecchi.¹⁵⁸ U njima nalazimo vrlo šture informacije kako je crkva nedavno obnovljena zalaganjem veličkih ili našičkih franjevac.¹⁵⁹ No, koliko god šturi bili, ti pisani podaci o izvršenoj obnovi svjedoče o kršćanskoj graditeljskoj djelatnosti za vrijeme osmanske vlasti te omogućuju tumačenje onog graditeljskog sloja na kojemu se primjećuju srednjovjekovne odnosno gotičke forme, no čija je tipologija izmijenjena odnosno udaljena od stilskih principa. Ta pisana svjedočanstva, skupa s analizom preobraženih graditeljskih formi gotičke provenijencije, omogućuju proučavanje trajanja srednjovjekovnih oblika na ovim prostorima sve do kraja 17. st.

¹⁵¹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 127, 128.

¹⁵² Draganović, „Izvješće fra Tome Ivkovića“, 65-78.

¹⁵³ Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 73-99.

¹⁵⁴ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 475-480.

¹⁵⁵ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 161-172.

¹⁵⁶ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 508-512.

¹⁵⁷ Jelenić, „Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevac“, 144-146.

¹⁵⁸ *Život Bartola Kašića*; Draganović, „Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija...“, 1-48.

¹⁵⁹ Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 89-91; Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 165, 167-170.

4. Razvoj protestantizma tijekom osmanske vlasti te protestantska obnova crkvenih građevina

Protestantizam je prisutan na području Slavonije netom prije osmanske okupacije, no do procvata reformacije na prostorima današnje Baranje i Podravine dolazi sredinom 16. st. Protestantske župe s osudom opisuju Masarechi i Bartol Kašić.¹⁶⁰ Iz prepiske protestantskih propovjednika saznajemo kako su oni s jednakom netrpeljivošću gledali na katoličku Crkvu.¹⁶¹ Vrijedan izvor saznanja o protestantizmu u osmanskoj Slavoniji donose već spomenuti Komorski popisi 1698. i 1702.g.: navedena su sela u kojima su prisutni protestanti, pobrojen je broj njihovih kuća te je dan opis crkve (odnosno opis crkve po sjećanjima mještana).

Povjesničari reformacije su istražili bogato književno stvaralaštvo protestantskih propovjednika u Baranji i Podravini¹⁶², no o likovnom umjetničkom stvaralaštvu nema spomena, što je u skladu s ikonoklastičkim djelovanjem. Koliko je poznato, protestanti nisu gradili nove crkve, već bi prihvatom nove, protestantske, vjeroispovijesti, ranija katolička crkva postala protestantskom - slična pojava zabilježena je i u susjednoj Mađarskoj i Rumunjskoj.¹⁶³ Budući zaključci o protestantskoj graditeljskoj djelatnosti u osmanskoj Slavoniji ovisit će uvelike o istraživanju povijesti reformacije na ovim prostorima, kao i o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima.

¹⁶⁰ Draganović, „Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija“, 1-48; Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 46; *Život Bartola Kašića*, prijevod: Stjepan Sršan,

¹⁶¹ Franković, „Protestantizam i protureformacija“ 116.

¹⁶² Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 104-118; Franković, „Protestantizam i protureformacija, 111-114.

¹⁶³ Mađarska povjesničarka umjetnosti Tekla Szabó bavila se pitanjem prijelaza katoličke crkve u protestantsku za osmanskog perioda. Na primjerima nekolicine crkvi Transilvanije, autorica analizira čin 'posvojenja' dotad katoličke crkve od strane protestantskih vjernika kroz čin ikonoklazma. (Tekla Szabó, „Női viselet az őraljaboldogfalvi falképen. Nygat és Bizánc találkozásá“, *A szórvány emlékei*, Tibor Kollár (ed.), Budapest, 2013., 166-218)

Zaključna razmatranja

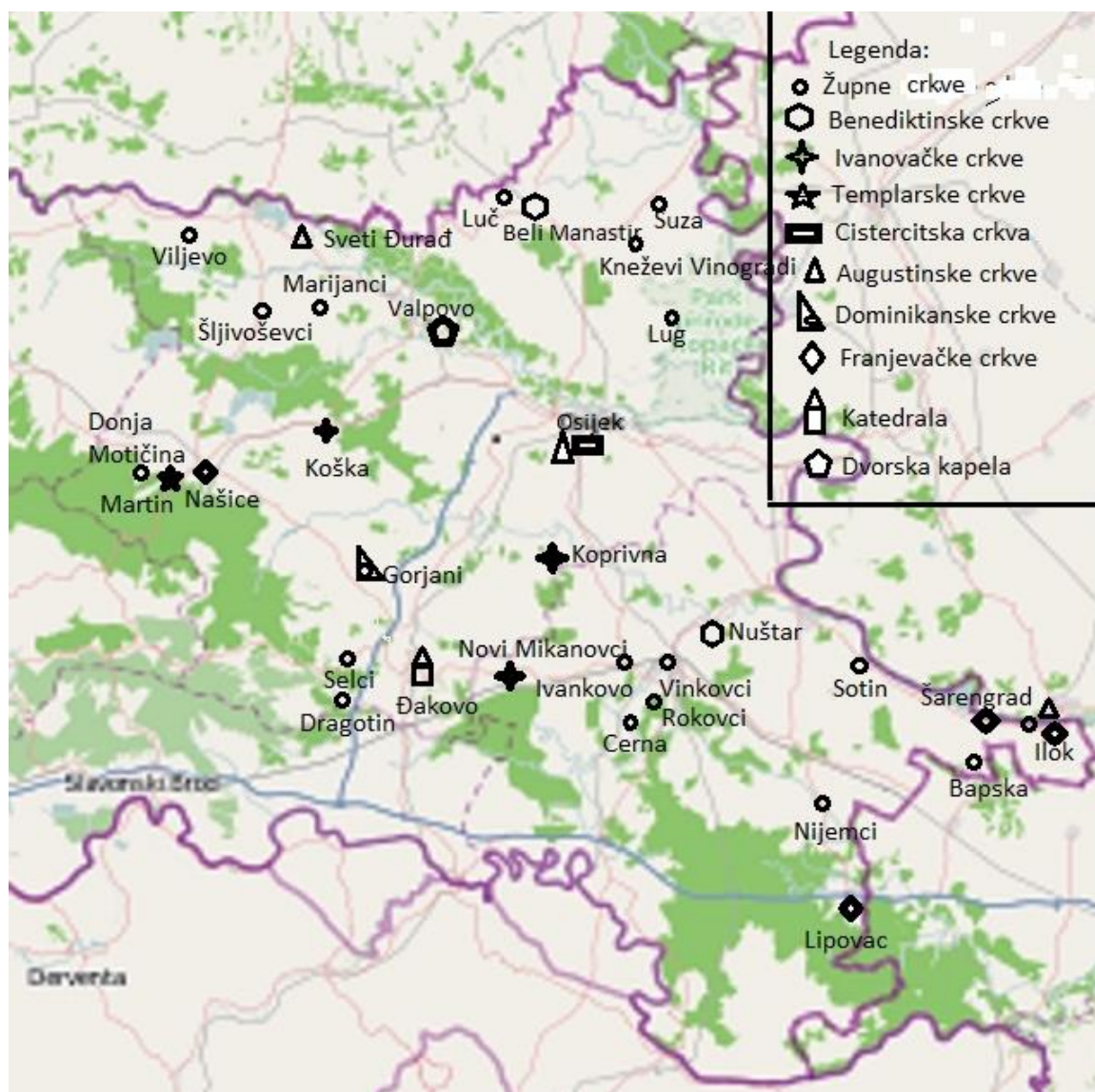
Uvodnim razmatranjima o prostoru istraživanja istočnohrvatska ravnica je definirana kao prostor južnog hrvatsko-ugarskog Podunavlja, rubnog dijela kraljevstva koje je bilo sjecište križanja rimskih i bizantskih odnosno franačkih i bizantskih utjecaja, a zatim i rubno područje zapadnog ili latinskog kulturnog kruga, s dominantnim ugarskim utjecajem. Istraživanjem crkvenih i upravno-teritorijalnih ustrojstvenih jedinica utvrđena je zavisnost od Ugarske i određena 'uronjenost' u ugarski kulturni krug. Slavonski dio Podunavlja, izvorno srednjovjekovna krajina („marka“) Ugarske, postupno su kolonizirale redovničke zajednice te *hospites* doseljeni iz sjevernih dijelova Europe, koji proces su poticali Arpadovići u ranom 13.st. Od sredine 13.st., donacijama ugarskog dvora, doseljeno njemačko ili mađarsko plemstvo počinje na prostoru istočne Slavonije organizirati vlastite posjede, jačati na političkom planu te, konačno kroz 14., 15. i 16. st. sudjelovati u ugarskoj politici i kulturi. Poznavanje povijesno-društvenih prilika srednjovjekovne i osmanske istočnohrvatske ravnice nužno je za vrednovanje i interpretiranje sačuvane spomeničke baštine kroz širok vremenski raspon od 13.st. do kraja 17. st., jer je spomeničku građu moguće revalorizirati u svjetlu poznavanja kulturnih i društvenih prilika pojedinog vremenskog razdoblja - srednjovjekovna umjetnost istočne Slavonije razvijala se u skladu s razvojem društva i umjetnosti u Ugarskoj.

Kulturni i politički rast južnog hrvatsko-ugarskog Podunavlja naprasno je prekinut osmanskim osvajanjima, nakon kojeg Osmanlije uređuju osvojeni prostor dijeleći ga u sandžake, kadiluke i nahije. Nakon početnog kaosa osvajanja i rata, prilike se u osmanskoj Slavoniji stabiliziraju, a pisana svjedočanstva potvrđuju postojanje crkvenog graditeljstva, doduše u ruralnim sredinama i manjim naseljima, kroz kasno 16. i gotovo cijelo 17. st. U toj od Zapada izoliranoj Slavoniji zadržavaju se i preobražavaju srednjovjekovne forme s dominantnim gotičkim obilježjima, koje postaju dio kršćanskog identiteta, kako za katolike, tako i za protestante.

U osmanskom periodu opet je zamjetna povezanost istočne Slavonije i osvojenih/osmanskih dijelova Ugarske - bosanski franjevci Provincije Bosne Srebrene jednako su djelovali u Hrvatskoj, kao i u Budimu (gdje su podigli bogomolju) i u Rumunjskoj. Podaci o gradnji bogomolja u Ugarskoj i Rumunjskoj upotpunjuju sliku franjevačke graditeljske djelatnosti i u Slavoniji. Istočna Slavonija je bila dio političkih i kulturoloških preokreta srednje i istočne Europe nakon osmanskih osvajanja. No, kao što je u srednjem vijeku bila rubni dio latinskog identiteta, tako je u novom vijeku bila rubni dio Osmanskog Carstva, gdje su latinsku tradiciju održavali još jedino franjevci.

Materijalna svjedočanstva i srednjovjekovne i osmanske Slavonije gotovo su nasilno zatrle novovjekovne intervencije u novoosvojeni prostor. Iz Beča se nalažu novi tipovi naselja, novi tipovi ulica i kuća; srednjovjekovni spomenici ostajali su sačuvani na rubovima ponovno naseljenih sela, kao grobljanske kapele ili napuštene crkve kojima se više nitko ne sjeća titulara. Upravo iz tog razloga je poznavanje društvenih i povijesnih prilika nužno za mogućnost istraživanja srednjovjekovne arhitekture istočne Slavonije, jer ono omogućava spajanje srodnih elemenata i povezivanje raštrkane građe.

TABLA I

Sl. 1. Karta sačuvanih spomenika sakralne srednjovjekovne arhitekture istočne Slavonije, Baranje i Srijema

Sl. 2. Karta Pečuške biskupije od 13.-15. st. (Buturac, *Katolička crkva*, korice)

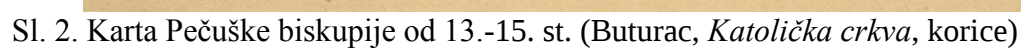

TABLA III

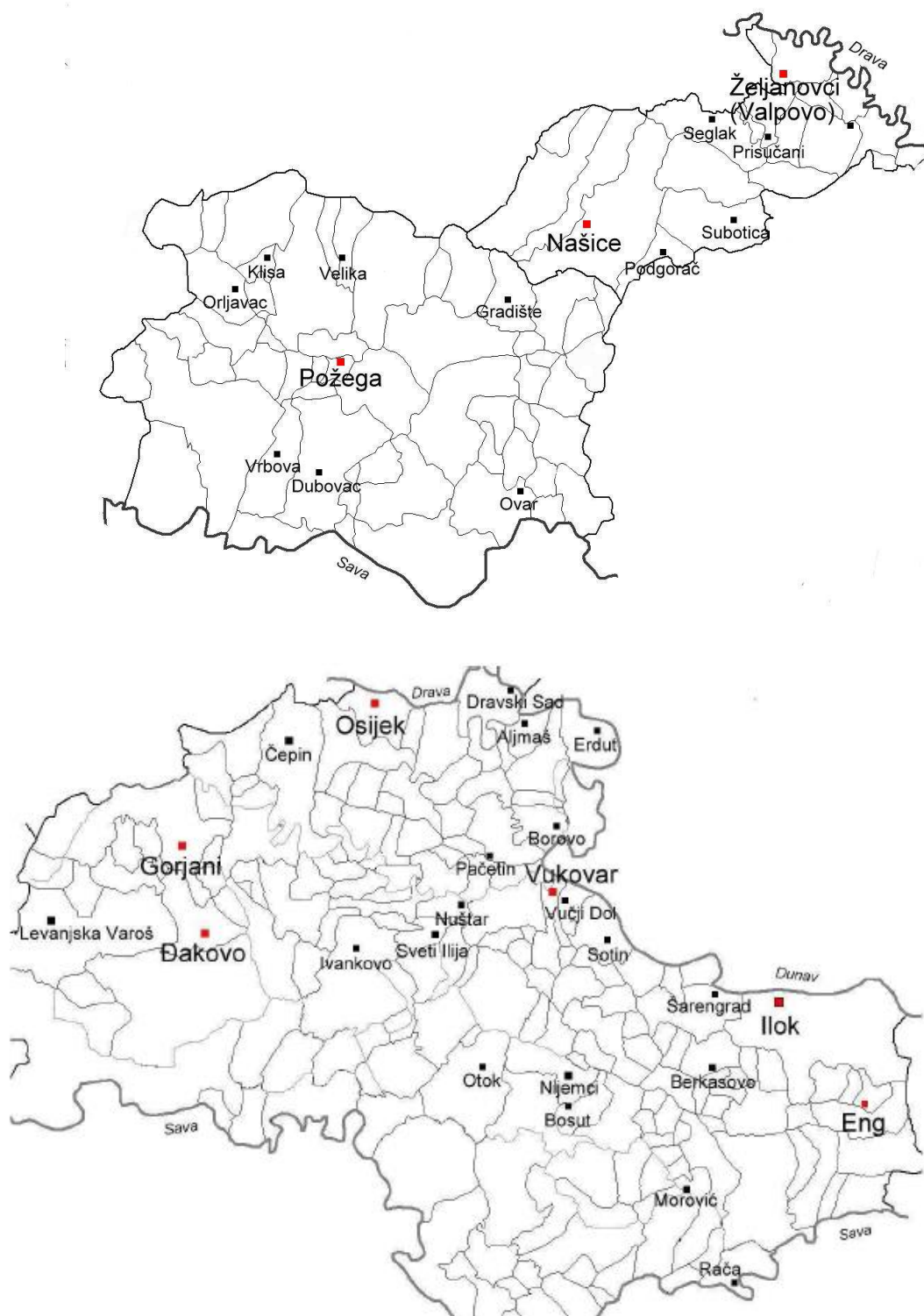

Sl. 3. Rekonstrukcija pružanja slavonskih arhidakonata Pečuške biskupije (Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine“, 40.)

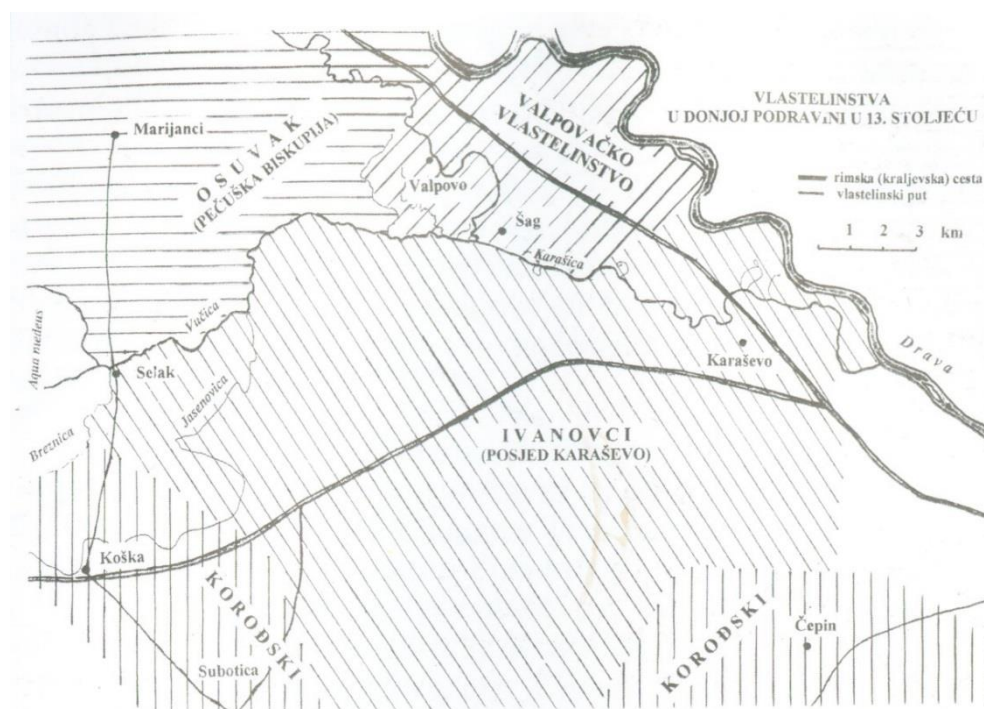
Sl. 4. Župe Osuvačkog arhidakonata (Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine“, 53.)

TABLA IV

Sl. 5 i 6. Granica Baranjske i Požeške županije, između Našica i Gradišća (Jelaš, *Gradovi Požeške*, 150) i Vukovska županija ((Jelaš, *Gradovi Požeške*, 151)

TABLA V

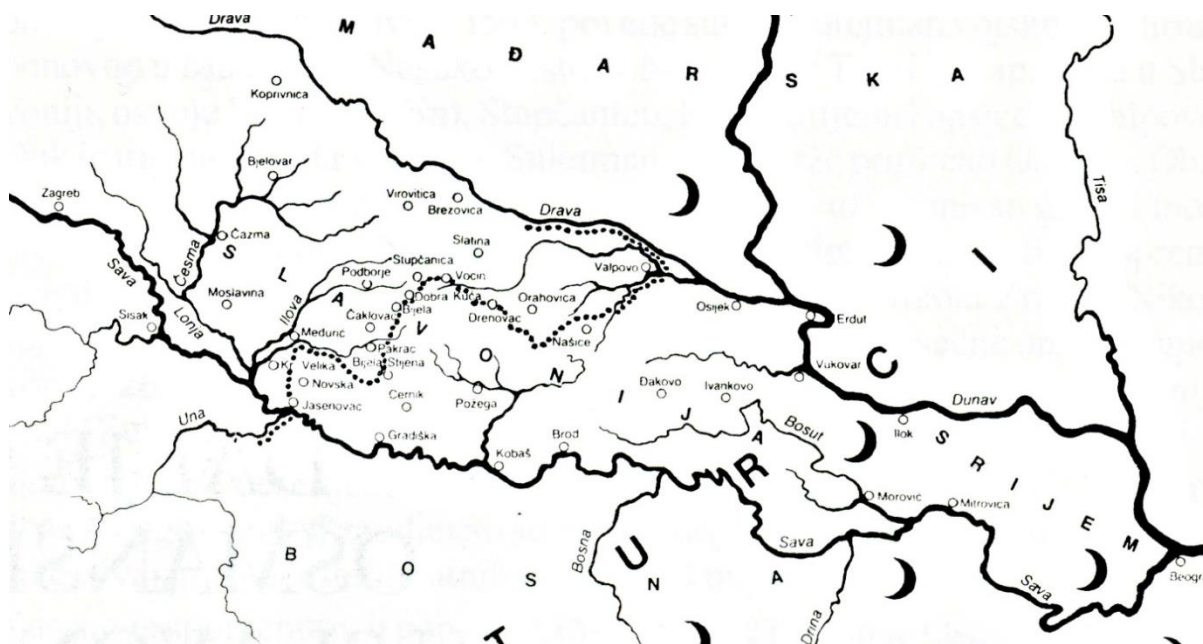

Sl. 7. Ivanovački posjed Karaševo u 13. st. (Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine“, 45.)

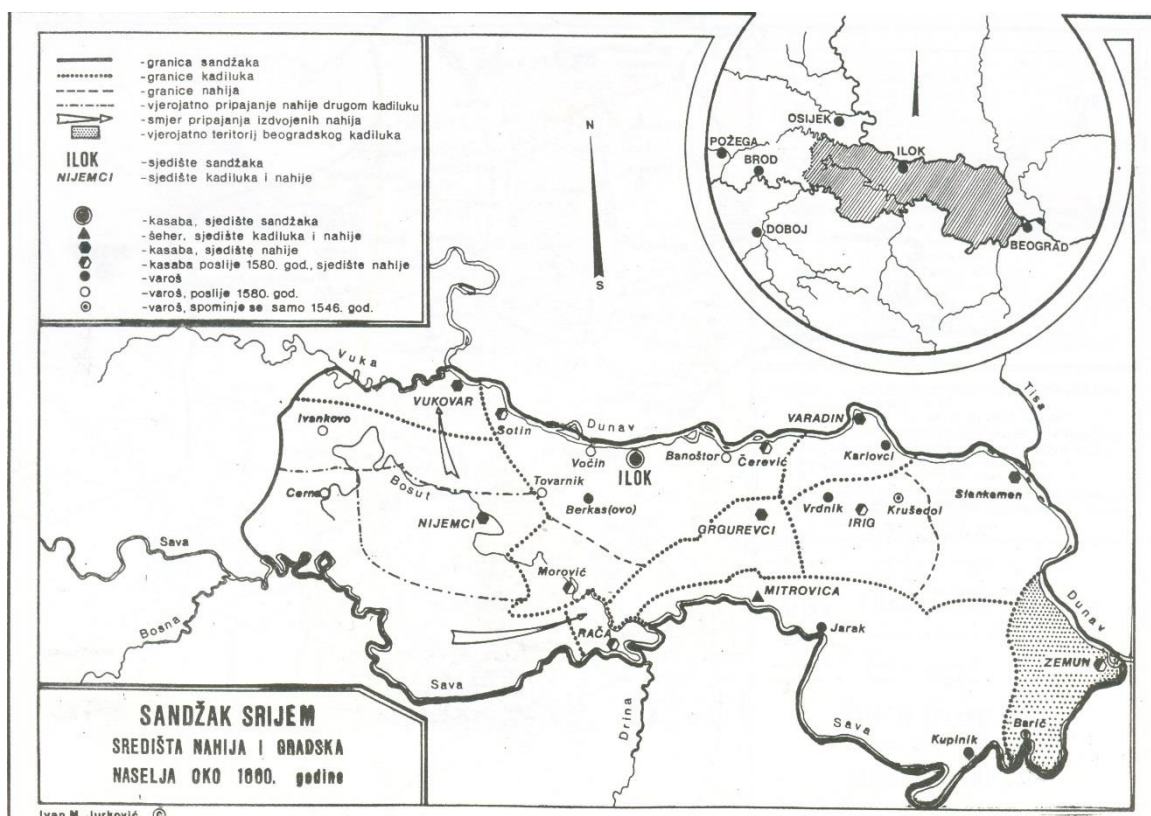

Sl. 8. Pregled posjeda salvonskog plemstva u prvoj polovini 14. st. (Samaržija, Grgić, „Ubikacija župa Valpovštine“, 43)

TABLA VI

Sl. 9. Granica Osmanskog Carstva 1540.g. (Mažuran, Valpovo - *sedam stoljeća*, 115.)

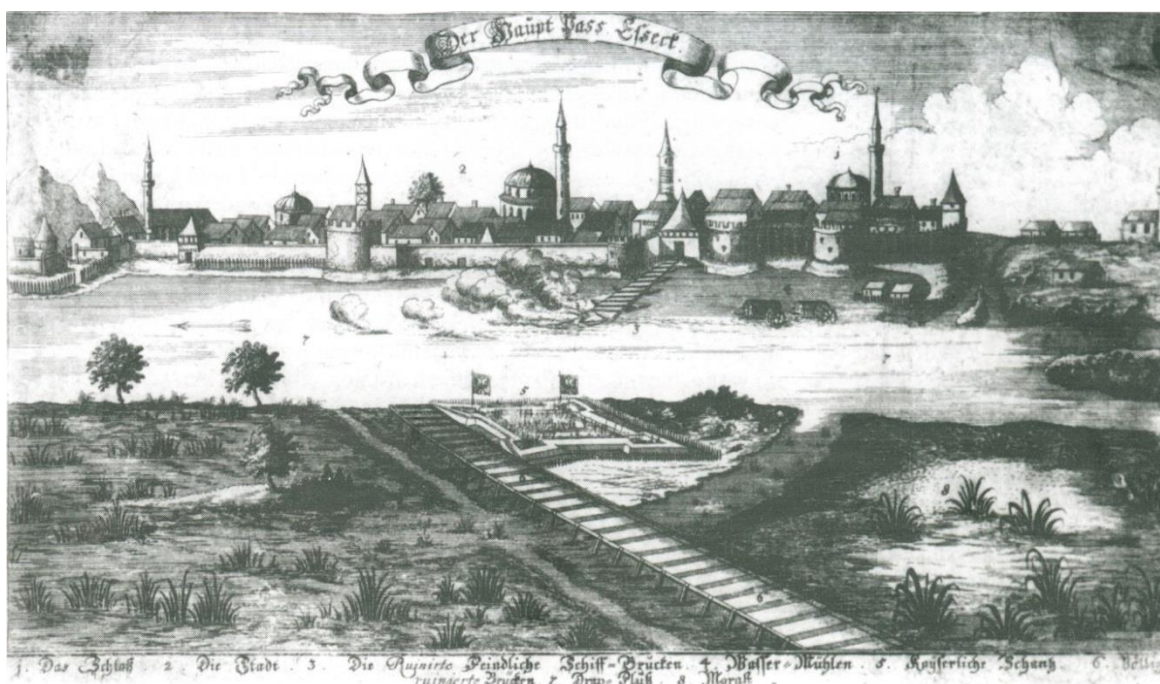

Sl. 10. Karta sandžaka Srijem (Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 187)

TABLA VII

Sl. 11. Karta sandžaka Požega (Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 188)

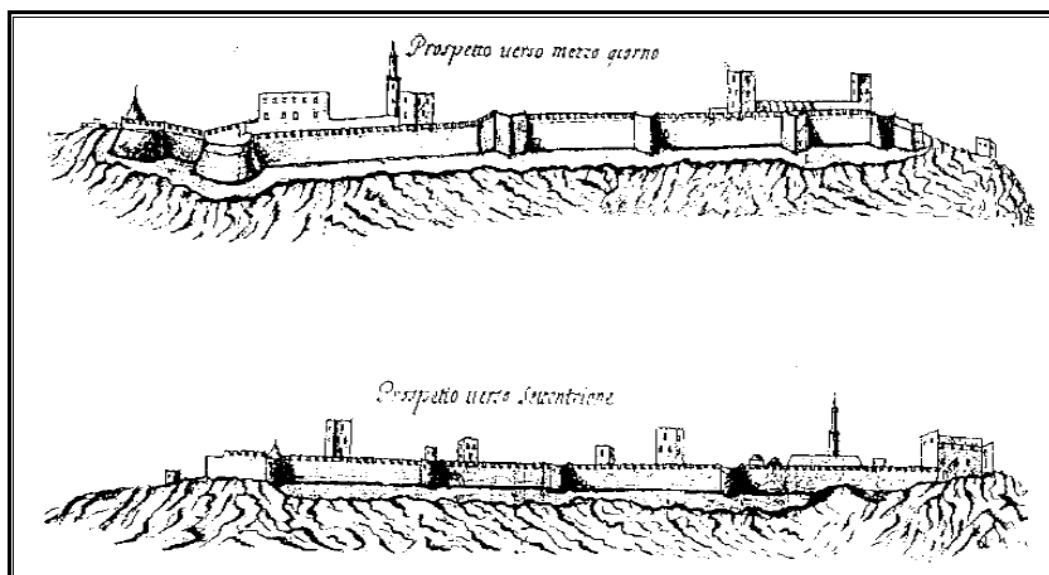

Sl. 12. Dio bakroreza iz 1687.g. (*Warhaffte Abbildung des Haupt-Passes Essek...*, izdavač: Jacob Koppmayer, Augsburg, 1687.) s prikazom osmanskog Osijeka (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 165; Pelc, *Veliki osječki most*, 56)

TABLA VIII

Sl. 13. Plan Đakova netom nakon oslobođenja Slavonije. Plan se nalazi u zbirci planova Ratnog arhiva u Beču, sign. H-III-c-107. Izradio ga je austrijski vojni topograf Francois Nicolas Sparr de Bendorf, a uvršten je u njegov rukopisni atlas koji ima naslov “Marchs und Campement der kayserl. Haubt Armee in Hungarn unter Commando Prince Eugenio von Savoye den 12. July bis den 6. November Anno 1697.” (kopija plana izložena je u Muzeju Đakovštine, Đakovo; Lekšić, „Strossmayerov trg“, 117).

Sl. 14. Veduta Iloka iz 1698.: Giovanni Bonini, Pianta d'Ilok, 1698/99., Archiv Odescalchi u Rimu (Horvat, Z., „Analiza srednjovjekovne faze“, 197.)

2. CRKVE U RURALNIM SREDINAMA I MANJIM NASELJIMA

Istraživanje povijesti umjetnosti srednjeg vijeka na prostorima istočnohrvatske ravnice uvelike je uvjetovano predominacijom očuvanosti sakralnih spomenika iz ruralnih i manjih sredina nad rijetkim sačuvanim fragmentima gradske, 'visoke' ili stilske arhitekture, koja je inače, u pravilu, temelj za povijesno-umjetnička proučavanja. Također, na prostoru istočne Slavonije, poglavito u manjim i ruralnim sredinama, uslijed prihvata novih romaničkih ili gotičkih utjecaja i formi iz većih umjetničkih središta, ipak dolazi i do reutilizacije tradicije, koja se duže zadržava u manjim sredinama, odnosno naslijeđa kulturnih identifikacijskih kodova ilirsko-keltske, rimske, slavenske, bjelobrdске, ugarske kulture. Tako je, primjerice, na rudinskim konzolama/glavama Vjekoslav Jukić prepoznao elemente ilirsko-keltske dekoracije i slavenske mitologije, uz utjecaje benediktinske ugarske romanike i radionice pečuške katedrale.¹⁶⁴

Prostor istočnohrvatske ravnice su još u 19. st. prekrivale guste šume što su rasle iz prostranih močvara, a naselja su još od prapovijesti osnivana na suhim otocima usred močvara i riječnih meandara ili u podnožjima gorja, na brežuljcima i gredama.¹⁶⁵ Taj prostor se smjestio između tri velike rijeke - Drave, Save i Dunava - čija korita i danas plave za kišnih proljeća, a u prošlosti su se izljevale u sijaset rukavaca puneći nizinske močvare.¹⁶⁶ „Za Međuriječje“, navodi Gračanin, „napose je bitan spomen baruština u jugoistočnoj Panoniji. Najpoznatija je Volcejska močvara odnosno močvara Hiulka (*palus Hiulca*)¹⁶⁷ koju je napajala rijeka Vuka, dok se Istočno od Osijeka stere se pak Kopački rit.“¹⁶⁸ Drava je i

¹⁶⁴ Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12 th and 13 th century in the Continental Croatia*, 63-71.

¹⁶⁵ Vladimir P. Goss, *Space: Sence and Substance*, Rijeka: Filozofski fakultet, e-izdanje, 2016., 18.

¹⁶⁶ Gračanin navodi kako: „Antički pisci u prvim stoljećima rimske prisutnosti kude hladno i maglovito podneblje, lošu kakvoću tla te nedostatak sredozemnih poljoprivrednih kultura, a s udivljenjem, gotovo strahopoštovanjem ističu silnu pošumljenost panonskih krajeva. Još jedno prevladavajuće obilježje panonskog tla izraženo u djelima starovjekovnih autora natopljeno je vodom, zamočvarenost.“ (Gračanin, *Južna Panonija*, 24.

¹⁶⁷ *Hiulca palus* se prostirala u trokutu između Vinkovaca, Osijeka i Vukovara, a njezin ostatak očuvao se pod imenom Palača (Gračanin, *Južna Panonija*, 25).

¹⁶⁸ Gračanin navodi kako se možda: „... na Kopački rit odnosi naziv Mursijsko jezero (*lacus Mursianus*) odnosno Morsijska bara (*stagnus Morsianus*), koji navodi jedan kasnoantički povjesnik, iako su i samo tradirano ime i ubikacija upitni.“ Autor spominje i močvare oko Sirmija uz Savu, spomen na koje se sačuvao u Velikoj majurskoj bari (Gračanin, *Južna Panonija*, 25).

razdjelnica i veza, preko koje su kulturna dobra i utjecaji lako prelazili iz mađarskog u hrvatsko društvo, ali i obrnuto; u konačnici, kulturni utjecaji sa Zapada su, sve do 1700.g., stizali u kontinentalnu Hrvatsku uglavnom preko Panonskog bazena.¹⁶⁹ Prometni pravci bile su velikim dijelom rijeke, uz koje su osnivana prva naselja, rimske postaje, srednjovjekovne župe.¹⁷⁰

Prvu kultivaciju krajolika proveli su već Kelti.¹⁷¹ Prvu urbanizaciju krajolika proveli su Rimljani, osnivajući vojne logore, prometnice, postaje, municipije i kolonije, kultivirajući krajolik i gradeći ceste - nerijetko se rimska urbanizacija oslanjala na temelje otprije postojećih keltskih struktura.¹⁷² Burno vrijeme ranog srednjeg vijeka period je brojnih prevrata: oformljena je vlast Huna, zatim Ostrogota, osnovana su dva gepidska kraljevstva, došli su Langobardi, pala su dva avarska kaganata, osniva se Donjopanonska kneževina, dolaze Bugari, kasnije zaraćeni s Bizantom, franačke vazalne kneževine ratuju među sobom, i kasnije s Ugrima, koji konačno zaposjedaju istočnu Slavoniju i čine je sastavnim dijelom svog kraljevstva.¹⁷³ Sve te 'države' ranog srednjeg vijeka bile su prekratkog vijeka, da bi mogle zaista bitno utjecati na kulturni krajolik istočne Slavonije; poznato je da su osnivali naseobinske strukture na ruševinama antičkih gradova (Gepidska kraljevstva) ili u njihovoj blizini (Avari, Slaveni).¹⁷⁴ Konačno, kultivaciju krajolika i djelomičnu urbanizaciju prostora

¹⁶⁹ Goss, *Space: Sence and Substance*, 20.

¹⁷⁰ Gračanin, *Južna Panonija*, 280; Fügedi, *Castle and Society*, 16, 26.

¹⁷¹ Vladimir P. Goss navodi nekolicinu lokaliteta u Međuriječju, čije porijeklo naziva veže još uz Kelte (Goss, *Space: Sence and Substance*, 33).

¹⁷² Pál Engel, *The Realm of St. Stephen*, 1-5. Gračanin razdoblju rimske vlasti u Međuriječju pripisuje krčenje šuma, razvoj poljoprivrede, uređenje riječnih tokova, gradnju prometnih pravaca i uopće gospodarski i demografski prosperitet (Gračanin, *Južna Panonija*, 26-46).

¹⁷³ Povijesti donjeg Međuriječja Hrvoje Gračanin je posvetio svoje kapitalno djelo *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (4.-11.st.)*. Doseljavanje Mađara, odnosno njihovo osvajanje Panonske nizine opisuju, od recentnih autora, Engel (Engel, *The Realm of St. Stephen*, 10-12) i Gračanin (Gračanin, *Južna Panonija*, 231)

¹⁷⁴ Engel navodi kako su po svom dolasku Avari naišli na rimske ruševine te nagađa kako su uništavanja rimske kulture od strane barbara, poglavice Huna, u ovom dijelu Europe bila veća, nego na Zapadu - na osvojenom prostoru nestali su bili svi tragovi romanizacije. (Engel, *The Realm of St. Stephen*, 5). Gračanin, prema sadašnjem stanju arheoloških spoznaja (nalazi koji bi se mogli pripisati ostrogotsko-alansko-hunskim federatima pronađeni su u Batini, Kneževim Vinogradima i Zmajevcu) zaključuje kako su se panonski federati smjestili u prekodravskim područjima, dakle u dijelu Druge Panonije između Dunava i Drave, te kako provale Huna i Alana nisu donijela toliko velika razaranja, kao na prostoru sjeverno od Drave, jer se u većini slučajeva ta južna Panonija nije nalazila na putu najrazornijih barbarskih provala. (Gračanin, *Južna Panonija*, 58, 68)

provode Ugri, u sklopu feudalne organizacije Arpadovićeve zemlje, od 11. st., osnivanjem kraljevskih utvrda, županija, dodjelom posjeda, obnovom prometnica te, naposljetku, kristijanizacijom.¹⁷⁵ Ipak, većina naselja ostaje ruralnog tipa i zadržava ruralni karakter, kojem lokalnom identitetu i potrebama se prilagođava i gradnja crkvi - Engel navodi kako je Ugarska 12.st. i dalje arhaična, u vidu njezine kulture i društvenih struktura.¹⁷⁶ No, krenimo redom.

1. Izvorišta lokalne tradicije u sakralnoj arhitekturi u ruralnim sredinama i manjim naseljima u istočnohrvatskoj ravnici

Nakon osnutka rimske provincije Panonije 10.g., na prostorima koja su nastavili Iliri i Kelti počinje osnivanje rimskih naselja. Primjerice, *Mursa* je prvotno bila cestovna postaja, koja tijekom 1.st. prerasta u auxilijarni vojni logor, da bi u prvoj polovini 2.st. dobila status kolonije.¹⁷⁷ Usitnjavanjem provincije Panonije 296.g., prostor istočnohrvatske ravnice potpao je pod provinciju *Pannoniu Secundu*, u kojoj su formirana gradska središta: *Bassianae* (lokalitet Grad kod sela Donji Petrovci, Srijem), *Sirmium* (Sremska Mitrovica), *Cuccium* (Ilok), *Saldae* (Brčko), *Mursa* (Osijek), *Teutoburgium* (Dalj), *Cibalae* (Vinkovci), *Certissa* (Đakovo), *Marsonia* (Slavonski Brod). [TABLA IX, SL. 15] Arheološka istraživanja rimskih gradova potvrđuju da su oni građeni po standardnom rimskom modelu - postojale su dvije glavne ulice (*cardo* i *decumanus*), središnji forum, a sam grad unutar zidina je bio podijeljen na *insule*; van zidina je raslo podgrađe, unutar kojeg bi se, nerijetko, smjestila kršćanska zajednica.¹⁷⁸

Prema Gračaninu: „... pod Avarima se Panonija, a osobito njezin južni dio postupno od oblasti u središtu zbivanja pretvorila u rubno područje između dva uljudbena kruga, potonuvši nezaustavljivo u tmušu nepoznatosti koja onemogućuje detaljniju spoznaju povijesnih gibanja.“ (Gračanin, *Južna Panonija*, 119.)

¹⁷⁵ Gračanin, *Južna Panonija*, 46, 47, 209, 231, 257, 272; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 11, 38-41, 46, 70-80; Fügedi, *Castle and Society*, 18-20, 24, 37, 39.

¹⁷⁶ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 82.

¹⁷⁷ Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, 34-35, 41; Klemenc, „Limes u Donjoj Panoniji“, 18; Josip Brunšmid, „Colonia Aelia Mursa“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 4 (1900.): 24; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 22.

¹⁷⁸ Sulpicije Sever u svojim *Kronikama* spominje baziliku mučenika, smještenu van gradskih zidina Murse. (Sulpicije Sever, *Chronicorum libri duo, Liber secundus*, 38., www.forumromanum.org, 10.10.2018.; Gračanin,

U starijoj literaturi navodi se kako je provalom Huna nasilno razorena antička urbana struktura *Pannonie Secunde*.¹⁷⁹ Novija arheološka istraživanja *Murse* i *Cibala* pokazuju da antički gradovi u pravilu nisu bili nasilno razoreni, već su polako propadali uslijed napuštanja antičke tradicije življenja, odnosno uslijed redukcije i degradacije urbanih struktura. Kontinuitet naseljenosti *Murse* i *Cibala* nije prestao krajem 4. odnosno početkom 5.st.: utvrđeno je korištenje građevnog materijala u sekundarnoj uporabi unutar *Murse*¹⁸⁰, kao i korištenje antičkih stuktura u *Cibalama* od strane Gepida - propadanje rimskog grada u Južnoj Panoniji trajalo je do 7.st.¹⁸¹ Primjerice, za vrijeme svoje druge vladavine u Slavoniji u 6.st., Gepidi su u *Cibalama*, posluživši se postojećom arhitekturom u skladu sa svojim potrebama, za stanovanje iskoristili manje oštećene građevine koje je bilo lako na brzinu popraviti, dok su pokojnike pokapali među porušene objekte.¹⁸² Za *Mursu* Gračanin pretpostavlja kako je Hunima, Ostrogotima i Gepidima mogla služiti kao uporište koje je nadziralo prijelaz preko Drave (ovu vrijednost zadržao je lokalitet i u vrijeme avarsko-slavenske prevlasti).¹⁸³ [TABLA IX, SL. 16 I TABLA X, SL. 17] Također, nalazi pronađeni na prostoru pretpostavljenog antičkog grada *Certissa* (Đakovo) - vjerojatno današnji Štrbinci - ukazuju na

„Bitka kod Murse 351. i njezin odjek“, 9-29. Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 23.

¹⁷⁹ D. Pinterović smatra da je do razaranja Murse došlo 380.g. i to provalom Gota, potpomognutih četama Alana i Huna, na zapad kroz Panoniju, te da su tom prilikom uništeni Mursa i Ptuj. Mažuran smatra da je do razaranja Murse došlo kasnije, polovinom 5.st. (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 39.)

¹⁸⁰ Katavić, Burmaz, Sunko, *Izveštaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima, Osijek-Hutlerova 20*; Katavić, Sunko, Jerončić, *Izveštaj o arheološkim istraživanjima, Osijek-silos-ugao Hutlerove i Frankopanske ulice*.

¹⁸¹ Gračanin, Rapan Papeša, „Postrimski grad u Južnoj Panoniji: primjer Cibala“, 7-30; Marko Dizdar, Ivana Iskra-Janošić i Maja Krznarić Škrivanko, *Iz kolijevke rimskih careva. Vinkovci u svijetu arheologije*, katalog izložbe, Vinkovci: Gradski muzej, 1999., 65-71; Ivana Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, Zagreb - Vinkovci: HAZU, Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Posebna izdanja 13, 2001., 152; Ivana Iskra-Janošić, „Colonia Aurelia Cibala - Entwicklung der Stadt“, *Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae* 42 (2004.): 185; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 20.

¹⁸² Gračanin, *Južna Panonija*, 236; Gračanin, Rapan Papeša, „Postrimski grad u Južnoj Panoniji: primjer Cibala“, 20; Dizdar, Iskra-Janošić, Krznarić Škrivanko, *Iz kolijevke rimskih careva. Vinkovci u svijetu arheologije*, 65-71; Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, 152; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 20. Primjera radi, u ruševine rimskog grada Arrabone - današnji Győr u Mađarskoj - naselili su se Avari, a amfiteatar u *Aqiuncumu* postao je gepidska utvrda u 7.st. (Fügedi, *Castle and Society*, 16).

¹⁸³ Gračanin, *Južna Panonija*, 237.

postojanje naselja do konca 6.st.¹⁸⁴ Proces zamiranja rimske kulture, pa tako i rimskih gradova, rezultat je barbarskih provala i egzodusa rimskog/romaniziranog stanovništva.¹⁸⁵ Riječima Gračanina: „Slabljenjem i konačnim slomom rimske vlasti na ovim prostorima ... postupno su voda i šuma natrag uzeli ono što im je bilo oteto, a prilike su se od tog vremena bitnije promijenile tek u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća.“¹⁸⁶

Avarski i slavenski pridošlice u pravilu ne naseljavaju antičke ruševine - arheološki nalazi ne ukazuju na njihovu prisutnost prije 7., odnosno prve polovine 8.st., a i tada se zadržavaju izvan nekadašnjeg kasnoantičkog grada (*Cibale*, *Mursa*, pa i ranosrednjovjekovno Đakovo koje nije podignuto na mjestu *Certisse*, nego omanjega rimskog sela (*vicusa*), u blizini današnje đakovačke župne crkve Svih Svetih, odnosno na lokalitetu srednjovjekovne crkve sv. Lovre¹⁸⁷; u 7.st. Avari i Slaveni zaposjeli su suburbium *Murse*¹⁸⁸).

Goss i Jukić su opisali stagnaciju urbanih središta Južne Panonije te, naposljetku, propadanje rimskog nasljeđa, navodeći kako slavonski prostor, koji je u antici bio uređen i prekriven mrežom prometnih pravaca, uslijed novih okolnosti u srednjem vijeku karakterizira postojanje niza manjih središta, dok antički gradovi (*Cibale*, *Mursa*, *Sirmium*) polako nestaju. Ruševine antičkih gradova su bile vidljive u blizini ranosrednjovjekovnih naselja, koja rastu sukladno novim principima gotovo u potpunosti negirajući antičku tradiciju - antički gradovi služili su uglavnom kao izvor građevinskog materijala.¹⁸⁹ Ti 'novi doseljenici', što su se smjestili u podnožjima napuštenih antičkih gradova iz kojih su crpli građevni

¹⁸⁴ Filipec, „Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku“, 72-74; Filipec, „Je li Đakovo bilo nastanjeno u antici?“, 28-29; Hedviga Dekker, *Đakovo i njegova okolica*, Đakovo: Muzej Đakovštine, 1959.; Migotti et al, *Accede ad Certissiam, Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, 70-71, 77, 79. Kontinuitet rimskih naselja kroz prva stoljeća ranog srednjeg vijeka u donjem Međuriječju detaljno je opisao Hrvoje Gračanin (*Gračanin, Južna Panonija*, 235-250)

¹⁸⁵ Gračanin, *Južna Panonija*, 220-225.

¹⁸⁶ Gračanin, *Južna Panonija*, 28.

¹⁸⁷ Filipec, „Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku“, 72-74; Filipec, „Je li Đakovo bilo nastanjeno u antici?“, 34. *Đakovački vezovi* (2000.): 28-29; Branka Migotti et al, *Accede ad Certissiam, Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, HAZU, Odsjek za arheologiju, Đakovo, 1998., 70-71, 77, 79; Branka Migotti, „Je li rimska Certissa bila na Štrbincima kod Đakova?“, *Zbornik Muzeja Đakovštine* 5 (2001.): 77-95; Branka Migotti, Ljubica Perinić, „Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije“, *Arheološki radovi i rasprave* 13 (2001.): 103-204.

¹⁸⁸ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 41, bilj. 5, 43; Bulat, „Neki nalazi ranog srednjeg vijeka iz Osijeka“, 11-20.

¹⁸⁹ Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12 th and 13 th century in the Continental Croatia*; Goss, *Space: Sence and Substance*, 34.

materijal, donijeli su svoju kulturu i tradiciju koju nisu trebali prilagođavati starosjediocima jer je rimska snaga već bila iščezla. Također, zatiranje rimske duhovne i materijalne kulture od strane novih doseljenika ujedno je čin brisanja tragova ranije, rimske vlasti, odnosno proces potpunog prisvajanja novoosvojenog prostora. Stoga je tradicija rimske kulture bljedila ne samo uslijed importa nove kulture (gepidske, langobardske, avarske, slavenske, ugarske), već i kao posljedica određenog materijalnog *damnationis memoriae*, odnosno stvaranja brisanog prostora na kojemu će novi vlastodršci legitimno obnašati vlast.

Razloge višestoljetnog kontinuiteta naseljenosti oko još antičkih i ranijih, keltskih, struktura, treba tražiti, među ostalima, i u ravničarskom terenu, prekrivenom šumama i močvarama: izabrani položaji za osnivanje ranosrednjovjekovnih naselja nisu bili samo djelomično raskršene antičke strukture ili mjesta pogodna za osnivanje naselja radi izobilja građevinskog materijala, nego su to bila mjesta na kojima je postojala najmanja opasnost od plavljenja. Sva veća srednjovjekovna središta istočnohrvatske ravnice nastala su na povišenim položajima uz obale rijeka (Drava, Dunav, Bosut, Sava), a te su rijeke služile i kao glavne prometnice.¹⁹⁰ Također, sva veća srednjovjekovna središta istočnohrvatske ravnice „izrasla“ su iz zajednica bjelobrdske kulture (bilo da je u blizini grada otkrivena nekropola ili naselje).¹⁹¹

Bjelobrdska kultura je u panonskoj Hrvatskoj prisutna od 9. do 12. st., odnosno do provale Tatara.¹⁹² To su bile ranosrednjovjekovne plemenske rodovske zajednice, što su se razvile u Karpatskoj kotlini tijekom 10. st. u interakciji slavenskog i mađarskog stanovništva, a pod utjecajem više kulturnih krugova, sa zapada karantantsko-ketlaškog, s juga starohrvatskog, s jugoistoka bizantskog i s istoka kijevsko-ruskog.¹⁹³ Materijalni tragovi

¹⁹⁰ Primjera radi, mađarska utvrda Szabolcs građena je uz obaku rijeke Tisze odnosno iznad njezine poplavne doline, a utvrda Visegrád je podignuta kraj Dunava, na rimskoj cesti (skupa s još tri utvrde); utvrda Hont podignuta je uz rijeku Bodvu (Fügedi, *Castle and Society*, 16, 26).

¹⁹¹ Gračanin, *Južna Panonija*, 250-253.

¹⁹² Željko Tomičić, „Ranosrednjovjekovno groblje Zvonimirovo-Veliko polje, prinos poznavanju bjelobrdske kulture u podravskom dijelu Slavonije“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13/14 (1996./97.): 91-120; Kornelija Minichreiter, Zorko Marković, *Beketinci Bentež, Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*, Zagreb: Institut za arheologiju, 2013., 156.

¹⁹³ Gračanin, *Južna Panonija*, 250; Hrvoje Gračanin, „Donje međuriječje Save i Drave u sutonu antike i ranom srednjovjekovlju“, *Slavonija, Baranja i Srijem, Vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture RH, 2009., 245.

bjelobrdске kulture nađeni su na više lokaliteta u cijeloj Slavoniji.¹⁹⁴ Srednjovjekovna naselja istočnоhrvatske ravnice u pravilu nastaju u neposrednoj blizini antičkog ili ranosrednjovjekovnog naselja, odnosno naselja bjelobrdске kulture. Tako srednjovjekovno naselje oko sv. Ilije na Meraji u današnjim Vinkovcima nastaje u neposrednoj blizini antičkog i ranosrednjovjekovnog/bjelobrdskog grada, ranosrednjovjekovno/bjelobrdsko Đakovo nastaje na mjestu rimskog *vicusa* u blizini rimskog grada, srednjovjekovni Vukovar nastaje u neposrednoj blizini groblja bjelobrdске kulture na lokalitetu Lijeva Bara, a srednjovjekovni Osijek razvija se u neposrednoj blizini nalaza grobova bjelobrdске kulture.¹⁹⁵ [TABLA X, SL. 18] Na prostoru istočnоhrvatske ravnice bjelobrdска kultura traje do u 12. st., kada su već ustrojene ugarske kraljevske utvrde odnosno županije - pretpostavlja se kako su ranosrednjovjekovna bjelobrdска slavenska naselja stopljena s većim urbolikim sredinama koje nastaju ugarskom urbanizacijom (osnivanjem utvrda kao upravnih i crkvenih sjedišta) i doseljavanjem stranог stanovništva, *hospita*, od kraja 12. st.¹⁹⁶

O graditeljskoj ostavštini tih zajednica bjelobrdске kulture malo je toga poznato - gradili su drvene građevine čiji je oblik bio definiran ne samo njihovim potrebama, već i njihovom slavenskom tradicijom.¹⁹⁷ Vladimir P. Goss opisao je elemente nekih tradicionalnih slavenskih graditeljskih oblika te tradiciju slavenskog kultiviranja krajolika kroz mitove (veža, jama, zemunica, trema, sveti trokut), utvrdivši kontinuitet svetог mjesta od pretkršćanskог/slavenskог do srednjovjekovnog vremena na većem broju lokaliteta, kao i mogućnost semantičkog i formalnog povezivanja barbarskih (slavenskih) i kršćanskih (karolinških) graditeljskih oblika.¹⁹⁸ Vjerojatno je ta ruralna, mitološka tradicija ranог srednjeg vijeka preživjela naredna stoljeća ugarske odnosno feudalne kulturne dominacije.

Ugarsko osvajanje prostora današnje istočne Hrvatske isprva nije uzrokovalo velike promjene kulturnог identiteta na osvojenom, panonskom prostoru - na nalazištima bjelobrdске kulture na lokalitetima Bijelo Brdo, Svinjarevci, Lijeva Bara, Daraž, Borinci,

¹⁹⁴ Ažuriranu kartu nalazišta bjelobrdске kulture objavili su Minichreiter, Marković, *Beketinci Bentež*, 158. Popis lokaliteta u Međuriječju na kojima su nađeni tragovi bjelobrdске kulture donosi i Gračanin (Gračanin, *Južna Panonija*, 250-258).

¹⁹⁵ Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdске kulture: Vukovar - Lijeva Bara*; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 28-32; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 41-43; Gračanin, *Južna Panonija*, 258.

¹⁹⁶ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 28-32; Gračanin, *Južna Panonija*, 250-258.

¹⁹⁷ Minichreiter, Marković, *Beketinci Bentež*, 156-172; Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo*, 197-201.

¹⁹⁸ Vladimir P. Goss, „The „Croatian Westwork“ Revisited“, *Ars* 43 (2010.): 3-23; Goss, *Space: Sense and Substance*, 32-65.

Meraja, Klisa, Donji Miholjac, Đakovo, Josipovo, Zvonimirovo, Suhopolje-Kliškovac, Čepin vidljivo je zadržavanje slavenske tradicije.¹⁹⁹ Promjene u kontekstu uređenja administrativnih odnosno teritorijalnih jedinica, pa tako i promjene u kulturnom krajoliku, dolaze nametanjem feudalnog društva i feudalnih odnosa od strane Ugarske: moguće franačke utvrde dobivaju status kraljevskih utvrda, kojima se određuje tvrđavski sloj - *iobagiones castris* ili gradukmeti - kao i posjedi nad kojima utvrda drži feudalna prava, odnosno čije stanovništvo je dužno iste utvrde održavati.²⁰⁰ Na primjeru vukovske utvrde se razaznaje kako su se njezini posjedi sterali sve do Vinkovaca, gdje se bjelobrdsko naselje, što se nalazilo na prostoru oko prve crkve sv. Ilije, stopilo s kasnijim srednjovjekovnim naseljem Sv. Ilija.²⁰¹ Sličan način razvoja srednjovjekovnog naselja u neposrednoj blizini bjelobrdske vidljiv je i na primjerima Đakova, Vukovara i Osijeka. Dakle, nametanje feudalno-kršćanskog uređenja prostora rezultiralo je ili osnivanjem naselja koja su bila usko vezana uz određeni veleposjed - utvrdu, plemićki grad, biskupski grad, opatiju - ili pripajanjem otprije postojeće slavenske zajednice takvom posjedu; tek iz tog vremena kasnog 11. st. i 12. st. poznati su nazivi prvih naselja istočnohrvatske ravnice. Na takve, uvjetno rečeno nenaseljene odnosno bezimene prostore dolaze i benediktinci donoseći sa sobom repertoar romaničke umjetnosti, istovremeno kultivirajući krajolik, krčivši šume, razvijajući poljoprivredu, što su sve provodili na njima dodijeljenim posjedima. Riječima Gračanina: „Postupno učvršćivanje mađarske vlasti odrazilo se i na uređenje administrativnih jedinica u donjem međuriječju, vjerojatno već u ranom 11. st., ponajprije zato što je to područje bilo pogranična zona prema Bizantu i Bugarskoj. Do kraja 11. st. istočno je međuriječje čvrsto uklopljeno u ugarski vladajući i upravni sustav.“²⁰²

No, premda je istočno međuriječje uređeno u administrativne cjeline sa svrhom feudalizacije prostora, ono zadržava svoj ruralni karakter: osobitosti tog prostora bila su slaba naseljenost, manja naselja, autarkija i policentrizam, bez jakih metropolitanskih centara, a ovisnost o lokalnim resursima stvorila je ruralan i zatvoren način života - selo, utvrda i ruralna zajednica (župa) osnovne su jedinice teritorijalne organizacije srednjovjekovne Slavonije.²⁰³ Te osobitosti zapravo čine bazu kulturnog identiteta istočnohrvatske ravnice ranog i zrelog srednjeg vijeka, pa i kroz period osmanske vlasti. **[TABLA XI, Sl. 19]**

¹⁹⁹ Rapan Papeša, „Rani srednji vijek“, *Slavonija, Baranja i Srijem, Vrela europske civilizacije*, 2. sv., 138.

²⁰⁰ Fügedi, *Castle and Society*, 18-19.

²⁰¹ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 28-32.

²⁰² Gračanin, „Donje međuriječje Save i Drave u sutonu antike i ranom srednjovjekovlju“, 245.

²⁰³ Goss, *Space: Sense and Substance*, 18.

Opisujući sela Ugarske 12. i 13. st., Pál Engel navodi kako se prosječno selo nalazilo u blizini vode, sastojalo se od 30 do 40 obitelji, čije kuće su bile nepravilno raspoređene i međusobno udaljene jedna od druge; kuće su bile građene od trske, ponekad i od drveta, a tek iznimno od kamena, te su ljudi ljeta i jeseni provodili uglavnom u šatorima ispred kuća (arheološka istraživanja su utvrdila kako su to bile kuće s drvenom konstrukcijom, ispunom i krovom od trske, bez prozora, s ognjištem u kutu). Jedina zidana građevina bila je crkva, no u ranom srednjovjekovlju i crkve su također bile drvene.²⁰⁴ „Pars ea Panonniae, quae nunc Sclavonia fertur, Pagos complures, oppida nulla gerit“²⁰⁵ piše Iannus Pannonius, opisujući Slavoniju u kojoj dominiraju manja naselja ruralnog tipa od kojih tek pojedina u razdoblju kasnog srednjeg vijeka dobivaju ekonomska i pravna obilježja grada. Materijalna kultura u manjim i/ili ruralnim sredinama stoljećima koristi tradicionalne forme i u osnovi je poprilično uniformna. Za razliku od urbanih središta, gdje je ipak moguće pratiti i vremenski odrediti prodiranje novih trendova i ideja, vrijeme ipak teče drugačije na selu. Ovdje karakter određuje stabilnost socio-kulturnih sustava i trajnost i nepromjenjivost strukture naselja te, sukladno tome, određena petrifikacija ne samo struktura naselja, već i elemenata materijalne kulture. Stoljećima su se gradile jednake kuće, koristili jednaki alati, gradile jednake crkve - primjera radi, poljski arheolog Buko navodi kako se na primjerima poljske arhitekture u ruralnim i manjim sredinama razlika između ranog i kasnog srednjeg vijeka ne odražava na promjeni materijalne ili duhovne kulture.²⁰⁶ Engel navodi: „Twelwth-century Hungary was still archaic in both its culture and its social structure. At the end of the period we can observe the rapid expansion of Western ideas, institutions, technology, and customs. Its agents were foreign knights, merchants and peasants, who came to Hungary, but also Hungarians who had visited the West. It is from around 1150. that we begin to hear about Hungarian clerics, who, having studies in Paris, were subsequently given important posts within the ecclesiastical hierarchy of the kingdom.“²⁰⁷ Društvenu zbilju istočnohrvatske ravnice determinira i oblikuje prvenstveno ruralna kultura i opetovano ponavljanje graditeljskih oblika koji su se djelomično modificirali kroz vanjske utjecaje, te su, kroz višestoljetnu reutilizaciju uz minimalne promjene forme, i sami postali tradicija. U konačnici, kao što će biti prikazano u nastavku teksta, ta tradicija je nepromjenjiva kroz sva stoljeća ranosrednjovjekovnog, srednjovjekovnog i osmanskog

²⁰⁴ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 59.

²⁰⁵ Ivan Česmički/Iannus Panonius, *Pjesme i epigrama*, prir. Mihovil Kombol, preveo: Nikola Šop, Zagreb: JAZU, 1951., 194-95.

²⁰⁶ Andrzej Buko, *The Archaeology of Early Medieval Poland*, 335

²⁰⁷ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 82.

perioda i nerijetko je u arheološkim istraživanjima lokaliteta u manjim ili ruralnim srednjovjekovnim sredinama (kakva je većina srednjovjekovnih lokaliteta istočne Slavonije) vrlo teško odijeliti materijal 13. st. od materijala 15. st. ili 16. st.

Tu perzistenciju ruralnog društva i njegove tradicije moguće je promatrati možda najbolje kroz sraz takve zbilje s onom koju nameće kuća Arpadovića od 11. st. nadalje, odnosno s ustrojavanjem feudalnog pokrštenog društva. Moguće je opisati dva takva 'vala' feudalizacije i kultivacije/urbanizacije istočnohrvatske ravnice, koja su u osnovi odraz društvene zbilje prije i poslije provale Tatara. Prvi proces feudalizacije odnosno, u ovom slučaju, određivanja i dodjeljivanja posjeda odvijao se od 11. do sredine 13. st., kada su prostrani posjedi darivani nositeljima državne i crkvene vlasti - kraljevskim utverdama u Vukovaru i Belom Manastiru te, od kasnog 12. st., redovima (benediktinci, križarski redovi, augustinci) što su nerijetko osnivali opatije u sigurnosti/neposrednoj blizini kraljevskih utvrda. Bili su to prostrani posjedi što su se protezali Baranjom, gotovo cijelom Podravinom, Pobosućem, Povučjem. Često su tada nastale opatije dale ime naselju što se osnovalo u njihovoj blizini (Nuštar, *Monostur*, Martin). Stanovništvo što je otprije živjelo na tada osnovanim posjedima prošlo je kroz proces feudalizacije - spominju se različite kategorije gradokmeta (*iobagioni*, *iobagiones castri*, *cives*, *civiles*, *castrenses*, *iobagiones de castrensibus exempti*²⁰⁸), dodijeljeni posjedi (*terra castri*), porezni dužnici itd. Po osnutku utvrde Vukovar, formiran je posjed - *terra castri* - koji je obuhvaćao prostor naselja bjelobrdske kulture, kasnijeg Sv. Ilije, koji je pripojen kraljevskoj utvrdi *Wolko* te na kojem je podignuta prva crkva sv. Ilije na Meraji.²⁰⁹ Dimenzijama i tipologijom prvoj svetoilijskoj crkvi jednake su prve crkve u Luču i Kneževim Vinogradima te crkva u Đakovačkim Selcima, sve tri poznate samo u arheološkom sloju. Bile su to krajnje jednostavne, male jednobrodne crkve s užim polukružnim ili ravno zaključenim svetištem; ne može se pouzdano tvrditi tko su bili graditelji tih crkvica u ruralnim i manjim sredinama, no vjerojatno su ih gradile župe (župa u vjerskom i upravnom smislu) na način da su već uvriježeni graditeljski tip (jednobrodna crkva s manjim i užim svetištem) 'oplemenjivali' dodatkom novih formi - klesanih portala, vrlo rustikalne klesane plastike ili plastike u opeci, dekorativnih vijenaca, zidnog oslika. Gotovo istovremeno, nasuprot tim malim crkvama kvadratnog broda s užim polukružnim ili kvadratnim svetištem (Luč, Kneževi Vinogradi, Đakovački Selci, Sv. Ilija na Meraji), nastaju dva monumentalna spomenika - benediktinske opatije u Belom Manastiru i

²⁰⁸ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 70, 72.

²⁰⁹ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 28-32.

Nuštru, nastale vjerojatno kao kraljevske donacije uz kraljevske utvrde. Dok su od belomanastirske opatije ostala samo dva kamena ulomka, srodna benediktinskoj umjetnosti Ugarske u vremenu 1050.-1100.g. (prema Sándoru Tóthu²¹⁰), za nuštarsku opatiju iz izvora saznajemo kako je to bila velika trobrodna bazilika s dva zvonika na zapadnom pročelju!

Drugi proces feudalizacije, odnosno redefiniranja posjedovne strukture istočne Slavonije, odvijao se u post-tatarskom vremenu, prvenstveno tijekom druge polovine 13. st., kada je na ove prostore kolonizirano njemačko i mađarsko plemstvo, koje na dodijeljenim posjedima gradi utvrde, od kojih će rijetke u kasnom srednjem vijeku postati gradovi, kakav je slučaj s Ilokom i, vjerojatno, Osijekom.²¹¹ Engel i Fügedi opisuju proces jačanja plemstva u Ugarskoj te širenje njihovih posjeda kroz reforme koje provodi prvo Andrija II., a zatim, naposljetku, i Bela IV.²¹² Ta decentralizacija kraljeve vlasti u korist plemstva imala je opravdanje u jačanju granice, odnosno gradnji novih utvrda ili rekonstrukciji starih. Primjerice, Fügedi navodi kako utvrda Baranyavár nije bila rekonstruirana nakon provale Mongola (na način da je drvena struktura zamijenjena zidanom), nego samo popravljena, što je uvjetovalo njezinu propast te je utvrda napuštena već krajem 13. st.²¹³ U tom vremenu nastaje biskupska utvrda u Đakovu, a u Osijeku se gradi najveća srednjovjekovna crkva u istočnoj Slavoniji, trobrodna građevina s pripadajućom kapelom i samostanskim zgradama. Na primjerima Đakova i Osijeka vidljiva su prva prihvaćanja utjecaja novog, gotičkog stila, što govori o importu majstora i formi, vjerojatno s prostora Ugarske - samostani su u Ugarskoj osnivani uglavnom kraljevskim donacijama, a Đakovo postaje biskupski grad donacijom hercega Kolomana. Ipak, van tih struktura feudalnog odnosno biskupskog grada, Osijeka i Đakova, u manjim i/ili ruralnim sredinama donjeg međuriječja nastavlja se ranija tradicija poznatih tipova i oblika arhitekture. Istina, ranije crkve se produžuju ka istoku i ka zapadu (Koška, Novi Mikanovci, Kneževi Vinogradi, Luč), dograđuju se zapadni zvonici, a nerijetko se grade i nove crkve (Dragotin, Lug, kasnije i Marijanci, Šljivoševci i dr.), ali u svojoj osnovi sakralna arhitektura koja ne nastaje putem kraljevskih ili plemićkih donacija zadržava obilježja rustične (i drvene?) gradnje. U osnovi, slavonsku crkvu s kraja 12. st. i početka 16. st. razlikuje njihova veličina, oblik svetišta i izbor ornamentalnih motiva, dok organizacija prostora i arhitektonska tipologija ostaje gotovo nepromijenjena. Srodne primjere

²¹⁰ Sándor Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Katalog izložbe, 2011., 643.

²¹¹ Fügedi, *Castle and Society*, 42-43, 50.

²¹² Engel, *The Realm of St. Stephen*, 92-93; Fügedi, *Castle and Society*, 42-50.

²¹³ Fügedi, *Castle and Society*, 55.

trajanja tradicije tipologije i oblika nalazimo u Mađarskoj (među ostalima, crkva sv. Trojstva u Veleméru - crkva romaničkih proporcija s masivnim zapadnim zvonikom te šiljatom prozorima s mrežištima i šiljatom svodovima svetišta) i Poljskoj (iznad drvene jednobrodne crkve s kvadratnim svetištem iz 11. st. u Kaliszu, podignuta je neznatno veća zidana crkva gotovo jednake tipologije) te, naposljetku, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Lobor).²¹⁴

Zaključno, poznavanje i razumijevanje srednjovjekovne sakralne arhitekture u manjim i/ili ruralnim sredinama omogućuje razumijevanje srednjovjekovnog prostora i kulture istočne Slavonije, koja se mijenjala kroz dinamičan odnos između perzistencije tipološke i morfološke tradicije i njezine rezistencije na vanjske utjecaje dvorske i crkvene arhitekture. Kako ćemo kasnije vidjeti, arhitektura u manjim i ruralnim sredinama i 'visoka' umjetnost u istočnohrvatskoj ravnici dva su pola što nekad odvojeno koegzistiraju (usporedimo nerazmjernu vinkovačku prvu crkvu sv. Ilije i benediktinske crkve u Nuštru!), a nekad, posebice u kasnijim stoljećima, ipak dolazi do približavanja arhitekture iz manjih sredina onoj stilskoj (svetište crkve u Novim Mikanovcima i arhitektonska plastika crkve u Nijemcima), odnosno vidljiv je utjecaj koji 'visoka' ili gradska arhitektura (kultura!) vrši na razvoj umjetničkih tipova i oblika u manjim sredinama i na selu. Da bi se mogao sagledati taj doprinos visoke umjetnosti, prvo je potrebno istaknuti obilježja arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima.

²¹⁴ Buko, *The Archeology of Early Medieval Poland*, 241-246; Krešimir Filipec, „Drvena crkva u Loboru - najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj“, *Starohrvatska prosvjeta* III, svezak 37 (2010.): 51-59.

2. Sakralna arhitektura u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočne Slavonije, Baranje i Srijema - spomenici, pitanje stila, postojanost tradicije

Glavninu sačuvane spomeničke građe srednjovjekovne arhitekture na prostorima istočne Slavonije, Baranje i Srijema čine manje crkve, koje su i u vremenu svog nastanka bile seoske župne crkve. Prema tipologiji srednjovjekovnih naselja D. Jelaša, to su crkve koje su nastale ili u selima (koja su pripadala posjedu određenog velikaša) ili u manjim trgovištima, što su se razvijala uz utvrde, no dominantna im je bila agrarna djelatnost. Jelaš za ta manja trgovišta navodi kako su „... vremenom mogla prerasti u gradove...” - naselja tog drugog tipa bila bi: Ivankovo, Nijemci, Sv. Ilija (Vinkovci), Sotin.²¹⁵ Iskazano brojkama, a slijedeći već navedene popise župa 1332.-37.g., na prostoru između donjeg dravsko-savsko-dunavskog međuriječja i slavonskog gorja nalazilo se preko 150 župa, od kojih je sačuvano tek tridesetak spomenika, a od toga su 22 spomenika primjeri sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima. [TABLA XII, Sl. 20]

Nekoliko je razloga tome nerazmjeru između malog broja očuvanih spomenika i njihova broja u popisima župa iz 1332.-37.g. Jedan od razloga vjerojatno je gradnja u drvetu, koje je sklono propadanju. Moguća drvena crkva nalazila se na đakovačkom srednjovjekovnom groblju.²¹⁶ Diana Vukičević-Samaržija za crkve u Cerni, Marijancima i Motičini pretpostavlja da su u vrijeme sastavljanja popisa 'papinske desetine' bile drvene, jer iste pokazuju karakteristike arhitekture 15. st.²¹⁷ Pál Engel donosi uredbu Stjepana I., prema kojoj po deset sela treba podići crkvu te je obdariti s dvije kuće i dva kmeta, konjem i kolibom, šest volova, dvije krave i trideset manjih životinja; kralj će obezbijediti misno i oltarno ruho, a biskup svećenika i knjige. Autor navodi kako su te rane seoske crkve Ugarske najvjerojatnije bile drvene, no kako su tijekom vremena nestale uslijed propadanja materijala.²¹⁸

²¹⁵ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 47.

²¹⁶ Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, 197-201. Sustavnim arheološkim istraživanjima ispred crkve sv. Križa u osječkoj Tvrđi otkriveni su ostaci drvene gradnje: voditelji istraživanja su nalaze opisali kao primjere srednjovjekovne (14. i 15.st.) drvene stambene gradnje. (Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, „Osijek - Trg Vatroslava Lisinskog (Tvrđa)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8 (2011.): 32-35)

²¹⁷ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 28.

²¹⁸ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 46.

Drugi razlog je razumijevanje srednjovjekovnog pojma „župa“ koji se, kontekstu srednjovjekovnog društvenog uređenja, nije koristio isključivo za određivanje uređene vjerske zajednice, već uređene zajednice uopće, odnosno naselja. U korist tome govore upravo podaci iz već spomenutog popisa župa 1333.-37.g., po kojemu je na prostoru srednjovjekovne Slavonije bilo više župa, nego ih ima danas; udaljenost od jedne župe do druge često je manja od 2-3 kilometra. Srednjovjekovni prostor je na najnižoj razini uređenja ljudskih zajednica bio podijeljen na župe koje su istovremeno obuhvaćale crkvenu i svjetovnu zajednicu odnosno vlast.²¹⁹ Stoga se ne može tvrditi kako je na opisanom prostoru zaista postojalo više od 150 crkvi, koliko se spominje župa.

Jedan od razloga nestanka srednjovjekovnih spomenika svakako je i osmanska okupacija istočne Hrvatske, no devastacije srednjovjekovnih spomenika direktno od strane Osmanlija zabilježene su jedino u gradovima (osječka trobrodna crkva, požeška franjevačka i župna crkva, đakovačka katedralna utvrda), a i tada spomenici nisu srušeni, već su bili adaptirani u džamije ili za potrebe smještaja vojske.²²⁰ [TABLA XIII, Sl. 21] Indirektno, Osmanlije su utjecale na odlazak stanovništva i raseljavanje sela te su crkve u ruralnim sredinama i manjim naseljima nerijetko propadale uslijed napuštenosti, da bi neke, nakon odlaska Osmanlija, bile obnovljene prekrivajući njihov izvorni srednjovjekovni izgled.²²¹

Nakon odlaska Osmanlija počinje val obnove crkvenog života na oslobođenim prostorima, pa tako i crkvenog graditeljstva. U Kanonskim vizitacijama župa Pečuške ili Srijemske biskupije čitamo o uklanjanju starije građevine radi gradnje nove, o rušenju stare drvene crkve radi gradnje nove zidane, o zapuštenosti stare crkve nakon izgradnje nove drvene (primjerice, zidana crkve sv. Grgura u Šljivoševcima dugo je vremena, nakon gradnje nove seoske drvene crkve, bila ruševna grobljanska kapela) te o obnovama starih crkvi, poznatih *ab antiquo*.²²²

²¹⁹ O istovjetnosti crkvene i državne vlasti unutar pojma „župa“ pisao je i Vladimir P. Goss: „, Learning the rules of territorial organization we realized that centers of secular and religious power must be seen as linked together. The centers of parishes (religious 'župas') coincide with the centers of the secular 'župas' (counties).“ Goss, *Space: sense and substance*, 5.

²²⁰ O navedenome više u poglavlju *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*.

²²¹ Česte su legende vezane uz srednjovjekovne crkve u osmanskom razdoblju, a koje su sastavni dio 'seoske' povijesti crkve i sela i prepričavaju ih zapravo mještani. U većini tih legendi se navodi kako je crkva bila spaljena od strane Turaka, te kako je poslije bila korištena kao staja za konje (vjerujem da je to u svrhu isticanja blasfemije poganih!).

²²² *Kanonske vizitacije, knjiga III, Valpovačko - miholjačko područje, 1730.-1830.*, preveo i priredio: Stjepan Sršan, Osijek, Đakovo: DAO, Biskupija Đakovačka i srijemska, 2005., 3, 17, 45-47, 173-186.

U konačnici, tada je i građevni materijal s tada još sačuvane benediktinske crkve u Nuštru iskorišten za gradnju palače grofa Maximiliana Eugena Gosseauxa, graditelja osječke Tvrđe.²²³ Barokna obnova je u ruralnoj sredini i manjim naseljima izvedena jednostavno, krajnje funkcionalno i uz zadržavanje i 'prekrivanje' srednjovjekovne strukture. Tijekom posljednjih tridesetak godina raste broj srednjovjekovnih spomenika upravo uslijed otkrivanja srednjovjekovnog sloja na crkvama za koje se dotada smatralo da su izvorno iz 18. ili 19. st. Stoga se možemo opravdano nadati još pokojem otkriću kojim bi se upotpunila slagalica srednjovjekovne arhitekture istočne Slavonije, Baranje i Srijema.

2.1. Klasifikacija arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima (opravdanost stilskog nazivlja)

Srednjovjekovne seoske župne crkve i župne crkve u manjim naseljima istočnohrvatske ravnice slijede gotovo jednako tlocrtno rješenje kroz cijelo razdoblje srednjeg vijeka i osmanske vlasti u istočnoj Hrvatskoj: jednobrodne su i jednoapsidalne, osvjetljene samo s južne i istočne strane, s portalom uglavnom na zapadnom, a ponekad i na južnom pročelju. O tipovima svodjenja može se govoriti tek fragmentarno, na osnovi sačuvanih ulomaka svodnih konstrukcija i rijetkih sačuvanih primjera, no u pravilu je bilo svodeno samo svetište, dok je brod bio prekriven drvenim tabulatom. Tijekom stoljeća, ranije polukružno ili četvrtasto svetište zamjenjuje poligonalno svetište, polukružni luk zamjenjuje šiljati luk, a u oblikovanju kamene arhitektonske plastike pojavljuje se torus i konkava umjesto ranije dominantne štapne profilacije - te promjene su prvenstveno formalne prirode. (Iako rijetko, složenija tlocrtna i konstruktivna rješenja pojavljuju se u kasnijem srednjovjekovnom sloju, odnosno tijekom srednjovjekovne obnove ranije građevine, što će biti prikazano u nastavku teksta.)

Slijedeće crkve pripadaju tom, najraširenijem tipu srednjovjekovne arhitekture istočnohrvatske ravnice (navođenje prema današnjim titularima): reformatorska crkva u Lugu, reformatorska crkva u Suzi, reformatorska crkva u Kneževim Vinogradima, crkva sv. Marije Magdalene u Luču, sv. Grgur u Šljivoševcima, crkva sv. Petra i Pavla u Marijancima (gotičko-barokna građevina), crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu, crkva sv. Andrije apostola u

²²³ Margareta Turkalj Podmanicki, *Sakralna arhitektura prve polovice 18. stoljeća na području današnje Dakovačko - osječke nadbiskupije*, doktorski rad, Zagreb, 2015., 40.

Viljevu, crkva Svih Svetih u Motičini Donjoj, crkva Blažene Djevice Marije u Dragotinu, crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima, sv. Ivan Krstitelj u Ivankovu, sv. Ilija na Meraji u Vinkovcima, sv. Katarina u Nijemcima, crkva u Rokovcima, crkva sv. Mihaela arkandela u Cerni, crkva Blažene Djevice Marije u Bapskoj, crkva sv. Marije Pomoćnice u Sotinu (uvjetno bi se njima, radi srodnosti tlocrtnog rješenja, mogle pripisati i crkva sv. Petra i Pavla u Koški, crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni, crkva sv. Martina u Martinu, crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima, no one će biti obrađene u poglavlju o arhitekturi križarskih redova). Složeniji arhitektonski tipovi pojavljuju se u kasnijem srednjovjekovnom sloju - primjerice, u Luču i Kneževim Vinogradima (II. srednjovjekovni graditeljski sloj) moguće je bio izveden *Zusammengesetzter Raum* tip, prisutan u romaničkoj arhitekturi sj. Europe 12. st.; dvoranski tip crkve (*Saalkirche*) nalazimo u Kneževim Vinogradima (III. srednjovjekovni graditeljski sloj) i Novim Mikanovcima (III. srednjovjekovni graditeljski sloj, kada crkva postaje župna crkva).

Sve navedene spomenike odlikuje povijesna i graditeljska slojevitost, utvrđena prilikom provođenja konzervatorskih istraživanja. Na velikom broju crkvi utvrđene su dvije ili tri srednjovjekovne graditeljske faze - izvorna gradnja kojoj su dograđene istočno svetište, novi brod crkve ili zapadni zvonik. U daljnjem tekstu će graditeljske faze biti naznačene rimskim brojevima i posebno naglašene. Nerijetko je u arheološkom sloju otkrivena crkva (sv. Martin u Đakovačkim Selcima) ili ranija struktura unutar srednjovjekovne crkve ili u njezinoj neposrednoj blizini (Luč i Kneževi Vinogradi (I. srednjovjekovni sloj), prva crkva sv. Ilije na Meraji). Također, nerijetko su istraživanja pokazala da su crkve iz 14. i 15. st. rezultat obnove odnosno produžetka starije crkve - takav je slučaj u Kneževim Vinogradima (II. i III. srednjovjekovni sloj), Luču (II. srednjovjekovni sloj), pa i na križarskim crkvama u Novim Mikanovcima i Koški (II. srednjovjekovni sloj, izveden nakon što su postale župne crkve). Također, sve su crkve obnovljene u baroknom duhu (izuzev, naravno, onih otkrivenih samo u arheološkom sloju) te su istraživanja bila nužna za utvrđivanje srednjovjekovnog sloja.

Slijedom navedenog, može se ustanoviti kako u srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice nema spomenika s izraženim karakteristikama stila, romaničkog ili gotičkog. Odnosno, na navedenim crkvama rijetko prepoznamo izrazite elemente stila pomoću kojih bi pojedinim građevinama zaista i mogli atribuirati stilsko nazivlje, bilo romaničko ili gotičko. Vjerujem kako su stilske atribucije, odnosno nazivi 'romanički' ili 'gotički' u dosadašnjim istraživanjima korišteni kao svojevrsne prečice, odnosno pomoćni alati u postupku kategorizacije tipološki vrlo srodnih spomenika s ovih prostora - već je Ljubo Karaman istaknuo kako na spomenicima tzv.

srijemske skupine nije moguće utvrditi tipologiju stila.²²⁴ No, ne može se niti tvrditi da nisu vidljive razlike - makar formalne - između primjera arhitekture koji su datirani u 13. st. (ili ranije!) i onih koji su datirani u kasno 13. st., 14., 15. ili 16. st. Uvjetno bi se skupinu spomenika nastalih do sredine 13. st. moglo nazvati i romanička skupina spomenika, u odnosu na mlađe spomenike, koji bi se onda mogli svrstati u gotičku skupinu spomenika. U prilog takvom imenovanju skupine najstarijih spomenika svjedoče istraživanja drugih stručnjaka što su pisali o srednjovjekovnoj arhitekturi u Slavoniji, koji su crkve iz ove skupine prepoznali kao primjere romaničke arhitekture, nastale prije prodora gotičkih oblika.²²⁵ Također, crkve iz druge skupine (nastale u vremenu druga polovica 13. st.-16. st.) u stručnoj literaturi se opisuju kao 'gotičke', što uvjetuje primjena 'gotičkih' oblika - šiljati luk, poligonalno svetište i potpornjaci.

Ipak, prepreku u stvaranju takve klasifikacije u istraživanju predstavlja stanje očuvanosti najstarijih spomenika sakralne arhitekture u ruralnim i/ili manjim sredinama, odnosno „romaničkih“ spomenika - izuzev crkve u Bapskoj (i, naravno, križarskih crkvi, koje će biti obrađene u posebnom poglavlju) sve ostale crkve koje su joj srodne po tlocrtu i dimenzijama sačuvane su samo u arheološkom sloju. To su: crkva u Đakovačkim Selcima, prva crkva sv. Ilije na Meraji, prve srednjovjekovne crkve kasnije produženih crkvi u Luču i Kneževim Vinogradima. Također, kao što sam već navela, izostanak jasnih stilskih karakteristika onemogućuje formalno-stilsku podjelu spomenika na, primjerice, romaničku i gotičku skupinu. Stoga smatram opravdanim promatrati i analizirati sakralnu arhitekturu u ruralnim i manjim sredinama istočnohrvatske ravnice kao jedinstvenu skupinu, unutar koje će spomenici biti klasificirani pomoću okvirne datacije njihova nastanka te uz naznaku obilježja onog stila, čije karakteristike se ipak, koliko god pauperizirane bile, mogu prepoznati -

²²⁴ Karaman, „O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji“, 69, 104, 105, 117.

²²⁵ Szabo, „Spomenici prošlosti u Srijemu“, 289-310; Szabo, „O crkvenim zgradama i crkvenom uređenju“, 154-180; Horvat, A., „Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije“, 11-21; Horvat, A., „Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske“, 59-87; Vladimir Gvozdanović, „Vrijednost romaničke arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj i kapela Sv. Marije u Bapskoj“, *Arhitektura* 106 (1970.): 64-68; Vladimir P. Goss, „Crkva Sv. Bartola u Novim Mikanovcima - romanika između Save i Drave i europska kultura“, *Peristil* 46 (2003.): 5-12; Goss, „Sv. Marija u Bapskoj - ponovo nakon trideset i pet godina“, 5-14; Goss, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*; Goss, *Stotinu kameniča izgubljenog raja*; Goss, *Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800-1200.*; Vanda Karač, „Istraživanje romaničke crkve sv. Martina u Đakovačkim Selcima“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 1/XXIII, 1991.: 36-40; Sekulić- Gvozdanović, *Crkve - tvrđave u Hrvatskoj*; Jukić, *Otkrivena ravnica: Srednjovjekovna umjetnost istočne Slavonije*.

primjerice, crkva u Bapskoj je spomenik prve polovine 13. st. s obilježjima romaničkog stila. Svrstavanje sačuvane sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama unutar takve, jedinstvene skupine omogućuje promatranje iste unutar društveno-povijesnog konteksta njezina nastanka, a u odnosu na taj kontekst je zatim moguće definiranje tipoloških i morfoloških razvojnih pravaca, kojima se ta arhitektura mijenjala tijekom stoljeća (arhitektura do sredine 13. st. u odnosu na kasniju arhitekturu), kao i prepoznavanje 'vanjskih' utjecaja što su uzrokovali te mijene.

3. Analiza arhitekture i oblika srednjovjekovne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice

3.1. Tlocrtna tipologija

Najraniji primjeri sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama u istočnoj Slavoniji, Baranji i Srijemu sačuvani su uglavnom u arheološkom sloju, izuzev već spomenute crkve u Bapskoj, danas grobljanske kapele sv. Marije. To su: prva crkva sv. Ilije na Meraji, otkrivena arheološkim istraživanjima 1957.-65.g., crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima, otkrivena arheološkim istraživanjima 1991.g. te prve crkve u Luču i Kneževim Vinogradima, otkrivene tijekom arheoloških i konzervatorskih istraživanja 2008.g. i 2011.g.²²⁶ Tlocrtno, te crkve, nastale u vremenu do prve polovine 13. st., karakterizira brod i uža polukružna ili četvrtasta apsida, vjerojatno niža od broda - brod crkve u pravilu nema oblik izduženog pravokutnika, već više naginje kvadratu. Crkve su malih dimenzija: ukupna dužina je oko 10 m, dok je širina oko 5 m. [TABLA XIII, Sl. 22 i 23, TABLA XIV, Sl. 24-27] (Srodnost s tlocrtima i dimenzijama navedenih crkvi pokazuju i križarske crkve: crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni, prva crkva sv. Petra i Pavla u Koški i crkva sv. Martina u Martinu).

U sakralnoj arhitekturi ruralnih i/ili manjih sredina Slavonije do polovice 13. st. zamjetna su dva graditeljska tipa: jednobrodna crkva s polukružnim svetištem i jednobrodna crkva s četvrtastim svetištem.²²⁷ Vladimir P. Goss i Nina Šepić navode kako je tip jednobrodne crkve s polukružnim svetištem u dravsko-savskom međuriječju zastupljen u

²²⁶ Stojan Dimitrijević, „Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957.-65.“, *Acta Musei Cibalis* 1, 20 godina Muzeja Vinkovci (1966.): 35-99; Stojan Dimitrijević, „Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla“, u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Vinkovci, 1979., 133-282; Vanda Karač, „Istraživanje romaničke crkve sv. Martina u Đakovačkim Selcima“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 1/XXIII, 1991.: 36-40; Papić, T., *Konzervatorska studija, Župna crkva sv. Marije Magdalene u Luču*; Državna uprava za obnovu i restauriranje spomenika kulture, Budimpešta, Gere, Csaba, Kaló, Zsolt Zsécsi, *Kneževi Vinogradi, Reformatorska crkva*; KO Osijek, Ivanušec, Zahirović, Marinović, Mutnjaković, *Reformirana kršćanska crkva Kneževi Vinogradi*.

²²⁷ Vladimir P. Goss i Nina Šepić navode tri arhitektonska tipa srednjovjekovne arhitekture učestala na području međuriječja: jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, 'Zusammengesetzter Raum' tip i jednobrodna crkva s kvadratnim svetištem (Vladimir P. Goss, Nina Šepić, „A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia“, *Peristil* 50 (2007.): 26-28.)

vremenu 1100.-1300.g.²²⁸ Tom tipu pripadaju crkva u Đakovačkim Selcima, prva crkva na vinkovačkoj Meraji te prva crkva u Bapskoj (kao, uostalom i križarske crkve u Koprivni i Martinu). Graditeljski tip jednobrodne crkve s kvadratnim odnosno pravokutnim svetištem u istočnom međuriječju je u arheološkom sloju otkriven kao prvi graditeljski sloj na baranjskim crkvama u Luču i Kneževim Vinogradima (nalazimo ga i na križarskoj crkvi sv. Petra i Pavla u Koški): to su bile jednobrodne crkve s kvadratnim svetištem, malih dimenzija, građene uglavnom antičkom opekrom u sekundarnoj uporabi i lomljenim kamenom.²²⁹ Naposljetku, treba istaknuti kako tip jednobrodne crkve s polukružnim svetištem dominira u Srijemu, dok je tip crkve s kvadratnim svetištem zastupljeniji u Podravini i Baranji. Primjerice, u Spišu koji je izvan limesa, također je izrazito dominantan tip crkve s kvadratnim svetištem.²³⁰

U vremenu nakon tatarske provale, odnosno periodu koje se može nazvati vremenom zrelog srednjeg vijeka u Slavoniji, od sredine 13. st. do osmanskog osvajanja Slavonije, razlikujemo crkve koje su nastale produžetkom ranijih crkvi od onih crkvi koje su u cijelosti iznova sagrađene. Crkve koje su nastale dogradnjom zapadnog dijela crkve (broda ili zvonika) na raniju crkvu prate tradiciju ranije arhitekture, odnosno ponavljaju već postojeći tlocrtni oblik (reformatorska crkva u Kneževim Vinogradima (II. srednjovjekovni graditeljski sloj), sv. Bartola u Novim Mikanovcima (II. srednjovjekovni graditeljski sloj), pa i crkva sv. Petra i Pavla u Koški (II. srednjovjekovni graditeljski sloj)). Nekad se dogradnjom svetišta ipak mijenja tlocrtni oblik te ranija jednobrodna crkva s užim svetištem postaje dvoranska crkva (*Saalkirche*) - Kneževi Vinogradi i Novi Mikanovci (III. srednjovjekovni sloj). **[TABLA XV, Sl. 28 i 29]**

Prilikom nove izgradnje crkve ponavlja se tip jednobrodne crkve s užim svetištem, no svetište je poligonalno zaključeno. Zvonik se gradi uz zapadno pročelje, ali njegova gradnja nije pravilo. Sačuvane su sljedeće crkve ove skupine koje su u cijelosti podignute u ovom razdoblju: sv. Grgur u Šljivoševcima, crkva sv. Petra i Pavla u Marijancima (gotičko-barokna građevina), crkva sv. Andrije apostola u Viljevu, sv. Ivan Krstitelj u Ivankovu, sv. Ilija na Meraji u Vinkovcima (II srednjovjekovni sloj), sv. Katarina u Nijemcima, crkva u Rokovcima, crkva sv. Mihaela arkandela u Cerni. **[TABLA VXi, Sl. 30-32]**

²²⁸ Goss, Šepić, „A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia“, 27

²²⁹ Tip jednobrodne crkve s kvadratnim svetištem jače je zastupljen u zapadnim dijelovima kontinentalne Hrvatske, no u istočnim krajevima nalazimo ga u blizini granice s Mađarskom, u Podravini i Baranji.

²³⁰ Pomfjová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, doktorska dizertacija.

U narednom tekstu će posebno biti analizirana pojava ravno zaključenog svetišta, poligonalnog svetišta te tipa dvoranske crkve u sakralnoj arhitekturi ruralnih i manjih redina istočnohrvatske ravnice.

Ravno zaključeno svetište

Premda je naziv 'kvadratno ili pravokutno svetište' uobičajen za svetište četverokutne tlocrtne osnove, novijim istraživanjima utvrđena su dva tipa ravno zaključenog svetišta, kvadratno i pravokutno, te je dana mogućnost i različitog ishodišta za svaki tip ponaosob.²³¹ Stoga smatram opravdanim takva svetišta nazivati objedinjenim imenom 'ravno zaključena svetišta' ili 'četvrtasta svetišta'.²³²

Različita su mišljenja o porijeklu ravno zaključenog svetišta. Marijan Zadnikar izbor ovog tipa svetišta tumači kao utjecaj domaće sredine, odnosno građenja u drvu, dodajući kako je pojava ravno zaključenog svetišta bliska sjeveru, a tuđa jugu. Također navodi mogućnost da taj tip donose irsko-škotski misionari, čije je misijsko djelovanje (*peregrinatio*) prema slavenskom istoku kretalo iz Bavarske. Zadnikar spominje i istraživanja E. Bachmanna prema kojemu se tip jednobrodnih crkvi s četvrtastim svetištem, a koje više ne slijede primjere ottonske umjetnosti, proširio po cijeloj sjevernoj i srednjoj Europi, te je tip s ravno zaključenim svetištem i zapadnim zvonikom češći u sjevernim zemljama, što se uzima kao potvrda sjevernog tipološkog ishodišta takvih crkvi. U Austriji, primjerice, tip jednobrodne crkve ravno zaključenog svetišta i zapadnog zvonika čini najbrojniju skupinu spomenika 'male romaničke arhitekture'. Na slovenskim primjerima Zadnikar uočava kako su rani primjeri takvog svetišta bili prekriveni ravnim stropom, a kasnije, u gotici, križno-rebrastim svodom. Zadnikar zaključuje kako porijeklo četvrtastog svetišta župnih crkvi ne treba tražiti u cistercitskoj ili kartuzijanskoj arhitekturi, jer je taj tip svetišta mnogo stariji od nastanka i razvoja njihove samostanske arhitekture.²³³

Diana Vukičević-Samaržija navodi kako karolinška umjetnost četvrtasto svetište primjenjuje za male objekte; u Austriji su, primjerice, primjeri tog graditeljskog tipa brojniji i mlađi od tipa jednostavnih crkava s polukružnom apsidom te su prisutni kroz 12. i 13. st. Autorica zaključuje kako je ravno zaključeno svetište jedan od osnovnih načina zaključivanja svetišta koje, u kasnom srednjem vijeku, šire cisterciti. Na području Slavonije ravno

²³¹ Goss, Šepić, „A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia“: 21-40.

²³² Naziv 'četvrtasto svetište' koristi Krešimir Filipec (Filipec, „Drvena crkva u Loboru“, 56.).

²³³ Zadnikar, *Romanska arhitektura na slovenskom*, 208, 277-279; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 33, bilj. 82. i 83.

zaključeno svetište autorica prepoznaje na četiri crkve, grupirane u krugu djelatnosti cistercijske opatije u Kutjevu: sv. Augustin u Velikoj, sv. Stjepan u Glogovici, sv. Petar u Zdencima i sv. Luka u Srednjem Lipovcu.²³⁴

Vladimir P. Goss je ukazao kako povijesni graditeljsko-umjetnički stilovi nemaju veliki značaj u nastanku tipa jednobrodne crkve s kvadratnim svetištem u ruralnim sredinama.²³⁵ Istraživanje ravno zaključenog svetišta nastavljaju Vladimir P. Goss i Nina Šepić, oslanjajući se na rad Elimara Roggea i njegovu studiju o romaničkoj arhitekturi Frizije iz 1943.g.²³⁶ Autori navode učestalost tipa jednobrodne crkve s ravno zaključenim svetištem i bez zvonika te datiraju iste crkve u vrijeme 14.-16. st. Goss i Šepić razlikuju kvadratno od pravokutnog svetišta te iznose pretpostavku kako izduženo pravokutno svetište može po pitanju funkcije korelirati s tipom *Zusammengesetzter Raum*, odnosno tipom kojeg čini svetište (polukružno ili kvadratno) i kor (kao primjere navode crkve u Ratkovici i Gračanima); autori daju mogućnost kako pravokutno svetište vuče svoje porijeklo iz *Zusammengesetzter Raum* graditeljskog tipa.²³⁷ Objašnjavajući porijeklo ravno zaključenog svetišta, Goss i Šepić ističu tradiciju gradnje u drvetu, utjecaj karolinške arhitekture, mogući utjecaj *Chorturmkirche* graditeljskog tipa, čestog u arhitekturi sjevera (*Chorturmkirche* tip učestao je i u srednjovjekovnoj arhitekturi ruralnih i manjih sredina Transilvanije!), a veliku raširenost ravno zaključenog svetišta nalaze u zemljama izvan rimskog limesa, odnosno izvan tradicije rimske gradnje, pri čemu ističu Spiš (istočna Slovačka) kao zemlju s dominantnom tradicijom kvadratnog svetišta u arhitekturi u manjim i ruralnim sredinama.²³⁸ Recentna arheološka istraživanja potvrđuju povezanost ravno zaključenog svetišta i arhitekture u drvetu: primjerice, zidana crkva iz 12. st. iz poljskog Kalisza omotana je oko obrisa drvene crkve pravokutnog svetišta iz 11. st.²³⁹; u Novgorodu su na položaju Perinjskog samostana

²³⁴ Vukičević- Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 33, 102, 131, 141, 151.

²³⁵ Goss, Šepić, „A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia“, 22.

²³⁶ Goss, Šepić, „A Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary“, 24; Elimar Rogge, *Einschiffige romanische Kirche in Friesland und ihre Gestaltung*, Oldenbutg, 1943.

²³⁷ Goss, Šepić, „A Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary“, 29, 30. „The first form may be called „orthodox humanist“ in accepting the Mediterranean element of the apse, the other is „Nordic“ by rejecting it.“

²³⁸ Goss, Šepić, „A Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary“, 34-36; Bibiana Pomfyova, *Spiška sakralna arhitektura 13. storočja - k problemu počiatkov gotiki na Slovensku*.

²³⁹ Buko, *The Archeology of Early Medieval Poland*, 246.

podignute mala kamena crkva 12. st. s polukružnom apsidom i skoro jednako velika drvena s pravokutnom apsidom, na prijelazu 11. u 12. st.²⁴⁰

Zdenko Balog je ustanovio 'kalničko-zagorsku skupinu crkvi s kvadratnim svetištem', datiranih u vrijeme 12.-15. st., no većina ih je iz vremena 14. i početka 15. st. Analizirajući porijeklo ravno zaključenog svetišta, autor se osvrće na rad Maje Vetrih, koja odbacuje teze o utjecaju cistercitske i kartuzijanske arhitekture i tradicije drvene gradnje u realizaciji ravno zaključenog svetišta, ali se priklanja tezi o prodoru utjecaja sa sjevera, iz srednje Europe.²⁴¹ Premda Balog pristaje uz tezu o ravno zaključenom svetištu kao 'okamenjenoj arhitekturi u drvetu', autor ističe da se taj tip svetišta u crkvama u manjim i ruralnim sredinama razvio kao reducirana verzija po ugledu na neku značajniju crkvenu gradnju većih dimenzija (za kalničku skupinu kao uzore navodi bivšu dominikansku crkvu u Čazmi i rekonstrukciju augustinske crkve u Križevcima). Autor također (kao Goss i Šepić) navodi mogućnost da su se „prve crkve ravnog zaključka svetišta romaničkog razdoblja pojavile kao reducirana verzija sjeverozapadnog tipa *Chorturma*.“²⁴²

Ravno zaključeno svetište može se, u kontekstu razvoja svodnih konstrukcija, interpretirati kao karakteristika prijelaznog stila, gdje je ravno zaključeno svetište određena među-etapa između polukružnog i poligonalno zaključenog svetišta, odnosno između kupole i radijalnog rebrastog svoda.²⁴³ Takvo shvaćanje tog tipa svetišta proizlazi prvenstveno iz tehničkih rješenja gotičke konstrukcije - polukružno svetište je moguće presvoditi polukalotom, što nije slučaj s četvrtastim svetištem, čiji tlocrt, pak, omogućava svodenje križno-rebrastim svodom. U tom kontekstu ovladavanja znanjem gradnje rebrastog svoda, ravno zaključeno svetište može biti shvaćeno kao prijelaz između romanike i gotike, odnosno kao etapa u procesu usvajanja križno-rebrastog svoda. Iz tog razloga se često navode i cistercitski uzori u razvoju i pogotovo širenju ravno zaključenog svetišta. Primjeri slavonskih crkvi s ravno zaključenim svetištem, crkve u Kneževim Vinogradima, Luču i Koški, nalaze se u blizini osječke trobrodne crkve koja je, najvjerojatnije, bila zaključena četvrtastim

²⁴⁰ Leszek Pavel Slupecki, *A Slavonic Pagan Sanctuaries*, Warsaw: Polish Academy, 1994, 145-148, sl. 56; P. M. Barford *The Early Slavs*, Ithaca: Cornell University Press, 2001, 381.

²⁴¹ Balog, „Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj“, 51; Maja Vetrih, *Crkva sv. Martina u Martinšćini*, Maribor, 1988.

²⁴² Balog, „Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj“, 55.

²⁴³ Isticanje utjecaja cistercitske i kartuzijanske arhitekture na razvoj ravno zaključenog svetišta (što su isticali ili negirali gore navedeni autori) vezano je, također, i uz shvaćanje četvrtastog svetišta kao valjane tlocrtne osnove za mogućnost izvedbe križno-rebrastih svodnih konstrukcija.

svetištem, no nije moguće utvrditi direktnu povezanost osječke crkve s malim župnim crkvama u njezinoj okolici - izuzev Koške (ivanovačke crkve), sva su druga kvadratna svetišta, pa tako i osječko, sačuvana samo u arheološkom sloju.

Treba napomenuti da se četvrtasto svetište u istočnohrvatskoj ravnici nerijetko ostvaruje i iz isključivo funkcionalnih razloga - ravno zaključena svetišta u Luču i Kneževim Vinogradima u II. srednjovjekovnom graditeljskom sloju rezultat su dogradnje novog broda, te brod ranije crkve postaje svetište novo-dograđenog broda crkve. Također, na oba primjera su crkve u svom prvom graditeljskom sloju imale četvrtasta svetišta te je ponavljanje takve tipologije još opravdano i tradicijom. Primjere ravno zaključenog svetišta u Luču i Kneževim Vinogradima (u II. srednjovjekovnom graditeljskom sloju) moguće je povezati uz tip crkve s korom između broda i svetišta, ali samo ako se prihvati mogućnost da je uz dogradnju novog broda stara crkva u cijelosti zadržana, čime se dobiva sljedeći trodijelni prostorni raspored: novi brod crkve - stari brod crkve (novo svetište) - staro svetište. U hrvatsku povijest umjetnosti takav tlocrtni tip crkve, *Zusammengesetzter Raum* tip, uvodi Vladimir P. Goss, oslanjajući se na istraživanja frizijske arhitekture Elimara Roggea: takav tip crkve čini ravno prekriveni brod, svođeni kor te kupolasta apsida, no umjesto apside pojavljuje se i kvadratno svetište. Autor navodi kako se kroz taj tip ostvaruje proširenje prostora svetišta i prostora broda, što predstavlja praktično rješenje za smještaj veće ruralne zajednice.²⁴⁴ Nije moguće tvrditi je li *Zusammengesetzter Raum* tip zaista izveden na slavonskim primjerima, jer ne znamo ništa o funkciji prvog svetišta nakon dogradnje novog broda crkve - ono je moglo biti sačuvano, zadržavši svoju funkciju, no moglo je i biti adaptirano u sakristiju. Obzirom da je na oba slavonska primjera mogućeg tipa *Zusammengesetzter Raum* (Luč i Kneževi Vinogradi - II. srednjovjekovni graditeljski sloj) prostor svetišta naknadno izmijenjen (srednjovjekovno svetište iz I. i II. graditeljskog sloja je sačuvano samo u arheološkom sloju), buduća istraživanja će omogućiti jasno interpretiranje takvih (mogućih!) troprostornih srednjovjekovnih crkvi.

Pojava četvrtastih svetišta u istočnohrvatskoj ravnici ranija je od dolaska cistercita i, premda je moguće da se ravno zaključeno svetište razvilo iz arhitekture u drvetu i graditeljske tradicije van antičkog limesa, nedostatak sačuvane građe ograničava donošenje ikakvih tvrdnji o postanku i razvoju četvrtastog svetišta u donjem međuriječju. U konačnici, pronalazak

²⁴⁴ Goss, Šepić, „A Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary“, 28, 32; Goss, „Sv. Marija u Bapskoj, ponovo nakon trideset i pet godina“, 8, bilj. 12; Vladimir Gvozdanović, „Crkva sv. Marije Božje u Moroviću“, *Peristil* 12-13 (1969.-70.): 18.

tlocrta četvrtastog svetišta u arheološkom sloju svjedoči samo o postojanju tog graditeljskog tipa, dok o arhitektonskim oblicima svetišta (visine, svodovi, otvori i sl.) i dalje ne znamo ništa. Moguće je tek pretpostaviti sličnost sa sačuvanim primjerima crkvi iz ruralnih i/ili manjih sredina iz vremena ranog 13. st. u današnjoj Mađarskoj - primjerice, crkvama u Mecseknádasdu, Mánfi, Hetvehelyju, Csarodi. Najraniji primjer križno-rebrastog svoda iznad četvrtastog svetišta u istočnoj Slavoniji nalazimo u ivanovačkoj crkvi u Koški. [TABLA XVI, Sl. 33]

Prodor poligonalnog svetišta u arhitekturu ruralnih i manjih sredina istočnohrvatske ravnice

Diana Vukičević-Samaržija iznosi da je tip poligonalnog svetišta s potpornjacima karakterističan za srednju Europu, dok se rjeđe koristi na jugu (Italija); prijelaz s apside na poligon zbiva se na francuskim katedralama, a u srednjoeuropsko područje dolazi pod utjecajem francuskih katedrala i, posredno, srednjonjemačkih škola. Taj tip svetišta upotrebljavaju i redovi na srednjoeuropskom prostoru, kojima u izvornoj koncepciji nije bio blizak, primjerice dominikanci i cisterciti. Franjevci prihvaćaju poligonalni zaključak i šire ga srednjom Europom.²⁴⁵ Analizirajući poligonalno svetište u Slavoniji autorica razlikuje dva tipa svetišta, gdje je zaključak poligona projektiran prema šesterokutu i gdje je zaključak projektiran prema osmerokutu, zaključujući kako je u Slavoniji najučestaliji tip projektiranja zaključka prema osmerokutu.²⁴⁶ Autorica navodi i tip *duljeg svetišta*, koje se sastoji od zaključka i predjarma (D. Motičina, Cerna, Sveti Đurađ, Nijemci, Vinkovci), dok su svetišta s više jarmova karakteristična za redovničku arhitekturu „dugog kora“ te ih imaju samo samostanske crkve (franjevačka crkva u Našicama). Vukičević-Samaržija zaključuje: „U slavonskoj regiji zapaža se pojava da i *redovničke crkve imaju kraće svetište* ili čak izrazito kratko bez predjarma, a da župne crkve uglavnom imaju *kratko svetište*, što inače nije uobičajeno u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.“²⁴⁷

Zlatko Uzelac i Marko Ambroš, analizirajući ulogu kutjevačkih cistercita u gradnji požeške franjevačke crkve, istaknuli su mogućnost kako je dominantni tlocrtni oblik sakralne

²⁴⁵ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 30, 31.

²⁴⁶ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 31. Autorica navodi i objašnjava pet varijanti projektiranja zaključka svetišta prema osmerokutu.

²⁴⁷ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 33.

arhitekture 14. i 15. st. u Slavoniji - jednobrodna crkva s užim trostrano završenim svetištem - nastao po uzoru na kutjevačku cistercijsku crkvu.²⁴⁸

Goss i Šepić iznose pretpostavku kako se poligonalno svetište u arhitekturi ruralnih i manjih sredina Slavonije može protumačiti kao verzija graditeljskog tipa *Zusammengesetzter Raum*, gdje poligonalni zaključak zamjenjuje polukružnu apsidu navedenog tipa; ili kao kvadratno svetište produženo dogradnjom poligonalnog zaključka u svrhu oponašanja tipa *Zusammengesetzter Raum*. Pretpostavku potkrepljuju činjenicom da su, izuzev poligonalnog zaključka svetišta, takve crkve u potpunosti 'romaničke'.²⁴⁹

Na slavonskim primjerima sakralne arhitekture u manjim i ruralnim sredinama raširenost poligonalnog svetišta je uvjetovano jednako romaničkom tipološkom tradicijom i utjecajima redovničke arhitekture, prvenstveno franjevačke. Premda se uvoz poligonalnog svetišta treba pripisati franjevcima, na ovom prostoru se poligonalno svetište ne može sagledavati izdvojeno od općeg tipa jednostavne jednobrodne crkve s poligonalnim svetištem koji je u pravilu nastavak ranijeg tipa jednobrodne crkve s polukružnim svetištem.

Dvoranski tip crkve

Dvoranski tip crkve utvrđen je na dva primjera sakralne arhitekture ruralnih i/ili manjih sredina istočne Slavonije, Baranje i Srijema - na crkvi sv. Bartola u Novim Mikanovcima te na danas reformatorskoj crkvi u Kneževim Vinogradima. Na oba primjera dvoranski tip je postignut dogradnjom poligonalnog svetišta na otprije postojeći brod koji je i određivao širinu novog svetišta.²⁵⁰ Također, na oba primjera dogradnja je datirana u vrijeme 15. st. Istraživanjima je utvrđeno kako je u obje crkve brod od svetišta bio odijeljen trijumfalnim lukom zašiljenog zaključka, pri čemu je svetište bilo presvođeno, dok je nad brodom crkve bio izveden drveni strop. Odnosno, tragovi svođenja su vidljivi samo u svetištu, dok je nad ranijim brodom crkve zadržan tabulat. Takvo rješenje nužno podrazumijeva izvedbu trijumfalnog luka koji odjeljuje prostor svetišta od broda te je vidno kako takve crkve objedinjuju dva arhitektonska tipa - premda vanjski gabariti odaju dvoranski tip crkve,

²⁴⁸ Uzelac, Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu*, 6-8.

²⁴⁹ Goss, Šepić, „A Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary“, 36.

²⁵⁰ Ivanušec, Samaržija, Pešut, Zahirović, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Romaničko-gotička crkva sv. Bartola, Novi Mikanovci*; Državna uprava za obnovu i restauriranje spomenika kulture, Budimpešta, Gere, Csaba, Kaló, Zsolt Zsécsi, *Kneževi Vinogradi, Reformatorska crkva*; KO Osijek, Ivanušec, Zahirović, Marinović, Mutnjaković, *Reformirana kršćanska crkva Kneževi Vinogradi*.

odvojenost broda i svetišta zapravo je rješenje tipično za crkvu s užim svetištem.²⁵¹ Takve crkve ne pokazuju osnovnu odliku dvoranske crkve, a to je jedinstvenost prostora, te se i sam naziv dvoranska crkva na tim primjerima treba uzeti tek uvjetno.

3.2. Dimenzije

Sve srednjovjekovne crkve u ruralnim sredinama i manjim naseljima donjeg međuriječja iz vremena oko 1200.g. manjih su dimenzija. Dimenzije broda prve crkve u Luču iznose 5 x 7 m (odnosno 3.5 x 5.5 m bez zidova), a širina svetišta iznosi 2.3 m²⁵²; dimenzije broda crkve sv. Ilije na Meraji iznose 6.75 x 8.5 m, a vanjski polumjer apside iznosi 2.5 m (ukupno 6.75 x 11 m)²⁵³; dimenzije kapele sv. Marije u Bapskoj (sa svetištem) iznose 6.39 x 11 m²⁵⁴; nešto veće dimenzije su na crkvi Martina u Đakovačkim Selcima (ukupne vanjske dimenzije crkve sv iznose 8 x 16 m²⁵⁵); unutrašnje dimenzije broda prve crkve u Kneževim Vinogradima iznose 3.91 x 6.25 m, a dužina otkrivenog dijela svetišta 2.77 m.²⁵⁶

Mađarski arheolog Alán Kralovánszki, kojeg nerijetko navodi i povjesničar slavonskog srednjovjekovlja, Stanko Andrić, definira oblik i dimenzije arhitekture 12. i 13. st. kao odraz tadašnjih potreba i demografskih prilika. Kralovánszki je pretpostavio da su se župne crkve u 12. st. u Ugarskoj gradile nadasve štedljivo, u strogoj ovisnosti o broju vjernika kojima će služiti - pri maksimalnu korištenju crkvenog prostora na 10 m² moglo je stati i do

²⁵¹ Nije jasno kako su dogradnje svetišta bile izvođene. Moguće je da je prilikom uklanjanja starog svetišta zadržan i stari trijumfalni luk na koji se onda oslanjao svod novog svetišta. Jednako je tako moguće da je novi trijumfalni luk bio izveden skupa s novim svetištem, te da je njegova uloga bila ublažavanje prijelaza između dva različita prostora crkve.

²⁵² Papić, T., *Konzervatorska studija, Župna crkva sv. Marije Magdalene u Luču*, 24.

²⁵³ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 28; Dimitrijević, „Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja“, 45-50.

²⁵⁴ Fibra d.o.o., Ivanušec, Klečina, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - Crkva BDM u Bapskoj*, 14; Ivanušec, Perković, „Crkva sv. Martina u Lovčiću“, 80.

²⁵⁵ Karač, „Istraživanje romaničke crkve sv. Martina u Đakovačkim Selcima“, 38.

²⁵⁶ KO Osijek, Ivanušec, Zahirović, Marinović, Ana Mutnjaković, *Reformirana kršćanska crkva Kneževi Vinogradi*, 4.

45 osoba različite dobi. Autor donosi i veličine standardnih župnih crkvi u Ugarskoj tog vremena - njihova je površina iznosila u prosjeku 33 m².²⁵⁷

Dogradnje iz vremena 14. i 15. st. - poput zapadnih dogradnji broda crkve u Koški, Novim Mikanovcima, Luču i Kneževim Vinogradima - rezultat su upravo takve gradnje, jer su vremenom te ranije crkve, s obilježjima romanike, postale pretijesne. Tijekom 14., 15. i 16. st. stoljeća dimenzije crkvi se povećavaju sukladno potrebama župa odnosno rasta stanovništva, kao i funkciji sakralne građevine (crkve koje se u izvorima spominju kao kapele (Viljevo) u pravilu su manje od župnih crkvi). Okvirno govoreći, crkve iz kasnijeg razdoblja, na kojima se uočavaju obilježja gotike, dvostruko su duže od ranijih primjera.

Proporcijski odnosi i omjeri, prisutni do sredine 13. st., mogu se promatrati na tlocrtnoj razini: uglavnom je u arhitekturi ove skupine prisutan jednostavan i vrlo čest proporcijski princip adicije kvadrata, odnosno umnažanje ili nizanje jednog kvadrata u komponiranju sakralnog prostora (Đakovački Selci, kao i Martin kraj Našica, Koprivna, Bapska). U određivanju odnosa broda crkve spram svetišta nerijetko je prisutan zlatni rez (Đakovački Selci, ali i Koprivna).²⁵⁸ U kasnijoj arhitekturi i dalje je dominantan omjer adicije kvadrata (Ivankovo, Šljivoševci).

3.3. Materijali

Sačuvana srednjovjekovna arhitektura u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice bila je građena u dva materijala - opeci i lomljenom kamenu. Nerijetko su dva materijala korištena istovremeno, stvarajući neuredan zidni vez, ili su priklesanim kamenom naznačeni uglovi crkvi zidanih opekom. Nemamo materijalnih podataka o drvenoj gradnji sakralnih zdanja (pretpostavljena drvena crkva u Đakovu nije u cijelosti utvrđena²⁵⁹).

U arhitekturi oko 1200.g., česta je pojava uporabe antičke opeke u sekundarnom materijalu (Luč, Kneževi Vinogradi, Vinkovci, ali i, doduše kasnije, osječka trobrodna crkva i, djelomice, đakovačka katedrala). Posljedica je to odabira položaja ranosrednjovjekovnog (bjelobrdskeg), a kasnije i srednjovjekovnog naselja, u neposrednoj blizini ruševina antičkog

²⁵⁷ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 31; Erik Fügedi, „Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale“, *Annales ECS* 24/6 (1996.): 1299-1312.

²⁵⁸ Omjer dužine broda i svetišta daju rezultat oko 1.66.

²⁵⁹ Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, 197-201.

naselja, koja tada postaje izvor graditeljskog materijala - antičkom opekrom s ruševina Cibala građena je prva crkva sv. Ilije na Meraji.²⁶⁰ U temeljima prve crkve u Luču nađeni su lomljeni komadi antičke opeke, antičkom opekrom zidan je i dio sjevernog zida crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu, a korištenje antičke uz srednjovjekovnu opeku zabilježeno je u Cerni i Rokovcima.

Lomljenim kamenom zidana je crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima. Izbor kamena za materijal gradnje u našičkom kraju čini se opravdanim radi samog položaja mjesta u kraju gdje je kamen ipak prisutniji, nego je to slučaj u ravnici. Crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima zidana je tankim pločastim kamenom i, moguće, opekrom koja je nađena u tragovima.²⁶¹ Kamen se također često koristio za temeljenje crkvi koje su u nadzemnoj zoni zidane opekrom - takav je slučaj u Bapskoj i Suzi; kamenom lomljencem i opekrom zidana je druga i treća etaža zvonika u Kneževim Vinogradima, a jednakim načinom miješanja lomljenog kamena i opeke građena je crkva u Lugu te dvoranska crkva (kapela?) pokraj trobrodne crkve u Osijeku.

U arhitekturi kasnog 13. st. pa sve do ranog 16. st. građevni materijal je uglavnom opeka, dok je gradnja lomljenim kamenom rjeđa nego u prethodnom razdoblju, a gotovo u cijelosti izostaje gradnja antičkom opekrom u sekundarnoj uporabi. U gradnjama od opeke, što je zamjetno i na civilnoj arhitekturi, kamen se koristi uglavnom za elemente arhitektonske plastike: primjerice, opekrom zidana crkva u Dragotinu ima klesana svodna rebra, opekrom zidana crkva u Nijemcima ima klesane prozorske špalete, opekrom zidano dograđeno svetište u Novim Mikanovcima ima klesane prozorske špalete s mrežištima, klesane portale i svodna rebra.

3.4. Zvonici i sakristije

Specifičnost je srednjovjekovne sakralne arhitektura u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice do sredine 13. st. izostanak zasebnog volumena zidanog zvonika, građenog uz zapadno pročelje ili uz svetište. Svi zidani zvonici dograđeni su u

²⁶⁰ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 28.

²⁶¹ Karač, „Istraživanje romaničke crkve sv. Martina u Đakovačkim Selcima“, 37. Tijekom istraživanja otkriveni su ulomci opeke te voditeljica istraživanja pretpostavlja kako su opekrom bili zidani gornji dijelovi crkve.

kasnijim srednjovjekovnim ili novovjekovnim graditeljskim mijenama.²⁶² Ne može se tvrditi, no moguće je kako su unutar te skupine prvi zvonici bili podignuti na drvenoj konstrukciji uz crkvu. Pretpostavljam da zidani zvonici nisu bili građeni prije tatarske provale jer nije bilo neposredne ratne opasnosti, odnosno funkcija zvonika nije, kao u kasnijem vremenu, objedinjavala fortifikacijsku i crkvenu funkciju. Osim toga, najranije crkve su bile građene u blizini kraljevskih utvrda i biskupskog grada, koje su utvrde davale mogućnost zbjega. Fügedi opisuje intenziviranje gradnje zidanih utvrda, koju potiče Bela IV. nakon tatarske provale, no ističe i učestalost utvrđenih crkvice na prostorima koja su, od kasnog 13. st., bila izložena pljačkaškim upadima osmanskih četa.²⁶³ Autor navodi kako zidane crkve, koje su služile kao mjesta zbjega kroz cijelo srednjovjekovlje, od kraja 13. st. postaju i „seoske tvrđave“ na području ugarske granice - često su se crkvena dvorišta obzidavala, a crkveni zvonik je, osim ostalog, služio i kao osmatračnica.²⁶⁴

Kasnije zidani sačuvani srednjovjekovni zvonici u ruralnim i/ili manjim sredinama donjeg međuriječja građeni su dijelom kao fortifikacijske građevine ili zbjegovi, o čemu govore uski nereprezentativni prozorski otvori u funkciji puškarnica, da bi tek na najgornjoj etaži, gdje su bila smještena zvona, bili izvedeni širi prozori. Indikativno je da niti jedan zvonik nije imao rastvoreno prizemlje, odnosno građeni su kao *donjoni* (u zapadni zvonik u Novim Mikanovcima ulazilo se iz unutrašnjosti crkve).

Na kasnijim primjerima crkvene gradnje, od ranog 14. do ranog 16. st., gradnja zapadnog zvonika česta je, no ne i redovna pojava. Sve srednjovjekovne crkve s područja danas hrvatskog dijela Baranje imaju zvonik uz zapadno pročelje: na crkvama u Luču i Kneževim Vinogradima zvonik je dograđen na raniji srednjovjekovni sloj, dok za od njih mlađe crkve u Lugu i Suzi pretpostavljam kako su izvorno imale zapadni zvonik.²⁶⁵ Zapadni zvonik se dograđuje i na raniju crkvu u Novim Mikanovcima. Gradnja zvonika s fortifikacijskom funkcijom opravdana je smještajem crkve na posjedima udaljenim od središta

²⁶² Opisujući crkve s kvadratnim svetištem u sj. Hrvatskoj, Zdenko Balog također ističe kasnije dogradnje zvonika na crkvama iz 13.st., navodeći kako su „... naknadno prigradeni crkvama radi jačanja njihovih obrambenih mogućnosti.“ (Zdenko Balog, „Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj“, 45.)

²⁶³ Fügedi, *Castle and Society*, 50, 141. Autor navodi kako je velik broj crkva-tvrđava sačuvan u Transilvaniji, no kako ih je zasigurno bile više duž cijele Ugarske.

²⁶⁴ Fügedi, *Castle and Society*, 141.

²⁶⁵ Istražni radovi su potvrdili istovremenost gradnje crkve i zvonika (Urbos, *Reformatorska crkva u Suzi, Elaborat istražnih konzervatorskih radova*; Urbos, Puncer, Papić, I., *Elaborat konzervatorskih istraživanja reformatorske crkve u Suzi - nastavak istraživanja 2014.g.*, KO Osijek).

vlastelinstva, odnosno od utvrđenog plemićkog grada te je crkva uglavnom bila jedina zidana građevina, odnosno jedino mjesto zbjega. Fügedi navodi kako se, u slučajevima kada plemić nije mogao provesti gradnju utvrde, nerijetko pribjegavalo propisivanju nameta za utvrđivanje seoske crkve.²⁶⁶ [TABLA XVII, Sl. 34-37]

U sakralnoj arhitekturi ruralnih i/ili manjih sredina istočnohrvatske ravnice od sredine 13. st. uz sjeverni zid svetišta nerijetko se nalazila sakristija, dok je zvonik bio dograđen uz zapadno pročelje. U arheološkom sloju je otkrivena sakristija uz sjeverni zid svetišta crkve u Dragotinu, Sotinu i Svetom Đurđu, dok je sakristija uz sjeverni zid svetišta u Viljevu još uvijek djelomice sačuvana. Na dvjema crkvama se sakristija moguće nalazila iza svetišta: to su crkve u Luču i Kneževim Vinogradima, koje su već bile spomenute kao mogući primjeri graditeljskog tipa *Zusammengesetzter Raum*. Naime, u oba primjera, dogradnjom novog broda ranije postojećoj crkvi, krajem 13. st. odnosno tijekom prve polovine 14. st., ranija crkva postaje svetište nove crkve, pri čemu su moguća dva rješenja. Prema prvome, brod ranije crkve preuzima funkciju kora, a staro svetište zadržava svoju funkciju; prema drugome, raniji brod preuzima funkciju svetišta, a staro svetište postaje sakristija. Obzirom da je, na oba primjera, prva srednjovjekovna crkva - kasnije svetište druge srednjovjekovne crkve - sačuvana samo u arheološkom sloju, nije moguće utvrditi funkciju tih prostora.

3.5. Oblikovanje vanjskih pročelja

Kako je većina sakralne arhitekture u ruralnim i/ili manjim sredinama istočnohrvatske ravnice do sredine 13. st. sačuvana samo u arheološkom sloju, oblikovanje pročelja može se proučavati jedino na primjeru crkve u Bapskoj, gdje se prepoznaju romanička obilježja. Crkva u Bapskoj je bila osvijetljena malim i uskim prozorima, smještenim visoko, uglavnom tik ispod krovne strehe, a nalazili su se s južne strane broda te s istočne i južne strane svetišta (istočni prozor rezultat je neuspjele rekonstrukcije iz 1977.g.). Portal je bio na južnoj i zapadnoj strani broda crkve. Sjeverni zid je bio u potpunosti zatvoren, odnosno nerazveden. Pročelja crkve bila su razvedena oblikovanjem potkrovnih vijenaca, podnožja i ugaonih lezena. Plastičnost zidnog plašta se naglašavala ornamentima tipičnim za krajeve Ugarske 13. st.: ornamenta zubaca pile, stilizirane arkade polukružnog ili lažnog šiljatog luka, frizovi dijamantnih zrnaca. Stilizirani viseći lukovi između frizova dijamantnih zrnaca oblikuju

²⁶⁶ Fügedi, *Castle and Society*, 141.

potkrovni vijenac crkve u Bapskoj (primjera radi, niz lezene, što su vjerojatno u potkrovnoj zoni formirale viseći lukovi, u cijelosti je ukrašavao svetište ivanovačke crkve u Koprivni). **[TABLA XVIII, Sl. 38 i 39]** Ugaone lezene što su se 'izdizale' iz visokih podnožja crkvi obrubljivale su brod crkve u Bapskoj (kao i brod i svetište crkve u Koprivni, zapadno pročelje crkve u Martinu, te brod i svetište prve crkve u Koški). Vladimir P. Goss dekorativne elemente u Bapskoj prepoznaje kao 'frizijski dekor', čije uzore nalazi u zemljama sjeverne Europe te koje tumači kao znak uloge kolonista (*hospitorum*) u oblikovanju rane umjetnosti istočnohrvatske ravnice.²⁶⁷

Jednostavnost arhitekture i izostanak profilacija u oblikovanju sakralnog prostora nadomješteno je plošnom dekorativnošću (viseći lukovi, lezene, ornamenti zubaca pile, dijamantnog zrna), no vjerojatno je i slikana dekoracija na vanjskim pročeljima zamjenjivala plastičnu. Primjerice, nađeni su tragovi vanjskog oslikavanja u luneti portala u Koprivni, gdje su otkriveni fragmenti zidnog oslika u fresko tehnici s prikazom dviju svetačkih glava, a vanjsko oslikavanje zabilježeno je i u Mađarskoj (oslikane vanjske špalete danas reformatorske crkve u Vámosoroszi²⁶⁸, naslikan potkrovni vijenac visećih lukova na inače golom zapadnom pročelju crkve u Buszáku²⁶⁹), ali i u Hrvatskoj - oslikan je bio južni pročelni zid kapele sv. Martina u Martinšćini s početka 14. st.²⁷⁰

Na kasnijim primjerima sakralne arhitekture, s vidljivim gotičkim obilježjima, u ruralnim i/ili manjim sredinama (kraj 13.- početak 16. st.) crkve su i dalje bile osvijetljene s južne i zapadne strane (u izostanku zapadnog zvonika), dok je poligonalno svetište omogućilo postavljanje prozora na jugoistočni, istočni i sjeveroistočni zid. Ulazi u crkvu nalazili su se na zapadnom i južnom pročelju. Pozicija južnog portala nije bila fiksna: na nekim primjerima južni portal se nalazi na istočnom dijelu zida (Luč, Koška, Donja Motičina), negdje je portal smješten otprilike na sredini zida (Ivankovo, Dragotin, Lug, Kneževi Vinogradi), a na nekim

²⁶⁷ Goss, Šepić, „A Note on Some Churches with Rectangular Sanctuary“, 31.

²⁶⁸ Kriszt György, Dobos Lajos, *Középkori templomai (Medieval churches in Hungary)*, Budapest: Magyar Távirati Iroda, 1991., 88.

²⁶⁹ Horváth Zoltán György, Gondos Béla, *Somogy, Tolna és Baranya, középkori templomai a teljesség igényével*, Budapest: Romanika Kiadó, 2004., 80, 81.

²⁷⁰ Konzervatorskim istraživanjima otkriven je oslik na južnom pročelju srednjovjekovne augustinske i kasnije franjevačke crkve sv. Augustina u Velikoj.

crkvama se nalazio na zapadnom dijelu južnog zida (Novi Mikanovci).²⁷¹ Ne može se definirati o čemu je ovisila pozicija južnog portala.

Također, kroz kasno 13. i rano 14. st. još je prisutna dekoracija potkrovnog vijenca i prozorskih špaleta ornamentima zubaca pile ili dijamantnog zrna (Luč i Kneževi Vinogradi - II. srednjovjekovni sloj), no na kasnijim primjerima u cijelosti se napušta raščlamba zidnog plašta visećim lukovima, ugaonim lezenama i dekorativnim potkrovnim vijencima, a reprezentativnost pročelja postiže se izmjenom stupnjevanih potpornjaka te, posebice, klesanim profiliranim portalima i profiliranim prozorskim špaletama. [TABLA XVIII, Sl. 40 i 41]

3.6. Portali

Nema cjelovito sačuvanih primjera portala župnih crkvi ruralnih i manjih sredina istočne Slavonije iz vremena do sredine 13. st. Na južnom pročelju crkve u Bapskoj otkriveni su tragovi zazidanog otvora portala: portal je u cijelosti uklonjen, a tragovi zazida daju pretpostaviti da je kompoziciju portala činio pravokutni svijetli otvor iznad kojeg je izveden istak u formi izduženog zabata. Portal je bio izveden u opeci.

Na kasnijim primjerima (kraj 13.- rano 16. st.) nastavlja se praksa smještanja portala na zapadnom i na južnom pročelju.²⁷² Kao i na ranijim primjerima, portali uglavnom nisu sačuvani, već je istraživanjima tek utvrđena njihova pozicija ili je istraživanjima otkriven fragment portala - takav je slučaj u Luču (zapadni i južni portal), Kneževim Vinogradima i Lugu (južni portal), Ivankovu (južni portal), Dragotinu (južni portal), Novim Mikanovcima (južni portal), Svetom Đurđu (zapadni portal) i Šljivoševcima (južni portal). Zapadni srednjovjekovni portali nisu sačuvani uslijed novovjekovnih dogradnji zapadnih zvonika (Sveti Đurađ, Šljivoševci, Ivankovo).

²⁷¹ Vukićević-Samaržija navodi kako praksu postavljanja bočnih portala župne crkve preuzimaju od samostanskih, te nastavlja: „U Slavoniji se često nalazi nešto neobičnije postavljanje portala, potpuno izuzetno za sjeverozapadnu Hrvatsku, bilo na sjevernu (Požega) ili južnu (Crkvari, Ružica) pobočnu stranu broda, no ne više u sredinu, već pomaknut iz središnje osi više prema zapadnoj strani.“ (Vukićević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 52.)

²⁷² Vukićević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 52.

Sačuvani su sjedeći portali: zapadni portal u Bapskoj, zapadni portal u Lugu, zapadni portal u Kneževim Vinogradima, zapadni portal u Dragotinu, portal sakristije u Viljevu, portal sakristije u Novim Mikanovcima, te fragmenti južnog portala u Dragotinu i Ivankovu.

Portale s profiliranim špaletama/bridovima nalazimo u Dragotinu, o kojemu će još biti riječi, te u Ivankovu, Viljevu, Novim Mikanovcima i Svetom Đurđu. Južni portal u Ivankovu je izmješten sa svoje izvorne pozicije te postavljen nešto zapadnije, na postojeću poziciju između dva kvadratna polustupa. Portal je zaključen polukružnim lukom, a oblikovan je s dvije štapne profilacije međusobno odvojene jednostavnim kvadratnim istacima; nije sačuvana luneta. U unutrašnjosti crkve u Viljevu portal sakristije oblikovan je tankom S-profilacijom. Pravokutni kameni portal u Novim Mikanovcima profiliran je dvjema nejednakim užljebinama, a povezuje svetište (dograđeno na prijelazu 14. u 15. st.) sa sjevernom sakristijom. Sačuvan je fragment portala u cijelosti izvedenog u profiliranoj opeci, na crkvi sv. Jurja u Svetom Đurđu: unutrašnji brid portala je činilo jako trostrano skošenje i štapna profilacija $\frac{3}{4}$ kružnice, izvedena nizanjem posebno pečenih opeka oblika kružnice, debljine oko 9 cm (znatno deblje od opeke zidova crkve).

Zapadni portali u Bapskoj i Lugu zaključeni su šiljatim lukom, a bridovi su oblikovani jednostavnim klesanim skošenjem; taj tip portala je vrlo zastupljen u arhitekturi ruralnih i/ili manjih sredina Mađarke 14. i 15. st., a Zorislav Horvat ga smatra uobičajenim tipom unutrašnjih portala srednjovjekovnih sakralnih i civilnih građevina.²⁷³

Zapadni portal u Dragotinu

Portal u Dragotinu, otkriven tijekom konzervatorskih istraživanja 2005., ljevkasti je tip portala, stepenasto uvučen u masu zida izmjenom štapnih profilacija i užljebina.²⁷⁴ **[TABLA XIX, Sl. 42 i 43]** Smatram da nije bio istaknut - zapadno pročelje je pretrpjelo obnovu početkom 20. st., a portalu je dograđen neogotički portik. Portal je izveden u kamenu. Svijetli otvor portala uokviren je s dvije polukružne štapne profilacije što kontinuiraju i u zonu lunete, koja nedostaje. Štapne profilacije s pravokutnim bočnim zaliscima između dva polukružna žlijeba oblikuju jedinstvenu S-profilaciju, no one su, poput onih na portalu u Koški, nejednake geometrije.²⁷⁵ Jedinstvena kapitelna zona 'nosi' jednake profilacije luka lunete. Kapitelna zona

²⁷³ Horvat, Z., *Strukture gotičke arhitekture*, 35-39.

²⁷⁴ Drago Miletić i Marina Valjato-Fabris portal kapele sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu opisuju kao ljevkasti tip romaničkog portala (Miletić, Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 22.).

²⁷⁵ Unutrašnja užljebina ima radijus od 3.6 cm, rubne točke njezine konkave spajaju se pod kutom od 55° te sam žljeb ne iznosi više od 1/7 kružnice. Radijus drugog žljeba je 4 cm, rubne točke se spajaju pod kutom od 135° te

klesana je iz jednog kamenog bloka, a stilizirani kapiteli prate štapnu profilaciju donje zone portala: vidljiva su dva kapitela (sukladno dvjema štapnim profilacijama), te pola trećeg kapitela na vanjskom rubu portala (otklesana je završna vanjska profilacija). Abak kapitela, oblikovan jednostavnom štapnom profilacijom, radi oštećenosti se tek nazire na sjevernoj strani. U plitkom reljefu su na kapitelima izvedeni stilizirani vegetabilni i antropomorfni motivi koji prelaze obrise pojedinačnih kapitela te se nastavljaju i u užljebine između kapitela. Sjeverna i južna strana kapitelne zone nisu jednako oblikovane: na južnoj strani klesani su jednostavni prikazi lišća (motivi združenog/udvojenog lišća ili lišća povezanog viticom), a na sjevernoj strani kapitelne zone sačuvani su motivi palmete; na oba dovratnika izveden je motiv stiliziranog ljudskog lika, uz koji je, na sjevernoj strani, izveden motiv radijalno išarane kružnice (Sunce ili kotač?, stilizirana rozeta?). Pretpostavljeni prikaz ljudskog lika na sjevernoj strani portala pokazuje veća oštećenja od ljudskog prikaza na južnoj strani. Na mjestu gdje bi trebao biti vidljiv torzo, kamen je oštećen, te se razabire tek glava i široko rašireni prsti njegovih ruku. Ako se pretpostavka o prikazu ljudskog lika uzme kao vjerojatna, tada je moguće da prikazanome liku odgovara motiv oranta, a nespretnost klesara je razlog što su orantu ruke širom raširene, a ne dignute u zrak. Usporedbe radi, među rudinskim Glavama može se naći prikaz oranta sa širom rastvorenim prstima ruku.

Shematizirani prikazi klasičnih motiva tumačeni su kao romanički element u srednjovjekovnoj plastici.²⁷⁶ Također, nejednakost u oblikovanju suprotnih strana portala prepoznata je kao česta pojava romaničke skulpture - primjetno još na medvedgradskom portalu te portalu crkve u mjestu Špitalič u Sloveniji - jer takva nejednakost nije bila smatrana greškom.²⁷⁷ Shematizirani prikaz ljudskog lika, gdje geometrija ornamenta djelomice poništava ljudsku fizionomiju te je dekoracija samo ornamentalna aluzija na prikaz čovjeka, prisutan je mađarskim primjerima prve polovine 13. st.²⁷⁸ Jedinstvena kapitelna zona, kakva je u Dragotinu, vidljiva je i na zapadnom portalu crkve u mađarskom mjestu Pápóc²⁷⁹, gdje se

žljeb iznosi nešto više od 1/3 kružnice. Naposljetku, radijus vanjske užljebine iznosi 5.1 cm, rubne točke se spajaju pod kutom od 65° te žljeb zauzima nešto više od 1/5 kružnice.

²⁷⁶ Na ulomku iz Vinice, kojeg Dijana Vukičević-Samaržija spominje kao jedini sačuvani dokaz romaničkog graditeljstva u Zagorju, također je prikazan motiv palmete, no klesarska kvaliteta je na puno većem nivou. (Vukičević-Samaržija, *Gotičke crkve Hrvatskog Zagorja*, 15.)

²⁷⁷ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš, Some Stylistic Considerations“, 299.

²⁷⁸ Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, 294; sl. 61; kat. br. 16. ntu.

²⁷⁹ Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, 363., sl. 353. Dok kapiteli portala u Pápócu, iako tvore jedinstvenu kapitelnu cjelinu, oblikom prate arhitekturu samog portala te se naoko polukružni kapitel nastavlja na torus, a pravokutni oblici kapitelne zone odgovaraju pravokutnim usjecima između torusa, kapitelna zona dragotinskog

izmjenjuju motivi oštro i rudimentarno klesanih palmeta, kao i na drugim mađarskim primjerima: zapadni portal crkve u Karcsi, zapadni portal crkve u mjestu Beny, južni portal crkve u Gyulafehérváru, južni portal crkve u mjestu Ócsa („...a complex and baffling building, where „Romanesque“ and „Gothic“ elements intertwine in very unusual ways...”²⁸⁰), južni portal u Jánoshidi, zatim zapadni i južni portal crkve u mjestu Lébény, te portali samostanskog kompleksa u Pannonhalmi. Gotovo jednaka izmjena S-profilacija, kakva je na dragotinskom portalu, vidljiva je i na portalu crkve sv. Marije Magdalene u mjestu Danišovce (Spiš), tumačene kao spomenik prijelaznog stila i datirane u vrijeme prijelaza 13. u 14. st.²⁸¹ Primjeri jedinstvene kapitелne zone brojni su i na hrvatskom tlu: možda je najistaknutiji portal medvedgradske kapele, datiran 1230.-1240.g.²⁸² Primjere srodne kompozicije portala iz vremena prijelaza 13. u 14. st. nalazimo u blizini dragotinske crkve: kapela sv. Mihovila u Ratkovici, zapadni portal na crkvi sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu, mogući (danas uklonjeni) portal sakristije franjevačke crkve u Požegi.²⁸³

Dragotinski portal rad je nevještog klesara, koji karakteristične stilske elemente spaja u jedinstvenu cjelinu: dvije različite S-profilacije nose jedinstvenu kapitелnu zonu (prema Zorislavu Horvatu, znak rane gotike) no kapitелna zona nejednako je ukrašena stiliziranim vegetabilnim i antropomorfnim ornamentima, što se tumači kao odlika romaničke skulpture. Poput dragotinske crkve, na kojoj je tradicija arhitekture 13. st. s romaničkim obilježjima tek neznatno 'načeta' prodorom novih, gotičkih formi, i dragotinski portal amalgam je tradicije ranog 13. st., novih strujanja druge polovice 13. st. te nevješte ruke provincijskog majstora.

portala gotovo je plošna, bez odgovarajućih izmjena u tlocrtu odnosno obliku same kapitелne zone te raspored dekorativnih motiva ne prati arhitekturu samog portala.

²⁸⁰ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš, Some Stylistic Considerations“, 299.

²⁸¹ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 156.

²⁸² Goss, *Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800 - 1200.*, 214, sl. 198.

²⁸³ Navedeni se portali razlikuju u odnosima torusa i žljebova: dok su na dragotinskom portalu radijusi torusa jednaki, a radijusi žljebova se povećavaju prema vanjskim bridovima portala, torusi portala u Ratkovici i Brodskom Drenovcu, smještenih oko jednog polukružnog žljeba, nejednakih su radijusa. Sličnost s dragotinskim portalom pokazuje i ulomak profilacije portala, iskopan pred franjevačkim samostanom u Požegi: Z. Horvat je njegov nastanak svrstao na početak 14. st., odnosno nakon požara samostana 1305.g. (Zorislav Horvat, *Katalog gotičkih profilacija*, 132-133)

Zapadni portali u Lugu i Bapskoj

Na crkvama u Lugu i Bapskoj nalazi se jednostavan tip portala šiljatog lučnog nadvoja te bridova oblikovanih jednom skošenom profilacijom. [TABLA XX, Sl. 44 i 45] Jedan kameni ulomak upućuje da je takav vjerojatno bio i južni portal crkve u Dragotinu.

Zapadni portal u Kneževim Vinogradima

Zapadni portal crkve u Kneževim Vinogradima smješten je na zapadnom zidu zvonika (dograđenom u III. srednjovjekovnom graditeljskom sloju), oblika je izduženog kvadrata. Portal nema lunetu te gornju zonu portala (iznad nadvratnika) čine dva pravokutna polja. [TABLA XX, Sl. 46] U razini prvog kvadratnog polja cijelom dužinom zapadnog zida izveden je vijenac sa skošenjem - okapnica - nakon kojeg se zid stanjuje u katnim etažama zvonika (u odnosu na zid ispod vijenca) te gornja zona portala time dobiva i plastični volumen. Vidljiva je sličnost s portalom u Martinu.

Unutrašnji portali u Viljevu i Novim Mikanovcima

Unutrašnji portali u Viljevu i Novim Mikanovcima izvedeni su na sjevernom zidu svetišta, a povezuju prostor svetišta s prostorom sakristije. [TABLA XXI, Sl. 47 i 48] Oba su pravokutna oblika, profilirana izmjenom štapne profilacije i užljebina. Portal u Novim Mikanovcima je vrlo oštećen, cijela zapadna strana mu je obijena, no na istočnoj strani se prepoznaje duboka užljebina između dvaju štapnih profilacija. Mikanovački portal je izveden u sklopu dogradnje svetišta s izduženim prozorima s mrežištima. Portal u Viljevu u cijelosti je oblikovan kontinuiranom tankom S profilacijom.

3.7. Prozori

Na svim crkvama u ruralnim i manjim sredinama istočnohrvatske ravnice prozori su bili smješteni na južnom zidu broda te istočnom i, ponekad, južnom zidu svetišta. Vjerojatno je prozor bio izveden i na zapadnom pročelju, iznad portala, pogotovo jer uz zapadno pročelje nije stajao zvonik, no uslijed kasnijih graditeljskih mijena tu pretpostavku nije moguće potvrditi.²⁸⁴

²⁸⁴ Kamena rozeta iznad zapadnog portala u Koški možda je određena reminiscencija na učestalost prozora na zapadnom pročelju kod crkvi 13.st.

Na primjeru crkve iz ranog 13. st., crkvi Blažene Djevice Marije u Bapskoj, prozori su bili smješteni visoko, tik ispod krovne strehe, bili su uski i mali, s duboko skošenim špaletama i polukružnim lučnim zaključcima. [TABLA XXI, Sl. 49] U izostanku profilacija, dekorativnost špaleta se postizala raznolikim slaganjem opeke ili kamena, različitim od onog zidnog veza; dekorativnost se postizala i ornamentalnim naglašavanjem bridova špaleta, pri čemu je učestao je ornament zubaca pile. Primjerice, špalete prozora prve crkve u Bapskoj oblikovani su slaganjem opeke 'na kant', bridovi prozorskih špaleta ranije crkve u Kneževim Vinogradima (II. srednjovjekovni sloj) naglašeni su ornamentom zubaca pile, špalete martinske crkve naglašeni su ugaonim klesancima. [TABLA XXI, Sl. 50 i TABLA XXII, Sl. 51 i 52] Utor za staklo bio je izveden od posebno pečenih komada tanke opeke ili klesanog kamena.

Dekorirani prozorski otvori i portali funkcionalni su i dekorativni element rastvorbe pročelja i na kasnijim primjerima (kraj 13.-rano 16. st.) crkvene gradnje unutar skupine te se prozorima i portalima uvijek pridavala posebna pažnja kao nositeljima formalnog oblikovanja crkvi. U pravilu, prozori su i na crkvama s gotičkim obilježjima bili smješteni na južnom zidu broda crkve te unutar zidova poligonalnog zaključka svetišta. U slučaju izostanka zapadnog zvonika, moguće je u središnjoj osi zapadnog pročelja bio izveden prozor²⁸⁵ - primjerice, na zapadnom pročelju crkve u Koški je, nakon dogradnje broda, ugrađena omanja kamena rozeta.

Crkve iz vremena druge polovice 13. st. zadržavaju raniju tipologiju malih i uskih prozora, izrazito skošenih špaleta, nerijetko dekorativno obrađenih različitim slaganjem opeke, a utjecaj novih, gotičkih strujanja vidljiv je u uporabi zašiljenog luka i stiliziranog trolista (Luč, II. srednjovjekovni graditeljski sloj). [TABLA XXII, Sl. 53 i 54] Na primjerima crkvene arhitekture 14.-16. st. vidljivo je zadržavanje starog smještaja prozora, no prozori dobivaju drugačiji oblik: maksimalno se izdužuju, smanjuje se kosina špaleta te se proširuje svijetli otvor prozora, a umjesto profiliranih špaleta i mrežišta, oblikovanje svijetlog otvora se postiže izvođenjem tankog opečnog okvira, jednostavnog kvadratnog presjeka (Viljevo, Šljivoševci, Ivankovo, Kneževi Vinogradi). [TABLA XXIII, Sl. 55 i 56, TABLA XXIV, Sl. 57, 58]

Rijetki su primjeri postojanja kamenog mrežišta unutar lučnog zaključka prozora. Premda nije sačuvano niti jedno mrežište, utvrđeno je postojanje mrežišta u prozorima crkvi u

²⁸⁵ Tijekom novovjekovnih obnova srednjovjekovnih građevina crkvama bez zvonika u pravilu je dograđen zvonik uz zapadno pročelje, čime su zapadna pročelja izmijenjena.

Novim Mikanovcima (III. srednjovjekovni graditeljski sloj), Nijemcima i Donjoj Motičini. [TABLA XXIV, Sl. 59 i 60, TABLA XXV, Sl. 61] Mrežišta su bila izvedena u formi trolista (*Kleeblattbogen*). Monofore crkve u Nijemcima su u cijelosti izvedene od ulomaka profiliranog kamena - sačuvana je jedino profilacija doprozornika na istočnom zidu svetišta, koju čini skošenje te jednostavna užljebina.²⁸⁶ Prozorske niše svetišta mikanovačke crkve izvedene su kamenim klesancima koji oblikuju jednostavno skošenje. Prozore svetišta mikanovačke crkve i crkve u Nijemcima moguće je datirati u 15. st.²⁸⁷ U Donjoj Motičini utvrđeni su tragovi uklonjenog mrežišta na zapadnom prozoru južnog zida, odnosno na prozoru empore.²⁸⁸

U oblikovanju prozora jednako su zastupljeni polukružni i šiljati luk, što je već primijetila Diana Vukičević-Samaržija, navodeći kako polukružni osnovni oblik prozorske niše srećemo u Slavoniji od romanike do u 15. st., te kao kasne primjere uporabe polukruga u oblikovanju prozorske niše nabraja crkvu u Cerni, Ratkovici i Brodskom Drenovcu; autorica navodi kako se prozor s polukružnom nišom, romaničke tradicije, provlači kroz cijelo razdoblje gotike.²⁸⁹ Izdužene polukružne prozore nalazimo još na crkvi u Kneževim Vinogradima (III. srednjovjekovni graditeljski sloj), a prozori crkve u Ivankovu su polukružnog, no blago zašiljenog luka. Oba tipa prozora oblikovana su jednostavnim skošenjima s utorima za staklo pravokutne profilacije. Na nekim crkvama sačuvane su samo prozorske niše, dok su špalete naknadno proširene i izgubljen je svaki trag srednjovjekovnog oblikovanja: takvi su, primjerice, prozori svetišta crkve u Kneževim Vinogradima.

Polukružni luk ne može se uzeti u obzir pri određivanju vremena nastanka crkvi u ruralnim i manjim sredinama donjeg međuriječja.

3.8. Potpornjaci

Potpornjaci se u sakralnoj arhitekturi istočnohrvatske ravnice pojavljuju usporedo s poligonalnim svetištem, odnosno u kasnom 13. st.: oni prate križno-rebrasti svod odnosno njihova pozicija prati raspored svodnih traveja/svodnih jarmova. Potpornjaci su bili radijalno

²⁸⁶ Stepinac, *Nijemci, župna crkva sv. Katarine, Projekt sanacije, obnove, uređenja i prezentacije crkve*, 3.

²⁸⁷ Svetište crkve sv. Bartola u Mikanovcima dograđeno je vjerojatno neposredno nakon što je posjed Horvati prešao u ruke obitelji Gorjanskih na prijelazu 14. u 15. st. te predstavlja politički čin.

²⁸⁸ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 43.

²⁸⁹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 45.

postavljeni na uglove poligona svetišta, rjeđe su bili okomito smješteni u odnosu na brod crkve te su, u pravilu, radijalno bili pozicionirani na uglove zapadnog pročelja, kao i na uglove zapadnog zvonika. Na nekim primjerima su izvedeni potpornjaci duž cijele crkve, premda nema tragova svodjenja u svetištu (Donja Motičina, Sveti Đurađ), no oni su rezultat obnove crkve u osmanskome periodu, kada je uloga potpornjaka broda crkve bila i ojačanje zidova, bez obzira na nepostojanje svoda.²⁹⁰

U pravilu, potpornjaci su bili dvodijelni s nakošenim, uglavnom kamenim, pločama s okapnicama. Takvi su potpornjaci u: Kneževim Vinogradima²⁹¹, Šljivoševcima, Koški, Novim Mikanovcima, Bapskoj²⁹², Ivankovu, Nijemcima, Dragotinu, Lugu, Suzi. Na danas reformatorskoj crkvi Luču potpornjaci su trodijelni. Crkvi u Bapskoj su tijekom stoljeća dodavani potpornjaci: zasigurno su višedijelni potpornjaci zidani istovremeno sa zapadnom dogradnjom; potpornjaci zvonika su dvodijelni, a vjerojatno su nakon umetanja baroknih svodova (češke kape) dograđeni na svetište i istočni dio broda trokutasti potpornjaci.

3.9. Oblikovanje unutrašnjosti

Unutrašnjost srednjovjekovnih slavonskih crkvi u ruralnim i manjim sredinama bila je definirana prostorom svetišta na istoku te, uglavnom, velikaškom emporom na zapadu. Na osnovu srodnih primjera u Sloveniji i Mađarskoj, pretpostavlja se kako su na crkvama do sredine 13. st. polukružna svetišta bila nadsvođena polukalotom²⁹³, no nije sačuvan niti jedan takav svod - današnje polukalote mahom su graditeljske intervencije iz 18. ili 19. st. Fragmenti zidnog oslika u fresko tehnici, otkriveni tijekom konzervatorskih istraživanja u posljednjih dvadesetak godina, svjedoče kako su svetišta nerijetko bila oslikana, premda to nije bilo pravilo - primjerice, istraživanja crkve u Koški pokazala su kako prva crkva nije bila ožbukana, već samo obijeljena, a tek nakon izvedbe zapadne dogradnje crkva je ožbukana, a

²⁹⁰ Izvedba potpornjaka bez njihova opravdanja u izvedbi svoda detaljnije je opisana u poglavlju *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*.

²⁹¹ Potpornjaci na danas reformatorskoj crkvi u Kneževim Vinogradima utvrđeni su tijekom konzervatorskih istraživanja te su u cijelosti rekonstruirani tijekom posljednje obnove crkve, 2014.g.

²⁹² Gotovo svi potpornjaci crkve u Bapskoj su uklonjeni tijekom obnove iz 1970-ih godina, a tijekom posljednje obnove (još u tijeku) rekonstruirani su potpornjaci zapadnog dijela broda, ali kao dvodijelni.

²⁹³ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 194-277; Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 59, 60, 80, 81, 164, 165; Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, 16, 17, 85, 100, 101, 127.

svetište i oslikano.²⁹⁴ Fragmenti figuralnog oslika nađeni su i u brodu bapske crkve, tijekom konzervatorskih istraživanja 2006.g., koji koloritom odgovaraju fragmentima u svetištu te se može pretpostaviti kako je cijela crkva bila oslikana.²⁹⁵ Na osnovi fragmenta oslika u svetištu crkve u Bapskoj, Rosana Ratkovčić iznosi pretpostavku kako je u Bapskoj bio naslikan ikonografski program koji je sadržavao prikaz apostola na polukružnom zidu i prikaz *Maiestas Domini* u polukaloti.²⁹⁶

U prostoru svetišta u pravilu su se izvodile kustodija i sedilija, no uslijed brojnih oštećenja (primjerice, niše u Bapskoj i Koprivni su više puta pregrađene) gotovo je nemoguće odrediti neke osnovne karakteristike, izuzev primjene polukružnog luka u primjerima sakralne arhitekture oko 1200.g. (sedilija i kustodija u Koški). Dvije niše crkve u Martinu imaju zaključak u obliku trolista, no upitna je njihova izvornost. U pravilu, sedilija je bila izvedena na južnoj, a kustodija na sjevernoj strani svetišta. Unutrašnjost broda crkve u Koprivni bila je razvedena zidnim nišama - sedilijama, koje su služile kao sjedeća mjesta: po jedna niša je utvrđena u zapadnom, južnom i sjevernom zidu.²⁹⁷ Slične primjere sedilija unutar broda nalazimo u Sloveniji i Mađarskoj.²⁹⁸

Na kasnijim primjerima crkvene arhitekture, nakon sredine 13. st., jednaka je organizacija prostora - svetište na istoku, velikaška empora na zapadu - a razlike u odnosu na raniju arhitekturu vidljive su u izvedbi križno-rebrastog ili radijalnog svoda te uporabi šiljatog luka, koji se koristi na jednak način kao i raniji polukružni - 'novost' je formalnog karaktera. [TABLA XXV, Sl. 62] Odnosno, šiljati luk se ne koristi za rastvaranje zidne mase, za ostvarivanje vertikalnosti građevine, već je on prihvaćen kao dio arhitekture prvenstveno dekorativnog karaktera.²⁹⁹ Rijetki su primjeri sačuvanog trijumfalnog luka u arhitekturi manjih i/ili ruralnih sredina 14.-16. st.: izuzev crkve u Šljivoševcima i Dragotinu, svi drugi trijumfalni lukovi su izmijenjeni, proširen im je otvor, dok su u potpunosti nestali tragovi

²⁹⁴ Valenčić, Papić, T., „Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški“, 51, 52.

²⁹⁵ Miroslav Usenik, *Konzervatorsko-restauratorska studija, Crkva sv. Marije u Bapskoj*.

²⁹⁶ Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, 124, 125.

²⁹⁷ Južni i zapadni zid crkve su naknadno izmijenjeni te je moguće da je broj sedilija izvorno bio i veći.

²⁹⁸ Niše - sedilije - izvedene su duž zidova broda romaničke crkve u slovenskim Domanjševcima, u rotundi u Selu te u lađi romaničke crkve u Turnišću. Sedilije se nalaze i unutar broda crkvi u mađarskim mjestima Egregy, Örszentpéter te Zalamindszent (Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 202-203).

²⁹⁹ O tome piše i Diana Vukičević-Samaržija: „Sakralna gotička arhitektura Slavonije nema nijednog spomenika koji bi ostvario težnju dijafanoj strukturi zida i sveo zidnu plohu na okvire otvora koji ujedno nose težinu svoda i tektonsku strukturu objekta. Stoga su sve slavonske crkve jasno određenih volumena, definirane zidovima, a minimalno rastvorene prozorima.“ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 38.

oblikovanja luka i, eventualno, kapitelne zone. U tom razdoblju trijumfalni lukovi završavaju šiljatim lučnim zaključkom, a vjerojatno su u cijelosti ili fragmentarno bili oslikani.

Tijekom 15. st. učestao je tip dvoranske crkve, koja u pravilu nema istaknuti trijumfalni luk. No, na slavonskim dvoranskim crkvama koje su nastale dogradnjom svetišta u 15. st. (Kneževi Vinogradi, Novi Mikanovci) trijumfalni luk je i dalje morao zadržati funkciju odvajanja broda od svetišta crkve jer je svetište, za razliku od broda, bilo svođeno. I u dvoranskim crkvama utvrđeno je postojanje velikaške empore.

3.10. Svodne konstrukcije

Pretpostavlja se kako su najranija polukružna svetišta (Đakovački Selci, Bapska, sv. Ilija na Meraji) bila nadsvođena polukalotom, no nije sačuvan niti jedan takav svod. Nemamo nikakvih podataka ni o svođenju najranijih četvrtastih svetišta župnih crkvi s ruralnih područja istočnohrvatske ranice (Luč i Kneževi Vinogradi, I srednjovjekovni sloj). Najranije sačuvano svođeno ravno zaključeno svetište je ono ivanovačke crkve u Koški, iz 13. st. (moguće je ravno zaključeno bilo i svetište osječke crkve, datirane u 13. st., no ono je također sačuvano u arheološkom sloju).

Na kasnijim crkvama (kraj 13. st.- rano 16. st.) zadržava se tradicija izvođenja svodova samo u svetištu, dok je brod crkve u pravilu prekriven stropom.³⁰⁰ Uz koškansku crkvu, sačuvana su samo dva srednjovjekovna svoda - to su križno-rebrasti svodovi u svetištu crkve u Dragotinu i Šljivoševcima.³⁰¹ [TABLA XXV, Sl. 63 i 64] Oba su izvedena nevješto te se unatoč rebrima doimaju teškima i nezgrapnima. Rebra dragotinske i šljivoševačke crkve bila su oslonjena na konzole.

Dragotinsko rebro oblikovano je kruškolikom profilacijom s bočnim zaliscima, a datirano je u vrijeme oko 1300.g.³⁰² Svod svetišta crkve u Šljivoševcima čini šest dubokih

³⁰⁰ U pravilu nemamo podatke jesu li stropovi nad brodom crkve bili izvedeni kao otvoreno krovište, kao drveni tabulat ili je strop bio zatvoren štukaturom od trske. Također, nemamo podatke jesu li drveni stropovi bili kasetirani i oslikani, što je često rješenje gotičkih seoskih crkvi.

³⁰¹ Dragotinski svod je zapravo rezultat Vancaševe obnove crkve, kojom prilikom je ponovljen tip rebrastog radijalnog svoda, i pritom su iskorišteni originalni ulomci kamenih rebara i konzola, dok su svodna jedra izvedena u betonu, a nedostajući dijelovi rebara su rekonstruirani u armiranom betonu.

³⁰² Zorislav Horvat, „Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, Peristil vol. 20, No. 1 (1977.), 6,7.

jedara i šest rebara jednostavnog kvadratnog presjeka, bez profilacija - svod u tolikoj mjeri odstupa od uobičajenih gotičkih svodova da su raniji autori svod interpretirali kao naknadnu interpolaciju, izvedenu 1822.g.³⁰³ No, istražni radovi su pokazali kako je svod istovremen s crkvom, a njegovu krajnju jednostavnost moguće je objasniti provincijskim radom, ali i kasnim nastankom crkve, na prijelazu 15. u 16. st., kada dolazi do simplifikacije profila uslijed prodora novih utjecaja iz Mađarske.

Na nekim crkvama su nađeni tragovi svođenja u svetištu koji upućuju na radijalan rebrasti svod (Kneževi Vinogradi, Ivankovo, Novi Mikanovci, Vinkovci) ili saćasti svod (Sotin), no nisu sačuvani ulomci svođenja te se o karakteristikama svoda ne može ništa zaključiti. **[TABLA XXVI, Sl. 65]** Moguće je pretpostaviti da su u cijelosti bili izvedeni u opeci (izuzev svoda u Novim Mikanovcima) jer nema tragova otklesanih klesanaca. Također, može se pretpostaviti kako su rebra većinom bila oslonjena o konzole (osim Dragotina i Šljivoševaca, i ulomci svoda crkve u Novim Mikanovima govore kako su rebra bila oslonjena o konzole). Diana Vukičević-Samaržija ističe kako župne crkve prihvaćaju rješenja samostanskih crkvi u kojima se službe svoda opiru o konzole, jer se ostvaruje slobodna donja zona zida koja služi za smještaj korskih klupa.³⁰⁴

Sakristije su također nerijetko bile svođene, no jednostavnijim tipovima svođenja. Primjerice sakristija u Svetom Đurđu je bila svođena bačvastim svodom, a sakristija u Dragotinu križnim svodom.

3.11. Zapadne ili velikaške empore

Velikaške empore definirale su zapadni kraj najranijih crkvi istočnohrvatske ravnice: postojanje empore ustanovljeno je u prvoj crkvi sv. Ilije u Vinkovcima, u crkvi sv. Martina u Đakovačkim Selcima te u crkvi u Bapskoj. Empore su bile sastavni dio i križarskih crkvi istočnohrvatske ravnice, u Koprivni, Koški, Bapskoj i Novim Mikanovcima. Istražnim radovima utvrđene su empore i na brojnim primjerima kasnijih župnih crkvi unutar skupine: u Kneževim Vinogradima, Luču, Šljivoševcima, Svetom Đurđu, Donjoj Motičini, Suzi. Niti jedna empora nije sačuvana - jedini ostatak srednjovjekovnih empori na ovim prostorima je stubište za emporu, sačuvano uz sjeverni zid crkve u Koprivni. Stubište je izuzetno usko i

³⁰³ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 148.

³⁰⁴ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 65.

nadsvođeno stepenasto slaganim kratkim travejima bačvastog segmentnog svoda.³⁰⁵ [TABLA XXVI, Sl. 66]

Emporu u Koprivni nosila su dva zidana stupca i bačvasti svod što se upirao u kvadratne stupce i zapadni zid.³⁰⁶ Empora crkve u Koški počivala je na križnim svodovima i prostirala se gotovo cijelom dužinom broda crkve te je iznesena pretpostavka o dvojnog tipu prve koškanske crkve.³⁰⁷ Empore u Bapskoj i Novim Mikanovcima posvjedočene su istražnim radovima, no ne može se reći ništa više o njima.³⁰⁸

Prema Marijanu Zadnikaru, tip jednobrodne crkve sa zapadnom emporom čest je u zemljama istočne srednje Europe, posebice u Poljskoj, Češkoj, Moravskoj i Slovačkoj pa se otud širi na prostor zapadne Ugarske. Analizirajući velikašku emporu, Zadnikar se oslanja na istraživanja Tomaszewskog, koji se tom problemu posebno posvetio u Poljskoj.³⁰⁹ Tomaszewski je ustanovio da se na rubu europskog latinskoga svijeta, tj. u Češkoj, Mađarskoj i Poljskoj, koje su kao 'nove' srednjovjekovne države primanjem kršćanstva primile i zapadnu kulturu, kao najčešći oblik romaničke arhitekture pojavljuje jednobrodna crkva s uzidanom zapadnom emporom. Nastajale su većinom od polovine 11., kroz 12. te do druge polovice 13. st. Zadnikar nastavlja kako su istraživači objašnjavali zapadne empore kao raskošne lože za zemaljskog gospodara, pa je otud i nastala češka teorija o 'velikaškim crkvama' odnosno poljska teorija o 'dvorskim crkvama'. Intuitivno se stoga pretpostavljalo da je u blizini crkve morao stajati i dvor, s kojim je empora crkve bila povezana uz pomoć pokretnog mosta, što se trebalo arheološki i dokazati. Tomaszewski je na području srednjovjekovne Ugarske, Poljske i Češke pronašao oko 250 primjera crkvi sa zapadnim emporama. Pri tom je ustanovio da su u Poljskoj zapadne empore u 12. st. bile opća sastavnica crkvene gradnje, sve od stolnih i samostanskih crkvi pa do jednobrodnih crkvi, u blizini gradskih i drugih upravnih središta,

³⁰⁵ Jednako je izvedeno i svođeno stubište za emporu uz sjeverni zid crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Moroviću.

³⁰⁶ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni“, 239, 240, bilj. 29, 30.

³⁰⁷ Valenčić, Papić, T., „Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški“, 46, 47.

³⁰⁸ Empora u Novim Mikanovcima uklonjena je prilikom dogradnje zapadnog dijela crkve, no njezino postojanje je posvjedočeno temeljnom stopom njezina stupa (Ivanušec, Samaržija, Pešut, Zahirović, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Romaničko-gotička crkva sv. Bartola, Novi Mikanovci*). Empora u Bapskoj potvrđena je utorom za grednik te prozorom na južnom zidu - sukladno konzervatorskim istraživanjima, empora u Bapskoj je interpolirana u kasnijem srednjovjekovnom sloju.

³⁰⁹ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 204-206.; Andrzej Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław: Polska akademia nauk, Studia z historii sztuki XIX, 1974.

kao i na udaljenim posjedima gdje je stolovalo niže plemstvo. U Češkoj i Moravskoj tip je čest od polovice 12. st. do druge polovine 13. st. Nema neposrednih dokaza koji povezuju plemstvo s postojanjem empora, pogotovo stoga što se takve crkve nalaze i na visokim mjestima u blizini groblja, kao u Domanjševcima, gdje je bilo moguće pod zvonikom urediti kosturnicu/kriptu.³¹⁰

U 12. st. raširile su se jednobrodne crkve sa zapadnom emporom i na prostor Ugarske, tako da u 13. st. gotovo da nije bilo seoske crkve bez nje.³¹¹ Empora može biti izvedena na nekoliko načina: čest je tip tribine na zapadnom zidu, no empora može biti samo prostor u zvoniku pred zapadnim pročeljem, čiji je kat povezan s crkvenim prostorom, a može uključivati i tribinu i prostor zvonika itd.³¹²

Tomaszewski smatra da su zemlje na istočnom rubu latinske ili zapadne europske kulture preuzele tip empure od zapadnoeuropskih zemalja. Pri tome se, smatra Tomaszewski, nikako nije išlo za redukcijom trobrodnih osnova, kod kojih su se zapadne empure kao *westwerce* pojavljivale već u karolinškom obliku, već se išlo za obogaćivanjem jednostavnih jednobrodnih crkvi novom arhitektonskom strukturom koju je diktirala različitost njihovih (crkvenih) funkcija. U njemačkom carstvu taj se prijenos dogodio u prvoj polovici 11. st. i novi oblici su zavladali seoskom arhitekturom do 13. st. Primjera radi, velikaške empure (*Herrschaftsemporen*) javljaju se u dvorskim kapelama Bavarske, gdje su direktno povezane sa stambenim prostorijama. Kako nije mogao dokazati, Tomaszewski je tek iznio hipotezu da je zapadna empora kao nekakva tribina s koje je zemljišni gospodar prisustvovao obredu u crkvi ili, pak njegova zasebna kapela. Mencl i Entz su iznijeli mišljenje da je na empori stajao zaseban oltar gdje je vršeno bogoslužje za feudalca.³¹³

Pomfiová također navodi kako se zapadne empure u Ugarskoj javljaju u 12. st.: one odražavaju određeno 'rodno/plemičko samopouzdanje' odnosno način na koji plemstvo parira monumentalnim spomenicima koji nastaju kao kraljevske donacije; crkve s emporom nerijetko su 'feudalne' crkve, a empure su društveno determinirani prostor unutar crkve.³¹⁴

U riječnicima arhitekture emporom se naziva tribina iznad bočnih brodova bazilike. No, ono što razlikuje zapadnu ili velikašku emporu od bočnih galerija je njezina funkcija koja

³¹⁰ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 205.

³¹¹ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 205.

³¹² Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 205.

³¹³ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 205. (V. Mencl, „Panské tribuny v naši románské architektuře“, *Umění* XIII (1965.): 29-62; G. Entz, „Westemporen in der ungarischen Romanik“, *Acta historiae artium* VI (1959.): 1-19)

³¹⁴ Pomfiová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 97-98.

pokazuje srodnosti s ulogom *westwerka*. Zaključci o poziciji i funkciji velikaške empore podudaraju se sa spoznajama o zapadnom masivu ili *westwerku*, čije nazivlje, funkciju, porijeklo i tipologiju su, na našem području, definirali, među ostalima, Vladimir P. Goss i Miljenko Jurković.³¹⁵ Na tragu Tomaszewskog, koji je istaknuo kako je različite strukture empore diktirala različitost njihovih funkcija, Miljenko Jurković donosi tipologiju *westwerka*, izvedenu prema njegovoj funkciji, a oslanjajući se na istraživanja Möbiusa i Fuchsa, te nabraja 4 dominantne kategorije pojave *westwerka*: *westwerk* kao zapadni kor (*Westchor*), *westwerk* kao župna crkva (*Pfarrkirche*), *westwerk* kao carska crkva (*Kaiserkirche*) odnosno plemićka crkva (*Eigenkirche*) i *westwerk* kao obrambena crkva (*Wehrkirche*). Vladimir P. Goss ističe i funkciju *westwerka* kao mjesto održavanja liturgije za Spasitelja, odnosno kristološku funkciju.³¹⁶ Premda se u istraživanju empore naglašava njezina uloga kao *Kaiserkirche* ili *Eigenkirche*, smatram vjerojatnim i funkciju empore kao zapadnog kora, dvojne crkve, a, opet zrcaleći jednu od funkcija *westwerka*, ističe se i mogućnost postojanja kripte ili kosturnice u prizemlju odnosno ispod empore.³¹⁷ Na tragu spoznaja Tomaszewskog da su zemlje na istočnom rubu latinske ili zapadne europske kulture preuzele tip empore od zapadnoeuropskih zemalja, potrebno je istaknuti da su zemlje koje su preuzele velikašku emporu bile unutar sfere utjecaja Svetog Rimskog Carstva, te je u njima kultura i tradicija

³¹⁵ Vladimir P. Goss, "The South-Eastern Border of Carolingian Architecture", *Cahiers archeologiques* 27 (1978.): 85-100; Goss, "The 'Croatian Westwork' Revisited", 3-23; Vladimir Gvozdanović, "Two Early Croatian Royal Mausolea", *Peristil* 18-19 (1975.-76.), 5; Vladimir Gvozdanović, "Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike", u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978., 139-141; Vladimir P. Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb: Art Studio Azinović, 2006.; Miljenko Jurković, "Sveti Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici", *Starohrvatska prosvjeta* III/22 (1995.), 60-61; Miljenko Jurković, "Crkve s *westwerk*om na istočnom Jadranu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26 (1986.-87), 82-83; Miljenko Jurković, "Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13 (1989.), 43; Alois Fuchs, *Die Karolingischen Westwerke und Andere Fragen Karolingischen Baukunst*, Paderborn, 1929.; Friedrich Möbius, *Westwerkstudien*, Jena: Friedrich - Schiller Universität, 1968.

³¹⁶ Vladimir P. Goss uzroke prihvatanje *westwerka* u hrvatskoj sakralnoj arhitekturi nalazi, među ostalome, i u slavenskom nasljeđu (pejsaž ili zemunica!) odnosno slavenskoj mitologiji, navodeći kako su zapadne strukture sa zvoncima uvijek povezane sa značajnom osobom, bio to Krist, Perun, sv. Mihael, car ili lokalni plemić; odnosno zapadni toranj uvijek je izraz snage, moći, što ga je i učinilo prepoznatljivim elementom karolinške arhitekture (Goss, "The 'Croatian Westwork' Revisited", 16-23.)

³¹⁷ Jurković, "Sveti Spas na vrelu Cetine", 58, 62, 66, 69; Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 205.

ottonskog carstva bila duboko ukorijenjena.³¹⁸ Stoga su zapadne emfore bile antipod istočnom svetištu, određeni arhitektonski prikaz odnosa moći Rima i Carstva u jeku gregorijanske reforme. Zasebnim položajem svjetovnog vladara, smještenog nasuprot svetištu, isticala se ne samo njegova nadmoć nad laicima, već i njegova ravnopravnost s klerom. Takva uloga emfore vremenom se izgubila, no ostala je tradicija oblikovanja zasebnog prostora za pripadnike viših staleža. Smatram da je ta ottonska tradicija u zemljama bivšeg Svetog Rimskog Carstva uvjetovala veliku raširenost velikaške emfore u srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi u ruralnim i manjim sredinama Srednje Europe, te ona dolazi u ugarske zemlje s već definiranom funkcijom, odnosno kao zaseban prostor za svjetovnog vladara. Također, time je uvjetovano i prepoznavanje velikaške emfore u stručnoj literaturi prvenstveno kao zasebnog prostora za svjetovnog vladara, dok se iznimno rijetko spominje mogućnost dvojne crkve ili zapadnog kora u liturgijskom smislu.

O ulozi *westwerka* u vremenu učvršćenja ottonske vlasti piše i Miljenko Jurković: „Među složenim značenjima koja nosi westwerk miješaju se tako liturgijske funkcije s funkcijama danim upravnoj vlasti, a *westwerk* kao arhitektonski okvir za provođenje takve politike simbolizira snagu takve države i takvim funkcijama on nije samo glorifikacija Spasitelja a time i cara, već i sredstvo politike feudalizacije. Možda je na ovom mjestu dobro povući paralelu i s drugim limitrofnim područjima carstvu, primjerice s Moravskom, Češkom ili Poljskom. Dakako, pritom valja voditi računa o tome da su ta područja kasnije kristijanizirana, i tim je značajniji podatak da se postupak učvršćenja ottonske vlasti provodi na sličan način. Bez pretenzija da na ovom mjestu evidentiram sve slučajeve, ukazat ću primjerice na katedralu u Poznanu kojoj se s prvim biskupom, strancem Lordanusom, od 968. god. dalje, gradi *westwerk*, baš nakon početka procesa kristijanizacije. Čini mi se da time arhitektura hrvatske države IX. st. dobiva još više na važnosti kao najraniji model širenja karolinških utjecaja. Iz tih bi razloga trebalo *westwerk* u Hrvatskoj vidjeti već u prvoj polovici IX. st. u sklopu konstituiranja kako državne, tako i crkvene vlasti.“³¹⁹

Velikaške emfore su mahom zamijenjene u kasnijim stoljećima pjevačkim korovima te je teško dokučiti njihovu funkciju istraživanjem arhitekture. U prostoru emfore u Koprivni, u osi zapadnog zida, otkrivena je niša za koju pretpostavljam da je izvorno služila kao sedilija, no moguće je da je niša služila i za smještaj portatila. Ispod svodova koji su nosili emporu,

³¹⁸ Odnos Ugarske i Svetog Rimskog Carstva, kojemu je priznala zavisnost, kao i time uvjetovane prevrate u Ugarskoj, u razdoblju 10. i 11.st. opisuje Engel (Engel, *The Realm of St. Stephen*, 28-31.).

³¹⁹ Jurković, „Sveti Spas na vrelu Cetine“, 74-75.

također u zapadnom zidu, izvedene su bile niše koje sam protumačila kao sedilije, na osnovi srodnosti s romaničkom crkvom u Domanjševcima, no iste sedilije su, moguće, na osnovi zrcaljenja različitih funkcija *westerka*, služile i za smještaj relikvija³²⁰ - iz razloga nedostatka pokretnih nalaza tvrdnje nisu moguće. Već je iznesena pretpostavka da je u Koški postojala dvojna crkva, a obzirom da se Koška nalazila unutar prostranog ivanovačkog posjeda, moguće je da crkva služila i kao redovnička i kao župna crkva, odnosno da je empore potpadala u kategoriju *Pfarrkirche*, inače korištenu za opis *westwerka*, no smatram kako se i ovdje, u nedostatku bolje, može koristiti jednaka terminologija. Tijekom 14. i 15. st. zapadna empore je sastavni dio svake župne crkve, a izvana se empore naglašava prozorom koji je obično postavljen na višoj razini od ostalih prozora broda.

Zapadne ili velikaške emfore utvrđene su na velikom broju seoskih srednjovjekovnih slavonskih crkvi, no nije sačuvana niti jedna. Također, ne zna se koliko se promijenila funkcija emfore u vremenu 14.-16. st., no vjerojatno je ona i dalje prostor za patrona crkve odnosno feudalnog gospodara. Empore se zadržava kroz arhitekturu 14.-16. st. jer i dalje perzistira tradicija gradnje zasebnog prostora za plemstvo. Premda su sve crkve iz ove skupine bile župne crkve (pa čak i one izvorno križarske crkve su u vremenu do sredine 14. st. postale župne crkve), one su također, uvjetno rečeno, bile i feudalne crkve, u kontekstu da je njihov patron bio vlasnik posjeda na kojem su crkve podignute. Na crkvama u ruralnim i manjim sredinama 14.-16. st. velikaške emfore su naglašavane drugačije oblikovanim prozorima: prozori emfore su u pravilu izvedeni na višoj poziciji, a nerijetko su i bogatije ukrašeni (u Donjoj Motičini jedino su na prozoru emfore utvrđeni tragovi mrežišta!).

Empore je u crkvi u Svetom Đurđu, posvjedočena ležištima greda, bila malo uža i na višoj poziciji od postojećeg kora. Empore su još bile u crkvama u Novim Mikanovcima i Kneževim Vinogradima. U Kneževim Vinogradima postojanje emfore je potvrđeno portalom na prvoj etaži zvonika, koji se nalazi u razini postojećeg kora - moguće je prostor emfore bio i na prvom katu zvonika.³²¹

³²⁰ Jurković navodi pretpostavku o mogućoj funkciji *westwerka* kao arhitektonskom sklopu „... u kojem ključnu ulogu ima kult relikvija.“ Jurković, „Sveti Spas na vrelu Cetine“, 60. (izvor: Herwin Schaefer, „The Origin of Two-Tower Facade in Romanesque Architecture“, *The Art Bulletin* 22 (1945.), 85.)

³²¹ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 205-206.

3.12. Svetohraništa i sedilije

U srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi istočnohrvatske ravnice sedilija je, u pravilu, bila izvedena na južnoj, a svetohranište/kustodija na sjevernoj strani svetišta. Svetohraništa i sedilije pokazuju raznolikost formi kao posljedicu primjene nepravilnih i pauperiziranih oblika, što je svojstvenu za provincijsku umjetnost crkvi u ruralnim sredinama i manjim naseljima na prostoru cijele Ugarske.³²² Tako je svetohranište u Kneževim Vinogradima izvedena u obliku trokuta sa bočnim zaliscima koji joj daju formu trolista, dok je druga niša pravokutna oblika. **[TABLA XXVI, Sl. 67]** U Šljivoševcima svetohranište završava blago zašiljenim lukom.

Sedilije su, poput svetohraništa, tijekom vremena oštećene, a nerijetko i zapunjene i prežbukane. Svi istaknuti elementi su otklesani te je često poznata tek pozicija sedilije, kao u Marijancima, Šljivoševcima, Kneževim Vinogradima. Sedilija u Marijancima je vjerojatno izvorno imala četiri sjedala nadsvođena četirima šiljatim lukovima koji su se oslanjali na zidne konzole. Cjelokupna zidna niša je zidana ciglom ravnih rubova bez profilacija, po rubu luka crveno je oslikan obrub. U Kneževim Vinogradima je sačuvana velika polukružna niša, unutar koje je nekoć bila oblikovana sedilija. U Šljivoševcima se u južnom zidu svetišta nalazila sedilija, vjerojatno sa segmentnim lučnim završetkom (fragmentarno je očuvana jer su na njenom mjestu probijena vrata za južnu sakristiju).

Sačuvane su dvije sedilije na kojima je vidljivo izvorno oblikovanje: sedilija u crkvi u Novim Mikanovcima te u crkvi u Svetom Đurđu, koja je nastala uslijed obnove crkve u osmanskome periodu.³²³ **[TABLA XXVI, Sl. 68]** Sedilija u Novim Mikanovcima nalazi se u južnom zidu svetišta, izvedena je od kamenih klesanaca, fragmentalno je sačuvana i djelomično oslikana. Sediliju su vjerojatno činile tri niše sa šiljatomlučnim zaključcima unutar kojih su bila izvedena mrežišta (vidljivi tragovi početka mražišta). **[TABLA XXVII, Sl. 69]** Uslijed devastacije oslika, likovi svetaca i njihovi atributi nisu sačuvani u cijelosti, te nije moguće atribuirati prikaze, izuzev prikaza sveca u središnjoj niši - sv. Nikola sa biskupskim štapom i biskupskom mitrom. Dekorativna plastika sedilije nije sačuvana. Sudeći prema ostacima, sedilija nije završavala lučnim zaključkom, već arhitravom, ispod kojeg su bile izvedene niše s mrežistima.

³²² Jednaka pojava postojanja raznovrsnih nepravilnih formi u oblikovanju različitih sakrarija i sedilija utvrđena je i u sjevernim rubnim dijelovima Ugarske, u regiji Szatmár (Szakács, „On the Borderline of Romanesque Architecture“, 209-234).

³²³ Svetohranište i sedilija iz crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu detaljno su analizirane u poglavlju *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*.

4. Interpretacija sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice u kontekstu panonskog kulturnog kruga

Najranije primjere sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočnohrvatske ravnice, nastale najkasnije do sredine 13. st., treba promatrati u kontekstu crkvenog i administrativnog uređenja ovih prostora unutar ugarske države, odnosno osnivanja kraljevskih utvrda i biskupija. Nije slučajno najveća gustoća tih spomenika upravo u blizini kraljevskih utvrda i sjedišta biskupija - tako je u blizini kraljevske utvrde *Wolko* (Vukovar) podignuta crkvice sv. Ilije na jobagionskom posjedu utvrde, kao i prva crkva u Bapskoj, koju su moguće podigli *hospiti* (moguće i u vezi s onima iz Vukovara?); u blizini kraljevske utvrde *Baranya* (Beli Manastir) otkrivene su najranije crkve u Luču i Kneževim Vinogradima; u blizini biskupskog grada *Dyaco* (Đakovo) otkrivena je crkvice sv. Martina u Đakovačkim Selcima. Ti, po našim istraživanjima najraniji spomenici postojanja seoskih župa, građeni su u sigurnosti kraljevskih utvrda, tako zaštićeni od „pogana“ i ostalih nesigurnosti tog ranog razdoblja uspostave državne vlasti u istočnoj Slavoniji - Béla Zsolt Szakács opisuje kako je kristijanizacija Ugarske trajala sve do u 12. st., a heretičke zajednice (bogumili, patareni...) postojale su još dugo u Srijemu i Bosni. Dakle, valjano je pretpostaviti kako su prve crkve građene za male zajednice vjernika, kršćana, koje su nastajale ili su bile oblikovane na posjedima kraljevskih utvrda odnosno biskupije, te su prigrlile kršćanstvo i feudalno uređenje društva.

To su bile iznimno male crkve, dužine do 10 m, krajnje jednostavne tipologije kvadratnog ili kratkog broda³²⁴ s užim polukružnim ili četvrtastim svetištem, odnosno vrlo jednostavan graditeljski tip, učestao u arhitekturi cijele Europe, pa tako i jugozapadne Ugarske odnosno Panonije, a koji na prostorima istočnohrvatske ravnice ukazuje na postojanje malih zajednica (u crkvu stane do 50 vjernika) te odaje prodor kršćanskih oblika, odnosno romaničkih formi, uz zadržavanje oblika tradicionalne ili drvene gradnje.³²⁵

³²⁴ Kratak brod je brod koji u svom tlocrtnom obliku naginje kvadratu. On može biti zaista kvadratnog oblika ili pravokutnog oblika s dužom/bočnom stranom tek malo dužom od začeljne/zapadne strane broda. Naziv 'kratak brod' koristim kako bi se razlikovao takav tlocrtni oblik broda ranije arhitekture (do druge polovice 13.st.) od kasnijeg tlocrtnog tipa broda, koji ima oblik izduženog pravokutnika, i karakterističan je za kasnija stoljeća srednjovjekovne umjetnosti u istočnohrvatskoj ravnici.

³²⁵ Na prostoru Spiša Pomfyová također spominje predromaničku/velikomoravsku tradiciju drvene gradnje koja je perzistirala još dugo nakon što Spiš potpada pod ugarsku vlast, koja početkom 13.st. na tom prostoru osniva

Unutrašnjost tih crkvi je bila jednostavna: prostor broda je od svetišta bio odijeljen polukružnim trijumfalnim lukom, a duž zapadne strane pružala se velikaška empora. Na primjeru crkve u Bapskoj vidimo kako je crkva bila osvijetljena malim i uskim, visoko postavljenim prozorima na južnom zidu broda te na istočnoj i južnoj strani svetišta, a ulaz u crkvu se nalazio na zapadnoj i južnoj strani. Ta jednostavna tlocrtna tipologija sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama zadržala se, uz karakteristične promjene formi, do kraja srednjeg vijeka u istočnoj Slavoniji, Baranji i Srijemu.

Srodne primjere nalazimo u Mađarskoj, također na primjerima sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjima naseljima: crkva u mjestu Teleki iz 13. st. (kvadratni brod i uža i niža polukružna apsida), crkva u mjestu Balatonboglár iz 13. st. (sačuvana u arheološkom sloju, kratak brod i četvrtasto svetište), prva crkva u mjestu Fonyód iz vremena 12.-13. st. (sačuvana u arheološkom sloju, kratak brod i polukružna apsida), crkva u mjestu Gyugy iz 13. st., gotovo identična crkvi u Bapskoj, kao i crkva u mjestu Buzsák iz vremena 12.-13. st., i ruševine crkve u mjestu Cikó iz 13. st., gdje je sačuvan potkrovni vijenac visećih lukova, sličan onome u Bapskoj, kao i crkva u mjestu Pécs-Málom, gdje također nalazimo vijenac visećih lukova sličan onome u Bapskoj, zatim crkva u mjestu Mecseknádasd iz 13. st. (kratak brod i četvrtasto svetište), prva crkva u mjestu Mánfa iz 12.-13. st. (kratak brod i četvrtasto svetište), crkva u mjestu Hetvehely iz 13. st. (kratak brod i četvrtasto svetište), prva crkva u mjestu Óriszentpéter iz 13. st. s dvostrukim nizom visećih lukova i dekorativnim zig-zag motivima na špaletama prozora i portala, crkva u mjestu Csempeszkopács iz 13. st., također srodna rješenju u Bapskoj, s južnim portalom sa zabatnim istakom, crkva u mjestu Cserkút iz kasnog 12. st. (kratak brod i polukružno svetište), crkva u mjestu Csaroda iz 13. st. (kratak brod i četvrtasto svetište s nizom visećih lukova i zabatnim portalom), crkva u mjestu Váraszó iz 13. st. (kratak brod i polukružna apsida).³²⁶ **[TABLA XXVII, SL. 70 i 71, TABLA XXVIII, SL. 72-75, TABLA XXXIX, SL. 76-77]**

Srodne primjere, posebice primjere crkvi s četvrtastim svetištem, nalazimo i u Slovačkoj: Pomfyová crkve 13. st. u Spišu opisuje kao crkve malih dimenzija (u prosjeku dužine oko 7-8 m), s velikaškom emporom uz južni zid, osvijetljene samo s južne strane, koje

arhiđakonat i pripaja ga ostrogonskoj nadbiskupiji; autorica navodi stvaranje 'latinske' škole u 12.st. pod utjecajem feudalne i kršćanske Ugarske (Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 57-68).

³²⁶ Horváth, Gondos, Somogy, Tolna és Baranya, 59, 60, 80, 81, 164, 165; Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, 16, 17, 85, 100, 101, 127.

također interpretira kao seoske crkve.³²⁷ To su: crkva sv. Vavrinca u mjestu Brutovce, crkva sv. Mihaela u mjestu Gánovce (13. st.), crkva sv. Katarine u mjestu Jánovce (13. st.), crkva sv. Martina u mjestu Čerín (rano 14. st.), danas evangelička crkva u Kraskovu (13. st.), crkva sv. Martina u Martinu (13. st.), crkva sv. Martina u Martinčeku (13. st.), crkva sv. Franje Asiškog u Ponikyju (13. st.), danas evangelička crkva u mjestu Rimavská baňa (13. st.), danas evangelička crkva u mjestu Rimavské Brezovo (13. st.), crkva Očist'ovania Panny Márie u mjestu Smrečany (13. st.), crkva posvećena Duhu Svetome u mjestu Žehra (13. st.), crkva Narodenia Panny Márie u mjestu Olcava (Spišská Nová Ves, 13. st.). **[TABLA XXIX, 78 i 79, TABLA XXX, Sl. 80 i 81]**

Primjere srodne rješenjima sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima donjeg međuriječja nalazimo i na prostoru današnje Slovenije. Primjerice, crkve s brodom što naginje kvadratu i polukružnim svetištem: crkva sv. Roka u Borštu v Slovenski Istri, kapela sv. Martina u Domanjševcima iz 13. st., crkva sv. Helene u mjestu Draga iz 13. st., crkva sv. Ivana Krstitelja u mjestu Dravinjski vrh (polukružna apsida iz 12. st. zamijenjena četvrtastim svetištem), crkva sv. Katarine u mjestu Ferluga (13. st.), crkva sv. Nikole u mjestu Gradec pri Podbočju (13. st.), kapela Majke Božje u mjestu Jakovica (13. st.), crkva sv. Vida - Sv. Vid pri Brežicah, crkva sv. Martina u mjestu Zgornja Draga (12. st.). Brojne su analogije i s crkvama s pravokutnim svetištem: crkva sv. Benedikta iz mjesta Blečji vrh nad Višnjo goro (12. st.), crkva sv. Filipa i Jakova u mjestu Golavabuka (13. st.), crkva sv. Magdalene - Sv. Magdalena na Brdah (13. st.), prva crkva sv. Mihaela u mjestu Pečica (13. st.), crkva sv. Magdalene u mjestu Ržišće (13. st.), crkva posvećena Djevici Mariji u mjestu Tržišće (rano 14. st.), crkva sv. Petra u mjestu Ribičje (rano 13. st.), prva crkva sv. Ivana u mjestu Šentjanž pri Dravogradu (13. st.).³²⁸

Najbliže srodne primjere nalazimo na prostoru istočnoslavonske ravnice, na primjerima križarskih crkvi: ivanovačke crkve u Koprivni, Koški (I. srednjovjekovni sloj) i Novim Mikanovcima (I. srednjovjekovni sloj) te templarska, kasnije ivanovačka crkva u Martinu pokazuju sličnosti sa seoskim župnim crkvama ranog 13. st., s kojima su istovremene, u tlocrtnoj tipologiji i u dimenzijama, te u oblikovanju pročelja. Primjerice, raščlamba vanjskih pročelja ugaonim lezenama vidljiva je u Bapskoj, ali i u Koprivni i Koški, dekorativni potkrovni vijenac, izveden u opeci, nalazimo u Bapskoj i Koprivni, a motiv

³²⁷ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 63-66, 103.

³²⁸ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 197, 199-215, 218, 222, 247, 252, 280, 288-290, 305-306, 307, 313, 315-318, 327-330, 361.

zubaca pile, koji je ukrašavao prozore mikanovačke crkve još dugo vremena će se ponavljati i na kasnijoj arhitekturi župnih crkvi istočnohrvatske ravnice (Kneževi Vinogradi (II. srednjovjekovni sloj), Lug).

Zaključno, a prema navedenim primjerima, razvoj sakralne arhitekture u ruralnim sredinama i manjim naseljima istočne Slavonije, Baranje i Srijema u mnogo čemu je srodan razvoju iste u susjednim zemljama, prvenstveno Ugarskoj, Slovačkoj, ali i Sloveniji. Na primjerima istočnohrvatske ravnice vidljive su karakteristike prisutne na prostoru Srednje Europe: do ranog 13. st. srednjoeuropski prostor prvenstveno je ruralnog karaktera, gdje male ruralne zajednice grade crkve sukladno svojim potrebama, male i zatvorene građevine, jednobrodne i jednoapsidalne, u kojima miješaju elemente vlastite tradicije s formama romanike koje preuzimaju s obližnjih primjera stilske ili dvorske umjetnosti. Na tim ranim župnim crkvama u ruralnim i manjim sredinama brod crkve u pravilu nema oblik izduženog pravokutnika, već više naginje kvadratu (tipično za cijelu Panoniju, kao što je posvjedočeno gore navedenim primjerima), a u raščlambi pročelja, prozora i portala nastaju raznolika rješenja izrazito dekorativnog karaktera, što se proizvoljno koriste u ukrašavanju crkvi (ornamenti zubaca pile, dijamantnog zrna, visećih lukova, ukrasnih lezena, zig-zag linija...); drugim riječima, nije moguće utvrditi postojanje neke škole ili struje po čijim „pravilima“ se izvodila dekoracija. Primjerice, u mađarskoj literaturi se navodi kako je radionica iz Jáka sudjelovala u gradnji seoske župne crkve u Csempešzkopácu, što je vidljivo na južnom portalu crkve, no izuzev portala, crkva je u cijelosti jednaka drugim primjerima ugarske romanike u ruralnim i manjim sredinama te se kvalitetom izrade kao ni stilskim formama ne može niti usporediti s crkvom u Jáku.³²⁹ [TABLA XXX, Sl. 82] Moguće je da su župne zajednice što su gradile najranije župne crkve na prostoru istočnohrvatske ravnice oponašale forme s obližnjih benediktinskih ili križarskih crkvi, koje su, zatim, izvodili na vlastiti, rustičan način. Sakralnu arhitekturu Spiša 13. st. Pomfyevá je karakterizirala kao umjetnost periferije s karakterističnim crtama rustikalizacije formi i sadržaja, no koja je ipak sastavni dio mozaika srednjoeuropske srednjovjekovne arhitekture - na sličan način treba tumačiti i arhitekturu ruralnih i manjih sredina istočnohrvatske ravnice.

Vrijeme sredine 13. st. predstavlja okosnicu zalaska stare te nastanka nove društvene i kulturološke zbilje. Stari, zatvoren svijet utvrda, templara i benediktinaca smijenjen je novim društvom u kojem dominantnu ulogu preuzimaju prvo cisterciti, a zatim plemstvo, koji na svojim posjedima uređuju ceste, krče šume, odnosno stvaraju osnovu za društvo 14. i 15. st.,

³²⁹ Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, sl. 16-17.

otvorenije i povezanije s ostalim dijelovima Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva. Plemstvo osniva samostane za propovjedničke, prosjačke redove koji ne uživaju feudalna prava te žive u ovisnosti od svojih patrona. Cisterciti, a kasnije i prosjački redovi donose forme novog, gotičkog stila koje polako preuzimaju i graditelji crkvi u ruralnim i manjim naseljima istočne Slavonije: taj prodor gotičkih formi bio je polagan i spor. Cisterciti i franjevci dolaze iz Ugarske s gotovim arhitektonskim i umjetničkim rješenjima, no na arhitekturi ruralnih i manjih sredina istočne Slavonije vidljivo je zadržavanje tipološke tradicije ranije arhitekture (arhitekture do ranog 13.st.), posebice tlocrtne tipologije, uz prihvaćanje nekih novih formi, poput šiljastog luka, poligonalnog svetišta i potpornjaka. U stručnoj literaturi takve crkve datirane su unutar širokog vremenskog razdoblja od druge polovine 13. st. do početka 16. st.³³⁰, odnosno do osmanskog osvajanja Slavonije. To su: sv. Marija Magdalena u Luču (II. srednjovjekovni sloj), reformatorska crkva u Kneževim Vinogradima (II. i III. srednjovjekovni sloj), reformatorska crkva u Lugu, crkva sv. Andrije apostola u Viljevu, sv. Grgur u Šljivoševcima, sv. Petar i Pavao u Marijancima (danas barokna građevina podignuta na ostacima srednjovjekovne crkve), sv. Juraj u Svetom Đurđu, sv. Petar i Pavao u Koški (II. srednjovjekovni sloj), crkva Svih Svetih u Donjoj Motičini, crkva Blažene Djevice Marije u Dragotinu, sv. Bartol u Novim Mikanovcima (II. i III. srednjovjekovni sloj), sv. Ivan Krstitelj u Ivankovu, sv. Ilija na Meraji u Vinkovcima, sv. Katarina u Nijemcima, sv. Mihael arkandjel u Cerni, crkva u Rokovcima.

Vrijeme druge polovice 13. st. i ranog 14. st. period je zadržavanja karakterističnih graditeljskih oblika ranije arhitekture (arhitekture prve polovice 13. st.) s dominantnim obilježjima romanike, uz prodiranje novih, gotičkih oblika, koji će se ustaliti u vremenu 14. st. pa sve do ranog 16. st. U stručnoj literaturi se za takve građevine koristi naziv prijelazni stil.³³¹ U slučaju sakralne arhitekture u ruralnim i/ili manjim sredinama istočnoslavonske

³³⁰ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, bilj. 55.

³³¹ Naziv prijelazni stil koristi još Anđela Horvat opisujući spomenike prijelaznog stila kasne romanike, prvenstveno nekoć dominikansku crkvu u Čazmi. (Horvat, A., „Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije“, 12. Autorica i portal crkve u Križovljanima opisuje kao primjer prijelaznog stila, kao i kapitel iz Virovitice. Horvat, A., „Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske“, 62, 70, 72, 74). Diana Vukičević-Samaržija zapadni portal u Koški navodi kao primjer 'prijelaznog tipa, „Übergangstil“ (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 49.). Drago Miletić i Marina Valjato-Fabris prepoznaju medvedgradsku kapelu kao primjer prijelaznog stila, gdje se isprepleće „...još izuzetno jaka romanička tradicija s novim gotičkim oblicima i shvaćanjem...“; gdje je prisutan „...osmerokutni oblik za lađu te poligonalni (petosminski) oblik za svetište, ali s još uvijek tradicionalnim shvaćanjem uloge zida.“ (Miletić, Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 54.). Također, kapitel iz đakovačke katedrale, danas

ravnice, pojmovi stila i nazivi romanički ili gotički su se u opisivanju pojedine građevine koristili više kao određene prečice u klasifikaciji spomenika u vremenu 13.-16. st., a iznimno rijetko kao pojam koji zaista obilježava pripadnost određene građevine pojedinom stilu uslijed prepoznavanja karakterističnih stilskih arhitektonskih elemenata. Sukladno tome, teško je u ovom slučaju govoriti o prijelaznom romaničko-gotičkom stilu. No, bez obzira na nazivlje, ustanovljene su razlike između starijih i mlađih spomenika sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice, kao i postojanje spomenika na kojima su vidljiva preklapanja graditeljskih karakteristika, odnosno obilježja romaničkog i gotičkog stila. U nedostatku pisanih izvora, upravo te sitne razlike omogućavaju stvaranje pretpostavki o vremenu nastanka spomenika te su takvi spomenici datirani u vrijeme druge polovine 13. st. i ranog 14. st.: crkva sv. Marije u Dragotinu, danas reformatorska crkva u Lugu, kao i drugi sloj reformatorske crkve u Kneževim Vinogradima i drugi sloj crkve sv. Marije Magdalene u Luču. U Dragotinu se na brod približno kvadratna tlocrta naslanja poligonalno nepravilno projektirano svetište, izuzetno uski i mali prozori zaključeni su trolisnim lučnim završetkom, dok je na portalu romaničkih karakteristika prisutna S-profilacija. Prvi sloj crkve u Koški vrednovan je kao primjer prijelaznog stila radi kvadratnog svetišta, nadsvođenog križno-rebrastim svodom, koje se također nastavlja na brod gotovo kvadratnog tlocrta, osvjetljenog uskim i malim prozorima polukružnog lučnog zaključka. Slabo istraženu, danas reformatorsku crkvu u Lugu, kao spomenik prijelaznog stila definira ornament zubaca pile, kojim su odijeljene etaže zvonika uokvirenog potpornjacima. U drugom srednjovjekovnom graditeljskom sloju, danas reformatorska crkva u Kneževim Vinogradima razvedena je polukružnim prozorima sa špaletama urešenim ornamentima zubaca pile. Drugi sloj crkve sv. Marije Magdalene u Luču karakterizira kvadratno svetište što se naslanja na brod pravokutna tlocrta, uski i mali prozori s trolisnim lučnim zaključkom te neobičan smještaj južnog portala na istočnoj strani zida. Taj reducirani i rustikalan tip prozora *Kleeblattbogen* pojavljuje se u svetištu dragotinske crkve te na južnom pročelju broda crkve u Luču, a tog je tipa i prozor empore na južnom zidu crkve u Bapskoj. Stilizirani *Kleeblattbogen* svjedoči o poznavanju forme trolista, no ostvarenje te forme u službi je romaničke dekorativnosti, jer su svjetlosni otvori dimenzijama i dalje nalik puškarnicama, unutar kojeg je nemoguće izvesti mrežište. Motiv trolista je prihvaćen kao forma, no njegova izvedba i uloga u oblikovanju prozora odaje

u Arheološkom muzeju Zagreb, spominje se kao primjer prijelaznog stila (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 68.; Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 94; Dujmović, Jukić, „The „Koloman Renaissance“ in North-Western Croatia“, 177.).

romaničku tradiciju. Srodna stilizirana rješenja *Kleeblattbogen* nalazimo i u današnjoj Mađarskoj: na crkvi u mjestu Hetvehely (karakteristike prijelaza 13.-14. st.), na crkvi u mjestu Hetes (rano 14. st.), na zvoniku crkve u mjestu Somogyszil (14. st.), na crkvi u mjestu Sopronbánfalva (crkva sv. Marije Magdalene, 14. st.), na crkvi u mjestu Vámosatya (danas reformatorska crkva, prijelaz 13. u 14.st), kao i u Sloveniji: na crkvi sv. Magdalene u mjestu Ržišče (kasno 13. st.), na crkvi sv. Klementa u mjestu Tupaliče (13. st.). Na navedenim primjerima je, kao i na primjerima istočnohrvatske ravnice, vidljivo zadržavanje tipologije uskih i malih prozora, koja su samo ukrašena motivom trolista. Motiv trolista prisutan je u oblikovanju ne samo prozora, već i portala na spomenicima prijelaznog stila u Spišu (crkva sv. Martina u Martinčku).³³² [TABLA XXX, Sl. 83, TABLA XXXI, Sl. 84]

Srodne primjere slavonske arhitekture s obilježjima prijelaznog stila druge polovine 13. st. i ranog 14. st., gdje se na brod približno kvadratna tlocrta naslanja poligonalno (nepravilno) svetište (rjeđe i četvrtasto), a crkve su osvjetljene malim i uskim, visoko pozicioniranim prozorima, nalazimo također u današnjoj Mađarskoj (crkve u mjestu Szenyér (prijelaz 13. u 14. st.), Hetes (rano 14. st.), Labód (crkva je gotovo identična dragotinskoj: kvadratni brod s poligonalnim svetištem, romanički zapadni portal, mali i uski prozori zašiljenog luka), kao i crkva u mjestu Mecseknádasd (kvadratni brod s četvrtastim svetištem, uskim i malim prozorima te 'gotičkim' portalom šiljatog luka, kasno 13. st.)),³³³ [TABLA XXXI, Sl. 85-86] kao i u Sloveniji (crkva sv. Helene u mjestu Loka pri Zidanem mostu (četvrtasto svetište s križno-rebrastim svodom, mali i uski prozori, kasno 13. st.), crkva sv. Magdalene u mjestu Ržišče (kasno 13. st.), dok se crkva sv. Florijana u mjestu Sevnice (rano 15. st.) i crkva sv. Miklavža u mjestu Koritno (14. st.), obadvije slične crkvama prijelaznih graditeljskih karakteristika u istočnohrvatskoj ravnici, u literaturi spominju kao primjeri zakašnjele romaničke tradicije³³⁴). Također, na nekolicini mađarskih primjera vidimo kako su zapadni zvonici naknadno dograđeni, a neki od njih, poput zvonika crkve u Lugu, zadržavaju romanička obilježja: etaže zvonika crkve u Kővágószőlősu (rano 13. st.) odijeljene su dekorativnim vijencem stiliziranih (trokutastih) arkada, a etaže zvonika u Lugu frizom zubaca pile, kao i etaže zvonika kapele sv. Stjepana u Mecseknádasdu (kasno 13. st.).³³⁵

³³² Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 196-198, 104-106, 112-115; Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, 30, 85; Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 318, 242; Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 144, T VII.

³³³ Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 96, 104-105, 118-119, 154-158.

³³⁴ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 294, 318.

³³⁵ Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 154-158, 192-193.

Pomfiová ističe kako je razlika između tih, uvjetno rečeno, ranogotičkih i kasnijih, zrelogotičkih spomenika sakralne arhitekture manjih i/ili ruralnih sredina u Spišu vrlo delikatna te počiva na omjeru tradicijskih i novih formi, odnosno u njihovoj kompoziciji: autorica navodi kako u Spišu, kao uostalom i u Slavoniji, šiljati luk zamjenjuje raniji polukružni, a prozori se ukrašavaju stiliziranim trolistom, no jednobrodne crkve i dalje ostaju dominantni tip sakralne arhitekture, na kojemu se, uz ponavljanje ranije tipologije, oblikuju nove dekorativne forme; veće razlike su vidljive u oblikovanju svodnih konstrukcija. Na arhitekturi u ruralnim i manjim sredinama 13. st. autorica zapaža rustikalizaciju formi i sadržaja koje u Spiš donose cisterciti.³³⁶

Na slavonskim primjerima sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama u vremenu 14.-16. st. vidljivo je polako odmicanje od karakteristika arhitekture ranog 13. st., odnosno vidljiva je mijena te tradicije ranig 13.st. uslijed prvenstveno izmijenjenih društvenih prilika (rast stanovništva, patronatsko plemstvo), a tek zatim uslijed priliva novih, gotičkih formi. Tijekom 14. i 15. st. neznatno se obogaćuje tlocrtna tipologija, produljuje se prostor broda crkve, povećavaju se i proširuju prozorski otvori i otvor trijumfalnog luka, povećava se fundus tipova profilacija, prihvaćaju se nova i složenija geometrijska načela i tipska rješenja u projektiranju arhitektonskih elemenata, bogatija je obrada prozorskih špaleta, mrežišta te portala, a u zidnim oslicima zamjetan je odmak od bizantske tradicije kao i pojava naturalizma i narativnosti nauštrb ranijih strogo definiranih ikonografskih prikaza. Slijedeći raniju misao da je crkvena arhitektura ogledalo demografskog stanja tog vremena, treba istaknuti da su neki spomenici 14. i 15. st. nastali produženjem ranijih crkvi: takav je slučaj u Luču, Kneževim Vinogradima, Koški, Novim Mikanovcima. Ta 'gotizacija' crkvi zapravo je dogradnja zapadnog dijela broda ili zapadnog zvonika, odnosno novog istočnog svetišta, čime građevina dobiva nove dimenzije, a ponekad i novu arhitektonsku tipologiju. Na ranijim primjerima (kraj 13. st., 14. st.) ponavlja se jednobrodna crkva s užim poligonalno zaključenim svetištem i jednostavnim otvorima manjih dimenzija; od kraja 15. st. javlja se tip dvoranske crkve, prozorski otvori se izdužuju i proširuju, a učestalije su i složenije profilacije. Patroni tih gotizacija ili obnova u gotičkom duhu postaje plemstvo te je njihov udio u formiranju novog graditeljskog sloja s obilježjima gotike ujedno i određeni pokazatelj njihove moći na udaljenijim dijelovima posjeda, odnosno na seoskim crkvama. Vrijeme kraja 15. st.

³³⁶ Pomfiová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 111-128, 38.

obilježeno je većom morfološkom i tipološkom raznolikošću: u crkvi u Šljivoševcima utvrđen je svod s kvadratnim zidanim rebrima, a u crkvi u Sotinu rekonstruiran je sačasti svod.

Na primjerima srednjoeuropske srednjovjekovne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama nalazimo vrlo slične načine gotizacije ranijih crkvi izvedbom zapadne ili istočne dogradnje. Također, kao i na istočnoslavonskim primjerima, ta rješenja nisu uniformna odnosno ne može se tvrditi kako je postojao jedan zajednički ili jedinstveni način izvedbe takvih dogradnji. Upravo suprotno, one su bile izvedene sukladno potrebama župne zajednice te u skladu s novim stilskim utjecajima koji su, kao i u istočnohrvatskoj ravnici, prilagođeni postojećoj tradiciji sakralnog graditeljstva. Najjednostavnije rješenje gotizacije crkve je izvedba zapadne dogradnje u širini postojećeg broda, odnosno produženje broda crkve, uz cjelovito zadržavanje izgleda ranije crkve, kakvo je vidljivo primjerice na crkvi u Koški, izvedeno nakon što crkva postaje župna crkva. Srodni primjeri takve dogradnje vidljivi su u Mađarskoj u mjestu Pécs-Málom, gdje je na crkvu iz 13. st., s karakterističnim vijencem stiliziranih arkada, dograđen produžetak broda u ranom 15. st. s ugaonim potpornjacima i portalom sa zašiljenim lukom; srodne primjere nalazimo još na crkvi u mjestu Gyugy te u mjestu Nagylózs, obje također iz 13. st. s dogradnjama iz 14. ili 15. st.³³⁷ [TABLA XXXI, Sl. 87]

Prostorno složenija rješenja nastajala su dogradnjom novog broda, šireg i višeg od ranijeg broda crkve, uz zadržavanje cjelovite strukture starije crkve - novu crkvu su tada činile tri prostorne jedinice: novi brod, stari brod i svetište. Premda je nesumnjiva funkcija novog broda, nije u cijelosti razjašnjena funkcija starog broda i svetišta. Kako je već navedeno u ranijem tekstu, moguća su dva rješenja: stari brod je postao svetište, a staro svetište sakristija ili je stari brod postao prostor kora, a staro svetište je i dalje zadržalo funkciju svetišta - u slučaju postojanja kora i svetišta, moguće je govoriti o postojanju tipa *Zusammengesetzter Raum*. Na prostoru istočnoslavonske ravnice potvrđena su dva takva primjera (u Luču i Kneževim Vinogradima), dok srodne primjere takve dogradnje nalazimo u Mađarskoj (crkve u mjestu Fonyód (u arheološkom sloju), Vizsoly, Tornaszentandrás, Szalonna), ali i u Sloveniji (crkva sv. Marije u Turnišću).³³⁸ [TABLA XXXII, Sl. 89-91]

Treće rješenje produžetka ranijih srednjovjekovnih crkvi je izvedba istočne dogradnje, odnosno zamjena starog svetišta novim. To rješenje je tipično za kasnije razdoblje srednjeg

³³⁷ Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 70-75.

³³⁸ Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 67, 176; Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, 30, 85; Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 243.

vijeka odnosno 15. st., kada u arhitekturu manjih i/ili ruralnih sredina prodire tip dvoranske crkve - u pravilu se ranije uže svetište zamjenjuje poligonalnim svetištem jednake širine kao i brod crkve. Na prostoru istočnohrvatske ravnice takve primjere nalazimo u Kneževim Vinogradima i Novim Mikanovcima, a u susjednoj Mađarskoj nalazimo slične primjere dvoranske crkve, koje, kao i u istočnoj Slavoniji, nastaju dogradnjom novog svetišta: to su crkve u Óriszentpéteru (crkva iz 13. st., krajem 15. st. izvedeno novo svetište), Túronyu (crkva iz 12. st., u 15. st. izvedeno novo svetište), Nagyharsányu (svetište izvedeno u 15. st.); primjere nalazimo i u Spišu: crkva sv. Mihaela arkandela u mjestu Markušovce (svetište dograćeno u kasnom 14. st.), crkva sv. Jurja u mjestu Spišská Sobota. Premda te crkve, kao uostalom i slavonski primjeri, tlocrtno odgovaraju dvoranskom tipu, njihova unutrašnjost i dalje odražava raniju tipologiju postojanja odvojenog prostora broda od prostora crkve: tako je svođeno svetište trijumfalnim lukom bilo odijeljeno od ravno natkrivenog prostora broda crkve.³³⁹ [TABLA XXXII, Sl. 92, TABLA XXXIII, Sl. 93-95.]

U Mađarskoj i Slovačkoj nalazimo i druga rješenja uvećavanja izvorno ranijih srednjovjekovnih crkvi: u mađarskom mjestu Mánfa romanička crkva je proširena dogradnjom sjevernog broda, a u mjestu Karcsa brod pravokutna tlocrta je dograđen na izvorno šesterolisnu crkvu, koja zatim postaje svetište nove crkve; u slovačkom mjestu Kišovce, danas kapela sv. Marije Magdalene, na osmerokutnu centralnu građevinu dograđen je longitudinalni brod. To sve svjedoči o raznolikosti rješenja kojima su crkve ili gotizirane ili obnovljene u gotičkom duhu, što je, ponavljam, bilo uvjetovano potrebama, ali i mogućnostima zajednice. Zaključno, na taj način obnovljene ili gotizirane crkve ne mogu se promatrati kao primjeri postojanja stila ili neke škole koja je na dogradnjama dosljedno primjenjivala stilske principe i forme. Zamjetno je za prostor Ugarske, pa tako i istočnohrvatske ravnice, da su rijetki primjeri sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama sačuvani u svom izvornom izgledu iz 13. st., odnosno velik broj crkvi je izmijenjen još za vremena srednjeg vijeka te je takva višeslojnost srednjovjekovnih građevina karakteristična za cijelu Ugarsku. Stoga je u Ugarskoj, kao i u istočnohrvatskoj ravnici, manji broj crkvi u manjih i/ili ruralnim sredinama građenih u cijelosti u 14. ili 15. st.

Crkve građene u ruralnim i manjim sredinama u vremenu zrelog srednjeg vijeka u istočnohrvatskoj ravnici, od sredine 13. st. pa do osmanskog osvajanja Slavonije, ponavljaju tip jednobrodne i jednoapsidalne crkve, a taj tip se prilagođava vanjskim odnosno gotičkim utjecajima koje donose propovjednički redovi, ali i plemstvo. Grade se crkve s poligonalnim

³³⁹ Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 204-207, 230-239.

svetištem, nerijetko nadsvođenim radijalnim svodom s rebrima, crkve se uokviruju potpornjacima koji imaju funkciju podupiranja svoda, ali i zidova broda koji, u pravilu, nije nadsvođen, a u oblikovanju arhitektonskih elemenata i arhitektonske plastike primjenjuje se šiljasti luk. Poligonalno zaključeno svetište zna biti nepravilna oblika jer nije projektirano sukladno geometrijskim principima, a šiljati luk se ne koristi za rastvaranje zidne mase, za ostvarivanje vertikalnosti građevine, već je on prihvaćen kao dio arhitekture prvenstveno dekorativnog karaktera.³⁴⁰ Na tim crkvama je vidljivo zadržavanje nekih karakteristika ranije arhitekture - primjerice, prozori su i dalje na južnoj i istočnoj strani crkve, portali na južnoj i zapadnoj strani, brod je i dalje nenadsvođen, dok se svod izvodi samo u svetištu, a razlika između ranijeg polukružnog i novijeg šiljatog luka je ponajviše formalna. Razlike između ranije i novije arhitekture vidljive su u većim dimenzijama crkve te većim prozorima, čime crkva dobiva više svjetla, a znatne su razlike vidljive u tipu profilacija, jer raniju štapnu i pravokutnu profilaciju zamjenjuje S-profilacija, bademasta i kruškolika profilacija, torus i konkava. Na prostoru istočnohrvatske ravnice sljedeće crkve su građene u tom razdoblju: sv. Andrija u Viljevu, sv. Grgur u Šljivoševcima, sv. Marija u Marijancima, sv. Katarina u Nijemcima, crkva u Rokovcima, sv. Ivan Krstitelj u Ivankovu, sv. Marija Pomoćnica u Sotinu, sv. Ilija u Vinkovcima (II. srednjovjekovni sloj). Po gore opisanim karakteristikama te slavonske crkve srodne su mađarskim crkvama u mjestima Balatonszemes, Szenyér, Taszár, Somogyszil, Felsőnyék, Csenger, Nagyszekeres, Abaújhvár, Nógrádsáp.³⁴¹ **[TABLA XXXIII, Sl. 96 i 97, TABLA XXXIV, Sl. 98-100]**

Zaključno, poput slavonskih crkvi, i mađarske crkve su mahom barokizirane ili obnovljene u duhu baroka te su elementi arhitekture i arhitektonska plastika tek fragmentarno sačuvani, no na osnovi otkrića istih tijekom konzervatorskih istraživanja uočene su srodnosti sa slavonskim primjerima. Primjerice, tip jednostavnog portala šiljatog luka s jednostavnom profilacijom skošenog brida, kakav je u Bapskoj, Lugu i Dragotinu (južni portal), nalazimo na mađarskim crkvama u Hetvehelyju, Bakonyi, Pécs-Málomu (na dogradnji broda iz 15.st), u Mánfi (na dogradnji sjevernog broda iz 14. st.), u Szilágyu, Nagyszékelyu. Portale s kvadratnim istakom iznad polukružne lunete portala, kao u Koprivni i Kneževim Vinogradima, nalazimo u Cserkútu (južni portal), Váraszóu i Vámostyi.³⁴² I na slavonskim i na mađarskim primjerima sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama najučestaliji tip

³⁴⁰ Vukićević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 38.

³⁴¹ Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 54, 62, 98, 113, 122; Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, 102.

³⁴² Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*, 17, 22.

prozora su oni izvedeni u opeci, oblikovani jednostavnim skošenjem špaleta; iako rjeđe, prozorski otvori su bili izvedeni i kamenim klesancima i ukrašeni kamenim mrežistima - na crkvi u Nijemcima u kamenim prozorima izvedeno je trolisno mrežište, kao i na crkvi u Novim Mikanovcima (III. srednjovjekovni sloj, kada crkva postaje župna). Slična rješenja klesanih prozora nalazimo i na mađarskim crkvama u Sopronbánfalvi, Berhidi, Nagyharsányu, Nagyszekeresu, Somogyszilu. Zanimljivo je da se zadržavaju stari romanički prozori broda uz dogradnju novog svetišta i izvedbu izduženih gotičkih kamenih prozora s mrežistima (Novi Mikanovci, Nagyharsany). Srodnosti s mađarskim primjerima nalazimo i u oblikovanju sedilija i svetohraništa, koja su uglavnom izvedene kao jednostavne niše sa lažnim šiljatim lukom, zašiljenim lukom, lukom magarećih leđa ili, pak, kao niše pravokutna oblika (Šljivoševci, Kneževi Vinogradi, Turony, Pécs-Málom, te čitav niz primjera iz srednjovjekovne županije Szatmár, koje opisuje Béla Szolt Szakács³⁴³).

³⁴³ Béla Szolt Szakács, „On the Borderline of Romanesque Architecture: Village Churches of Szatmár Region in the 13th-14th centuries“, *Acta Historiae Artium* 52 (2011.): 209-234.

5. Zaključna razmatranja

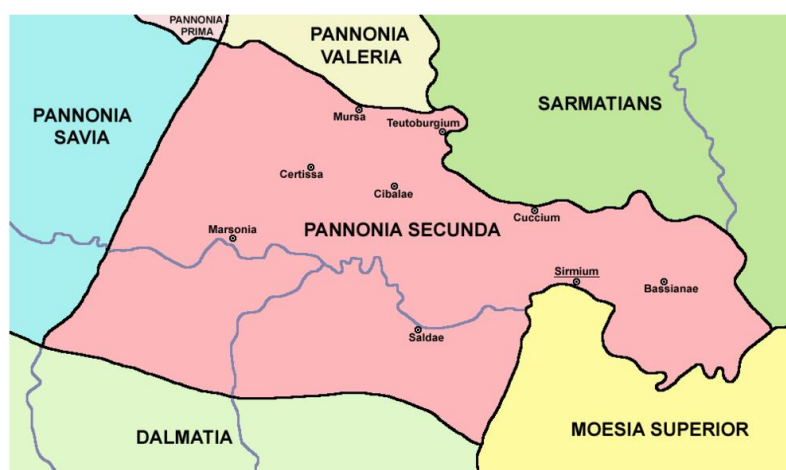
Ruralnim prostorom istočne Slavonije u cijelom srednjovjekovlju, pa tako i za vrijeme osmanske vlasti, kako će biti prikazano u daljnjem tekstu, dominira jednostavni tip sakralne arhitekture, koji je nastao još u ranom srednjovjekovlju kao amalgam različitih društvenih i kulturoloških vrijednosti, te je perzistirao sve do u razdoblje baroka. Njegova dominantna obilježja su prvenstveno uvjetovanost potrebama, odnosno brojem stanovnika, te snažnom lokalnom tradicijom gradnje, koja se mijenja dolaskom novih stilskih utjecaja i formi romanike i, kasnije, gotike. Taj tip jednobrodne crkve s užim svetištem, srednjovjekovni graditelji ponavljaju dugi niz stoljeća, ipak uspijevajući u taj vrlo jednostavan i rustikalan tip gradnje inkorporirati rješenja organizacije prostora sukladno društvenoj hijerarhiji, kao i dekorativne značajke srednjoeuropske srednjovjekovne stilske umjetnosti. Tako u tim malim crkvama nalazimo velikaške empore s unutrašnjim stubištima, unutrašnje sedilje duž svih zidova crkve, kao i zidne oslike bizantsko-italskih ili francuskih/redovničkih utjecaja. U osnovi, župna crkva u ruralnim i manjim sredinama istočnohrvatske ravnice kroz cijelo srednjovjekovlje zapravo je velika dvorana koja se lako može prilagoditi novim društvenim potrebama ili novim umjetničkim utjecajima i zadacima. Ta perzistencija dvorane u shvaćanju sakralnog prostora omogućila je njezino dugo trajanje, ali i raznolikost oblika kojima se ista dvorana ukrašava. Nerijetko se čini kako se crkve u ruralnim i manjim sredinama ističu svojom jedinstvenošću, šarmom, određenim dojmom dekorativne cjelovitosti i neponovljivosti, jer nisu rezultat 'programa' majstorske radionice, već proizvod lokalnih graditelja, odnosno njihovog osjećaja za lijepo, proporcije i sklad - taj njihov šarm rezultat je ne samo iskustava lokalnog graditeljstva, već i odnosa tih crkvi s krajolikom u kome nastaju, i u kojemu dominiraju. U svojoj osnovi, te crkve tvrdo zidane, minimalno osvjetljene, prostorno krajnje jednostavne - njihov bazičan oblik ukrašava se formama koje trebaju označavati pripadnost panonsko-mađarskom kulturnom krugu, a forme se odabiru zavisno od predominirajućeg stila i, naravno, patrona koji nameće dvorsku umjetnost kao manifestaciju njegova prava na vladanje.

Sakralna arhitektura u ruralnim i manjim sredinama istočnohrvatske ravnice ne može se promatrati niti interpretirati kao isključivo stilska arhitektura, jer nema jasnih i 'čistih' obilježja stila. Također, ne može se promatrati niti u kontekstu etnološke gradnje, jer ona ipak crpi utjecaje iz stilske arhitekture te iz nje preuzima stilske oblike i određene graditeljske principe, što se u konačnoj izvedbi prepoznaju kao pauperizirane, simplificirane i stilizirane forme, prilagođene lokalnoj tradiciji sakralnog graditeljstva. Stoga se sakralnu arhitekturu u

ruralnim i manjim sredinama ovih prostora treba promatrati prvenstveno kao jedan kulturološki sloj istočnohrvatske ravnice, a tek zatim kao umjetničku odnosno graditeljsku pojavu, gdje se lokalni graditeljski idiom kontinuirano preobražava prilivom novih „vanjskih“ utjecaja stilske arhitekture. Upravo takvo tumačenje te arhitekture zajedničko je i susjednim zemljama srednjoeuropskog prostora, a vrlo srodne lokalne idiome srednjovjekovne arhitekture nalazimo na cijelom srednjoeuropskom prostoru.

U sljedećim poglavljima bit će obrađena umjetnost gradskih župnih crkvi i redovničkih zajednica, koja je ostvarila puno kvalitetnija rješenja stilske arhitekture te je time utjecala na mijene sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama, ipak nikada ne izmijenivši njezinu osnovu - dvoranu što se lako prilagođava različitim potrebama i smjenjujućim stilskim strujanjima. Analiza gradske i redovničke umjetnosti u donjem međuriječju omogućit će ne samo poznavanje 'visoke' arhitekture srednjovjekovne istočnohrvatske ravnice, već i dinamički odnos te 'visoke' i 'lokalne' arhitekture, odnosno perzistenciju lokalne kulture, njezinu rezistenciju na utjecaje gradske i dvorske arhitekture, te, konačno, mijene koje ipak prodiru i u slavonsko srednjovjekovno selo.

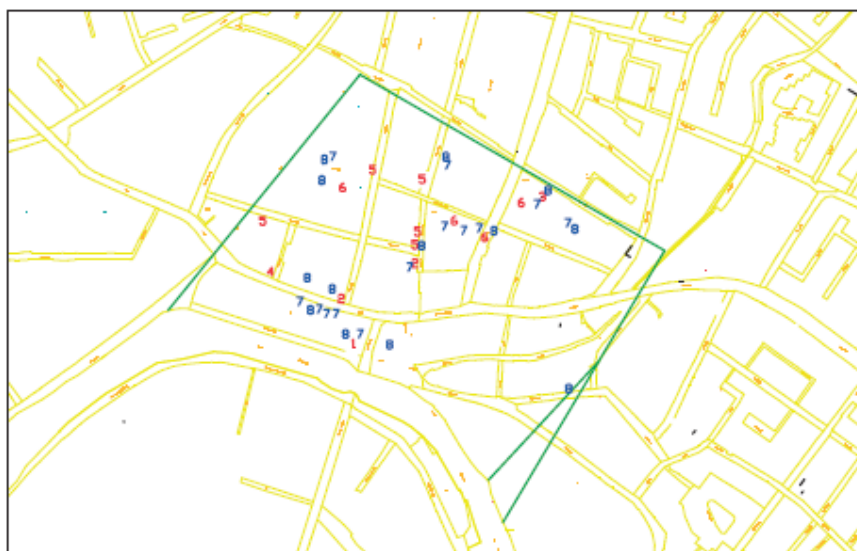
TABLA IX

Pannonia Secunda in the 4th century

Sl. 15. Obrisi provincije Pannonie Secunde u 4.st.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Pannonia_Secunda)

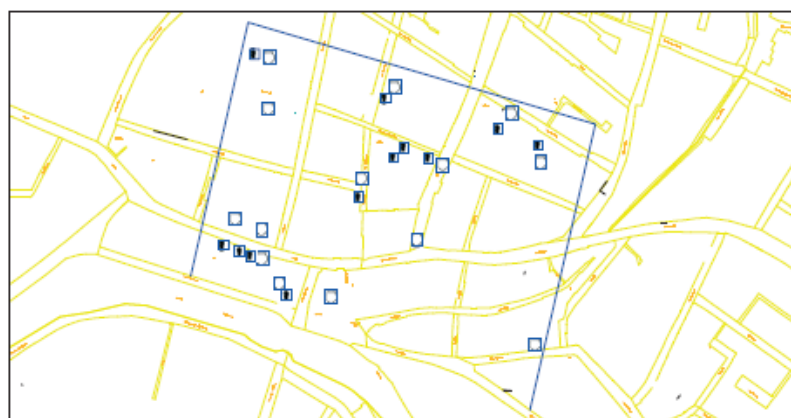
Karta 1. Rimske i gepidske Cibale

— Linija opkopa u Cibalama

1. Velike rimske terme na položaju „Jugobanka“, Duga ulica
2. Lokacije sustava za odvodnju otpadnih voda – Duga ulica 20 i Prolaz A. Ullman
3. Horej (*horreum*), žitnica/skladište na lokaciji PIK, Ulica J. Dalmatinca
4. Pretpostavljena lokacija kršćanske bazilike, Duga ulica 40
5. Privatni objekti 4. stoljeća
6. Javni objekti 4. stoljeća
7. Nalazi grobova gepidskog kulturnog kruga u Cibalama
8. Nalazi tzv. žigosane i svakodnevne germanske keramike

Sl. 16. Rimske i gepidske Cibale (Gračanin, Rapan Papeša, „Postrimski grad“, 16.)

TABLA X

Karta 2. Gepidske Cibale sredinom 6. stoljeća.

— Pretpostavljena granica gepidskog naselja s obzirom na raspored nalaza

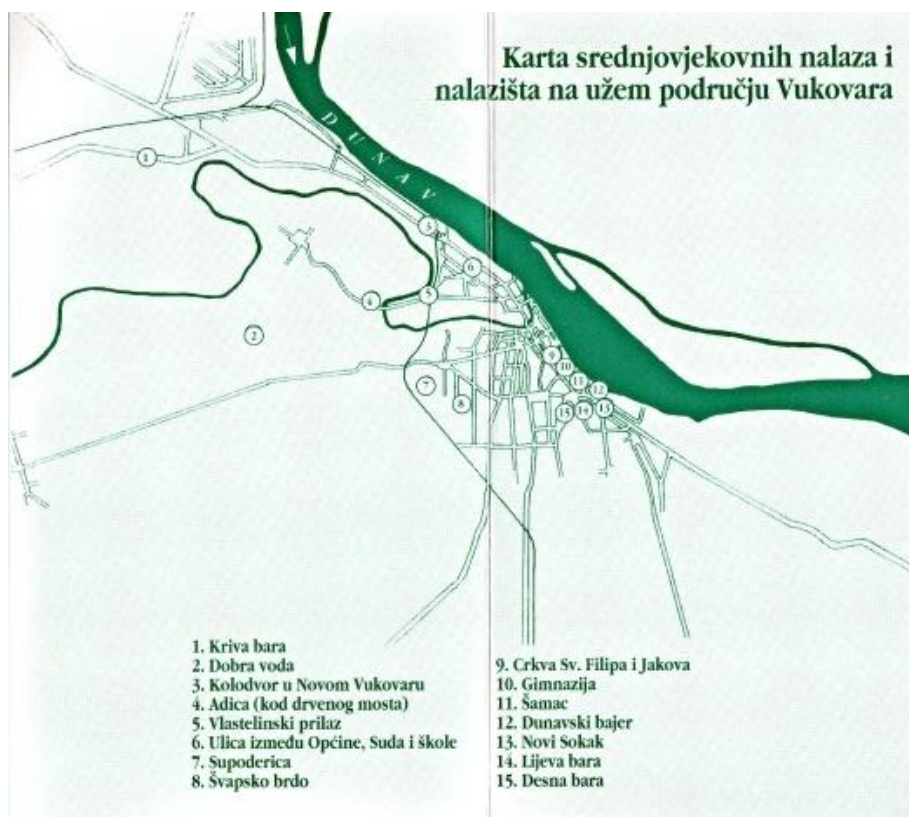

Nalazi tzv. žigosane i svakodnevne germanske keramike

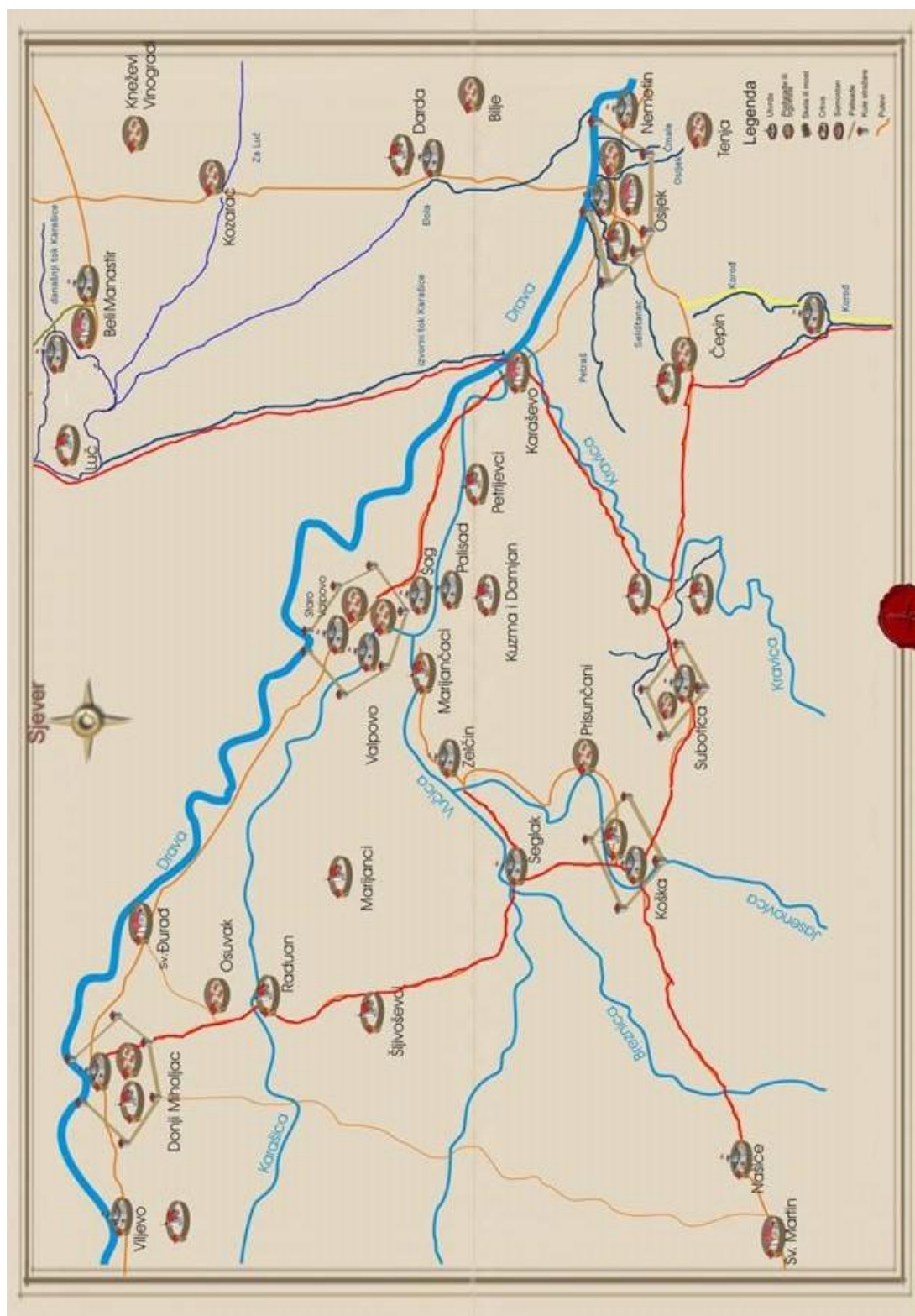
Nalazi gepidskih grobova unutar rastera Cibale

Sl. 17. Gepidske Cibale sredinom 6.st. (Gračanin, Rapan Papeša, „Postrimski grad“, 21.)

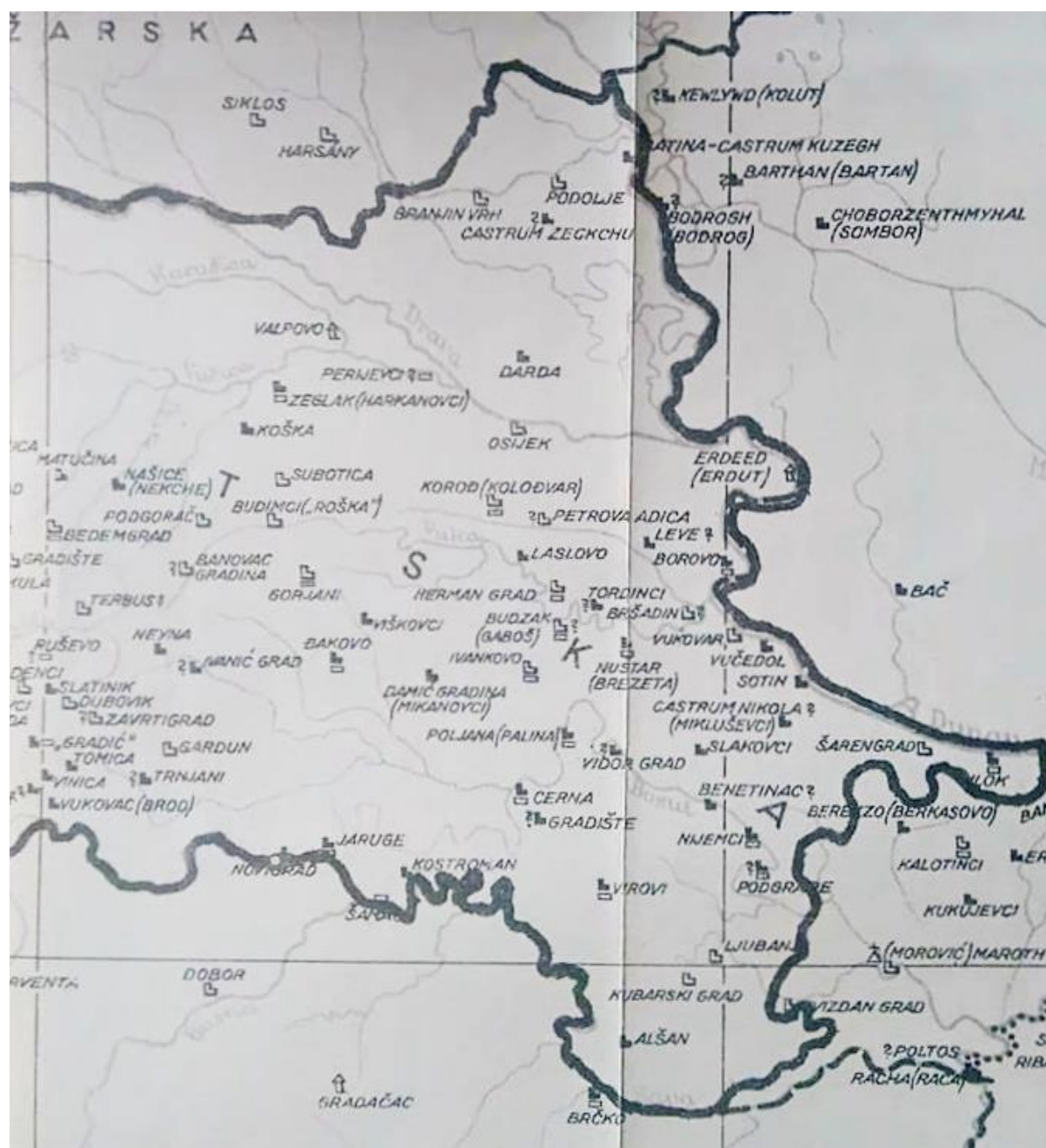
Sl. 18. Karta srednjovjekovnih nalazišta na području Vukovara (Demo, *Lijeva bara*, 32-33)

TABLA XI

Sl. 19. Karta srednjovjekovnih rijeka, putova i naselja (Z. Samaržija, rukopis)

TABLA XII

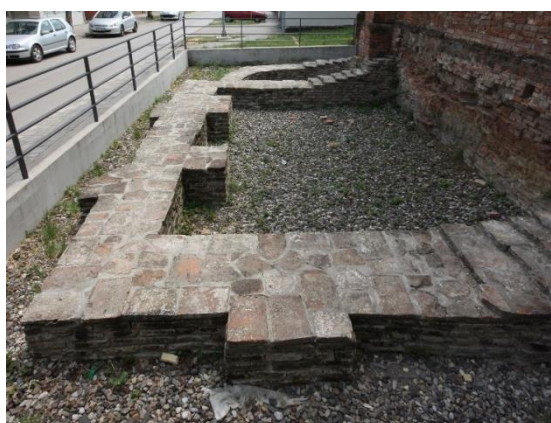

Sl. 20. Dio karte s prikazom srednjovjekovne istočne Slavonije (izvornik karte: Anđela Horvat, u: Balić, „Pregled dvoraca i srednjovjekovnih utvrđenih gradova“, 18-19.

TABLA XIII

21. Veduta osmanske tvrđave Valpovo I. Harrwyna iz 1683.g. (HDA Zagreb, Grafička zbirka, bakrorez, inv. br. 1748; Mažuran, *Valpovo – sedam stoljeća*, 53; Mažuran s pravom navodi kako je prikaz proizvoljan, no on naglašava ulogu Valpova kao osmanske tvrđave).

Sl. 23. Prva crkva sv. Ilije na Meraji.

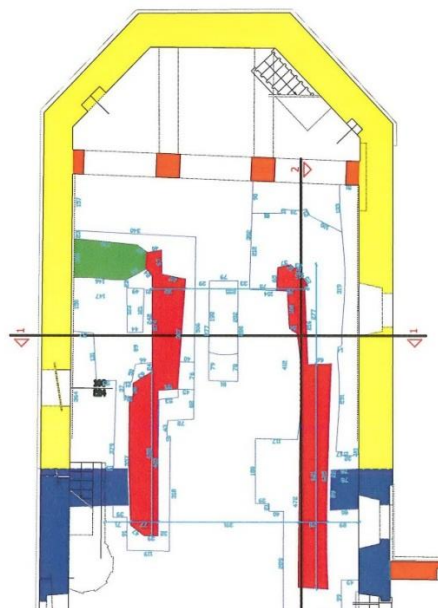

Sl. 22. Kapela sv. Marije u Bapskoj.

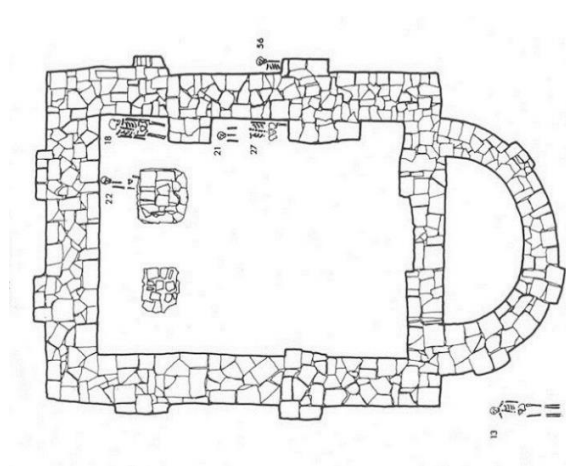
TABLA XIV

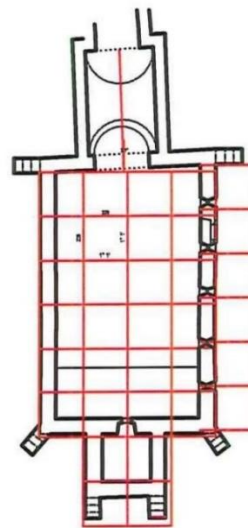
Sl. 24 Temelj zida prve crkve u Luču, unutar broda postojeće crkve sv. Marije Magdalene.

Sl. 25. Tlocrt prve crkve u Kneževim Vinogradima – crveno naznačeno ((KO Osijek, Ivanušec i drugi; *Reformirana kršćanska crkva Kneževi Vinogradi*).

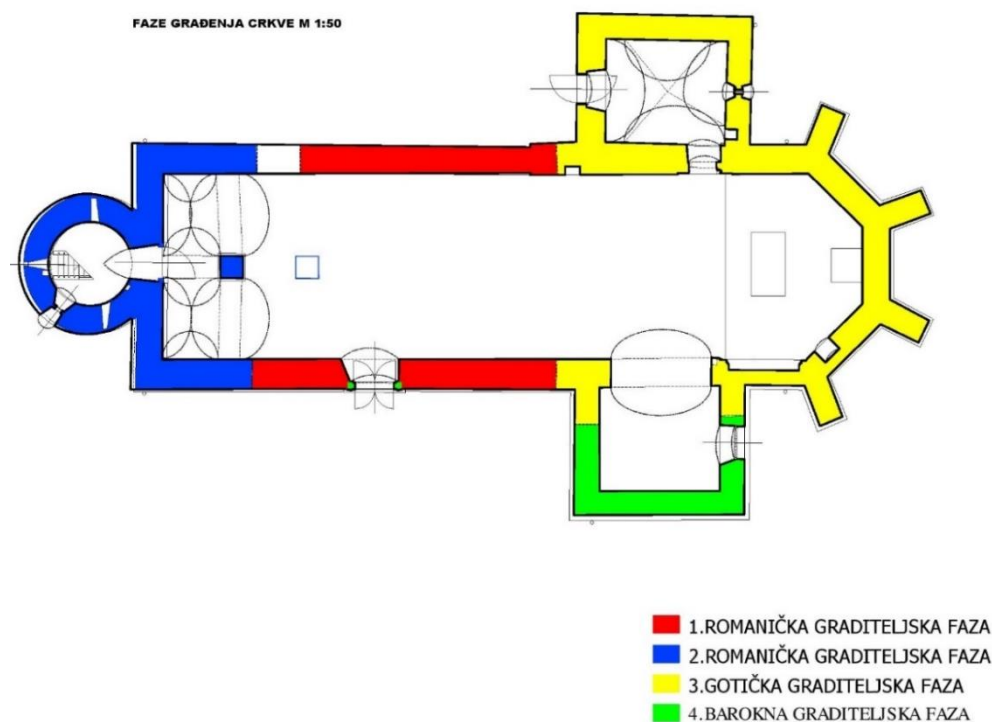

Sl. 26. Tlocrt prve crkve sv. Ilije na Meraji (Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 156).

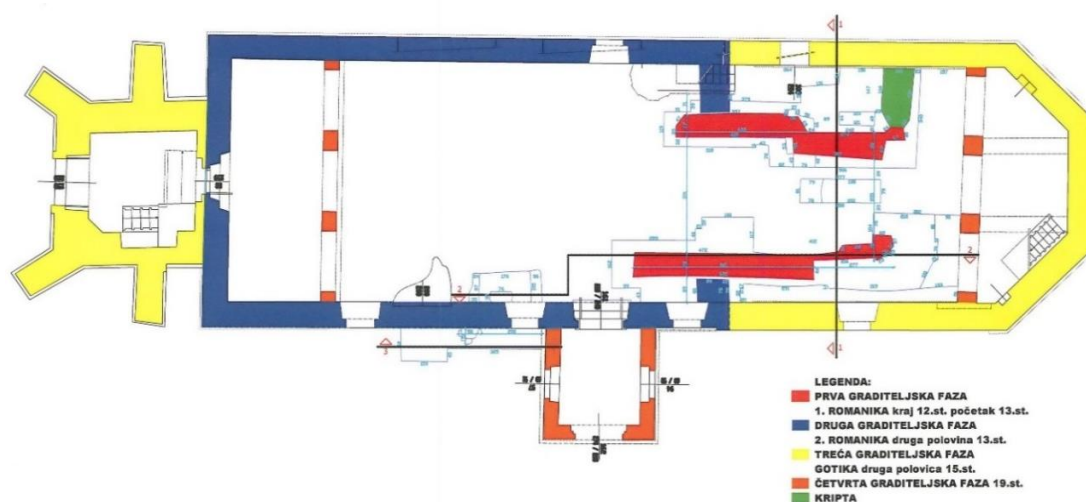

Sl. 27. Tlocrt crkve sv. Marije Magdalene u Luču (Papić, T., *Konzervatorska studija, Župna crkva sv. Marije Magdalene u Luču* - ucrtano svetište je brod prve crkve, brod i zvonik su dogradnja u II. srednjovj. sloju).

TABLA XV

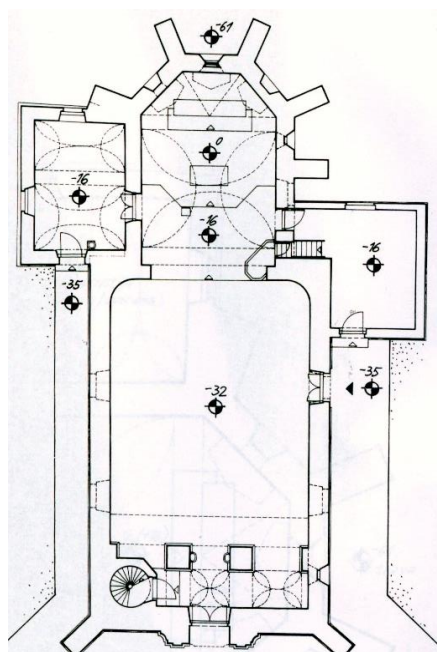
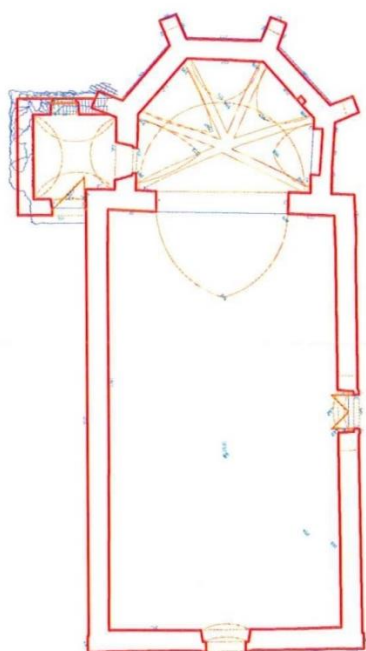

Sl. 28. Prikaz graditeljskih faza crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima (Ivanušec i drugi, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Romaničko–gotička crkva sv. Bartola, Novi Mikanovci*).

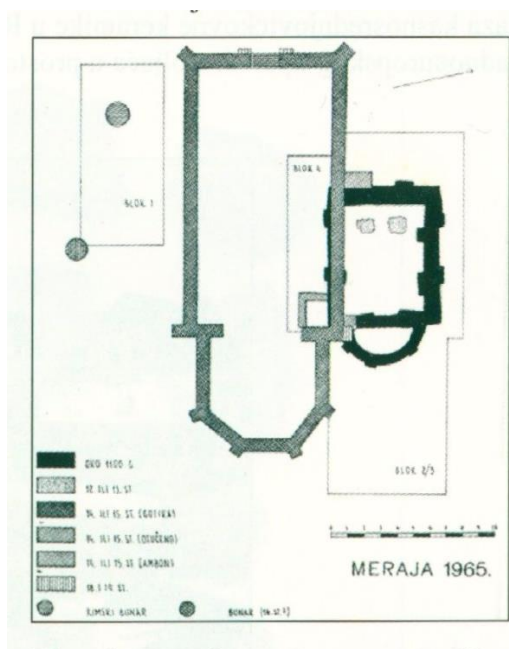

Sl. 29. Prikaz graditeljskih faza crkve u Kneževim Vinogradima (KO Osijek, Ivanušec i drugi; *Reformirana kršćanska crkva Kneževi Vinogradi*).

TABLA XVI

Sl. 30. Tlocrt crkve sv. Grgura u Šljivoševcima (Papić, T., *Župna crkva sv. Nijemcima IPU, Vukičević-Samaržija i Grgura Velikog u Šljivoševcima, drugi, Izvješće o istraživanjima*).
Konzervatorska studija).

Sl. 31. Tlocrt crkve sv. Ilije u Vinkovicima (Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 156).

Sl. 33. Križno-rebrasti svod iznad kvadratnog svetišta crkve sv. Petra i Pavla u Koški

TABLA XVII

Sl. 34, 35, 36, 37. Zvonik crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima (gore lijevo),
reformatorske crkve u Kneževim Vinogradima (gore desno), reformatorske crkve u Lugu
(lijevo) i crkve sv. Marije Magdalene u Luču (desno).

TABLA XVIII

Sl. 38. Južni zid kapele sv. Marije u Bapskoj.

Sl. 39. svetište crkve Rođenja Presvete Bogorodice.

Sl. 40. Crkva sv. Grgura u Šljivoševcima.

Sl. 41. Crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima, pogled sa sjeveroistoka.

TABLA XIX

Sl. 42. Zapadni portal kapele Uznesenja BDM u Dragotinu.

Sl. 43. Sjeverna i južna strana portala kapele Uznesenja BDM u Dragotinu.

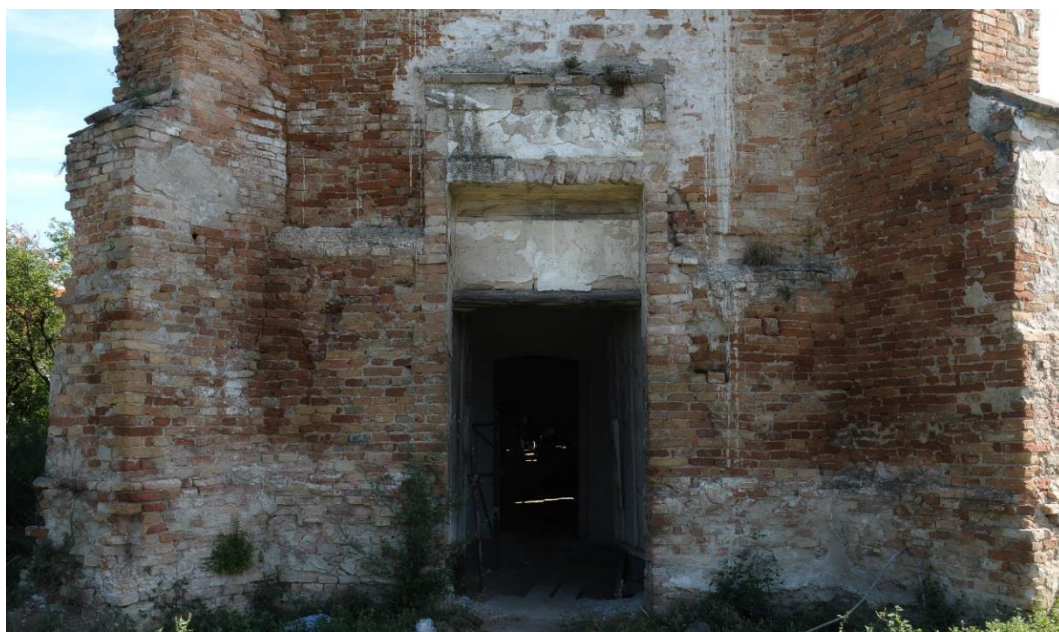
TABLA XX

Sl. 44. Zapadni portal kapele sv. Marije u Bapskoj.

Sl. 45. Zapadni portal reformirane crkve u Lugu.

Sl. 46. Zapadni portal reformatorske crkve u Kneževim Vinogradima.

TABLA XXI

Sl. 47. Portal sakristije u N. Mikanovcima.

Sl. 47 i 48. Portal sakristije u Viljevu.

Sl. 49 Južni prozor kapele sv. Marije u Bapskoj.

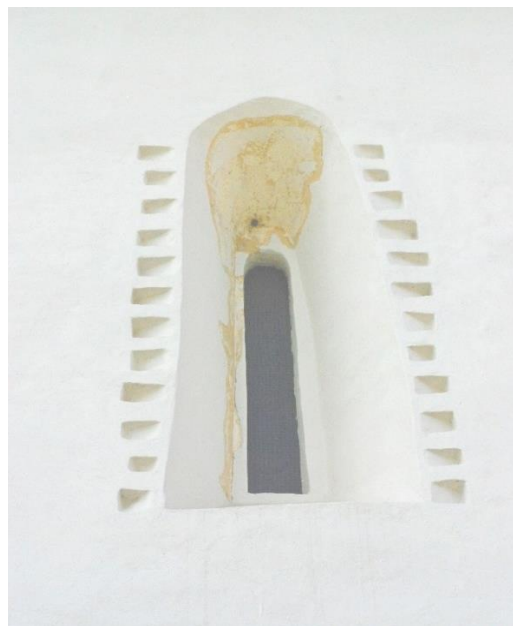

Sl. 50 Prozor svetišta crkve sv. Martina u Martinu.

TABLA XXII

Sl. 51. Južni prozor reformatorske crkve u Kneževim Vinogradima -II srednjovjekovni sloj.

Sl. 52. Južni prozor crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima - I. srednjovjekovni sloj.

Sl. 53. Istočni prozor svetišta crkve Uznesenja Djevice Marije u Dragotinu.

Sl. 54. Južni prozor broda crkve sv. Marije Magdalene u Luču - u zaključku luka vidljiv stilizirani trolist.

TABLA XXIII

Sl. 55. Južni zazidani srednjovjekovni prozor, lijevo od baroknog prozora, na crkvi sv. Ivana Krstitelja u Ivankovu.

Sl. 56. Prozor svetišta crkve u sv. Grgura u Šljivoševcima.

TABLA XXIV

Sl. 57. Južni prozor svetišta crkve u Kneževim Vinogradima.

Sl. 58. Istočni prozor svetišta crkve u Viljevu.

Sl. 59 i 60. Prozor svetišta sv. Bartola u N. Mikanovcima (lijevo) i prozor svetišta sv. Katarine u Nijemcima

TABLA XXV

Sl. 61. Prozor svetišta crkve u Nijemcima.

Sl. 62. Crkva sv. Grgura u Šljivoševcima, pogled na svetište.

Sl. 63 i 64. Svodno rebro i konzola križno-rebrastog svoda crkve Uznesenja BDM u Dragotinu (lijevo) i Križno-rebrasti svod crkve sv. Grgura u Šljivoševcima (desno).

TABLA XXVI

Sl. 65 i 66. Ostaci kamenih ulomaka križno-rebrastog svoda crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima (lijevo) i stubište za emporu crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (desno).

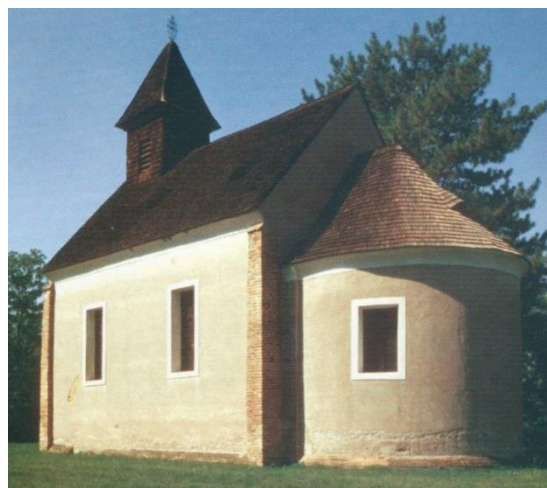

Sl. 67 i 68. Kustodija i sedilja reformatorske crkve u Kneževim Vinogradima (lijevo) i sedilja u crkvi sv. Jurja u Svetom Đurđu (desno).

TABLA XXVII

Sl. 69. Sedilija na južnom zidu crkve sv. Bartola u Novima Mikanovcima.

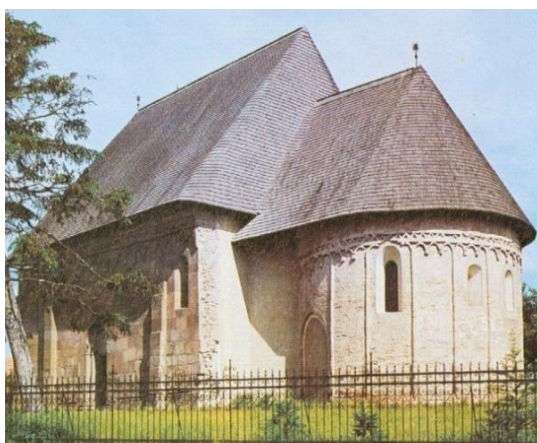

Sl. 70 i 71. Crkva u mjestu Váraszó (gore lijevo) (Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink*, 127) i Teleki (gore desno) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 60).

TABLA XXVIII

Sl. 72. i 73. Crkva u mjestu Buzsák (gore lijevo) i Hetvehely (gore desno) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 81, 197).

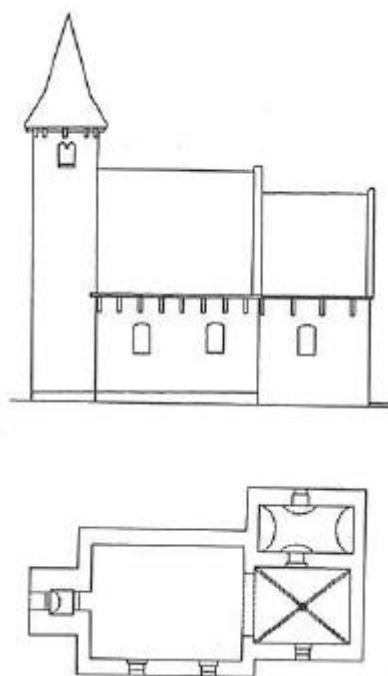

Sl. 74. i 75. Crkve u mjestu Karcsa i Vámosatya (gore desno) (Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink*, 85, 100).

TABLA XXIX

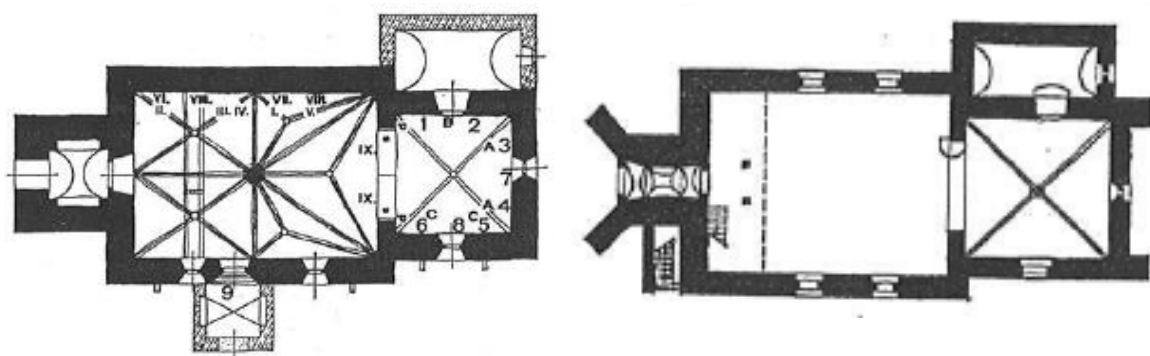

Sl. 76. i 77. Crkve u mjestu Mánfa (lijevo) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 165) i Csempeszkopács (desno) (Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink*, 16)

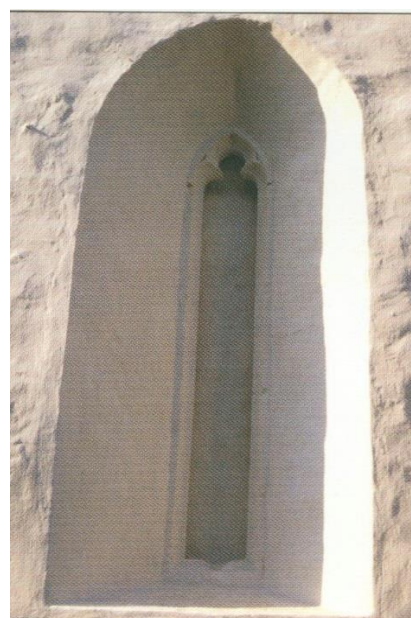

Sl. 78 i 79. Crkva sv. Martina u mjestu Martinček (lijevo), crkva sv. Tome u mjestu Megusovce (desno) (Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra*, 144, 171).

TABLA XXX

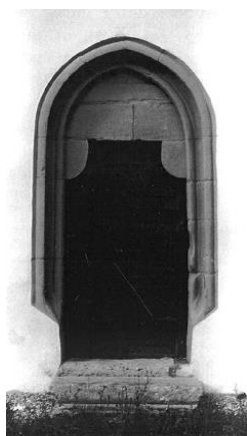

Sl. 80 i 81. Crkva sv. Duha u mjestu Žehra (lijevo) i tlocrt crkve sv. Katarine u mjestu Jánovce (desno) (Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra*, 198, 265).

Sl. 82 i 83. Južno pročelje crkve u Óriszentpéteru (lijevo) (Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink*, 6), prozor na crkvi u mjestu Hetyes (desno) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 105).

TABLA XXXI

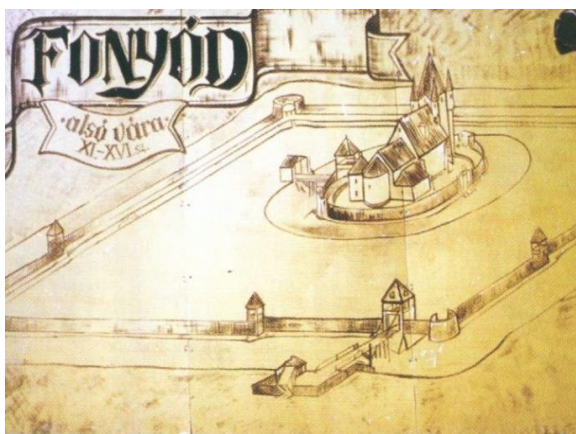

Sl. 84 i 85. Portal na crkvi sv. Martina u Martinčeku (desno gore) (Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra*, VII) i crkva u mjestu Szenyér (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 96).

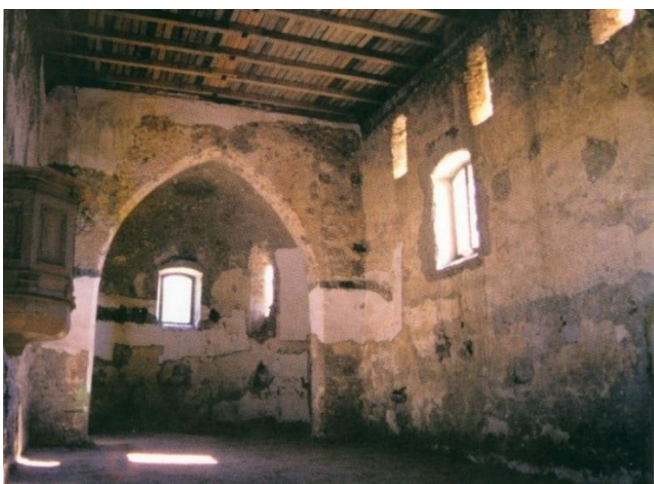
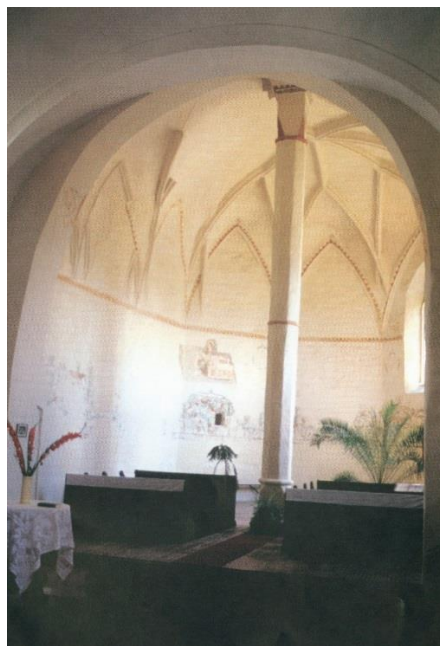
Sl. 86, 87 i 88. Crkva u mjestu Hetes (lijevo dolje) te izvedene zapadne dogradnje na crkvama u mjestima Gyugy (lijevo gore) i Pécs-Málomu (desno) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 96, 104, 72, 176).

TABLA XXXII

Sl. 89, 90, 91 i 92. Dogradnja zapadnog broda (mogući *Zusammengesetzter raum* tip): crkve u Fonyódu (gore lijevo) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 67), Viszolyu (gore desno) i Tornaszentandrásu (dolje lijevo) te dogradnja svetišta crkve u Őriszentpéteru (Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink*, 104, 106, 5).

TABLA XXXIII

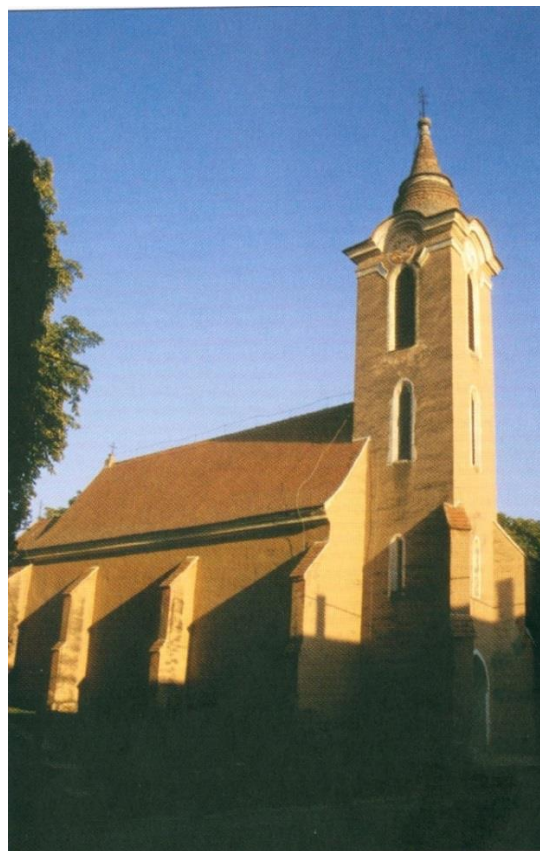
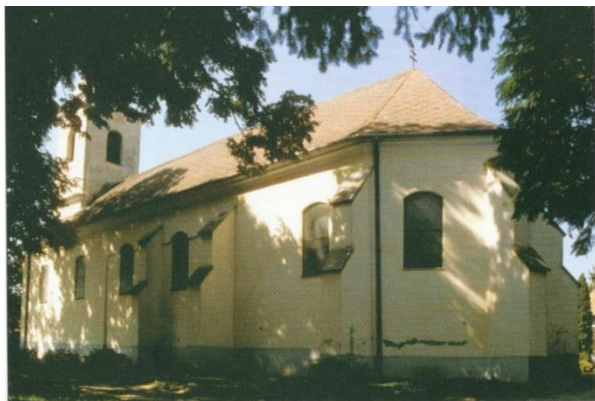

Sl. 93, 94 i 95. Dvoranska crkva u Túrony i njezina unutrašnjost (gore lijevo i desno);
svetište crkve u Nagyarsányu (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 205, 206,
234).

Sl. 96 i 97. Crkve u Törökkoppányu i Balatonszemesu (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 54, 62).

TABLA XXXIV

Sl. 98, 99 i 100. Crkve u Taszáru (gore lijevo) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 98), Abaújháru (lijevo) (Kriszt, Dobos, *Középkori templomaink*, 102) i Somogyszilu (desno) (Horváth, Gondos, *Somogy, Tolna és Baranya*, 113).

3. CRKVE U URBANIM SREDINAMA (VEĆIM NASELJIMA)

3.1. NASTANAK GRADOVA I STRANI DOSELJENICI (*HOSPITES*)

Kroz prvu polovicu 13. st. na prostoru istočnohrvatske ravnice u izvorima je zabilježeno formiranje srednjovjekovnih gradova odnosno trgovišta, koji proces se dovodi u vezu s razvojem novčane privrede, ali i s dolaskom stranih doseljenika uglavnom s njemačkog područja (*hospites*), a koje na prostor Ugarske, pa tako i istočne Slavonije, naseljava kuća Arpadovića dodjeljujući im povlastice. Na prostoru istočnohrvatske ravnice u vremenu srednjeg vijeka postojao je samo jedan grad sa statusom slobodnog kraljevskog grada - Ilok, dok su ostali gradovi imali status trgovišta (Ilok je dobio kraljevske povlastice od Ladislava V. 1453.g., „po uzoru na slobodni kraljevski grad Budim“, ali je sve do 1524.g. ostao u privatnim rukama).³⁴⁴

Mađarski povjesničar István Petrovics razlikuje dvije dominantne karakteristike prvih ugarskih srednjovjekovnih gradova: prva je da su gradovi imali funkciju utvrde, ali i ekonomskog, prvenstveno trgovačkog središta, a druga je da su imali pravo biranja vlastitih sudaca (*iudices*) odnosno magistrata, koji su bili odgovorni za ekonomsko i pravno upravljanje gradom.³⁴⁵ Petrovics navodi specifičnosti ugarskih gradova, među kojima ističe mali broj utvrđenih gradova u kasnom srednjem vijeku, veliku autonomiju gradova u kontekstu imenovanja vlastitog župnika te, konačno, značaj koji su za formiranje ugarskih srednjovjekovnih gradova imali strani doseljenici (*hospites*). Autor razlikuje dvije faze u nastanku ugarskih srednjovjekovnih gradova: prije početka 13. st. i nakon početka 13. st., ističući kako su ugarska urbana naselja imala trgovačku funkciju i prije 13. st., no nisu posjedovala autonomiju. Ta rana urbolika naselja su se sastojala od *castruma* i *suburbiuma*, ili je unutar manjeg naselja bila formirana posebno odvojena struktura gdje su bili smješteni obrtnici, trgovci i administracija - takvih karakteristika su bila kraljevska sjedišta, nadbiskupska i biskupska sjedišta te županijska sjedišta (zvana još i kraljevske utvrde). U 13. st., a poglavito nakon tatarske provale, dolazi do razvoja novčane privrede, uslijed čega jačaju trgovačke veze Ugarske s Italijom i Njemačkom, što je, skupa s gradskim poveljama i

³⁴⁴ Danijel Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, *Povijesni zbornik* 5 (2012.): 39.

³⁴⁵ István Petrovics, „Towns and Central Places in the Danube - Tisza/Tisa - Maros/Mureş Region in the Middle Ages“, *Banatica* 26 *Istorie* II, 2016., *Proceedings of the International Conference Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th-16th centuries)*, Timișoara, 2015., 78.

povlasticama, dovelo do stvaranja „pravih gradova“ u Ugarskoj, odnosno gradova s velikim stupnjem autonomije.³⁴⁶

Engel opisuje politiku urbanizacije Ugarske za Bele IV. i Stjepana V., u kontekstu programa vojnih reformi, prema kojima su utvrđeni gradovi trebali služiti kao tvrđave, dok su gradske zajednice trebale opremiti određeni broj vojnika za kraljevsku vojsku - društveni i ekonomski aspekti tog procesa uvjetovali su širenje gradskih municipija zapadnog tipa.³⁴⁷ Engel također naglašava važnost doseljenika u procesu urbanizacije, navodeći kako su doseljenici, koji naseljavaju prostor Ugarske od 12. st., bili uglavnom njemački vitezovi i trgovci, čijim naseljima su dodijeljene gradske povlastice, no koji su uglavnom zadržali vlastite zakone i tradiciju.³⁴⁸

Povjesničarka Olga Kozubska-Andrusiv je analizirala nastanak utvrda (*grad*) na području povijesne Galicije te njihov razvoj u gradove u vremenu 11.-13. st., istaknuvši kako je prvotna funkcija utvrda bila vojna odnosno obrambena, no kako je unosom vjerskih i trgovačkih sadržaja počeo njihov razvoj u gradove.³⁴⁹ Autorica navodi kako topografija srednjovjekovnog Haliča (utvrda) pokazuje raspršenu aglomeraciju od više struktura sa središnjom jezgrom same utvrde u središtu, što je sve skupa zadovoljavalo gradske potrebe te činilo cjelinu utvrđenog grada - raspršena naselja odnosno strukture unutar grada nazive su dobivali prema svojoj funkciji (sličnu topografiju autorica nalazi u Peremyshlu, Terebovlii, Sanoku, Lvivu, ali i u Ugarskoj, gdje se Esztergom sastojao od više od 20 takvih struktura, Székesfehérvár od više od 6, kao i Veszprém, ali i Požun). Najznačajnije utvrde u razdoblju 11.-13. st. (biskupska sjedišta, kraljevske utvrde, sjedišta županija i sl.) imale su nužnu koncentraciju urbanih funkcija (vojnu, upravnu, ekonomsku, trgovačku) te su stoga mogle djelovati kao urbana središta, premda nisu posjedovale autonomiju niti su imale gradske statute ili povelje. Autorica pretpostavlja postojanje drvenih crkvi u onim utvrdama gdje nisu pronađene zidane kamene crkve, te, poput Petrovicsa, ističe značaj stranih doseljenika/trgovaca za razvoj utvrde u grad i to opet na primjeru Haliča, gdje se se 1239.g. spominju „Germanska vrata“ utvrde.³⁵⁰

³⁴⁶ Petrovics, „Towns and Central Places in the Danube“, 79-80

³⁴⁷ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 112.

³⁴⁸ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 112.

³⁴⁹ Olha Kozubska-Andrusiv, „Comparable Aspects in Urban Development: Kievan Rus' and the European Middle Ages“, *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective. From frontier zones to lands in focus*, ed. Gerhard Jaritz and Katalin Szende, London, New York: Routledge, 2016., 139-156.

³⁵⁰ Kozubska-Andrusiv, „Comparable Aspects in Urban Development“, 139-156.

Fügedi pretpostavlja kako je Panonska nizina dijelom bila naseljena stranim doseljenicima (*hospites*), koji su bili pozvani na prijelazu 11 u 12. st. - u sklopu te 'unutrašnje kolonizacije' osnovano je i nekoliko novih županija.³⁵¹ Petrovics navodi kako su strani doseljenici, *hospites*, bili prisutni u Ugarskoj prije tatarske provale: to su bili doseljenici romanske jezične skupine, koji se u ugarskim izvorima spominju kao *Latini*, *Gallici* i *Italici*. U 12. i, poglavito, 13. st. njih su slijedili njemački doseljenici, *Teutonici* i *Saxones*, čiji je značaj od sredine 13. st. prisutan u većini ugarskih gradova. Od 13. st. nadalje termin *hospes* nije označavao isključivo stranog doseljenika, već i osobe koje su tijekom procesa kolonizacije stekle poseban pravni status - tako su se među *hospitima* mogli naći i Mađari i Slaveni.³⁵² Uloga *hospita* ležala je prvenstveno u trgovini solju i rudama, što je i uvjetovalo njihovo naseljavanje uglavnom na obronke Karpata, dok se njihovo doseljavanje u slavonska nizinska naselja (Vukovar, Vinkovci, Virovitica) može objasniti prometnim i trgovačkim značajem tog naselja unutar srednjovjekovnih trgovačkih puteva. **[TABLA XXXV, Sl. 101]** Analizirajući nastanak gradova na području današnje zapadne Rumunjske (Erdelj, Sedmogradska) i jugoistočne Mađarske, Petrovics je uočio kako su ulogu u urbogenezi na tim prostorima imali tek njemački doseljenici, dok nije vidljiv značaj ranijih doseljenika (*Latini* i *Gallici*), ako ih je uopće i bilo.³⁵³ Suprotno njemu, Engel u Srijemu nalazi tragove doseljenika romanskog jezika, i to u toponimima *Nagyolaszi* („Veliko Wallonsko (talijansko?) Selo“), danas Mandelos, te *Franska Gora* („Francusko brdo“), danas Fruška Gora.³⁵⁴

Vjerojatno je rubne krajeve Ugarske, pa tako i istočnohrvatsku ravnicu naselio ponaajviše drugi val doseljenika, čije je doseljavanje, kako je već ranije rečeno, utjecalo na razvoj trgovine odnosno novčane privrede. **[TABLA XXXVI, Sl. 102]** Slično govori i Olha Kozubská Andrusiv, navodeći kako je upravo razvoj novčane privrede, odnosno kumulacija novca od strane trgovaca (*hospites*), dovela do formiranja autonomnih gradova.³⁵⁵ Strani doseljenici su činili posebnu grupu slobodnih ljudi, koji su došli u Ugarsku kao trgovci ili seljaci, no uživali su poseban status 'gosta' (*hospes*), što im je omogućavalo da zadrže običaje te da žive sukladno svome zakonu (romanskom, njemačkom); njihove gradske zajednice su plaćale novčanu rentu za korištenje zemlje na kojoj su živjeli i imali su slobodu kretanja -

³⁵¹ Fügedi, *Castle and Society*, 42.

³⁵² Petrovics, „Towns and Central Places“, 79-80.

³⁵³ Petrovics, „Towns and Central Places“, 95.

³⁵⁴ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 60.

³⁵⁵ Kozubská-Andrusiv, „Comparable Aspects in Urban Development“, 139-156.

njihov status se kasnije definirao kao 'potpuno slobodan' (*omnino liber*) te će služiti kao model za seljačke slobode u 13. st.³⁵⁶

Engel urbanizaciju u Ugarskoj povezuje s tjednim seoskim sajmovima, koji u 14. st. dobivaju veći značaj, te najznačajnija trgovišta polako počinju poprimati urbana obilježja - krajem 14. st. tako nastaje novi tip naselja pod nazivom *oppidum* ili trgovište, a koji je 'negdje između' sela i grada.³⁵⁷ Zahvaljujući svojoj tržišnoj funkciji, svaki *oppidum* je postao ekonomsko središte svoje okolice - u 14. st. općeprihvaćena je upotreba novca, a većina seoskog stanovništva sudjeluje u proizvodnji dobara.³⁵⁸ Autor navodi tri uvjeta nastanka gradova u Ugarskoj: kao mjesta povećane potrošnje (dvor), kao mjesta doseljavanja stranih trgovaca, blizu granice te kao mjesta rudarenja dragocjenih metala.³⁵⁹ Također, Engel razlikuje grad (koji se u izvorima spominje kao *civitas*) i trgovište (*oppidum*).³⁶⁰ Poput drugih autora, Engel naglašava ulogu stranih doseljenika u urbanizaciji Ugarske, navodeći kako su gradovi Erdelja i Spiša od samih početaka bili naseljeni njemačkim doseljenicima, kao i drugi značajniji gradovi Ugarske, u kojima je glavnu riječ, barem u početku, vodila elita njemačkog porijekla (zahvaljujući značaju trgovine, upravljanje gradovima je bilo u rukama bogatih trgovaca i poduzetnika: šaćica utjecajnih obitelji držala je sve službe u gradskoj administraciji).³⁶¹ Osim toga, Engel pripisuje doseljenom stanovništvu ulogu i u razvoju ruralnih krajeva Ugarske, jer se, uz naseljavanje, sustavno provodi krčenje šuma, odnosno kultivacija krajolika.³⁶²

Doseljavanje *hospita* na prostore istočne Slavonije potaknuto je bilo izdavanjem trgovačkih i „gradskih“ povlastica te se time, posredno, uvjetovao i razvoj urbanih naselja. U istraživanjima srednjovjekovnih gradskih naselja u istočnom međuriječju, Danijel Jelaš navodi kako „dokumenti iz 12. i 13. st. koji se odnose na gradska naselja donjeg međuriječja uopće ne bilježe pojmove *oppidum* i *civitas*, već se ona u pravilu navode kao *villa*. Budući da je tada urbanizacija bila u samim začecima, nema sumnje da se radi o mjestima na nižem

³⁵⁶ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 69.

³⁵⁷ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 244

³⁵⁸ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 245.

³⁵⁹ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 251.

³⁶⁰ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 254. Od sredine 14. st. spominje se naziv *civitas murata*, kojim se označava utvrđeni grad, dok se naziv *civitas* često koristi i za trgovište (ranije *oppidum*) - u 15. st. je naziv *civitas* obilježavao utvrđeni grad, a *oppidum* neutvrđeni grad. Iznimku su predstavljali biskupska sjedišta, koja su se nazivala *civitas*, bez obzira na postojanje bedema.

³⁶¹ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 261.

³⁶² Engel, *The Realm of St. Stephen*, 268-275, 376, tabla 1.

stupnju razvoja. U tom se značenju pojam *villa* nerijetko javlja sve do početka 15. st. od kada se prvenstveno rabi za seoska naselja. U 14. st. pojmom *civitas* označena su biskupska sjedišta Đakovo i Banoštor, kraljevski gradovi Eng, Požega, Mitrovica, Vukovar i Zemun te vlastelinski gradovi Gorjani, Ilok i Vrdnik, dok se pred sam kraj stoljeća samo Vukovar u jednom navratu spominje kao *oppidum*. Situacija se vidno mijenja u prvoj polovici 15. stoljeća kada broj *oppida* naglo raste.³⁶³

Od početka 13. st., a pod kraljevom i hercegovom zaštitom, na prostoru istočnohrvatske ravnice se ranije utvrde i manja trgovišta razvijaju u gradove, u čemu je ulogu imao, uz razvoj trgovine, i proces kolonizacije, gdje novi stanovnici - *hospites* - daju doprinos društvenom, gospodarskom i političkom razvoju Slavonije.³⁶⁴ Smatra se da pravi „... poticaj kolonizaciji dolazi s konačnom uspostavom ugarske vlasti, kada s Arpadovićima dolaze i njihovi vitezovi koji dobivaju posjede na novostečenom prostoru, da bi vladari od početka 13. st. nizom povlastica ojačali položaj gradova i postavili temelje njihovom gospodarskom razvitku.“³⁶⁵

Iz pisanih izvora saznajemo o prisutnosti stranih doseljenika u Vukovaru i Našicama, u blizini Vinkovaca te, moguće, i Đakovu (kojeg je herceg Koloman darovao bosanskom biskupu za novo sjedište biskupije), odnosno u naseljima koje Danijel Jelaš opisuje kao gradove.³⁶⁶ Tako iz isprave iz 1231.g. saznajemo kako herceg Koloman vukovskom (vukovarskom) podgrađu dodjeljuje gradske privilegije - bilo je to trgovačko-obrtničko podgrađe kraljevske utvrde *Walkow*, koje su naselili doseljenici uglavnom iz sjeverne Europe (u povelji se navodi koji narodi čine *hospites* kojima su povlastice namijenjene: *Teutonicis, Saxonibus, Hungaris et Sclavis*), podigavši u Vukovaru crkvu sv. Lamperta³⁶⁷; jobagionsko naselje s crkvom sv. Jurja (vjerojatno slavensko!) razvilo se u podnožju utvrde.³⁶⁸ [TABLA XXXVII, Sl. 103 TABLA XXXVIII, Sl. 104] Pretpostavljena hospitska župa u današnjem

³⁶³ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 35.

³⁶⁴ Bali, *Slavonski meandar*, 49; Nada Klaić, „Postanak slavonskih varoši“, 239; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV, 227, 228.

³⁶⁵ Bali, *Slavonski meandar*, 54.

³⁶⁶ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 45-47.

³⁶⁷ Zlatko Karač, „Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara“, 195, 196, bilj. 25, 29-31; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, VI, 227-228; Klaić, *Crkvice o Vukovaru u srednjem vijeku*, 15, 35, 85; Pavičić, „Vukovska župa u razvitku svog naselja od XIII do XVIII stoljeća“, 48, 57.

³⁶⁸ Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 245-274. Karač navodi kako je prva utvrda u Vukovaru podignuta još za kneza Pribine, „kada je za njemačko-franačke kolonizacije ove krajnje istočne marke Carstva formirano i rudimentarno vukovarsko podgrađe.“

Vukovaru nalazi se na lokalitetu koje i danas ima naziv „Švapsko brdo“ (usporedbe radi, u srednjovjekovnom Haliču se spominju „Germanska vrata“ grada!). Stanko Andrić navodi „pečušku listinu“ iz 1267.g., u kojoj se spominju „Rusini nastanjeni pokraj vode Ozne“, u susjedstvu Vinkovaca, što je svjedočanstvo kako su i Rusini sudjelovali u stranoj kolonizaciji u Vukovskoj županiji, koju su tu, kao i drugdje po kraljevstvu, sustavno provodili kraljevi i hercezi iz dinastije Arpadovića.³⁶⁹ Z. Samaržija smatra da je uz obitelj Abe, kojima herceg Koloman daruje Našice nakon što je Gjula izgubio posjed oko 1240.g.³⁷⁰, vezan i dolazak stranih obrtnika i trgovaca (*hospites*) u Našice, koji osnivaju istočno podgrađe sa crkvom sv. Trojstva.³⁷¹

Nije sačuvana niti jedna crkva za koju se pretpostavlja da su je gradili *hospites*; za našičku crkvu sv. Trojstva i vukovarsku sv. Lamperta nije poznata čak niti njihova točna lokacija. Karač vukovarsko podgrađe hospita (*suburbium*) u 13. st. smješta uz Dunav i ušće Vuke, gdje je bila gradska luka te navodi kako je u urbanističkoj strukturi srednjovjekovnoga grada *suburbium* početkom XIV.st. zauzimao znatno veći prostor od stare jobagionske jezgre: „Razvojna dihotomija između ova dva dijela naselja jasno se vidjela i prigodom ubiranja crkvenoga poreza (1333.-35.), kada je u podgrađu prikupljen čak 15 puta veći iznos nego u gradu. Unatoč naglu jačanju te naseljeničke kolonije, polovinom XIV.st. još je uvijek primjetna statusna diferencijacija vukovarskih žitelja koji se u službenim dokumentima redovito dijele na " ... cives et hospites de Wolkowar" (1350.).“³⁷² Razvoj srednjovjekovne utvrde Vukovar, kao i njezina topografija, kako ju je rekonstruirao Zlatko Karač, pokazuju načelne srodnosti s utvrdama Galicije, a prema već navedenim istraživanjima Olhe Kozubske-Andrusiv: sličan je razvoj obrambene utvrde u jako upravno središte, koje dolaskom stranih doseljenika dobiva trgovačke povlastice, slična je raspršenost različitih aglomeracija uokolo središnje utvrde, jak utjecaj njemačkog stanovništva u definiranju grada („Germanska vrata“ Haliča/„Švapsko brdo“ Vukovara), kao i razvoj utvrde u srednjovjekovni grad, koji sadrži sve urbane funkcije (vojnu, upravnu, ekonomsku, trgovačku), premda ne posjeduje gradsku autonomiju.³⁷³ Pomfyová navodi kako se kolonisti nisu širili na već postojeća naselja

³⁶⁹ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 51.

³⁷⁰ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV, 102-104.

³⁷¹ Oslik, Samaržija, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, 13.

³⁷² Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 252; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IX, doc. 462, p. 607; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 289; Bösendorfer, *Crnice iz slavonske povijesti*, 179.

³⁷³ Kozubska-Andrusiv, „Comparable Aspects in Urban Development:“, 139-156.

'starosjedioca', već su svoja naselja osnivali u susjedstvu već postojećih, što je vidljivo i na primjeru Vukovara, prema Karačevoj rekonstrukciji, gdje su *hospites* osnovali podgrađe uz utvrdi.³⁷⁴ Također, kao što se stanovnike vukovske utvrde naziva *gradčanima*, *iobagiones castri*, čime se označava sloj ljudi koji služi utvrdi, sličan naziv se koristi i za opis stanovnika galicijskih utvrda: *liude gradskie*, *hrazhane* (stanovnici *grada/hrada*), *ves' grad* (cjelina *grada*) i sl.³⁷⁵ Pomfyová navodi kako se spiško plemstvo razvilo upravo iz tog sloja tvrđavskih *iobagiona*, koji su svi mahom služili ugarskoj kruni.³⁷⁶ Sličan primjer razvitku vukovarske utvrde nalazimo u Sopronu, gdje je, u vrijeme kad je kralj Ladislav IV. potvrdio stranim doseljenicima njihove povlastice, već postojalo podgrađe s kojim su *hospites* konstituirali grad.³⁷⁷ Fügedi navodi kako je proces urbanizacije utvrda nerijetko bio potaknut doseljavanjem stranih doseljenika, koji se smještaju u županijska središta - mnoge utvrde su na taj način dobile svoja podgrađa, da bi tijekom 13. st. postale slobodni kraljevski gradovi. Kao jedan od najranijih primjera, Fügedi navodi Fehervar, gdje su se flamanski imigranti (*Latini*) smjestili u jednom, a Vitezovi Hospitalci u drugom podgrađu; stari grad je zadržao svoje ime kao *castrum Albense*.³⁷⁸

Opis već derutne našičke crkve sv. Trojstva, što se nalazila istočno od našičkog franjevačkog samostana, donosi kanonska vizitacija našičke župe iz 1783.g.³⁷⁹: bila je to jednobrodna crkva sa svodenim poligonalno zaključenim svetištem, bez zvonika, osvijetljena s četiri prozora u brodu (po dva sa svake strane) te s pet u svetištu, s ulazom na zapadnom i južnom pročelju; zbog slabog održavanja crkva je postala ruševina, a u razdoblju 1789.-1820.g. konačno je uklonjena.³⁸⁰

Zaključno, premda nisu sačuvane strukture srednjovjekovnih gradova istočne Slavonije, komparativno istraživanje povijesti nastanka gradova u istočnohrvatskoj ravnici pokazalo je kako ovaj prostor dijeli srodne značajke razvoja gradova s ostalim zemljama srednje Europe, posebice Ugarske, gdje je, kao i u istočnohrvatskoj ravnici, proces

³⁷⁴ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 86.

³⁷⁵ Kozubská-Andrusiv, „Comparable Aspects in Urban Development“, 150.

³⁷⁶ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 84.

³⁷⁷ Fügedi, *Castle and Society*, 31.

³⁷⁸ Fügedi, *Castle and Society*, 32.

³⁷⁹ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9; *Kanonska vizitacija Josipa Taispergera arhiđakona Vašćanskog arhiđakonata*, Arhiv samostana Našice, 1783.g.

³⁸⁰ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9; *Protocollum conventus divi Antonii Patavini Nasicensis*, t. I, 13, 165.

urbanizacije počeo relativno kasno, odnosno tek u 13. st. Također, uočeno je kako se najraniji gradovi u istočnoj Slavoniji, kao i u srednjoj Europi, razvijaju iz utvrda koje su objedinjavale bitne urbane funkcije (vojnu, upravno-administrativnu, vjersku, ekonomsku, kulturnu) te su stoga postala urbana središta i bez gradske autonomije - primjerice, kraljevska utvrda i urbano središte Vukovar nije nikada dobilo status slobodnog kraljevskog grada. Na prostoru istočnohrvatske ravnice postojalo je više utvrda koje su se tijekom vremena razvile u gradove s različitim stupnjem autonomije: Vukovar, Ilok, Gorjani, Đakovo, Našice, Valpovo, Osijek, Beli Manastir.³⁸¹ Osim toga, razvoj gradova u srednjoj Europi, kao i u istočnohrvatskoj ravnici, veže se uz dolazak hospita kroz prvu polovicu 13. st., koji potiču razvoj novčane privrede odnosno nastanak gradskih autonomija, unutar kojih grade svoje crkve, gdje vjerojatno unose forme i oblike vlastitog identiteta, odnosno kraja odakle dolaze. Primjerice, Divald upravo njemačkoj kolonizaciji pripisuje razvoj graditeljstva u Spišu u 13. st., a Schürer razvoj kamene/zidane arhitekture, odnosno nestanak drvene arhitekture na prostoru Spiša, pripisuje njemačkim kolonizatorima koji, nakon tatarske provale, iznova grade prve gradove, nova sela i 'svoje' crkve. Oba autora su njemačkim kolonistima dali značaj „Kulturträgers“ te su istakli 'dobro školovanje' graditelja doseljenika - na podstrijek njemačkih rješenja se kasnije u Spišu razvijaju nova, samostalna rješenja crkvene gradnje.³⁸² Pomfyová navodi i mišljenje Špirka, prema kojemu spiška arhitektura 13. st. svoju specifičnost duguje upravo tom amalgamu uvezene, njemačke arhitekture i ruralne tradicije spiškog graditeljstva.³⁸³ Sukladno sjevernim primjerima, kasna urbanizacija istočnohrvatske ravnice, tek kroz 13. st., opravdava postojanost i dominaciju ruralnog identiteta istočnohrvatske ravnice, nad onim urbanim.

Podatak o dolasku Rusina u blizinu današnjih Vinkovaca svjedoči kako *hospites* nisu naseljavali samo gradove, već i slavonsko selo.³⁸⁴ Slično je i na prostoru Spiša, gdje Pomfyová spominje 'doseljeničko' selo, odnosno seoska naselja gdje je arheološkim

³⁸¹ Klasifikacija srednjovjekovnih gradova istočnohrvatske ravnice opisana je u poglavlju *Župne crkve*.

³⁸² Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 47-50; Kornél Divald, János Vajdovsky, *Szepesvármegye művészeti emlékei*, I-III, Budapest, 1905.-1907., I, 3-6; Oskar Schürer, *Essays zur Kunstgeschichte. Schriftenreihe der Künstlergilde Band 4-6*, München: Delp, 1976., 101-102.

³⁸³ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 49; Jozef Špirko, *Cirkevné dejiny s osobitným zreteľom na vývin cirkevných dejín Slovenska*, Spišská kapitula, 1943., 94-100.

³⁸⁴ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 51.

materijalom posvjedočena prisutnost njemačkih doseljenika.³⁸⁵ Moguće utjecaje sjevernjačke umjetnosti, koju donose *hospites*, Vladimir P. Goss prepoznaje na seoskim srijemskim crkvama u Bapskoj i Novim Mikanovcima: na crkvi u Bapskoj autor identificira oblike čije izvore nalazi na „saskom“, donjonjemačkom području, ističući osobito dekorativni repertoar, „frizijski“ dekor, srodan crkvama na području uz Sjeverno more.³⁸⁶ („Frizijskom grupom“ se smatra zasebna skupina sakralne arhitekture u opeci s područja nekadašnjeg Frizijskog arhidakonata (područje Niskih Zemalja, sjeverne Njemačke te dijela Baltika), koju karakterizira, među ostalome, razvedenost vanjskog plašta dekorativnim zamršenim ukrasnim uzorcima i, posebice, dekorativnim arkadama, izvedenim u cijelosti u opeci.³⁸⁷) Za mikanovačku crkvu sv. Bartola Goss navodi kako: „... pripada rasprostranjenom i popularnom tipu jednobrodne seoske crkve s polukružnim ili pravokutnim korom i s cilindričnim tornjem uz zapadno pročelje. Analogije se mogu naći na gornjonjemačkom području... to su u Saskoj crkve u Berskampu, Betzendorfu, Heeslingenu, Westeu i Suderburgu.“³⁸⁸ Donositelje takvog arhitektonskog rješenja Goss pronalazi u saskim doseljenicima, koji u vrijeme Andrije II. naseljavaju južnije dijelove Ugarske, te postanak crkve sv. Bartola Goss smješta u prvu polovicu ili sredinu 13. st.³⁸⁹ Je li moguće, stoga, razlikovati gradske *hospites* - koji u Vukovaru i Našicama grade crkve i o čijem umjetničkom djelovanju ništa nije poznato, od onih nastanjenih na selu, čiji se tragovi ipak mogu prepoznati na primjerima sakralne arhitekture u ruralnim i manjim sredinama Slavonije, u Bapskoj i, možda, Mikanovcima? Crkva u Bapskoj se doima kao umanjena verzija „frizijske“ crkve iz vremena oko 1200.g. (primjerice, crkva u Arleu ili Oldenziju³⁹⁰), odnosno njezina rustična, pojednostavljena inačica, koja tek dekorativnošću još podražava sjećanje na njezina ishodišta i uzore, no više od toga nije moguće tvrditi jer je današnji izgled bapske crkve rezultat niza stoljeća graditeljskih mijena - čak i njezin potkrovni vijenac je zapravo ostatak nekoć bogatijeg niza arkada. **[TABLA XXXVIII, Sl. 105]** Slična rješenja dekorativnih visećih lukova u opeci

³⁸⁵ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 52.

³⁸⁶ Gvozdanović, „Vrijednosti romaničke arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj“, 66; Goss, „Sv. Marija u Bapskoj“, 6, 8, 9.

³⁸⁷ Kees van der Ploeg, „Late Romanesque Architecture and Sculpted Decoration in Medieval Frisia“, u J. Toussaint (Ed.), *Pierres - papiers - ciseaux; Architecture et sculpture romanes (Meuse-Escaut); Actes du Colloque International (2012.)*: 158.

³⁸⁸ Goss, „Crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima - romanika između Save i Drave i europska kultura“, *Peristil* 46 (2003.), 8.

³⁸⁹ Goss, „Crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima“, 8.

³⁹⁰ Ploeg, „Late Romanesque Architecture and Sculpted Decoration in Medieval Frisia“, 160, 170.

mogu se naći i u ostalim zemljama Ugarske (primjerice, crkve u Cserkútu, Gyugyu, Buzsáku) te, zasada, ostaje nerazriješeno nisu li takvi viseći lukovi dio lokalne arhitekture arhitekture Ugarske, ili su one, ipak, nastale po uzoru na oblike koje donose hospiti. Mikanovački zvonik kružna tlocrta vrlo je rijetko rješenje u Ugarskoj, dok su brojnije analogije sa saskog područja, no zasada nije moguće naći direktnu vezu između ivanovaca, koji su graditelji crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima, i mogućih saskih uzora koje su isti preuzeli za rješenje zapadnog zvonika.

Strani doseljenici su odigrali značajnu ulogu u urbanizaciji cijele srednje Europe, pa tako i istočnohrvatske ravnice, što razvojem obrta i trgovine, što stvaranjem urbanih naselja s pravnim i ekonomskim povlasticama. Opravdano je pretpostaviti kako su utjecali i na razvoj umjetničkih oblika, jer ako su donijeli memoriju na sv. Lamperta i njemu posvetili vukovarsku crkvu, vjerojatno su donijeli i memoriju specifičnih i vlastitih, poosobljenih umjetničkih formi karakterističnih za sjevernu Europu, odnosno prostor odakle su krenuli. Buduća otkrića našičke ili vukovarske 'saske' crkve pomoći će rasvijetliti pitanje doprinosa umjetnosti doseljenika 13. st. na razvoj umjetnosti istočne Slavonije u srednjem vijeku.

TABLA XXXV

Sl. 101. Karta Ugarske s naznačenim gradovima kojima su dodijeljene povlastice do 1272. (Petrovics, „ Towns and Cetral Places.“, 81) - naznačen je, među ostalima, Vukovar (i Virovitica i Zagreb).

TABLA XXXVI

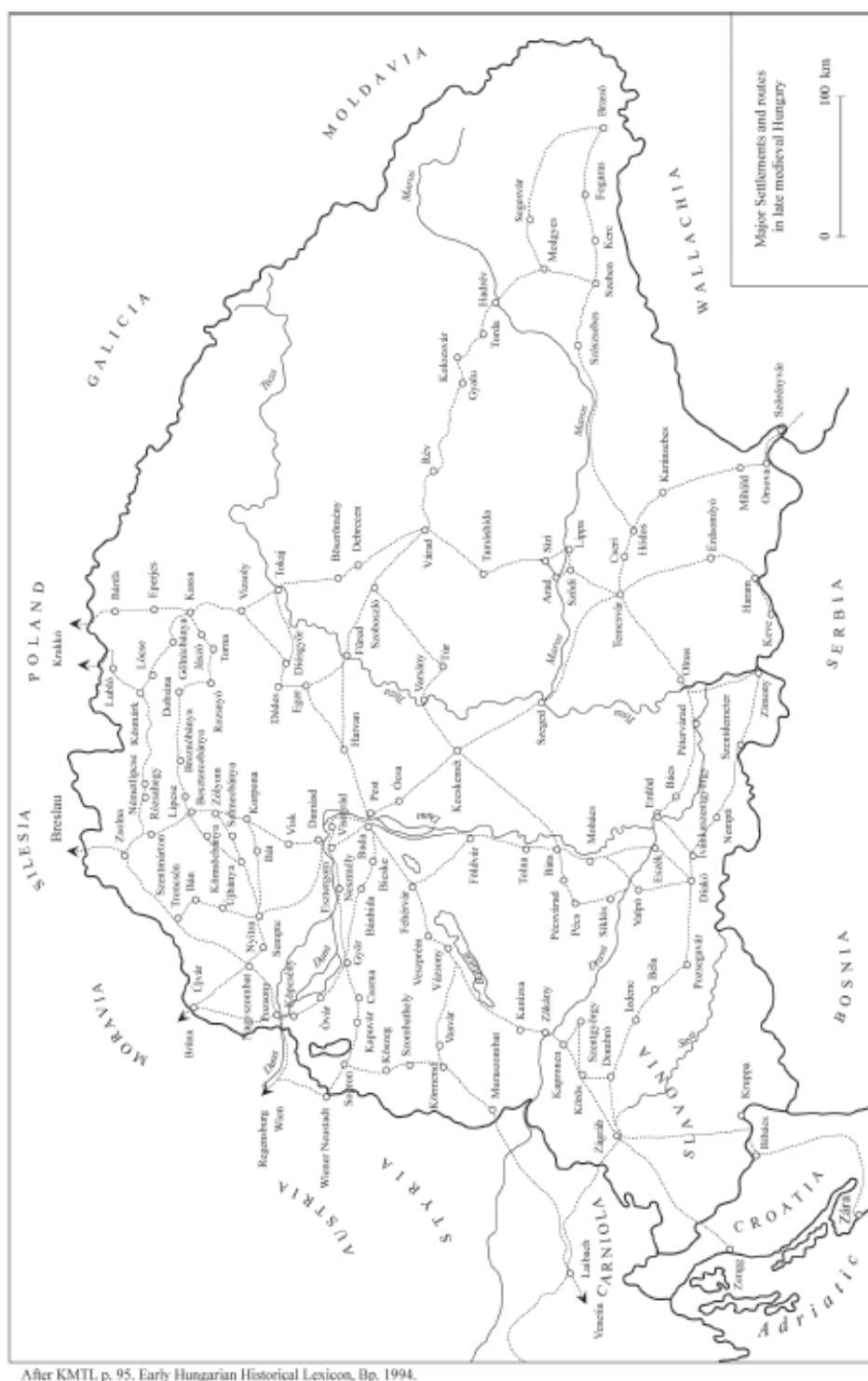
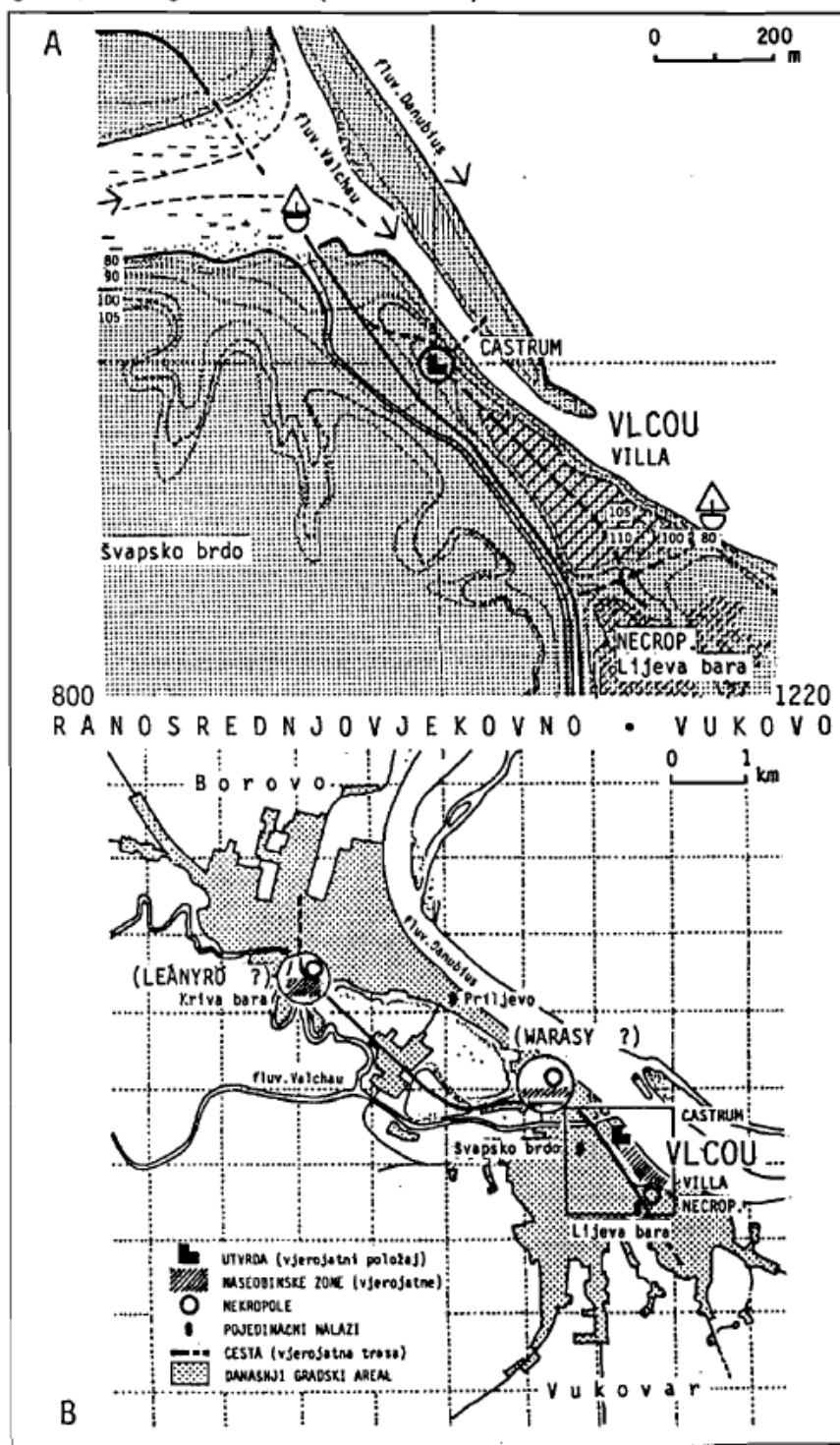

Figure 1. Major settlements and trade routes in late medieval Hungary

Sl. 102. Karta većih naselja i trgovačkih ruta u kasnosrednjovjekovnoj Ugarskoj, uključivši i Slavoniju (Petrovics, „Towns and Cetral Places“, 86).

TABLA XXXVII

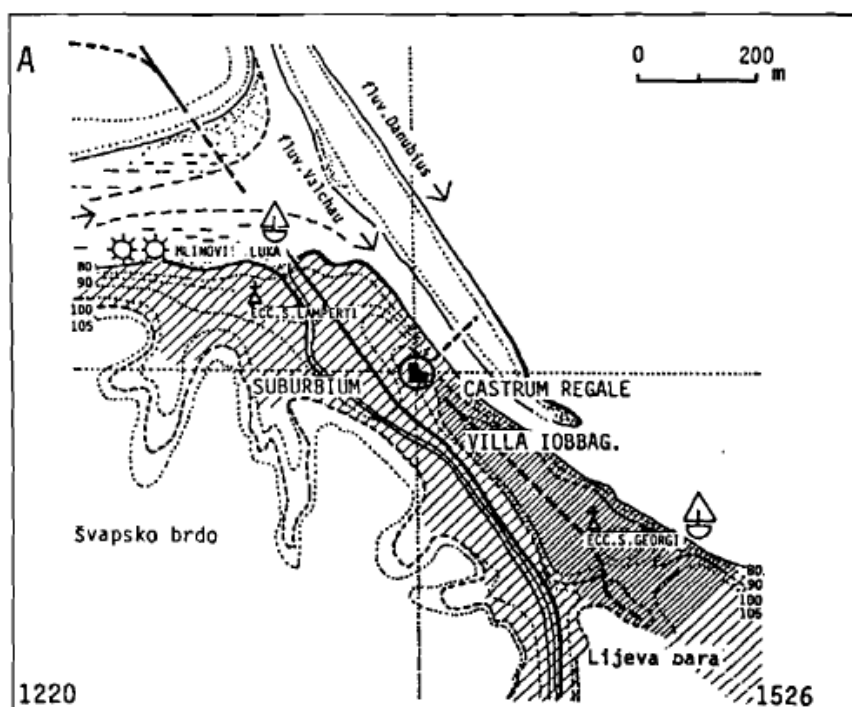
Slika 1.
RANOSREDNJOVJEKOVNO VUKOVO (800.-1220.), ARHEOLOŠKA NA-
LAZIŠTA S ELEMENTIMA NASEOBINSKE TOPOGRAFIJE: A - uže sedište
grada, B - širi gradski areal (izradio: autor)

Sl. 103. Topografija srednjovjekovnog Vukovara (Karač, „Prilog definiranju urbane topografije“, 194).

TABLA XXXVIII

Slika 2.
SREDNJOVJEKOVNI VUKOVAR (1220.
1526.), URBANA TOPOGRAFIJA S UBIKACIJOM OKOLNIH NASELJA: A -
uže središte grada, B - širi gradski areal (izradio: autor)

Sl. 104. Karta srednjovjekovnog Vukovara s ucrtanim podgrađem i crkvom sv. Lamperta (Karač, „Prilog definiranju urbane topografije“, 197).

Sl. 105. Svetište luteranske crkve u Arleu, oko 1200.g. (Ploeg, „Late Romanesque Architecture“, 170).

3.2. ŽUPNE CRKVE U URBANIM SREDINAMA (VEĆIM NASELJIMA)

Srednjovjekovni nazivi za grad su *oppidum*, *civitas*, *urbs*. Stanko Andrić je, oslanjajući se na istraživanja E. Ennen, pokušao razriješiti razlike između navedenih tipova gradolikih naselja. Tako bi, prema Andriću, *oppidum* trebalo prevesti kao „trgovište“, prijelazni tip naselja, „... koje ima neka gospodarska i pravna obilježja grada, iako najveći dio njegovog pučanstva i dalje živi od poljoprivrede. Trgovišta nisu sasvim izuzeta od feudalne vlasti, ali je ona obično oslabljena u nekim elementima ili, pak, posredovana nekom vrstom „municipalnog vijeća“. Trgovišta imaju u prosjeku 500-600 stanovnika.“³⁹¹ Naziv *civitas* odgovarao bi slobodnim kraljevskim gradovima, „opskrbljenim kraljevskim privilegijama koji su im jamčili administrativnu autonomiju“.³⁹² Jedini *civitas* istočnohrvatske ravnice bio je Ilok, dok se ostali gradovi spominju kao *oppida*.

Oslanjajući se na istraživanja Kubinyija, Csánkija i Budaka, Jelaš predlaže slijedeću tipologiju srednjovjekovnih naselja istočne Hrvatske: gradovi, trgovišta i trgovišta u nastajanju.³⁹³ U gradove Jelaš ubraja naselja koja su u izvorima označavana kao *civitas*, a ponekad i kao *oppidum*, čije je stanovništvo imalo povlašten status (pravo da nastupa kao kolektivni entitet sa svojim samoupravnim tijelima), koji su imali gradske bedeme i složenu strukturu naselja, više od jedne crkve, barem jedan samostan propovjedničkih redova, a ponekad i druge ustanove poput hospicija, ubožnice, sirotišta i sl., dok se stanovništvo u većoj mjeri bavilo obrtom i trgovinom - to su slobodni kraljevski gradovi, privatni gradovi te sjedišta biskupija: Našice, Željanovac (Zelenovac), Požega, Đakovo, Eng, Gorjani, Ilok, Osijek, Vukovar.³⁹⁴ Drugu skupinu čine trgovišta, naselja koja se u izvorima nazivaju *oppidum*. Uglavnom su to bila sjedišta vlastelinstava, u kojima se razvio obrt i trgovina od lokalnog značaja, ali je agrarna djelatnost stanovništva i dalje vrlo izražena; nastajala su uz utvrde, a vremenom su mogla prerasti u gradove: Podgorač, Seglak, Subotica (kod Valpova),

³⁹¹ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 21; Edith Ennen, „The Different Types of Formation of European Towns“, u: S. L. Thrupp, *Early Medieval Society* (New York, 1967.): 174-182.

³⁹² Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 21, 22.

³⁹³ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 45; András Kubinyi, „Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében“, *Történelmi Szemle*, sv. 46, br. 1-2 (2004.): 1-30; Neven Budak, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16.st.)*, Zagreb-Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar, 1994.

³⁹⁴ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 46.

Prisunčani, Valpovo, Aljmaš, Borovo, Čepin, Dravski Sad, Erdut, Ivankovo, Levanjska Varoš, Morović, Nijemci, Nuštar, Otok, Sotin, Sv. Lovro, Vučji Dol, Sv. Ilija.³⁹⁵ Trgovišta u nastajanju bila su manje poznata mjesta koja je teško razlikovati od sela, ali su u izvorima u jednom navratu tijekom 15. st. bila navedena kao *oppidum* ili je postojao neki drugi urbani atribut (kaštel ili sajam): Karaševo, Bingula, Fir, Iločac (Kiss-Újlak), Ilijaš, Leve, Mikola, Opatovac, Sot, Sv. Spasitelj, Siče, Strug (Čaglin, Dimitrovac, Giletinci u Požeškoj županiji).³⁹⁶ [TABLA XXXIX, Sl. 106]

Sukladno navedenoj tipologiji naselja, u urbanim naseljima istočnohrvatske ravnice su se gradile manje ili veće župne crkve, odnosno crkve sa ili bez izraženih stilskih obilježja. Tako se u gradovima što su nazivana *civitas* razvijala arhitektura s vidljivim elementima romaničkog ili gotičkog stila te koju se, u tom kontekstu, može nazvati 'gradska arhitektura', dok su se u manjim trgovištima, najčešćeg naziva *oppidum*, ili trgovištima u nastajanju, gradile crkve na kojima su obilježja stila pojednostavljena, pauperizirana te stoga i manje vidljiva (odnosno obilježja stila se na primjerima takve arhitekture ne mogu uzeti kao pouzdan element pri dataciji).³⁹⁷

Sačuvano je izuzetno malo 'gradske' arhitekture jer su župne i redovničke crkve uglavnom devastirane ili u cijelosti uništene tijekom osmanske vlasti ili tijekom obnove Slavonije nakon odlaska Osmanlija. Primjerice, đakovački biskupski grad je pretvoren u osmansku utvrdu³⁹⁸, redovnička crkva u Osijeku je preuređena u džamiju³⁹⁹, crkva sv.

³⁹⁵ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 46-47.

³⁹⁶ Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međuriječju Drave i Save“, 47.

³⁹⁷ Sličnu pojavu trajanja romaničkih obilježja do duboko u 14. st. u sakralnoj arhitekturi manjih naselja i ruralnih područja (naselja tipa *oppidum* ili trgovišta u nastajanju), kao i gotovo proizvoljno korištenje obilježja romaničkog ili gotičkog stila, pri čemu se ista ne mogu uzeti kao pouzdan element u dataciji crkvi primijećena je i na sjevernim rubnim prostorima Ugarske, o čemu je pisao Béla Szolt Szakács (Szakács, „On the Borderline of Romanesque Architecture“, 209-234.)

³⁹⁸ Osmansko Đakovo prikazano je na Sparrovoj veduti Đakova iz 1697.g. (Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, H III C 107 B, 2. Band, Karte No 5. Crtež je publiciran u članku: Marković, „Kako je izgledalo Đakovo krajem 17. stoljeća?“, *Đakovački list*, br. 1016., 27. 4. 1985., str. 3.), a opisuje ga i Evlija Čelebija (Čelebija, *Putopis*, 240).

³⁹⁹ Vedute osmanskog Osijeka objavio je Mažuran (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 137, 165, 167, 175, 176, 187, 195, 197, 198, 201), koji na mjesto današnje franjevačke crkve, a nekadašnje srednjovjekovne crkve, smješta Kasim-pašinu džamiju (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 225). Arheološka istraživanja osječke srednjovjekovne trobrodne crkve potvrdila su strukturu kružnog tlocrta koja je 'nasjela' na južno rame crkve, u unutrašnjosti broda crkve (Leleković, *Znanstveno-stručni izvještaj*, 45), te koja je protumačena kao dio Kasim-pašine džamije.

Trojstva u Našicama je, za osmanske vlasti, bila napuštena te naposljetku srušena nakon odlaska Osmanlija.⁴⁰⁰ Za neke gradske crkve saznajemo tek iz povijesnih izvora - primjerice, sv. Trojstvo u Osijeku, sv. Lampert ili sv. Juraj u Vukovaru, sv. Pavao u Gorjanima (?) - a neke su poznate samo u arheološkom sloju (katedrala sv. Petra u Đakovu, sv. Petar u Iloku, a možda i sv. Pavao u Gorjanima⁴⁰¹). Također iz izvora saznajemo kako su župne crkve bile zavisne od njihovih patrona, odnosno plemstva na čijem posjedu su one nastale: patroni našičke crkve sv. Trojstva, premda su je, moguće, podigli hospiti, bili su vjerojatno Abe, Korodski su bili patroni osječke župne crkve, također posvećene sv. Trojstvu, gorjanske župne crkve sv. (Petra i?) Pavla patroni su bili Gorjanski i Iločki, a velike trobrodne iločke crkve sv. Petra obitelj Iločkih.⁴⁰² Izuzetak je vukovarska crkva sv. Lamperta, čije se osnivanje dovodi u vezu s doseljenicima (*hospitima*) koje je u prvoj polovini 13. st. na prostor kraljevske utvrde *Wolko* (*Walkow*) naselio herceg Koloman.⁴⁰³

Materijalni ostaci srednjovjekovne sakralne gradske arhitekture iznimno su šturi i fragmentarni: iločka crkva sv. Petra sačuvana je samo u arheološkom sloju, u arheološkom sloju otkriven je tek tlocrt đakovačke katedrale, kao i tlocrt osječke crkve, a o našičkoj, osječkoj župnoj crkvi i vukovarskim crkvama nemamo nikakve materijalne podatke; za ostatke gorjanske crkve „na Kameništu“, otkrivene također samo u arheološkom sloju, još uvijek nije moguće odrediti jesu li fragmenti gorjanske župne crkve sv. Pavla ili gorjanske dominikanske crkve sv. Margarete. Stoga je gradsku ili 'visoku' arhitekturu istočnohrvatske ravnice moguće proučavati isključivo analizom pojedinačnih sačuvanih fragmenata danas gotovo u cijelosti nestale umjetnosti.

⁴⁰⁰ Obnovu našičke župne crkve poduzeo je fra Jeronim Lučić, no crkva je već po odlasku Osmanlija napuštena te konačno srušena u razdoblju 1789.-1820.g. (Hoško, *Euzebije Fermendžin*, 175-176; Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 169; Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9, 70, 80).

⁴⁰¹ Tijekom arheoloških istraživanja u Gorjanima, krajem 19.st., otkrivena je jednobrodna crkva s poligonalno zaključenim svetištem. U pisanim izvorima se u Gorjanima spominje župna crkva sv. (Petra i?) Pavla, ali i dominikanska crkva sv. Margarete, no zasada nije moguće utvrditi je li crkva, otkrivena početkom 20.st., bila župna ili dominikanska - više u poglavlju *Crkve dominikanskog reda i Katalogu spomenika - Gorjani*.

⁴⁰² Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9; Andrić, „Korodski, plemićki i velikaški rod“, u: Hrvatski biografski leksikon, sv. 7., hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10054, 14.01.2018.; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57-58; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 40; Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 52-61; Regan, „Gorjani - srednjovjekovno sjelo plemićke obitelji Gorjanski“, 129, 130, 139, 142; Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296-298.

⁴⁰³ Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 258.

1. Katedrala sv. Petra u Đakovu

Đakovo postaje sjedište Bosanske biskupije u prvoj polovici 13. st., kada je dotadašnji posjed *Dyaco* oduzet Pečuškoj biskupiji i dodijeljen Bosanskoj biskupiji, sukladno darovnici hercega Kolomana (1226.-1242.) iz 1239.g., kojom on daruje bosanskom biskupu Ponsi (Posi, Pousi, Poši) i biskupskom Kaptolu svoje kraljevsko imanje Đakovo (*Dyaco*) i Bleznu u Slavoniji, te darovnici pape Grgura IX. (1227.-1241.) i kralja Bele IV. (1235.-1270.) iz 1244.g., kojima bosanski biskupi dobivaju svjetovnu vlast na posjedima Đakovo i Blezna.⁴⁰⁴

Na području Đakova u 13. st. nastaje utvrđeni biskupski grad koji se sastojao od katedralne crkve, dvora, kanoničkih kurija, franjevačkog samostana i drugih pomoćnih zgrada, no čiji obim još nije u cijelosti istražen.⁴⁰⁵ Jedini danas vidljivi ostaci srednjovjekovnog grada Đakova su zapadni obrambeni zid, sačuvan u dužini od 40 m i visini od 10 m, koji zatvara kvadratno dvorište omeđeno biskupskim dvorom i katedralom, i dio svetišta srednjovjekovne katedrale, adaptiran u skladište (u prizemlju) i biskupsku kapelicu (na katu).

Arheološka istraživanja đakovačke katedrale, vođena 1992.g., otkrila su jednobrodnu crkvu s neznatno užim, izduljenim odnosno dubokim poligonalno zaključenim svetištem te zvonikom pravokutnog ili kvadratnog tlocrta (nije u cijelosti istraženo) uz zapadno pročelje.⁴⁰⁶ Srednjovjekovna katedrala sv. Petra nalazila se južno od postojeće katedrale, u današnjem dvorištu biskupskog dvora. Pravilno orijentirana katedrala građena je bila opekom.⁴⁰⁷ Istraživanjima su utvrđena dva graditeljska sloja srednjovjekovne katedrale, te

⁴⁰⁴ Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli*, 153; Klaić, *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.g.)*, 110-148. (*Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke*, priredio: Imre Szentpétery, I-II/1, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1923.-1943.)

⁴⁰⁵ Papić, T., *Konzervatorska studija - srednjovjekovni obrambeni zid u sklopu Nadbiskupskog dvora u Đakovu*; Damjanović, *Đakovačka biskupska tvrđa i njezina obnova u 19.st.*; Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 162; Ive Mažuran, „Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine“, *Diacovensia : teološki prilozi*, br. 3/1 (1995.), 130.

⁴⁰⁶ Voditelj arheoloških istraživanja 1992.g. bio je Zvonko Bojčić - ovim putem mu se zahvaljujem na ustupljenom materijalu. (Bojčić, *Izveštaj o izvedenim arheološkim istraživanjima u Biskupskom dvoru u Đakovu*, 3).

⁴⁰⁷ Spolije srednjovjekovne katedrale nađene su tijekom arheoloških istraživanja 1992.: manji klesanac s profilacijom torusa i bogatije profiliran klesanac, moguće dio trijumfalnog luka. (Bojčić, *Izveštaj o izvedenim arheološkim istraživanjima u Biskupskom dvoru u Đakovu*, 3).

donji dio sporednog gotičkog portala u sjevernom zidu crkve: uz donji dio portala, otkriveni su i dijelovi dovratnika te kameni prag „sa vrlo kvalitetno izvedenom profilacijom“.⁴⁰⁸ Tijekom istraživanja otkriveno je izuzetno malo kamenih ulomaka arhitektonske plastike, što istraživači objašnjavaju vjerojatnošću kako je materijal stare katedrale iskorišten za pripremu tla i temelje nove katedrale. [TABLA XXXIX, Sl. 107]

Jedini ostatak srednjovjekovne katedrale je kapitel od kamena pješčenjaka (vel. 54 x 34 cm, vis. 32 cm) koji je, kao dar biskupa Strossmayera, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv.br. KS 820).⁴⁰⁹ [TABLA XL, Sl. 108] Na prednjoj strani kapitela prikazana su dva krilata zmaja s isprepletenim vratovima i zmijolikim glavama. Diana Vukičević-Samaržija isti kapitel interpretira kao najraniji kapitel prijelaznog, romaničko-gotičkog tipa (*Übergangstil*) u Slavoniji, koji „ne odaje izrazitu stilsku pripadnost srednjoeuropskom krugu“, a prema kojem i katedralu interpretira kao mogući spomenik romaničko-gotičkog stila.⁴¹⁰ Vukičević-Samaržija izgradnju đakovačke katedrale smješta u polovinu 13. st.⁴¹¹ Vladimir P. Goss na kapitelu uočava tragove preklesavanja i dubljenja te ga datira u 13. st.⁴¹²

2. Vukovarske crkve u pisanim izvorima

Karač analizira sakralnu arhitekturu Vukovara prema pisanim vrelima te na području današnjega grada smješta nekoliko crkvi.⁴¹³ Prvenstveno, u Vukovaru su početkom 13. st. već postojale dvije župne matice, svaka sa svojom crkvom - autor pretpostavlja da se u starome jobagionskom naselju na brijegu povrh Dunava nalazila romanička kamena crkva sa zvonikom, posvećena sv. Jurju, dok je crkva sv. Lamperta (*Ecclesia Sancti Lamperti*),

⁴⁰⁸ Bojčić, *Izveštaj o izvedenim arheološkim istraživanjima u Biskupskom dvoru u Đakovu*, 2-4, KO Osijek. Bojčić navodi da se radi o sporednom portalu, licem okrenutim prema unutrašnjosti crkve, koji je kasnije ugrađen, „...što se vidi po strukturi zida, ali i po načinu obrade profilacije torusa i konkave koji se pri dnu skošuje, što je karakteristično za gotičku profilaciju s početka 15.st.“

⁴⁰⁹ Brunšmid, „Kameni spomenici Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu“, II. dio, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N.S. 12 (1912.): 127-197.

⁴¹⁰ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 68.

⁴¹¹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 14.

⁴¹² Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 94.; Dujmović, Jukić, „The „Koloman Renaissance““, 177.

⁴¹³ Karač, „Prilog definiranju urbane topografije“, 189-212; Karač, „Osnovna analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara“, 77-98; Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 245-274.

vjerojatno bila župno središte vukovskoga *suburbiuma*.⁴¹⁴ Rijetki kult sv. Lamberta, saskoga sveca zaštitnika, potvrđuje nazočnost dominantne njemačke i saksonske naseljeničke populacije, što se upravo u podgrađu izrijeком spominje još u povelji Kolomanovih slobodina. Pavičić i Karač pretpostavljaju da je ta crkva stajala podalje od crkve sv. Jurja, blizu ušća i prometne luke.⁴¹⁵

Na perifernim dijelovima današnjega Vukovara, Karač navodi i druge crkve, što se spominju u popisima župa za ubiranja tzv. papinske desetine: crkva sv. Andrije (*ecclesia Beati Andree de Vodokal*, spomen 1334.), crkva sv. Margarete (*Ecclesia Beate Margarethe*, spomen 1333.-35.), crkva sv. Martina (župa od 1333., *Ecclesia S. Martini*) te crkva sv. Petra (župa od 1333., *Ecclesia B.S. Petri*, spomen 1337.).⁴¹⁶ [TABLA XL, Sl. 109]

Nema nikakvih tragova o niti jednoj vukovarskoj crkvi - Karač smatra kako bi prva župna crkva sv. Jurja (postoji već 1251.). trebala biti romanička, dok su ostale crkve, što se spominju u popisima župa, sigurno postojale u vremenu gotike, premda mogu biti i starije.⁴¹⁷

3. Župna crkva sv. Trojstva u Našicama

U popisima župa za ubiranja papinske desetine našička crkva se spominje 1333.g. i 1335.g.⁴¹⁸ Iz vremena osmanske vlasti, župna crkva sv. Trojstva se spominje u izvještaju biskupa fra Jeronim Lučića iz 1638.g., koji ju je i obnovio⁴¹⁹, te u *Popisu slavonskih župa* Petra Nikolića iz 1660.g.⁴²⁰ Crkva se nalazila istočno od franjevačkog samostana, bila je jednobrodna crkva sa svođenim poligonalno zaključenim svetištem, nije imala zvonik. Brod

⁴¹⁴ Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 258; Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svoga naselja*, 44-45.

⁴¹⁵ Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 258; Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća*, 48.

⁴¹⁶ Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 258-259.; Koller, *Prolegomena in historiam Episcopatus Quinque-ecclesiarum*, 113, 114; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 286, 315, 360; Bösendorfer, *Crkvice iz slavonske povijesti*, 177-178, 198, 216, 279, 280; Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svoga naselja*, 46, 83-84.

⁴¹⁷ Karač, „Urbani razvitak srednjovjekovnog Vukovara“, 260.

⁴¹⁸ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 381, 458.

⁴¹⁹ Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 89.

⁴²⁰ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 169; Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9.

crkve bio je osvijetljen s četiri prozora, a svetište s pet prozora. Zbog slabog održavanja crkva je postala ruševina, a u razdoblju 1789.- 1820.g. konačno je uklonjena.⁴²¹

Nije poznata točna lokacija našičke župne crkve, od koje nam, nažalost, nisu ostali sačuvani niti fragmentarni ulomci.

4. Župna crkva sv. Trojstva u Osijeku

Prvi spomen osječke župne crkve nalazimo u popisima župa 1333.-1335.g., kada je Osijek (*Essek*) dao 22 groša, odnosno četiri puta više od bogatijih župa Slavonije.⁴²² O osječkoj župnoj crkvi poznat nam je samo njezin titular sv. Trojstva, za koju je njezin patron, Ivan II. Korodski, od Svete Stolice 1439.g. molio neke povlastice.⁴²³ Ive Mažuran, kao i Zlatko Uzelac i Marko Ambroš iznose teoriju da je ranija cistercitska crkva - trobrodna crkva u Osijeku⁴²⁴ - preuređena u župnu crkvu sv. Trojstva u 15. st., kada patroni župne crkve postaju Korodski.⁴²⁵ Za to nema čvrstih dokaza. U srednjovjekovnom Osijeku se u pisanim izvorima spominju crkve sv. Trojstva i augustinska crkva Blažene Djevice Marije (Mažuran spominje i crkvu sv. Duha, no ne donosi više podataka o njoj), dok je moguća cistercitska prisutnost utvrđena posredno analizom povijesnih izvora i arhitekture.⁴²⁶

⁴²¹ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9; *Protocollum conventus divi Antonii Patavini Nasicensis*, t. I, 13, 165. Crkva se urušila između 1789. i 1820.g. kao posljedica proglašavanja arhidakona zagrebačkog i biskupa Antuna Mandića 1789.g., kojim franjevačka crkva postaje našička župna crkva, te dotadašnja župna crkva sv. Trojstva gubi na značenju.

⁴²² Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 364, 384, 416, 457.

⁴²³ Andrić, *Korodski, Ivan II*, Hrvatski biografski leksikon, hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10054, 31.1.2019.

⁴²⁴ Trobrodna crkva s pripadajućom kapelom i samostanom otkrivena je tijekom više arheoloških istraživanja 1991.-2014.g. - više u poglavlju *Problematika graditelja i stila srednjovjekovne opatije u Osijeku*.

⁴²⁵ Mažuran navodi kako je u obnovi crkve sv. Trojstva sudjelovao Filip Korodski, čija je nadgrobna ploča nađena uz sjeverni zid temelja broda crkve. (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 61). Pretpostavku o obitelji Korodskih kao patronima gotizacije crkve donose i Zlatko Uzelac i Marko Ambroš, no oni smatraju da je patron obnove crkve ipak bio Ivan II. Korodski, te samu gotizaciju crkve smještaju u razdoblje oko 1440.g. (Uzelac i Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57, 58)

⁴²⁶ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 61; Andrić, *Korodski, plemićki i velikaški rod*; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 57, 58; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 36; Lukacsics, *XV. Századi pápák oklevelei*, II, 641.

Evlija Čelebija u svome *Putopisu* spominje kako su po osvajanju Osijeka, Osmanlije, među ostalom, spalili i crkve.⁴²⁷ Također isti autor u osmanskome Osijeku spominje tri džamije - sultan-Sulejmanovu džamiju, Kasim-pašinu džamiju i Mustafa-pašinu džamiju.⁴²⁸ Poznajući osmanlijsku praksu preuređenja crkvi u džamije na ovim prostorima, moguće je da je i osječka župna crkva sv. Trojstva u osmansko doba preuređena u jednu od tri navedene džamije. Tako je tijekom istraživanja osječke trobrodne crkve, iza današnje franjevačke crkve sv. Križa, utvrđen osmanski sloj za koji se pretpostavlja da je dio džamije.⁴²⁹ Također, ispred današnje crkve sv. Mihovila u Tvrđi preliminarna arheološka istraživanja su otkrila medresu uz džamiju.⁴³⁰ Slijedeći misao o osmanskoj praksi preuređenja crkvi u džamije, moguće je kako se srednjovjekovna župna crkva krije ispod današnje crkve sv. Mihovila, no buduća sustavna istraživanja to tek imaju potvrditi.⁴³¹ **[TABLA XLI, Sl. 110 i 111]**

5. Iločke crkve

Na prostoru srednjovjekovnog Iloka Stanko Andrić navodi sljedeće crkve: franjevačka crkva sa samostanom, augustinska crkva sa samostanom (obje se spominju pol. 14. st.)⁴³², župna crkva sv. Petra unutar zidina (spomen pol. 15. st.)⁴³³, crkva sv. Jelene kraljice van zidina (spomen pol. 15. st.)⁴³⁴, kapela sv. Ladislava sa hospitalom, izvan zidina (*hospitale pauperum s. Ladislai regis in Villak*, spomen pol. 15. st.)⁴³⁵, kapela Svih Svetih sa

⁴²⁷ Čelebija, *Putopis*, II, 119.

⁴²⁸ Čelebija, *Putopis*, II, 127-128.

⁴²⁹ Leleković, *Znanstveno-stručni izvještaj*, 45

⁴³⁰ Voditeljica istraživanja bila je Kornelija Minichreiter, Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Osijeku, neobjavljeni tekst.

⁴³¹ Ive Mažuran navodi: „Na mjestu današnje crkve sv. Mihajla stajala je vjerojatno drevna župna crkva“, no autor ne pojašnjava što znači drevna, a u ranijem tekstu osječku župnu crkvu smješta u cistercijsku crkvu (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 60, 101).

⁴³² Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 28.

⁴³³ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 28; Lukcsics, *XV. századi pápák oklevelei/Diplomata pontificum saec. XV*, 2, 298, doc. 1231.

⁴³⁴ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 29; Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, IV, 252-254.

⁴³⁵ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 28; Lukcsics, *XV. századi pápák oklevelei/Diplomata pontificum saec. XV*, II, 218, doc. 823, 246, doc. 967.

hospitalom, izvan zidina (spomen pol. 15. st.)⁴³⁶, kapela Svetog Duha izvan zidina.⁴³⁷ Diana Vukičević-Samaržija za crkvu sv. Jelene (Helene) kaže da je bila crkva klarisa, no Stanko Andrić navodi kako crkva sv. Jelene nikako ne može biti crkva klarisa, jer je to bila župna crkva van zidina, kanonski ujedinjena sa župnom crkvom sv. Petra unutar zidina.⁴³⁸

Iločka župna crkva spominje se bez titulara u popisima župa 1333.-35.g., sastavljenim prilikom ubiranja tzv. papinske desetine, a, prema Stanku Andriću, župna crkva sv. Petra prvi put se spominje polovinom 15. st.⁴³⁹ Naime, iz pisma pape Nikole V. iz 1451.g. „... obznanjuje se da je vojvoda Nikola nakanio obnoviti crkvu sv. Petra te se dodjeljuju stanovite indulgencije onima koji je pohode svake godine o Petrovu i onima koji njenu obnovu potpomognu novcem ili radom.“⁴⁴⁰

Ostaci temelja dvoranske trobrodne crkve u cijelosti uokvirene potpornjacima sa zvonikom ispred južnog pročelja atribuirani su iločkoj župnoj crkvi sv. Petra. Dimenzije crkve iznose 20 x 50 m. Tijekom arheoloških istraživanja 1951.g., pa i 2006.-08.g., utvrđen je tlocrt crkve, a pronađeni su i elementi svođenja te ulomak prozora, danas pohranjeni u Muzeju grada Iloka.⁴⁴¹ [TABLA XLII, Sl. 112]

Iločka župna crkva bila je predmet istraživanja povjesničara, arheologa i povjesničara umjetnosti slavonskog srednjovjekovlja: bilo je dvojbe oko njezina izvornog tlocrta i titulara.⁴⁴² Najnovija tumačenja iločke župne crkve, koja se ponajviše oslanjaju na analizu svodnih elemenata/rebara te rekonstrukciju tipologije i nervature svoda, crkvu opisuju kao

⁴³⁶ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 28; Lukcsics, *XV. századi pápák oklevelei/Diplomata pontificum saec. XV*, II, 298, doc. 1231.

⁴³⁷ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 32.

⁴³⁸ Autor navodi kako klarise u Iloku spominju tek postosmanski izvori, a nikako srednjovjekovni te zaključuje kako klarisa u srednjovjekovnom Iloku nikada nije niti bilo. (Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 32; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 105).

⁴³⁹ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 35; Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, III, 395-397.

⁴⁴⁰ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 29; Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, III, 398-399.

⁴⁴¹ Tomičić, Minichreiter, Jelinčić, „Arheološko iskopavanje lokaliteta Ilok - crkva sv. Petra apostola 2006.g.“, 17-20; Tomičić, Jelinčić, Turkalj, Mahović, „Arheološko istraživanje u Iloku 2008“, 8-11.

⁴⁴² Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 104; Eusebije Fermendžin, „Nješta o Iloku, samostanu iločkom i crkvi samostanskoj“, *Glasnik biskupije đakovačke i srijemske* IV/14 (1876.): 109-112; Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 33; Tomičić, Minichreiter, Jelinčić, „Arheološko iskopavanje lokaliteta Ilok - crkva sv. Petra apostola 2006.g.“, 17-20; Tomičić, Jelinčić, Turkalj, Mahović, „Arheološko istraživanje u Iloku 2008.“, 8-11.

župnu crkvu sv. Petra, dvoransku trobrodnu crkvu tipa *Hallenkirche* - Vukičević-Samaržija navodi kako je župnu crkvu 1451.g. proširio i pregradio Nikola Iločki, dajući joj tako konačan oblik.⁴⁴³

Tijekom recentnih arheoloških istraživanja otkriveni su ulomci svodnih rebara, koja su u stručnoj literaturi interpretirana kao srodna primjerima vladislavske gotike, odnosno graditeljskim rješenjima Benedikta Reita. **[TABLA XLII, Sl. 113-116]** Svodovi vladislavske gotike u osnovi su tip bačvastog svoda, odnosno svodovi nisu oslonjeni na rebra, kao što je slučaj u gradnji križno-rebrastog svoda. Takav bačvasti svod omogućuje izvedbu nepravilne nervature rebara (jer rebra nemaju primarno konstruktivnu funkciju), no također omogućuje premošćivanje velikih i širokih prostora kontinuiranim nizanjem bačve uz mjestimično olakšavanje konstrukcije nosećim rebrima i potpornjacima. Izvedbom takvog svoda bilo je moguće presvoditi prostor crkve široke preko 20 m. Analizirajući svodna rebra iz iloške župne crkve Gergely Buzás je izradio rekonstrukciju tlocrta i svoda crkve, prema kojoj je crkva bila trobrodna dvoranska crkva, a bočni brodovi su kontinuirali u prostor svetišta u funkciji deambulatorija; cijela crkva je bila presvođena jedinstvenim mrežastim svodom. Autor također ilošku i voćinsku crkvu dovodi u vezu sa srodnim primjerima češke i mađarske kasne, vladislavske gotike.⁴⁴⁴ **[TABLA XLIII, Sl. 117]**

Kameni ulomak prozorske niše, danas pohranjen u Muzeju grada Iloka, spominje Diana Vukičević-Samaržija, opisujući ga kao „... vrlo razvedenog profila... koji pokazuje složeniji način profiliranja, koji izvana počinje štapom i ravnomjerno razvija profil uvlačeći ga prema staklu ravnim linijama i udubinama.“⁴⁴⁵ Prozor je bio polukružna oblika, u čijem zaključku je bilo izvedeno mrežište. **[TABLA XLIII, Sl. 118]**

Svodna rebra iz iloške župne crkve srodna su rebrima iz iloške augustinske crkve sv. Ane i iz voćinske franjevačke crkve, gdje su još Gjuro Szabo, Anđela Horvat i, kasnije, Zorislav Horvat prepoznali značajke češke vladislavske gotike.⁴⁴⁶ U usporedbi iloških i

⁴⁴³ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iloških ulomaka“, 296; Buzás, „Az újlaki Városi Múzeum középkori kőfaragványai“, 501-522.

⁴⁴⁴ Buzás, „Az újlaki Városi Múzeum középkori kőfaragványai“, 501-522.

⁴⁴⁵ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 46.

⁴⁴⁶ Anđela Horvat, „Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu“, *Rad JAZU*, knjiga 360. (1971.): 13-18; Gjuro Szabo, „Abseits vom Wege, Betrachtungen zur kroatischen Kunst und Kunstgeschichte“, *Morgenblatt* Nr. 353 (24. XII. 1927.): 17; Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, izvanredno izdanje Matice hrvatske u Zagrebu, Zagreb: Tisak kraljevske zemaljske tiskare, 1920., 132, 133; Zorislav Horvat, „Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, *Peristil* 20/1 (1977.), 8, 9.

voćinskih rebara, iločka rebra pokazuju veću složenost profilacije i bogatiju obradu rebra uporabom većeg broja i više tipova profila; rebra svih navedenih crkvi međusobno su bila vezana željeznim klinovima.

Zaključno, premda se iločka župna crkva spominje u 14. st. (možda se ranijoj crkvi mogu pripisati kameni ulomci - fragment portala i prozora - danas u Muzeju grada Iloka⁴⁴⁷), ona je nesumnjivo obnavljana tijekom druge polovine 15. st., a radovi obnove su trajali sve do ranog 16. st., o čemu svjedoče ne samo pisani izvori, već ponajviše složeni oblici svodnih rebara i Buzásova rekonstrukcija svoda nad iločkom župnom crkvom. Župna crkva je, poput iločke augustinske crkve, obnovljena tijekom prihvata utjecaja vladislavske gotike, koju na prostor istočnohrvatske ravnice donose Jagelovići, odnosno Lovro Iločki.

* * * *

Iz pisanih vrela i rijetkih sačuvanih fragmenata 'gradske' sakralne arhitekture razvidno je kako su u malom broju urbanih sredina istočne Slavonije ostvarena kvalitetna rješenja, poglavito u Iloku, sakralnog graditeljstva, o kojem, nažalost, znamo jako malo. Iz izvora zaključujemo kako su dva najveća urbana središta bila Ilok i Vukovar - Vukovar kao jedna od najstarijih kraljevskih utvrda, u kojoj je postojala jobagionska župa, ali i župa stranih doseljenika, te na čijem su prostoru zabilježene još četiri crkve, i Ilok kao sjedište moćne obitelji Iločkih i, kasnije, slobodni kraljevski grad, na čijem prostoru je podignuto sedam sakralnih građevina, od toga dvije župne crkve. Nije sačuvana materijalna baština srednjovjekovnog Vukovara, a od iločkih crkvi poznate su samo tri, od kojih je tek jedna, sv. Petra, bila župna crkva. **[Sl. 216]** Našičke, gorjanske i osječke crkve nije poznata niti lokacija, a od đakovačke katedrale poznat nam je jedino njezin tlocrt, dok su ulomci arhitektonske plastike vjerojatno iskorišteni za temeljenje nove katedrale.

Uz osječku crkvu, župna crkva u Iloku je najveća srednjovjekovna crkva istočne Slavonije. U cijelosti je bila presvođena nervaturom tankih rebara i rastvorena širokim prozorima s klesanim mrežištima. Nažalost, ništa se više o crkvi ne može reći: je li bila cijela oslikana, jesu li stupovi bili zidani ili klesani, kako su bila raščlanjena pročelja, do koje visine se pružao zvonik, sve su to pitanja koja nije moguće razriješiti. Ipak, sa svojim sačuvanim

⁴⁴⁷ Goss, *Stotinu kamenčića*, 66-67.

fragmentima, ona svjedoči o visokom umjetničko-stilskom stupnju koji je dosegla gradska arhitektura u suton srednjeg vijeka, odnosno netom prije osmanskih provala, kao i o stupnju urbaniteta nekolicine bogatih gradova istočnohrvatske ravnice prije njihova pada pod osmansku vlast. Također svjedoči o ulozi plemstva u obnovama crkvi, kao i u njihovom uplivu u odabir radionice, odnosno stila u kojem će crkva biti obnovljena, što je vidljivo na primjeru iločke crkve. Naime, iločka župna crkva je zabilježena u popisima 1332.-35.g., no obnovljena je u drugoj polovici 15. st., što saznajemo iz pisma Klementa V. iz 1451.g.: iz papinog pisma saznajemo tek o namjeri vojvode Nikole za obnovom crkve, no ne može se tvrditi kad je obnova započeta i koliko je dugo trajala. Obzirom na otkrivene ulomke svodnih rebara, datiranih u vrijeme oko 1500.g., kao i na monumentalnost same građevine, obnova je vjerojatno trajala kroz cijelu drugu polovinu 15. st. te je završena tek za Nikolinog sina, Lovre Iločkog. Naime, prodor vladislavske gotike u istočnu Slavoniju veže se uz dolazak Jagelovića na vlast koji krajem 15. st. opsjedaju Ilok te po osvajanju Iloka Lovri Iločkom na kratko oduzimaju posjede, među ostalima Ilok i Gorjane, gdje su također nađeni ulomci svodnih rebara koji odaju utjecaje vladislavske gotike.⁴⁴⁸ Kao što će biti prikazano u narednom poglavlju, iločka župna crkva nije bila jedino gradilište na kojem su radili majstori češke provenijencije ili školovanja: iz njihove iločke radionice je potekla obnova i iločke augustinske crkve, portal iločke franjevačke crkve, te obnova gorjanske crkve, a vjerojatno i sotinske crkve. Na obnovi iločke župne crkve radili su majstori češkog školovanja, što su osnovali radionicu, vjerojatno u samom Iloku, na poziv Iločkih, kroz čije djelovanje se u Iloku i Gorjanima, a moguće u Lučici i Sotinu, ostvaruju djela stilski suvremena djelima češke i njemačke gotike, mada u manjoj mjeri.

Premda su župne crkve istočnohrvatske ravnice i u ranijim stoljećima bile u zavisnosti ili od plemstva ili od stranih doseljenika koji na osnovu povlastica uspijevaju razviti bogatija trgovišta (podgrađe Vukovara i Našica), u 15. st. jača moć i uloga plemstva te oni postaju donositelji stilskih i umjetničkih novina u prostor istočne Slavonije, koju ulogu su u ranijim stoljećima imale gotovo isključivo redovničke zajednice. Plemičke obitelji nerijetko su bile patroni i crkvi u manjim naseljima i ruralnim sredinama (naziva *oppidum* ili *possessio*) - primjerice, obitelji Gorjanskih se može pripisati dogradnja svetišta crkve u Novim

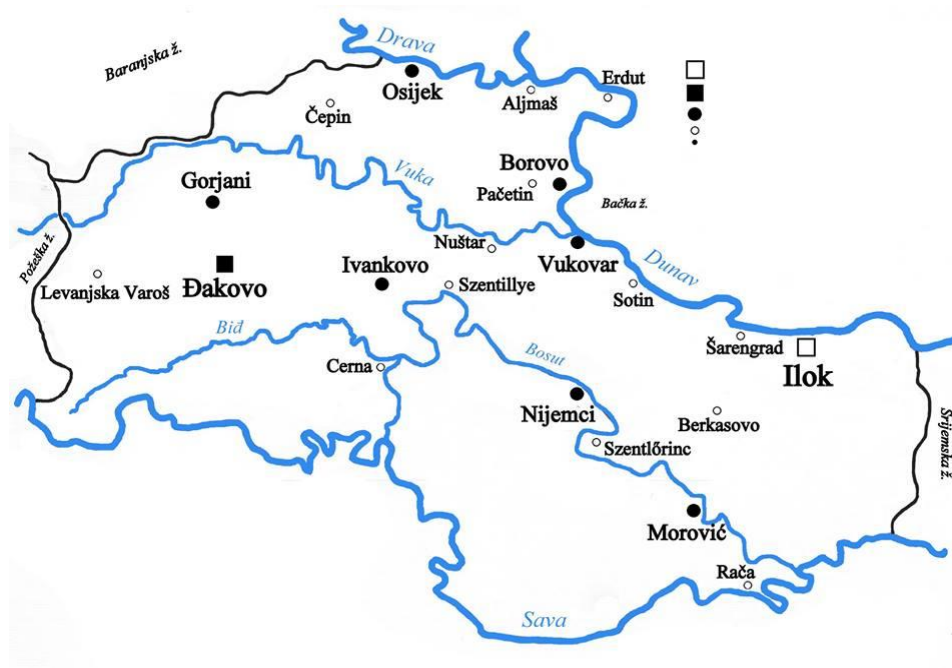
⁴⁴⁸ O prodoru vladislavske gotike u istočnohrvatsku ravnicu više u poglavlju *Utjecaj plemstva na razvoj umjetnosti*.

Mikanovcima, a kaločki nadbiskup Petar Várady moguće poduzima obnovu crkve u Sotinu uz ugradnju sačastog svoda.⁴⁴⁹

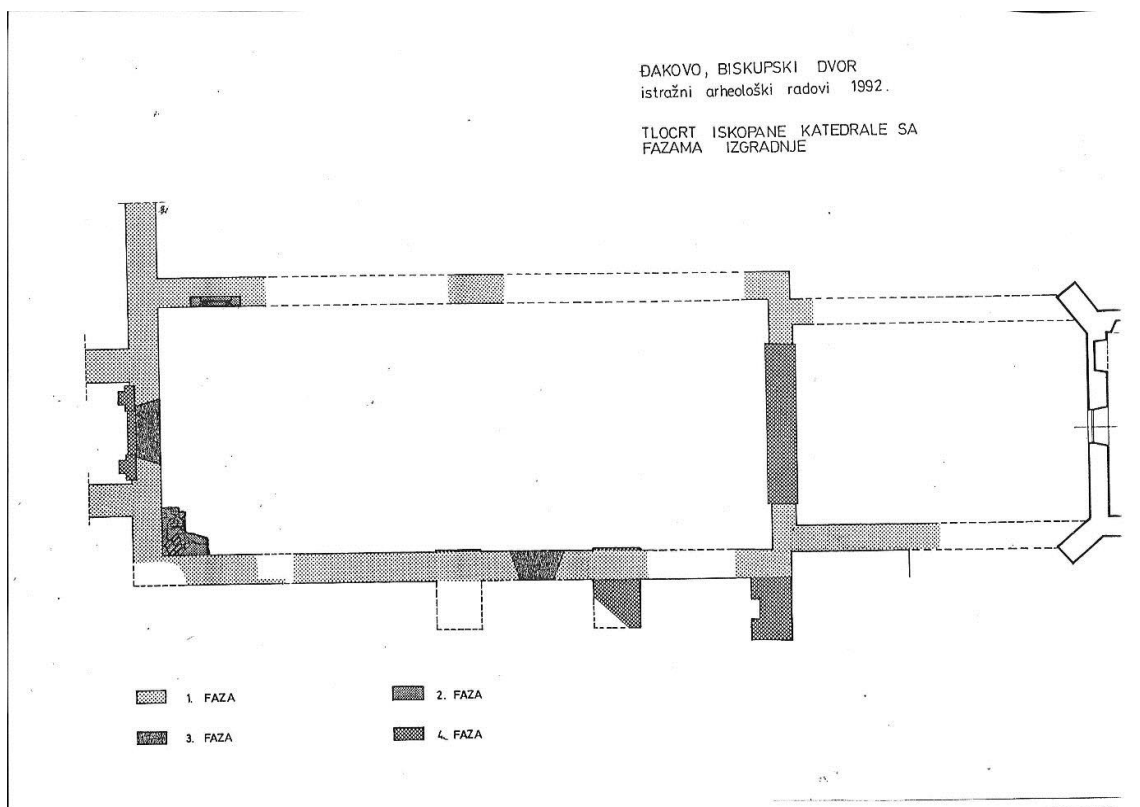
Udio plemstva u gradnji ili obnovi gradskih župnih crkvi podrazumijevao je i određenu demonstraciju moći. Na primjeru Iloka (župna i augustinska crkva) te Gorjana (župna ili dominikanska crkva), Lučice (franjevačka crkva) i Šarengrada (gornje etaže zvonika), vidljivo je kako se u kasnom 15. st. suvremeni stilski utjecaji prihvaćaju i na redovničkoj arhitekturi i na arhitekturi gradskih župnih crkvi (u konačnici, i samostani propovjedničkih redova i župne crkve bile su u zavisnosti od svojih patrona), a radove nerijetko izvodi ista radionica. Poznavanje župnih crkvi u 13 i 14. st. bit će moguće upotpuniti ubikacijom i arheološkim istraživanjem vukovarske i našičke župne crkve, što će omogućiti i sagledavanje arhitekture za koju nam izvori kažu da su je gradili *hospites* odnosno Sasi.

⁴⁴⁹ Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice*, 49. Pretpostavka o Petru Váradyju kao naručitelju obnove sotinske crkve detaljnije u poglavlju *Utjecaj plemstva na razvoj umjetnosti*; Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 82-89.

TABLA XXXIX

Sl. 106. Gradovi i trgovišta u Vukovskoj županiji (Danijel Jelaš, doktorska disertacija - rukopis).

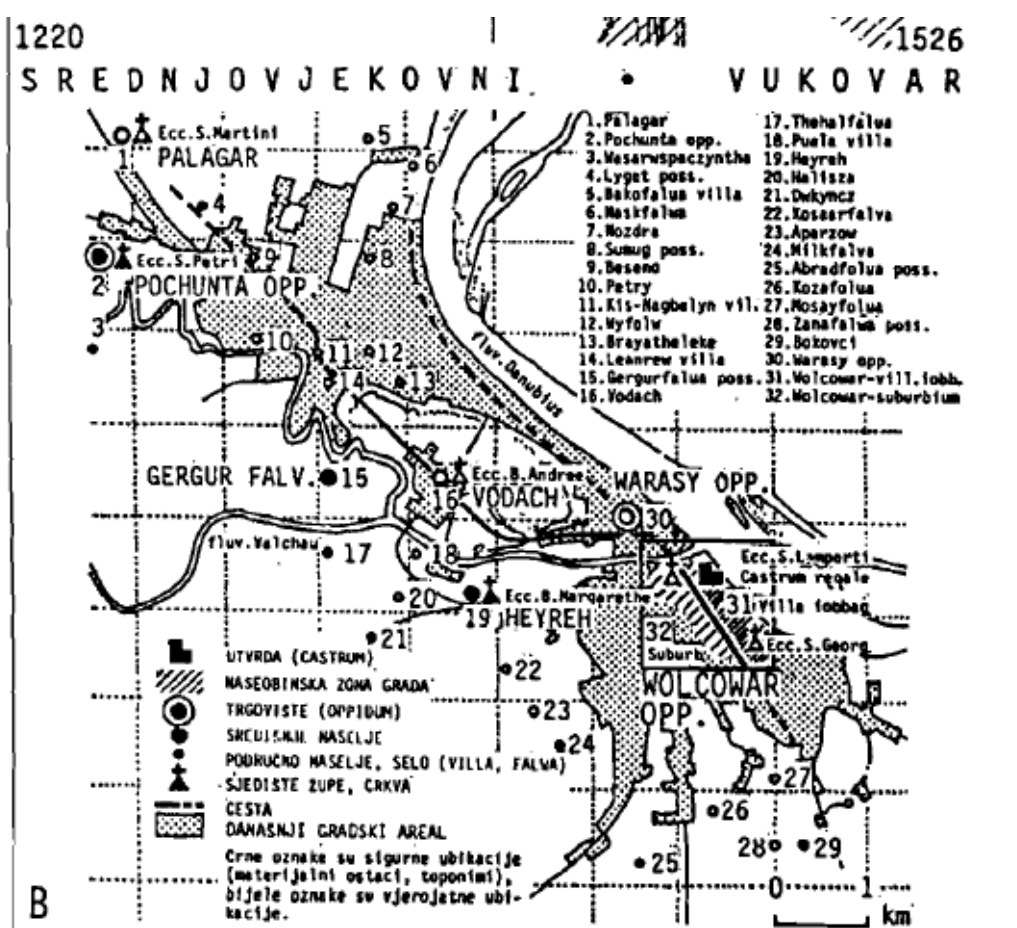

Sl. 107. Tlocrt srednjovjekovne đakovačke katedrale (Zvonko Bojčić, rukopis).

TABLA XL

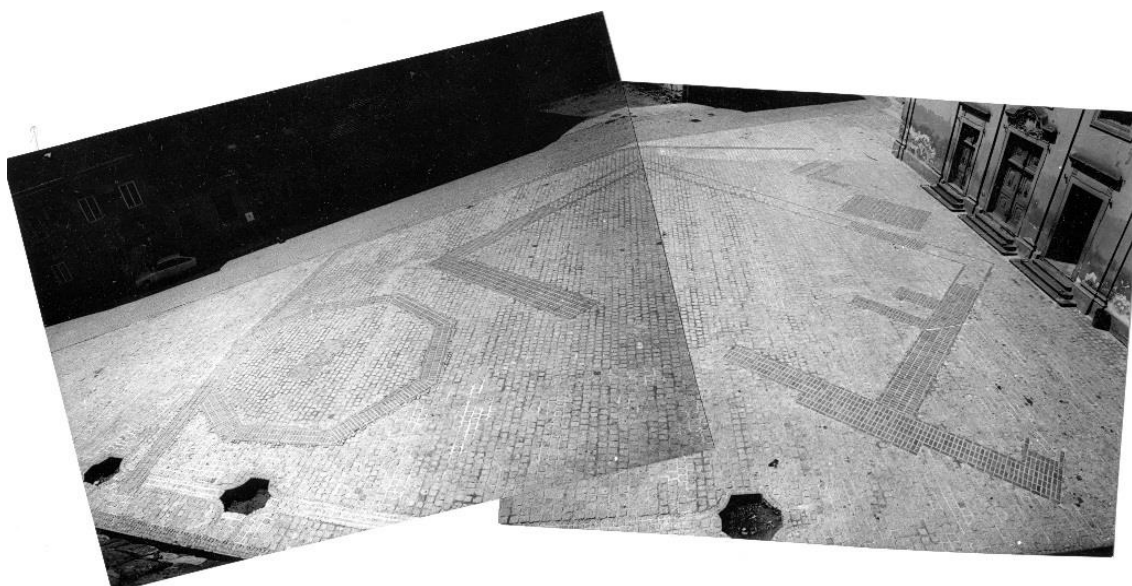

Sl. 108. Kapitel iz đakovačke katedrale.

Sl. 109. Karta šireg područja srednjovjekovnog Vukovara s ucrtanim crkvama (Karač, „Prilog definiranju“, 197.)

TABLA XLI

Sl. 110 i 111. Trg J. Križanića, Osijek, arheološka iskopavanja (dokumentacija KO Osijek).

TABLA XLII

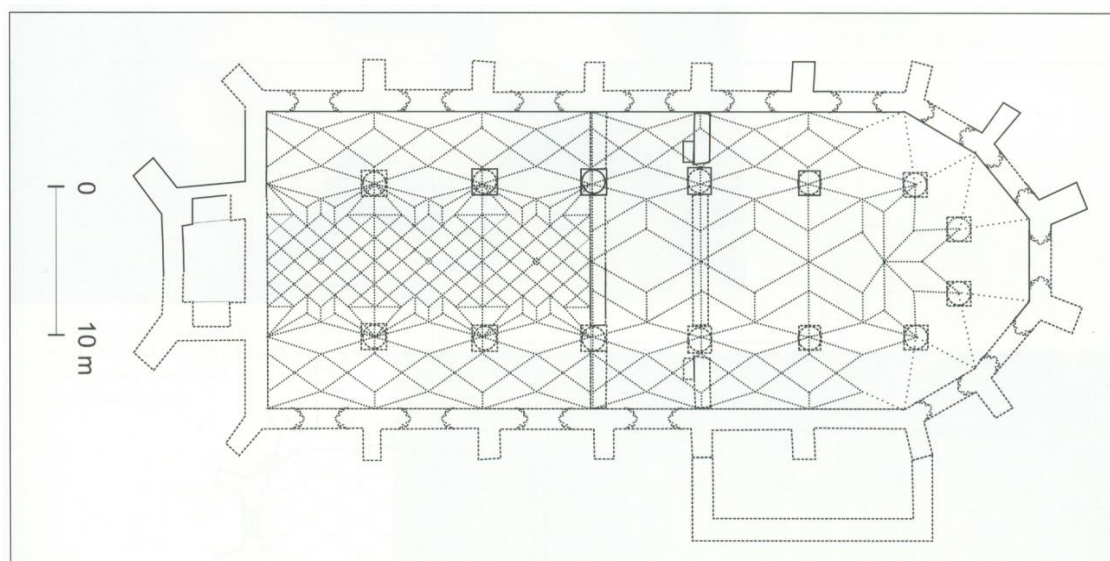

Sl. 112. Crkva sv. Petra, Ilok, tlocrt arh. istraživanja (Tomičić i ostali, „Arheološko istraživanje u Iloku“, 10.)

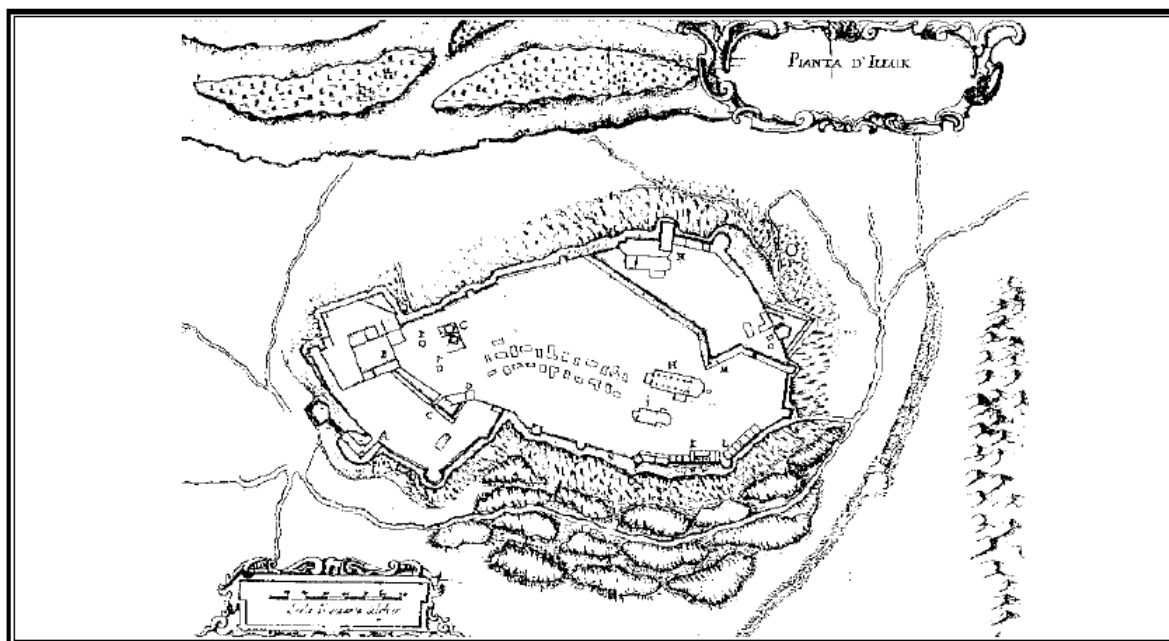

Sl. 113, 114, 115 i 116. Tri tipa svodnih rebara iz iločke crkve sv. Petra i ulomak prozorske špalete (dolje lijevo) (Muzej grada Iloka).

TABLA XLIII

Sl. 117. Rekonstrukcija elevacije župne crkve sv. Petra (Buzás, „Az újlaki Városi Múzeum“, 513.)

Sl. 118. Plan Iloka iz 1698. uz izvješće opata Boninija (Arhiv knezova Odescalchi, Rim, Horvat, Z., „Analiza srednjovjekovne faze“, 196.)

3.3. UTJECAJ PLEMSTVA NA RAZVOJ UMJETNOSTI

Uvoz gotike u Ugarsku pripisuje se cistercitima i propovjedničkim redovima, no, također, navodi se i prihvrat gotičkih formi prodorom francuskih utjecaja - putem srednjoeuropskih zemalja, prvenstveno njemačkih krajeva - koje preuzima ugarski dvor i ugarsko plemstvo.⁴⁵⁰ Prihvrat gotičkih oblika na ugarskom i babenbergovskom dvoru odvija se oko 1200.g.⁴⁵¹

O djelovanju plemstva u kontekstu nastanka i razvoja umjetnosti u istočnohrvatskoj ravnici već je bilo govora u ranijim poglavljima. Navedeno je kako do većeg priljeva plemićkih obitelji iz ugarskih i njemačkih zemalja dolazi nakon reformi Bele IV. kojima je ugarski kralj oduzeo dijelove posjeda tada moćnim redovničkim zajednicama - prvenstveno templarima i ivanovcima - i dodijelio ih doseljenom i odanom plemstvu. Uz gradnju utvrda za obranu graničnih dijelova Ugarske - recentna arheološka istraživanja utvrde obitelji Koroških, Kolodvar, datirala su gradnju najranijeg dijela utvrde, kvadratne kule, na kraj 12. st., oko koje je zatim podignuta kružna utvrda tipa *Wasserburg*⁴⁵² - plemstvo utječe i na razvoj ranijih manjih trgovišta u kasnosrednjovjekovna urbana središta ili gradove. Primjerice, valpovački kaštel podigao je Morović, koji je valpovačkom podgrađu dodijelio trgovačke povlastice, Osijekom su vladali Koroški, Ilokom Iločki, Našicama Abe, Gorjanima Gorjanski, a Đakovo kao sjedište biskupije tijekom 13. st. izrasta u utvrđeni biskupski grad, čije zidine su danas dio biskupskog dvora. Nerijetko plemićka grana vuče prezime od svog središnjeg posjeda - tako Koroški vuku naziv od tvrđave Kolodvar (naziva i Korođvar), Iločki od Iloka, Gorjanski od Gorjana, Horvati od Horvata, a slično je i sitnije plemstvo uzimalo prezime od svojih posjeda - Sentsalvatorski, Mikolski, Batmonošturski, Alšanski...⁴⁵³

⁴⁵⁰ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 137; Ernő Marosi, „Franziskanische Architektur in Ungarn“, u: *800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters*, Wien, 1982., 464; Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, 179-180.

⁴⁵¹ Pomfyová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 42-43; Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, 85.

⁴⁵² Konzervatorska i arheološka istraživanja utvrde Kolodvar traju od 2013.g.; voditelji istraživanja su Daria Cvitan i Josip Višnjić, Hrvatski restauratorski zavod, kojima ovim putem zahvaljujem na suradnji.

⁴⁵³ O, uvjetno rečeno, sitnijem plemstvu, odnosno plemićkim obiteljima s manjim posjedima i manjim političkim utjecijima, pisali su, među ostalima, Stanko Andrić i Danijel Petković (Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*; Andrić, „Srednjovjekovno Ivankovo i njegovi gospodari“; Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*; Danijel Petković, Anita Rapan Papeša, *Rokovačke zidine*, Vinkovci: Gradski muzej Vnkovci, 2011.).

Kroz pisana vrela saznajemo kako su plemićke obitelji bile osnivači i/ili patroni prvenstveno franjevačkih samostana, ali i drugih prosjačkih redova: Abe u Našicama, Korodski u Osijeku, Gorjanski, Konti pa Iločki u Iloku, Morovički u Šarenggradu, Alšanski u Lipovcu, Gorjanski u Nuštru.⁴⁵⁴ Dok su do sredine 13. st. samostani osnivani uglavnom kraljevom donacijom, gdje kralj redovničkim zajednicama križara, benediktinaca i cistercita dodjeljuje velike posjede za osnivanje i uzdržavanje samostana⁴⁵⁵, od kraja 13. st. tu ulogu preuzima plemstvo koje na svojim posjedima ustupa mjesto nekom od propovjedničkih redova. Teško je razlučiti jesu li propovjednički redovi utjecali na urbogenezu ranijih ruralnih trgovišta ili je određeni stupanj urbaniteta samog naselja bio preduvjet za dolazak propovjedničkih redova uopće. Vjerojatno je postojala korelacija i određeni sinkronicitet između urbogeneze i dolaska propovjedničkih redova, no veliki obol tome odnosu dalo je upravo plemstvo. Zapravo, prva pisana vrela koja povezuju određene plemićke obitelji s nekim umjetničkim stvaralaštvom na ovim prostorima, upravo su dokumenti iz kojih se čita namjera istih za osnivanjem ili obnovom jednog od franjevačkih samostana u istočnoj Slavoniji.⁴⁵⁶

Iz izvora nam je poznat tek jedan primjer postojanja umjetničko-stilskih preferenci kod plemića, što saznajemo iz kronika ferarskog kroničara Uga Caleffinija (umro 1503.), čija kronika osvjetljava boravak Nikole Iločkog u Ferrari, što je preveo i objavio Stanko Andrić.⁴⁵⁷ Posebno su značajni zapisi o boravku Nikole Iločkog (tada kralja Bosne, kako ga naziva

⁴⁵⁴ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 9, 13-17; Andrić, „Korodski, plemićki i velikaški rod“, u: Hrvatski biografski leksikon, sv. 7., hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10054, 14.01. 2018.; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 49-51, 61; Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 36-39.; Vukičević-Samaržija, „Gotske crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296-298; Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, 47-49, 53; Pavičić, Stjepan, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1953., 43; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 111, 166, bilj. 169; Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 65–100.

⁴⁵⁵ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 637-650.

⁴⁵⁶ Andrić, „Korodski, plemićki i velikaški rod“, Uzelać, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 36; Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 21-39; Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 65–100; Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, 47-49, 53; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 111, 166, bilj. 169.

⁴⁵⁷ Stanko Andrić Caleffinija opisuje sljedećim riječima: „... koji je kao manje-više neugledan notar radio u službi ferarskih vojvoda... autor triju djela pisanih *in volgare* i posvećenih povijesti grada, vojvodstva i njegovih gospodara. Najzanimljivije su Croniche, u kojima je, gotovo dan za danom, bilježio lokalna zbivanja od ljeta

kroničar) u Ferrari po njegovu povratku iz Rima, gdje je hodočastio 1475.g.: „U srijedu 5. dana travnja, što je bio dan svetog Vinka iz reda svetog Dominika, vratio se iz Rima gore zabilježeni kralj Bosne sa svojom pratnjom, a u susret mu je na konju izašao gospodin vojvoda Ercole sa svojom pratnjom i ferarskom gospodom sve do Tornja od jarka (Torre de la Fossa), jer je [kralj] dolazio iz smjera Bologne... U četvrtak 6. dana rečenog mjeseca, poslije objeda, spomenuti kralj i vojvoda sa svojim svitama uzjahaše konje i pođoše razgledati grad Ferraru, zajedno sa Schifanoiom i Paradisom, palačama vojvodine braće, te poslije u Kartuziju i palaču Belfiore i u Barco koji je vojvoda odnedavna dao uređivati. I ukratko mu je pokazao sve to i njemu se sve jako svidjelo - građevine i vrtovi na ferarski način više od ikojih na drugim mjestima. I toga je dana [kralj] poveo da borave kod njegova veličanstva tri ferarska graditelja, za plaću od 50 dukata godišnje i sa svim troškovima, a tako i za odlazak i za povratak, svakome od njih isto; i [poveo je] vrtlara za vrt svoga veličanstva.“⁴⁵⁸ Iz tog zapisa saznajemo o putevima kojima je renesansa došla u Ilok, a o prihvaćanju renesanse u Iloku svjedoče ulomci plastike s prikazima *putta*, otkriveni tijekom istraživanja palasa Nikole i Lovre Iločkog, danas pohranjeni u Muzeju grada Iloka, kao i nadgrobne ploče Nikole i Lovre Iločkog.⁴⁵⁹

Dok o dolasku talijanskih majstora u Ilok krajem 15. st. saznajemo iz pisanih izvora i sačuvane građe, o dolasku drugih majstora na prostor istočne Slavonije možemo suditi tek na osnovi sačuvanih ulomaka prvenstveno arhitektonske plastike, ali i graditeljske tipologije. Prisutnost stranih majstora odnosno majstorskih radionica utvrđena je postojanjem kvalitetnih rješenja arhitektonske plastike, što se zatim, kao iz žarišta, ponavljaju na obližnjim spomenicima. Jedno od glavnih takvih centara umjetnosti bio je Ilok, gdje početkom 15. st. postoji radionica parlerovskih majstora, u drugoj polovini 15. st. talijanskih renesansnih majstora, a krajem 15. odnosno početkom 16. st. radionica čeških majstora s poznavanjem principa vladislavske (rejtovske) gotike.

Drugo žarište umjetnosti, koliko se može rekonstruirati prema sačuvanim materijalima, bilo je Valpovo, sijelo obitelji Morović, gdje polovinom 15. st., u sklopu

1471. do kraja 1494. Kada je djelo prvi put djelomice objavljeno tiskom (tek 1938.-40.), priređivač je riječ »kronika« u naslovu zamijenio riječju *Diario*. Doista, riječ je u neku ruku o gradskom dnevniku.“ (Stanko Andrić, „Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkoga“, *Hrvatska revija* 1 (2015.): 57.)

⁴⁵⁸ Andrić, „Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkoga“, 58.

⁴⁵⁹ Milan Pelc, „Krhotine renesanse u Slavoniji“, *Slavonija, Baranja i Srijem, Vrela europske civilizacije II*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture RH, 2009., 313-316.

gradnje monumentalnog palasa dolaze ugarski majstori, čija ruka se prepoznaje i na šarengradskom samostanu te na šarengradskoj utvrdi.

Vjerojatno je postojalo još takvih umjetničkih centara u koja su, na poziv feudalca, dolazili strani majstori - primjerice, u Gorjanima ili Vukovaru, da ne spominjemo biskupski grad i katedralu u Đakovu! - no u gotovo potpunom nedostatku materijalnih svjedočanstava nije moguće utvrditi njihovo djelovanje.

1. Radionica parlerovskih majstora u Iloku

Premda se u izvorima izričito ne spominje prisutnost i djelovanje majstora parlerovskog školovanja u Iloku, ono je utvrđeno analizom kamenih ulomaka iz iločke franjevačke crkve, danas pohranjenih u Povijesnom muzeju Zagreb. Ulomke je prvi publicirao Brunšmid, datirajući ih sve u 1468.g.⁴⁶⁰ Kasniji autori su u više navrata ispravili Brunšmidovu dataciju, uočivši parlerovske utjecaje prvo na nekolicini ulomaka, a zatim je na gotovo svim ulomcima prepoznat rad parlerijanskih majstora. Prva je parlerovske utjecaje prepoznala Anđela Horvat na ulomcima numeriranim brojevima 829 (kapitel), 834 (prikaz vraga) i 837 (glava nemani), koji svojim stilom i ikonografijom pokazuju srodnosti s ostvarenjima koja su nastala pod utjecajem praških Parlera i kakva se mogu naći širom Europe te ih smješta u vrijeme oko 1400.g.⁴⁶¹ Srodnosti iločkih ulomaka s parlerijanskim ostvarenjima autorica vidi u nadutim čvorovima na spoju listova na kapitelu br. 829 (kakve nalazi i na zagrebačkoj katedrali te na južnom portalu sv. Marka u Zagrebu), te u motivu jake valovite linije nadočnih rubova na glavi Nemani (br. 837), koji čine čelo trodijelnim (motiv prepoznaje i na budimskoj katedrali).⁴⁶² Autorica navodi kako su parlerovski majstori u Ilok došli preko Budima, posredstvom Sigismunda, koji je u Iloku boravio u travnju 1398.g.⁴⁶³

Diana Vukičević-Samaržija na ulomcima br. 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836 i 837 prepoznaje rad parlerovskih majstora, a tezu A. Horvat o dolasku parlerovskih majstora u Ilok posredstvom Sigismunda Luksemburškog potvrđuje tvrdnjom o njihovu dolasku u

⁴⁶⁰ Josip Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. II. dio“, *Vjesnik HAD* (1912.): 127-197.

⁴⁶¹ Horvat, A., „O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku platiku iz Iloka“, 36-39.

⁴⁶² Horvat, A., „O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku platiku iz Iloka“, 36-39.

⁴⁶³ Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 37, 38.

vrijeme dok je Ilok bio u posjedu Nikole II. Gorjanskog⁴⁶⁴, jednog od najodanijih pristaša kralja Sigismunda, koga je kralj obdario mnogim posjedima te, konačno, i čašću ugarskog palatina. Autorica navedene ulomke datira na kraj 14. st. temeljem analize oblikovanja „čvorasto nadignutih listova“ te đavoljeg lica i nemani, na kojima prepoznaje bliskosti sa stilom parlerovske radionice te zaključuje kako je iločka franjevačka crkva, podignuta u prvoj polovini 14. st., produžena oko 1400.g. djelovanjem Gorjanskih koji u Ilok dovode majstore parlerovskog školovanja.⁴⁶⁵

Z. Horvat također dolazak majstora parlerovskog školovanja na prostor kontinentalne Hrvatske veže uz djelovanje i utjecaj Sigismunda Luksemburškog, navodeći kako je pavlinski samostan u Lepoglavi osnovao Herman II. Celjski, koji je bio u srodstvu sa Sigismundom, kad je Sigismud oženio kćerku Hermana II Celjskog, Barbaru Celjsku.⁴⁶⁶ Horvat navodi kako su „... zvjezdasti svod u svetištu [lepoglavske crkve] i mrežasti svod u brodu vjerojatno najstariji parlerski svodovi tog tipa u nas.“⁴⁶⁷

Utjecaj iločke 'parlerovske radionice' zasada je moguće primijetiti i na arhitektonskoj plastici iz šarengradske franjevačke crkve: vidljiva je srodnost u odabiru figuralnih motiva i motiva uglavnom hrastovog lišća sa „čvorasto nadignutim“ listovima, kao i u njihovoj formalnoj obradi, gdje je zamjetan naturalizam, voluminoznost motiva te dinamičnost prikaza napetih površina. No, šarengradski ulomci pokazuju srodnosti i s kapitelima iz sredine 15. st. iz iločke franjevačke crkve, kojima su gotovo jednaki kapiteli iz franjevačke crkve u Lipovcu (Lučica), a koje karakterizira motiv cvijeta s poput polulopte izdignutom sredinom (*Knollenblatt*) te izraženi plasticitet s vidljivom nervaturom površine lista.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296-298.

⁴⁶⁵ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296-298. Ulomci iz iločke franjevačke crkve detaljno su opisani i analizirani u poglavlju Crkve franjevačkog reda; ovo poglavlje tumači udio koji je u razvoju umjetnosti imalo plemstvo, čiji su se posjedi sterali donjem međuriječjem.

⁴⁶⁶ Zorislav Horvat, „Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, u: *Kultura pavlina*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: Globus, 1989., 97.

⁴⁶⁷ Horvat, Z., „Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, 98.

⁴⁶⁸ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 67.

2. Radionica obitelji Morović

Postojanje majstorske radionice što je djelovala na gradilištima obitelji Morović pretpostavljena je analizom arhitektonske plastike iz sakralnih i svjetovnih građevina čiju su gradnju poduzimali Morovićski: valpovački kaštel s dvorskom kapelom i šarengradski samostan (Ivan Morović je gradio ili obnovio i šarengradski kaštel, no civilna arhitektura nije sastavni dio ovog rada te kaštel neće biti posebno analiziran⁴⁶⁹).

Valpovački kaštel s dvorskom kapelom

Darovnicom Sigismunda Luksemburškog iz 1397.g. Ivan Morović dobiva veliko valpovačko vlastelinstvo, u središtu kojeg započinje izgradnju svog kaštela, odnosno utvrđenog grada.⁴⁷⁰ Grad je oblika nepravilnog trokuta: južnu stranu definirao je palas, a sjevernu (zaobljeni vrh trokuta) branič-kula nepravilnog kružnog tlocrta; sa zapada i istoka kaštel je bio zatvoren visokim zidinama, a pokraj kule nalazila se dvorska kapela. **[TABLA XLIV, Sl. 119]** Radovi na izgradnji grada odvijali se se dugi niz godina i vjerojatno su završeni polovicom XV. st., kad je Ivanov sin Ladislav Morović podigao dvorsku kapelu posvećenu sv. Ladislavu kralju.⁴⁷¹ **[TABLA XLIV, Sl. 120]** Srednjovjekovni kaštel je gotovo u cijelosti barokiziran za baruna Hillepranda de Prandau, kome je nakon oslobođenja Slavonije dodijeljeno valpovačko vlastelinstvo u 18. st., kada je počela obnova i rekonstrukcija valpovačkog vlastelinstva, pa tako i srednjovjekovnog grada: u svom izvornom, srednjovjekovnom obliku sačuvana je kula te prizemni dio svetišta dvorske kapele.⁴⁷² **[TABLA XLIV, Sl. 121]**

Tijekom posljednje obnove kapele, započete 1997.g., otkriven je njezin srednjovjekovni sloj u prizemnoj zoni zidova svetišta: na južnom i jugoistočnom zidu poligonalnog svetišta pronađene su zazidane niše srednjovjekovnih prozora, izvedene opekom

⁴⁶⁹ Zlatko Karač je objavio plan šarengadske utvrde, prema kojemu razlikuje branič-kulu kvadratnog prostora, obrambene zidine te fragmente „četvrtastog predprostora uz vanjski zid kule“. Kula je u prizemlju bila svođena bačvastim svodom, „dok je reprezentativni katni prostor bio natkriven veoma elegantnim jednopoljnim, šiljatim, križnim svodom, od kojega su u dva nasuprotna ugla sačuvane ležajne kamene konzole sa začecima bočnih i dijagonalnih greda.“ (Zlatko Karač, „O istraživanju utvrde Šarengrad“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 35, 3/4 (1986), 21-22.)

⁴⁷⁰ Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*, 11.

⁴⁷¹ Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*, 19-23.

⁴⁷² Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*, 71-77.

i zaključene polukružnim lukom.⁴⁷³ Pozicija prozora je neuobičajeno niska - donji brid prozora je u razini s tjemnom luka sedilije, pronađene u južnom zidu svetišta. Sedilija je oštećena, a čine ju dvije polukružno zaključene niše međusobno odvojene konzolom oblikovanom stepenastim uvlačenjem redova opeke. Unutar sedilije prezentirani su tijekom obnove otkriveni kameni ulomci arhitektonske plastike (moguća svodna rebra). **[TABLA XLIV, Sl. 122]** Ostatak kapele u cijelosti je novovjekovna gradnja kojom se ipak poštivao srednjovjekovni izvornik, odnosno uzor.

Relikt morovićske dvorske kapele je raskošni klesani južni portal, danas uzidan u južni zid baroknog broda župne crkve sv. Petra i Pavla u Marijancima. Postojeći izgled portala je rezultat njegove obnove iz 2017.g., kada je rekonstruiran gornji dio vanjskog baldahinskog luka i fijale.⁴⁷⁴ Portal je oblika blago zašiljenog luka, iznad kojeg se nastavlja vanjski baldahinski luk iz čijeg tjemena izlazi jedna fijala. S obje strane portala izvedena je po jedna bočna konzola o koju se naslanjaju bočne fijale. Svjetlosni otvor portala završava arhitravom, a u uglovima, tik ispod arhitrava, izvedena su profilirana skošenja na čijoj plohi su isklesani grbovi. Portal je klesan od kamena pješčenjaka, s blokovima nejednakih veličina. Donji blokovi u razini terena jako su oštećeni te se ne raspoznaje profilacija. Ravni nadvoj vrata je izveden od tri bloka kao ravni luk, a šiljati luk je sastavljen od šest blokova - tri na istočnoj polovici i dva na zapadnoj s jednim zaglavnim kamenom. Konzole su isklesane od po jednog bloka sa svake strane portala, a iznad njih su sačuvani početci vanjskog luka s bazama fijala, u zajedničkom bloku iznad svake konzole.

Bočne špalete portala oblikovane su asimetričnim slijedom profilacija (izvana prema unutra): dvije S-profilacije koje prelaze u štapnu profilaciju, koju slijede dvije pravokutne profilacije, zatim konkava /užljebina nakon koje se ističe kruškolika profilacija s pripadajućim torusima i užljebinama, koju slijedi završna S-profilacija (žljeb koji kontinuirano u štapnu profilaciju) te široka poluužljebina, koja prelazi u svijetli otvor portala. Baza portala dijelom prati gornju profilaciju, tvoreći niz stupića s kanelirama i složenom profilacijom po visini baze. Baza je presječena nakošenom plohom - prema zidu pod kutem od 30°, a prema otvoru pod kutem od 45°. U gornjoj zoni, zakrivljenost luka ne počinje na gornjoj strani nadvoja kako je to uobičajeno, već na donjoj strani nadvoja, tako da nadvoj svojom debljinom ulazi u luk smanjujući lunetu. **[TABLA XLV, Sl. 124 i 125]**

⁴⁷³ Dokumentacija o obnovi kapele čuva se u Konzervatorskom odjelu u Osijeku, D-113.

⁴⁷⁴ Papić, T., *Župna crkva sv. Petra i Pavla u Marijancima, Konzervatorska studija*, 15-38. Atribuciju danas marijanačkog portala dvorskoj kapeli u Valpovu izveo je Tone Papić te mu se zahvaljujem na ustupljenom materijalu.

Na ramenima profilacije izvedeni su grbovi naručitelja: istočni je grb obitelji Morović, dok je u zapadnom grbu prikazana kruna. Luneta na portalu danas je zazidana opekom i ravno ožbukana, ali je nekada, na izvornoj poziciji, mogla imati (i najvjerojatnije je postojao) skulpturalni ukras u dubokom reljefu. U dnu bočnih konzola izvedeni su reljefi: na istočnoj konzoli je u dubokom reljefu prikaz zmaja, a u dnu zapadne konzole su isklesani isprepleteni vegetabilni motivi (vinova loza, lišće). [TABLA XLVI, Sl. 126 i 127]

Kad je riječ o naručitelju portala čiji grbovi nose ramena profilacije mišljenja su podijeljena. Vizitator crkve 1745.g. pretpostavlja da je riječ o grbu pečuškog biskupa Đure Szatmaryja⁴⁷⁵, a D. Vukičević-Samaržija pretpostavlja da ga je mogao naručiti Stjepan Bathory, oko 1510.g., kada postaje kapetan donjih dijelova države i palatin, potvrdivši gradnju tog portala svojim grbom u obliku raskoljenoga vučjeg zuba.⁴⁷⁶ Drugi grb na heraldičkom polju nosi krunu. Zmaj je čest heraldički motiv, javlja se u grbu pečuškog biskupa Jurja Szatmaryja iz XVI.st., kome je suvremenik palatin Stjepan Báthory, koji u svome grbu ima i motive zajedničke plemstvu „de genere Gutkeled“.⁴⁷⁷

Kraj 15. st. i prva polovica 16. st. obilježena je prodorom renesanse u ugarsku umjetnost. Korvinove kraljevske radionice u Budimu i biskupske u Ostrogonu i Pečuhu (koju 1506.g. osniva biskup Szathmáry) središta su renesansne umjetnosti u Ugarskoj, a biskup Báthory je i mecena renesansne (Báthoryjeva madona).⁴⁷⁸ Zlatno doba ugarske gotike u to je vrijeme već prošlo, a provincijske radionice koje su vjerojatno još radile u duhu zakašnjelog gotičkog manirizma, nisu mogle iznjedrili ovakvo majstorstvo. Pored toga, ni biskup

⁴⁷⁵ *Kanonske vizitacije, knjiga III., Valpovačko - miholjačko područje, 1730.-1830.*, 45.-47. Vizitator to povezuje s prikazom zmaja sa svinutim repom sve do usta, što može značiti da je u to vrijeme još postojala zmajeva glava koje danas nažalost nema.

⁴⁷⁶ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 113.

⁴⁷⁷ Ivan Mirnik, „Zmajski red u hrvatskoj i ugarskoj heraldici“, *Grb i zastava* 3 (2009.): 1-7. Báthory je također bio vitez zmajskog reda.

⁴⁷⁸ Milan Pelc, „Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30 (2006.): 72-76 (Katalog izložbe *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458.-1541.*, Schallaburg, 1982., 584). Ugarske renesansne radionice s kraja 15. i početka 16.st., ponajprije u Budimu, a potom i u drugim lokalnim žarištima, pa tako i u ostrogonskom, koje preuzima ostrogonski primat početkom 16.st., preuzimaju ukrasne motive firentinskog porijekla. Radionicu u Pečuhu osniva biskup Szathmáry nakon njegova dolaska 1506.g., a toj radionici je Milan Pelc pripisao izradu kustodije iz požeške crkve sv. Lovre, koju je ista radionica izradila u vremenu 1505.-1510.g. po uzoru na djela ostrogonske radionice Iohannesa Fiorentinusa. Pelc također navodi: „Pritom valja imati na umu da je pečuška radionica po svoj prilici formirana uz sudjelovanje majstora iz Ostrogona, što ih je poznavao i pozvao biskup Szathmáry.“

Száthmary, ni palatin Báthory (pokrovitelji renensansne umjetnosti!) nisu imali nikakvih dodirnih točaka s marijanačkom crkvom, zbog kojih bi naručili izradu ovako reprezentativnog i iznimno skupog portala za skromnu seosku župnu crkvu i označili ga svojim grbom.

Marijanci su u neposrednoj blizini Valpova, srednjovjekovnog sijela porodice Morovićkih (*de Maroth*) mačvanskih banova i jednih od najmoćnijih hrvatsko-ugarskih magnata XIV. i XV.st.⁴⁷⁹ Valpovački posjed je Ivanu Moroviću (János Maróti) darovao kralj Sigismund Luksemburški 1397.g., a ostao je u njihovom neprekinutom posjedu sve do 1481.g.⁴⁸⁰ U tjemenu branič-kule, u valpovačkom plemićkom gradu, ugrađen je njegov grb ovijen zmajem, znamenjem viteškog Reda zmaja koji je 1408.g. osnovao kralj Sigismund.⁴⁸¹ Morovići, kao i Báthory, temelje svoje plemstvo na istom plemenu, *de genere Gutkeled*, pa im je sličan i grb: izdužen srebrni štit s tri horizontalna crvena trokuta, ali je Stjepan Báthory svoj grb mogao omotati zmajem tek stotinjak godina poslije Ivana Morovića. Morovićev grb ugrađen u tjeme kupole na prvom katu kule valpovačkog grada identičan je grbu na marijanačkom portalu, s tom razlikom da grb u Marijancima nije omotan zmajem, već se zmaj pojavljuje na konzoli fijale, gdje obuhvaća drugi grbovni štit koji je potpuno čist, bez ikakvog znamenja na sebi. [TABLA XLV, Sl. 123] Obzirom da valpovačku gradsku kapelu sv. Ladislava kralja završava Ivanov sin Ladislav Morović, a Ladislav Morović, koliko je poznato, nije bio vitez Zmajskog reda, on nije mogao staviti zmaja u svoj grb, ali je zmajem na konzoli sačuvana uspomena na njegovog oca Ivana.

Zbog necjelovitosti portala nije moguća precizna stilska analiza, a po oblikovnim karakteristikama sačuvanih dijelova, portal možemo pripisati kako razdoblju razvijene gotike internacionalnog stila, tako i kasnogotičkom razdoblju prije Korvinove obnove. To je razdoblje gradnje valpovačkog burga i njegove kapele. Način oblikovanja zmaja na konzoli i kvaliteta klesanja gotovo je identična grbu u tjemenu valpovačke kule, ali je pokret na konzoli još izraženiji, zbog razlike između dubokog reljefa valpovačkog grba i gotovo pune skulpture

⁴⁷⁹ O Redu zmaja kojeg je 1408.g. osnovao Sigismund, kao i ugarskim magnatima koji su pripadali tom redu, među ostalima i Ivan Morović, pisali su i Fügedi i Engel, opisujući pripadnike Reda zmaja kao najmoćnije velikaše u tadašnjoj Ugarskoj i bliske saveznike Sigismunda Luksemburškog (Fügedi, *Castle and Society*, 123-128; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 210-241).

⁴⁸⁰ Mažuran, *Valpovo - sedam stoljeća znakovite prošlosti*, 11-31.

⁴⁸¹ Red je osnovan 12. 12. 1408.g., u Pečuhu, a jedan od prvih dvadeset dvojice vitezova Reda bio je Ivan Morovićki. Znak Reda je bio zeleni zmaj okrenut nalijevo ili nadesno tvoreći kružnicu. Rep mu je omotan oko vrata ili ga drži u raljama, a na leđima se nalazi crveni križ. (Mirnik, „Zmajski red u hrvatskoj i ugarskoj heraldici“, 1-7; Fügedi, *Castle and Society*, 123-128; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 210-241)

zmaja na konzoli. Nažalost, zmaju je otučena glava, a oštrina klesanja znatno je narušena fizičkim oštećenjima i djelovanjem atmosferilija.

Nepodijeljeno je mišljenje da je portal visokvrijedan klesarski rad, koji je mogao nastati u nekoj od najboljih suvremenih radionica, vezanih uz kraljevski dvor ili katedralna gradilišta u Ugarskoj i Češkoj. Naručitelj je prema tome mogao biti samo neki od najmoćnijih hrvatsko-ugarskih magnata, koji su u XV. st. imali posjede i sijela u ovom djelu Slavonije, a to je mogao biti samo Ivan Morović ili njegov sin Ladislav. O neskladu crkve i portala govore i sačuvani srednjovjekovni elementi marijanačke crkve, sedilija i vrata prema sakristiji, koji svjedoče o skromnosti seoske župne crkve. Portal je mogao biti naručen i ugrađen samo u obližnjem velikaškom sjedištu, a to je u XV. st bilo jedino Valpovo.

Najbliži srodni primjeri su u nekadašnjem Erdelju, na prostoru današnje Rumunjske: u dvorcu Hunyadija u Hunedoari (Vajdahunyard), u Slimnicu (Szelindek), ev. crkva u Curciu (Küküllőköros) i na franjevačkoj crkvi u Teiusu (Tövis), na gradskoj kapeli u Héderváru, ali i bratislavskom gradu u Bratislavi.

Franjevački samostan u Šaregradu

Poznato je kako je Ivan Morović osnivač franjevačkog samostana u Šaregradu.⁴⁸² No, premda je isprava u kojoj papa Innocent VII. govori o želji mačvanskog bana Ivana Morovića da u svome trgovištu *Athya* izgradi za franjevce bosanske vikarije samostan s crkvom posvećenom Duhu Svetome iz 1404.g., Stanko Andrić je analizom pisanih izvora dokazao kako je gradnju samostana moguće smjestiti tek u period 1420.-48.g.⁴⁸³ U isto vrijeme Ivan Morović završava veliku gradnju valpovačkog kaštela u središtu valpovačkog vlastelinstva te je gotovo sigurno Morović istovremeno dizao valpovački plemićki grad i šaregradski franjevački samostan, a možda i šaregradsku utvrdu poviše samostana.⁴⁸⁴

⁴⁸² Arhitektura i kamena plastika bivšeg franjevačkog samostana u Šaregradu detaljno je opisana u poglavlju *Crkve franjevačkog reda*.

⁴⁸³ Naime, 1420.g. papa Martin V. izdaje ponovno dopuštenje za izgradnju samostana, a 1448.g. je zamolba samostana Svetog Duha papi Nikoli V. da posjetiteljima samostanske crkve podijeli oproste. (Andrić, „Srednjovjekovni Šaregrad i njegovi gospodari“, 47, 48.)

⁴⁸⁴ Premda Stanko Andrić navodi kako je Ivan Morović početkom 15.st. vjerojatno naslijedio šaregradsku utvrdu od ranijih vlasnika, obitelji Šaregradskih, kvaliteta sačuvanog rebra u kvadratnoj kuli utvrde ipak svjedoči o kasnijem vremenu njegova nastanka te je moguće kako je Morović samo obnovio postojeću utvrdu. Zlatko Karač opovrgava tezu kako je šaregradski kaštel nastao na ruševinama pretpostavljenog, a tada naputpenog, bendiktinskog samostana (Karač, „O istraživanju utvrde Šaregrad“, 21)

Zamjetne su sličnosti marijanačkog odnosno valpovačkog portala i zapadnog portala crkve u Šaregradu, koje se očituju ponajviše u blago zašiljenom obliku lučnog nadvoja te u izboru profilacija i njihovu asimetričnu nizanju, odnosno sinkopiranom ritmu profilacija: na oba portala vidljiva je dominantna kruškolika profilacija, veća i istaknutija od susjednih štapnih profilacija, a S-profilacija je postignuta kontinuiranim prelaskom kruške u konkavu/užljebinu. Asimetričnost profila je na marijanačkom naglašena zgušnjavanjem profilacija, dok je na šaregradskom ipak ublažena većim radijusom užljebina koje umiruju nesrazmjer profila ne samo po dimenziji, već i po tipologiji.⁴⁸⁵ Na šaregradskom portalu kruškolika profilacija kontinuirano iz S-profilacije, a završava skošenjem, što opet upućuje na asimetriju i slobodu slaganja profila. Usporedbe radi, zalisci kruškolike profilacije marijanačkog portala sa svake strane prelaze u S-profil.

Oba portala iznova su sastavljena u jeku postosmanske obnove: marijanački je prenešen na novu crkvu, a šaregradski je rekonstruiran, vjerojatno na svoje izvorno mjesto, nakon cjelovitog preuređenja crkve.⁴⁸⁶ Za pretpostaviti je kako cjelokupna arhitektura zapadnog portala u Šaregradu nije sačuvana te su, obzirom na prezentnost glavnog pročelja, kojim nije dominirao zvonik, moguće postojale i bočne strukture (konzole, fijale) koje su uokvirivale portal.

Sličnosti marijanačkog portala sa šaregradskom crkvom vidljivi su i na drugim elementima arhitektonske plastike. Primjerice, baldahinski tip luka oblikuje vanjski luk marijanačkog portala i šaregradskog južnog portala, kao i šaregradskih sedilija, a na jednak je način vanjski brid baldahinskog luka ukrašen cvjetnim pupoljcima i uvijenim listovima na šaregradskim sedilijama i na marijanačkom portalu. Nažalost, oba primjera su vrlo oštećena i izgubljena je oština klesanja pa se teško mogu raditi stilske usporedbe i analize, no očita je sličnost izbora motiva i uporabe istih motiva: to su lukovičasti pupoljci, cvijet s nadignutom sredinom (*Knollenblatt*) i lišće hrasta. [TABLA XLVI, Sl. 128 i 129]

⁴⁸⁵ O marijanačkom portalu Diana Vukičević-Samaržija navodi: „Jedino portal u Marijancima ima vrlo raskošni slojevit profilaciju koja je varirana u sinkopiranom ritmu. Započeti osnovni profil, prekinut dubokim udubljenjem, dvostruko uslojen prodire u vanjski prostor snažnije naglašavajući udubljenje, a vanjski rub profila prelazi u luk smirenije profiliran istim elementima, jednakovrijednim užljebinama i istacima.“ (*Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 56)

⁴⁸⁶ Prije restauratorskih radova na šaregradskom portalu, bila su vidljiva ne samo krupna oštećenja kamenih klesanaca, već i izrazito neuredan način zidanja - nepravilno spojeni klesanci, široke fuge ispunjene komadima crijepa, ispunjena rupa portala šutom i slično.

Opravdano je pretpostaviti kako je Morović prilikom gradnje valpovačkog kaštela i šarengradskog samostana doveo majstore ugarskih radionica, odnosno utemeljio majstorsku radionicu. Obzirom da je Ivan Morović, poput Nikole II. Gorjanskog, bio pristaša Sigismunda Luksemburškog, koji mu je i dodijelio valpovački posjed, moguće su majstori iz Ugarske i Češke došli i u Valpovo posredstvom (ili preporukom) Sigismunda, a na poziv Morovića. U konačnici, Ivan Morović je bio član viteškog Reda zmaja kojeg je 1408.g. osnovao kralj Sigismund, što je i razlog zašto prikazi zmaja u tjemenu valpovačke branič-kule, kao i na dnu istočne konzole na marijanačkom portalu, predstavljaju određeni simbol Morovića, ali, ujedno, i najkvalitetnija umjetnička ostvarenja morovićske radionice.⁴⁸⁷ Također, navedena dva prikaza zmaja - oba vezana uz Moroviće - najznačajnija su ostvarenja srednjovjekovnog kiparstva u istočnoj Slavoniji.

U kontekstu postojanja graditeljske radionice, osnovane za velike zahtvate obitelji Morović, valja spomenuti i moguće sličnosti šarengradskog samostana sa šarengradskim kaštelom. Naime, kamena konzola na katu šarengradskog burga je vidno oštećena, a profilacije su, kao posljedica oštećenja, izgubile oštrinu, no moguće je prepoznati nizanje štapnih profilacija između abaka i astragala, što je, u konačnici, vrlo srodno rješenju kapitela iz kapitularne dvorane šarengradskog samostana.⁴⁸⁸ Također, na rebrima što izlaze iz konzole, jednako oštećenima, može se prepoznati kruškolika profilacija.⁴⁸⁹

Treba napomenuti kako Ivan Morović, istovremeno s gradnjom valpovačke utvrde, šarengradskog samostana i obnove šarengradске utvrde, diže i kaštel u Gyuli (danas pogranični mađarski gradić na granici s Rumunjskom) te je vrlo vjerojatno morao imati organiziranu radionicu, a sličnosti marijanačkog portala s nekim rumunjskim primjerima već su istaknute u ranijem tekstu.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Red je osnovan 12. 12. 1408.g., u Pečuhu, a jedan od prvih dvadeset dvojice vitezova bio je Ivan Morovićki. Znak Reda je bio zeleni zmaj okrenut nalijevo ili nadesno tvoreći kružnicu. Rep mu je omotan oko vrata ili ga drži u raljama, a na leđima se nalazi crveni križ. (Mirnik, „Zmajski red u hrvatskoj i ugarskoj heraldici“, 1-7.)

⁴⁸⁸ Vrlo su slične kapitelu iz šarengradске kapitularne dvorane i, moguće, konzoli katnog prostora šarengradске kule, konzole iz šikloške kapele Gorjanskih, smještene ispod pjevališta, a s funkcijom nošenja mrežastog svoda ispod kora (ranije empore).

⁴⁸⁹ „Rebra su u duhu kontinentalne gotike kasnog 14. st. diskretno i odmjereno oblikovane sa zakošenjem i konkavnom užljebinom, što je inače česta profilacija na gotičkim spomenicima sjeverozapadne Hrvatske.“ (Karač, „O istraživanju utvrde Šaregrad“, 22)

⁴⁹⁰ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 241.

3. Radionica Iločkih i vladislavska gotika u Iloku

Na primjeru voćinske crkve prvi put je opisan utjecaj češke vladislavske gotike na umjetnost Slavonije uopće: Anđela Horvat i Gjuro Szabo pisali su kako oblik fragmenata rebara s voćinske crkve podsjeća na svodove praške Vladislavove dvorane.⁴⁹¹ Anđela Horvat ističe: „No ova igra s dekorativnim rebrima na smiono izvedenim svodovima, koja potpuno ignorira tektoničke principe gotike, gdje produljena izbrazdana rebra pužu sraštena sa zidom i prepliću se kao povijuše, to smjelo poigravanje graditelja, specifično je za vladislavsku gotiku iz vremena čeških Jagelovića na prijelazu 15. u 16. st. Najdosljednije takvo rješenje ostvario je Beneš Rejt (Benedikt Ried), graditelj Vladislava Jagelovića, u čuvenoj Vladislavovoj krunidbenoj dvorani na Hradčanima u Pragu (1484.-1502.).“⁴⁹² Autorica je istaknula kako je voćinska crkva usamljeni primjer vladislavske gotike u kontinentalnoj Hrvatskoj, a graditelja voćinske crkve smješta u krug Benedikta Rejta. Za patrona gradnje ističe Ivaniša Korvina, sina Matije Korvina, koji je dao pregraditi i veliku pavlinsku crkvu u Lepoglavi, gde je 1504.g. i sahranjen.⁴⁹³

Prihvat rješenja i formi vladislavske gotike u istočnohrvatskoj ravnici moguće je uočiti i na primjerima iločkih crkvi, augustinskoj crkvi i župnoj crkvi sv. Petra, gdje su otkrivena karakteristična profilirana rebra, međusobno vezana željeznim klinovima, srodna svodnim rebrima iz voćinske franjevačke crkve, ali i na iločkoj franjevačkoj crkvi. Tako na rebrima crkve ispod iločke gimnastičke dvorane - augustinske crkve - Zorislav Horvat primjećuje kvadratne rupe na sudarnim plohama rebara, predviđene za umetanje željeznog trna, što je rijetka pojava. Autor tvrdi: „Takvo konstruktivno rješenje obično se primjenjuje tamo gdje se javljaju i druge sile osim tlaka: smicanje, vlak, te bi se moglo pretpostaviti da su rebra svodova imala i nekonstruktivne smjerove, pa otuda i potreba za takvim načinom učvršćenja.“⁴⁹⁴ Zorislav Horvat navodi kako su iločka i voćinska rebra jednaka rejtovskim

⁴⁹¹ Horvat, A., „Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu“, 13-18; Szabo, „Abseits vom Wege, Betrachtungen zur kroatischen Kunst und Kunstgeschichte“, 17; Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 132, 133.

⁴⁹² Horvat, A., „Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu“, 14.

⁴⁹³ Horvat, A., „Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu“, 15. Ivaniš Korvin je stekao voćinski posjed ugovorom s pristašama Vladislava II Jagelovića u borbama za ugarsko prijestolje krajem 15.st., kojeg i sam konačno priznaje za kralja te preko kulturnih i umjetničkih veza s Jagelovićima Ivaniš Korvin donosi vladislavku gotiku u Voćin.

⁴⁹⁴ Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjevjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 11.

rebrima s „Reiterstiege“ na Hradčanima u Pragu, kao i rebrima iz crkve sv. Barbare na Kutnoj Hori i crkve sv. Nikole u Launu. Iločko rebro složenije profilacije slično je rebru iz Vladislavove dvorane na Hradčanima u Pragu. Oba tipa rebra mogu se naći u crkvi u Kloštar-Ivaniću, čiji je tlocrt gotovo jednak tlocrtu voćinske crkve.⁴⁹⁵

Spomenicima vladislavske gotike u Iloku trebaju se pripisati već opisani svodni ulomci iz iločke župne crkve sv. Petra te fragmenti portala, otkriveni tijekom radova na obnovi franjevačkog samostana u Iloku 2015.g. (fragmenti portala su kao sekundarni materijal iskorišteni za izvedbu baroknog portala refektorija). Analizom klesanaca rekonstruirala sam portal čije se bočne profilacije račvaju u dva suprotna smjera, a tjemena luka završava ukrštavanjem profila što se nastavlja i iza tjemena luka tvoreći tako romboidne strukture u području tjemena. **[TABLA XLVII, Sl. 130 i 131]** To je zasada jedini primjer portala izvedenog u stilu vladislavske gotike na prostoru istočnohrvatske ravnice. Nije moguće odrediti izvorni položaj portala, obzirom da je kao sekundarni materijal preklesan i ugrađen u franjevački samostan. Izgledno je da se isti može povezati s crkvama na kojima je potvrđena vladislavska gotika - sv. Petar i sv. Ana, no ne treba isključiti ni mogućnost da je premješten s palasa knezova Iločkih. Ipak, jedan Bolléov crtež portala franjevačke crkve prije njezine neogotičke obnove svjedoči kako je možda isti portal izvorno bio zapadni portal franjevačke crkve.⁴⁹⁶ **[TABLA XLVII, Sl. 132]** Portal nije nacrtan frontalno, već pod kutem, no na crtežu se jasno vidi ukrštavanje profila, koji teku od dovratnika portala, u razini tjemena luka, odnosno profili nastavljaju svoju 'putanju' i nakon njihova spoja u šiljatom zaključku luka. Zasada je to jedina veza sa fragmentima portala iz refektorija franjevačkog samostana. Slične portale nalazimo ponajviše u Češkoj, a možda najkvalitetniji primjer portala vladislavske gotike je portal stare gradske vijećnice u Brnu, rad Antona Pilgrama iz 1510.-11.g.

O prodoru vladislavske gotike u Ilok pisala je Diana Vukičević-Samaržija: „Na pitanje tko je mogao naručiti taj svod [augustinske crkve] oko godine 1500., kad je Lovro Iločki u kraljevoj nemilosti i Ilok u kraljevskim rukama od 1494.g., dakle: tko je mogao upotrijebiti kraljevsku radionicu? - nameće se odgovor: jedino kralj Vladislav II. ili netko iz njegove najbliže okoline.“⁴⁹⁷ Ilok je 1494.g. opsjedala i osvojila kraljevska vojska „u sklopu kaznene operacije što ju je Vladislav II. Jagelović pokrenuo protiv Lovre Iločkoga, svojega

⁴⁹⁵ Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebra u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 12; Götz Fehr, *Benedikt Ried*, Callwey, 1961., 110.

⁴⁹⁶ Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak és műemlékei“, 495.

⁴⁹⁷ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 106.

tvrdokornog unutarnjeg protivnika.“⁴⁹⁸ Anđela Horvat je ostvarenje vladislavske gotike u Voćinu povezala s djelovanjem Ivaniša Korvina, čije prijestolje je 'uzeo' Vladislav Jagelović te se čin širenja vladislavske gotike, odnosno odustajanje od renesansnog naslijeđa njegova oca, može tumačiti kao dokaz Ivaniševe pokornosti, odnosno kao čin propagande umjetnosti vladajućeg sloja. Možda se na isti način treba promatrati i rejtovska gotika u Iloku. Lovro Iločki je slovio za najvećeg neprijatelja Jagelovića tijekom dinastičkih borbi nakon smrti Matije Korvina: nakon opsade grada 1494.g., kralj Vladislav II. svečano ulazi u grad, a Lovri Iločkom su oduzeti posjedi. Posjedi su mu vraćeni 1496.g., no poraženi je morao priznati pokornost novome kralju. Može se pretpostaviti kako su „rejtovska“ rebra, odnosno primanje utjecaja tadašnje dvorske umjetnosti vladislavske gotike dokaz poraza Lovre Iločkog, odnosno njegov zalog vjernosti novome kralju. Također, moguće je da dolazak majstora dvorske radionice nalaže sam kralj Vladislav u želji jačanja svog utjecaja na onim prostorima gdje su bili njegovi najjači neprijatelji. Jačanje kraljeve moći na rubnim dijelovima kraljevstva, gdje je njegov utjecaj već poljuljan dinastičkim borbama, opravdan je i osmanlijskom prijetnjom, pogotovo nakon osmanskog osvajanja susjednih krajeva. Velika je vjerojatnost da su iločka ostvarenja vladislavske gotike određeno 'medijsko' sredstvo utvrđivanja kraljeve moći na rubnim dijelovima kraljevstva, u bujici predratnog vihora. O tome je pisao i Xavier Barral i Altet: „Ustvari, svaki osvajački rat, u srednjem vijeku, kao i danas, nosi sa sobom dva aspekta: s jedne strane izraženu volju stvaranja ekspanzionističke umjetnosti u službi imperijalne kolonizatorske vlasti, a s druge strane, paralelno s tim, više ili manje izraženu želju za sprečavanjem umjetničke produkcije pobijeđenih.“⁴⁹⁹ Oba ta aspekta primjenjiva su i na slučaju pojave vladislavske gotike u Iloku.

Naime, vladislavsku gotiku u Iloku treba promatrati u odnosu na renesansne utjecaje, koji su prodrli u Ilok još za vrijeme Nikole Iločkog, oca Lovre Iločkog, što saznajemo iz već navedenih zapisa ferarskog kroničara Uga Caleffinija,⁵⁰⁰ ali i iz ostvarenja iločke renesanse koja su nam ostala sačuvana. Ulomci iz Muzeja grada Iloka, otkriveni tijekom istraživanja palasa Nikole i Lovre Iločkog, kao i nadgrobne ploče Nikole i Lovre Iločkog, svjedoče o prihvaćanju renesansnih utjecaja, a tri pristigla ferarska majstora nesumnjivo su morala osnovati barem jednu radionicu. Stoga vladislavska gotika u Ilok dolazi kao određeni atavizam. Nakon smrti Matije Korvina, koji je uvezao talijansku renesansu u

⁴⁹⁸ Andrić, „Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkoga“, 55, 56.

⁴⁹⁹ Xavier Barral i Altet, *Protiv romanike? Esej o pronađenoj prošlosti*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009., 56.

⁵⁰⁰ Andrić, „Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkoga“, 57.

Ugarsku, udomivši na svom dvoru talijanske humaniste, umjetnike i graditelje, nametanje vladislavske gotike u Iloku, pa i dalje, čini se prvenstveno kao politički čin zatiranja kulturološkog naslijeđa ranijeg protivnika. Nikola Iločki, otac poraženog Lovre Iločkog, sa svog hodočašća u Rim 1475.g. dovodi tri ferrarska graditelja i jednog vrtlara, umjetnička djela iz tog vremena svjedoče o prihvaćanju renesansnih utjecaja, a zatim, kao iznebuha, nameće se vladislavska gotika kao umjetnost dvora. Stoga je morala biti prisutna radionica koji osnivaju 'uvezeni' majstori iz Češke jer lokalni majstori nisu imali nikakva saznanja o arhitektonsko-stilskim ili graditeljskim principima češke dvorske arhitekture. Odjeci te radionice prepoznaju se i u nedalekom Sotinu, gdje je izveden sačasti svod, te u Gorjanima i na spomenicima 'gorjanske skupine' iz vremena oko 1500.g.⁵⁰¹

Sačasti svod u župnoj crkvi sv. Marije Pomoćnice u Sotinu

Župna crkva Blažene Djevice Marije Pomoćnice u Sotinu danas je barokna građevina usred sela Sotin kod Vukovara, no arheološkim i konzervatorskim istraživanjima utvrđen je srednjovjekovni sloj crkve, a ono što tu crkvu čini posebnom je realizacija sačastog svoda koji je na prijelazu 15. u 16. st. izveden u otprije postojećoj srednjovjekovnoj crkvi.⁵⁰² Sačasti svod (*cell vault*) iznimna je rijetkost u srednjovjekovnoj arhitekturi istočnohrvatske ravnice. Sačasti svod se naziva još i *Zellengewölbe*, a u literaturi se može naći i naziv dijamantni svod (*diamond vault*). Smatra se kako je sačasti svod 'izumljen' oko 1470.g. tijekom izgradnje Albrechtsburga u Meissenu u Njemačkoj, nove palače saksonske prinčeva.⁵⁰³ Njegov nastanak je smješten u vrijeme oko 1500.g., kada je fasciniranost europskih patrona i majstora kompleksnim svodnim konstrukcijama uvjetovala traženje sve kompleksnijih, odvažnijih i originalnijih svodnih rješenja. Sačasti svod je određen nastavak križno-rebrastog svoda te može imati kamena rebra, no uglavnom je u cijelosti zidan opekom, a definiraju ga oštri grebeni dubokih svodnih jedara čime se stvara igra svjetla i sjene. Taj tip svoda brzo se u pvoj

⁵⁰¹ Tzv. Gorjanska skupina spomenika detaljno je obrađena u poglavlju *Crkve dominikanskog reda*.

⁵⁰² Zorislav Horvat, Đuro Šimičić, „Sotin - obnova župne crkve Blažene Djevice Marije Pomoćnice“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 28 (2004.): 55-90. Obnova crkve u baroknom duhu izvedena je 1760.-68.g., 1859.g. nad zapadnim pročeljem nadograđen je zvonik, a uz zapadno pročelje dograđen je portik.

⁵⁰³ David Wendland, „Research on „cell vaults“: analytic and experimental studies on the technology of late-gothic vault construction“, *Nauka Wiadomości Konserwatorskie/Science Journal of Heritage Conservation* (2012.): 127; David Wendland, „Cell vaults - Research on Construction and Design Principles of a Unique Late-Mediaeval Vault Typology“, *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus, May 2009., 1.

polovini 16. st. proširio prvo u Saksoniji, a zatim se raširio cijelom srednjom Europom, uključujući Češku, Poljsku, baltičke zemlje i dalje.⁵⁰⁴ Kao prednosti saćastog svoda ističane su prvenstveno njegove estetske kvalitete, zatim njegove mogućnosti svođenja niskih i širokih prostora, njegova akustična svojstva, o ponajviše se ističe mogućnost njegova zidanja bez oplata, što se smatralo prednošću u kontekstu složenosti posla i ekonomske isplativosti.⁵⁰⁵

Horvat i Šimičić objašnjavaju saćasti svod u sotinskoj crkvi određenom kompeticijom s obližnjim Ilokom, centrom umjetnosti toga vremena, kao i mogućim prodorima renesansnih utjecaja koji uvijek u ove krajeve dolaze sa sjevera.⁵⁰⁶ Mišljenja sam da je interpolaciju saćastog svoda u sotinsku crkvu moguće povezati s iločkom radionicom Lovre Iločkog. I vladislavska gotika i saćasti svodovi kasnogotička su rješenja karakteristična za srednjeeuropsku umjetnost oko 1500.g. No, dok je za svodove vladislavske gotike u Iloku potrebna vrsna klesarska radionica, saćasti sotinski svodovi su ekonomičnije (jeftinije) rješenje koje ipak odaje pripadnost istom kulturnom krugu. Premda su saćasti svodovi graditeljski jednostavnije rješenje od rebrastih svodova, za njihovu je gradnju potrebno poznavanje geometrije i metodologije gradnje - za razliku od križnih svodova čija gradnja počinje izvedbom rebara, odnosno postavljanjem remenata i oplata, za gradnju saćastih svodova potrebni su samo remenati, a zatim se gradnja odvija u kontinuiranom ponavljajućem nizu, slijedeći uvijek istu teksturu zidanja.⁵⁰⁷ Obzirom na iznimnu rijetkost takvog svoda u kontinentalnoj Hrvatskoj - Zorislav Horvat nalazi takav svod još jedino u kaštelu Podolju ispod samoborskog burga⁵⁰⁸ - teško je pretpostaviti kako je lokalni majstor poznao geometriju i metodologiju gradnje saćastog svoda. Znanje je moralo biti uveženo, a najbliža radionica upravo je radionica u Iloku koja ostvaruje djela vladislavske gotike te donosi i

⁵⁰⁴ Wendland, „Research on „cell vaults“, 127.

⁵⁰⁵ Wendland, „Research on „cell vaults“, 127, 128; Wendland, „Cell vaults - Research on Construction“, 1,2; G. Ungewitter, *Lehrbuch der gotischen Constructionen*, Leipzig: Weigel, 1859.-64; H. Meuche, *Das Zellengewölbe: Wesen, Entstehung und Verbreitung einer spätmittelalterlichen Wölbweise*, doktorska dizertacija, Greifswald, 1958.; Gustav Bizanz, „Studie über ein Zellengewölbe“, *Allgemeine Bauzeitung* 53 (1888.): 30, 31.

⁵⁰⁶ Horvat, Z., Šimičić, „Sotin - obnova župne crkve Blažene Djevice Marije Pomoćnice“, 84, 88.

⁵⁰⁷ Wendland, „Research on „cell vaults“, 131; David Wendland ukazuje na postupak zidanja saćastog svoda, navodeći kako se takav nije gradio 'travej po travej', kakav je slučaj s rebrastim svodom, već 'remenat po remenat', odnosno gradnja nije bila longitudinalna, već radijalna. Autor također navodi kako su takav način dizanja svodova morali poznavati već Parleri te ističe kako je svod kora u katedrali sv. Vida mogao biti izveden jedino na takav način, odnosno na način sukcesivnog nizanja lučnih oslonaca (remenata).

⁵⁰⁸ Horvat, Z., Šimičić, „Sotin - obnova župne crkve Blažene Djevice Marije Pomoćnice“, 82, bilj. 27.

znanje o drugoj pojavi češke kasne gotike, sačastim zidanim svodovima, koji su 'proizašli' iz mrežastih svodova vladislavske gotike.

Posjed odnosno utvrdu Sotin je u dinastičkim previranjima Vladislav II. Jagelović 1491.g. oduzeo Lovri Bánffyju Gorjanskom i darovao ga tadašnjem kaločkom nadbiskupu Petru Váradyju, kojemu ga otimaju 1493.g. Ivan Kishorvát i Lovro Bánffy Gorjanski, no prava kaločkog nadbiskupa na Sotin podržao je kralj Vladislav konfiscirajući sva imanja spomenutih nevjernih podanika.⁵⁰⁹ Sotin je, dakle, krajem 15. st. i početkom 16. st. bio poprište borbi između vjernih i nevjernih kraljevih podanika te nije nemoguće da je novi vlasnik Sotina, kaločki nadbiskup, želio potvrditi svoju vlast nad posjedom novim i 'dotad neviđenim' umjetničkim ostvarenjem, gradnjom sačastog svoda u župnoj crkvi u Sotinu. Kao kaločki nadbiskup, zasigurno je mogao upravljati radionicom pri stolnoj crkvi te poslati nekolicinu graditelja u dodijeljeni mu Sotin, no vjerojatnije je angažirao majstore već organizirane iločke radionice, a odabir upravo sačastog svoda pokazuje ne samo poznavanje graditeljsko-stilskih novina, već i pripadnost kulturnom krugu vladislavske gotike, odnosno umjetnosti Jagelovića.

* * *

Na opisanim primjerima vidljivo je da u 15. st. plemstvo ima značajnu ulogu u razvoju umjetnosti istočne Slavonije: plemićke obitelji nisu samo osnivači samostana propovjedničkih redova ili patroni župnih crkvi, već one aktivno sudjeluju u uvozu novih stilskih strujanja, uvozu stranih majstora iz Italije, Ugarke i Češke, te odabiru graditeljskog stila. Ta mogućnost utjecanja na razvoj umjetnosti dana je, naravno, samo najjačim obiteljima, koje mogu poduzimati velike graditeljske zahvate, pri čemu se ističu već više puta spomenuti Iločki, Morovički, Korodski i Gorjanski. Na osnovi rijetkih ulomaka srednjovjekovnog Osijeka i Gorjana nije moguće uočiti neke karakteristike po kojima bi se moglo govoriti o eventualnom postojanju radionice ili barem o prisustvu nekih majstora. Primjerice, iz poreznog popisa Osijeka iz 1469.g. saznajemo o postojanju dva klesara (*lapicides*) u tadašnjem Osijeku, no iste

⁵⁰⁹ Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku*, 82-89.

nije moguće povezati ni s kakvim umjetničkim ostvarenjem.⁵¹⁰ Također, sačuvana fragmentarna građa iz Gorjana ne može se zasada povezati s djelovanjem Gorjanskih, već Iločkih, odnosno radionice koja je poznavala gradnju u profiliranoj opeci.⁵¹¹

Stoga je proučavanje utjecaja i doprinosa plemstva na razvoj umjetnosti u srednjovjekovnoj istočnoj Slavoniji zasada ograničeno na obitelj Morović i obitelj Iločkih. Tijekom prve polovine 15. st. Ivan Morović, odani pristaša Sigismunda Luksemburškog, uz kaštel u Gyuli, gradi monumentalni valpovački kaštel, a poduzima i gradnju šarengradskog franjevačkog samostana te obnovu šarengradskog kaštela; dva najkvalitetnija ostvarenja srednjovjekovnog kiparstva istočne Slavonije - zmaj iz valpovačke branič-kule i zmaj s konzole portala dvorske kapele (danas u Marijancima) - potekla su iz radionice koju osniva upravo Ivan Morović, a vjerojatno je ulogu u tome imao i Sigismund Luksemburški. Iločku radionicu krajem 15. st. osniva Lovro Iločki, vjerojatno po nalogu Vladislava II Jagelovića, koja kleše najkompleksnija i najkvalitetnija svodna rebra istočne Slavonije, a njima se treba pripisati i portal iz franjevačkog samostana, zasada jedino poznato rješenje portala vladislavske gotike u istočnoj Slavoniji.

U izvorima se ne spominje postojanje majstorske radionice u Valpovu ili Iloku te je moguće da su umjetnička ostvarenja uvežena ili da je uvežena tek nekolicina majstora. No, obim izvedenih radova, čiju su gradnju poduzeli Morovićski i Iločki, toliko je velik da se osnivanje majstorske radionice koja će obučavati majstore tijekom pola stoljeća, koliko je trajala gradnja valpovačkog kaštela i šarengradskog samostana, ili obnova iločke župne i augustinske crkve, čini nužnim preduvjetom za nesmetano odvijanje radova i završetak gradilišta. Stoga mislim da se na primjeru Morovićskih i Iločkih ne može govoriti o prihvatu stranih utjecaja, već o direktnom uvozu znanja i stila u Valpovo i Ilok kao žarištima stila koji zatim prihvaća okolna sredina u većoj ili manjoj mjeri.

Iz analize povijesnog konteksta, razvidno je da su te radionice osnovane uz određenu razinu kraljevskog upliva - tako je morovićska radionica osnovana uz pomoć Sigismunda Luksemburškog, koji Morovićima i daruje Valpovo, a iločka je radionica osnovana, po svemu sudeći, po nalogu Vladislava II. Jagelovića. Treba napomenuti da se i dolazak majstora parlerovskog školovanja u Ilok također veže uz Sigismunda Luksemburškog, odnosno

⁵¹⁰ Popis se čuva u diplomatskom odjelu Državnog arhiva Mađarske u Budimpešti, pod oznakom D1. 32.365., a njegov naslov izvorno glasi: *1469. Registrum super taxam ordinariam et extraordinariam in pertinentiis Korogh, Ezeek et Baranyawar*. Ive Mažuran, „Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469.g.“ *Starine* 58 (1980.): 125-166.

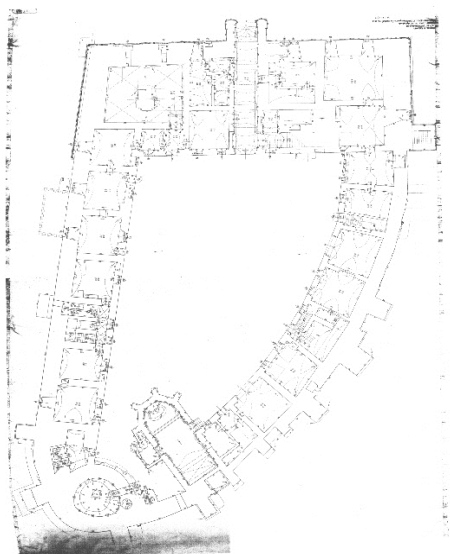
⁵¹¹ Detaljnije u poglavlju *Crkve dominikanskog reda*.

njegovog odanog pristašu Nikolu II. Gorjanskog. Odnosno, najuspjelija ostvarenja srednjovjekovne umjetnosti u istočnoj Slavoniji nastala su u zavisnosti od tadašnje dvorske politike, odnosno nastala su kao rezultat „... izražene volje stvaranja ekspanzionističke umjetnosti u službi imperijalne kolonizatorske vlasti...“.⁵¹² Dva najkvalitetnija kiparska djela srednjovjekovne Slavonije, morovički zmajevi, naglašavaju pripadnost Morovića elitnom Redu zmaja kojeg je početkom 14. st. osnovao Sigismund. Upravo kroz takav feudalni odnos kralja i njegovih odanih pristaša tada suvremena umjetnost Ugarske i Češke dolazi i u inače ruralnu i tradicionalnu Slavoniju. Premda se u urbanim središtima poduzimaju velike gradnje pod nadzorom vrsnih stranih majstora, na selu se i dalje grade male i skromne crkve ustaljenih graditeljskih obilježja - primjerice, crkva sv. Grgura u Šljivoševcima (srednjovjekovni Gregorijanci) podignuta je za vlasti Morovićskih, ali slijedeći već tradicijski obrazac crkve kao jednostavne dvorane za okupljanje.

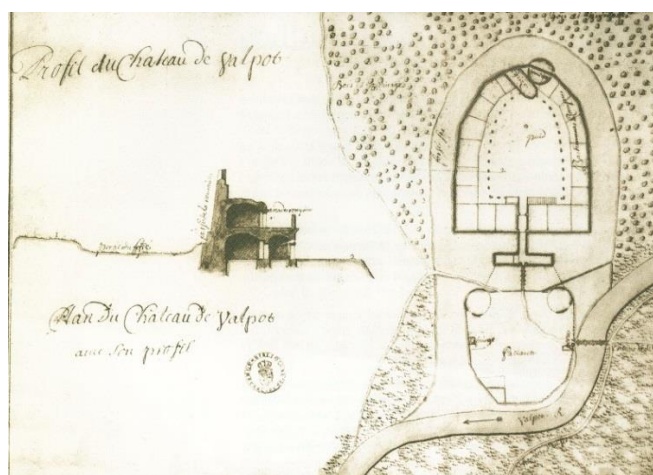
Visoka ili dvorska umjetnost ostvaruje se, dakle, i na prostorima istočnohrvatske ravnice u suton srednjeg vijeka, i to kao odraz kraljeve moći te na posjedima najmoćnijih velikaša i kraljevih najodanijih pristaša.

⁵¹² Barral i Altet, *Protiv romanike? Esej o pronađenoj prošlosti*, 56.

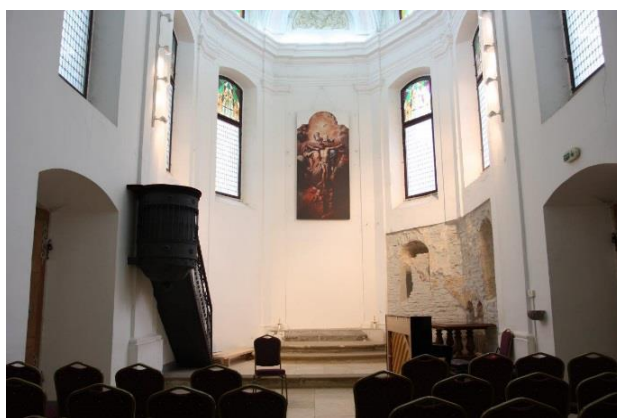
TABLA XLIV

Sl. 119. Tlocrt valpovačkog dvorca Normann-Prandau, podignutog na osnovi srednjovjekovnog grada Moravićskih (dokumentacija KO Osijek).

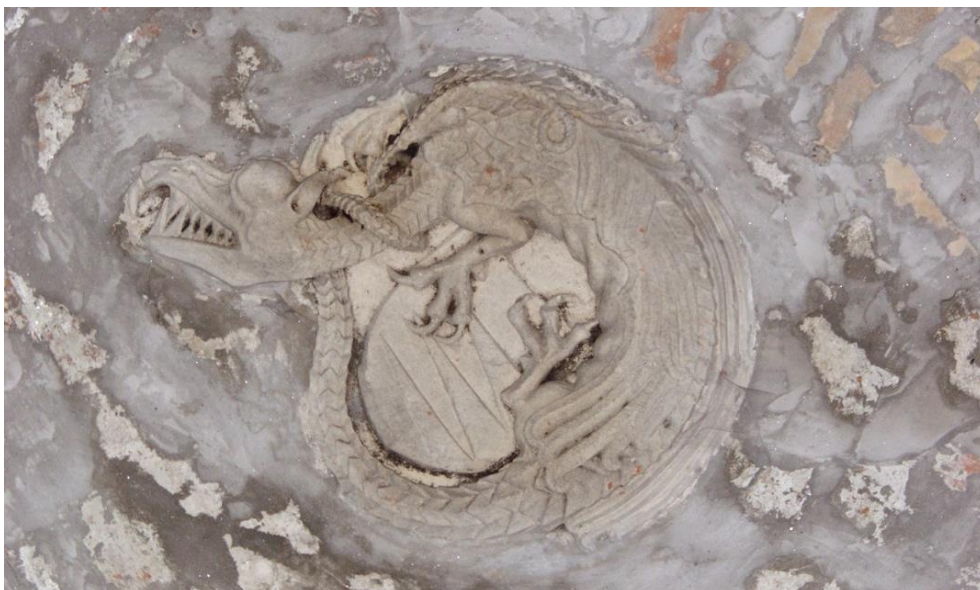

Sl. 120. Plan Valpova iz 1688.g. inženjera Beaulaincourta baruna de Golneća (Bodisches Generallandes Archiv, Karlsruhe, Karten u. Pläne, Bd. XIV, Nro 48 [Mažuran, *Valpovo-sedam stoljeća*, 61]). Plan prikazuje srednjovjekovni grad koji su Osmanlije nastavili koristiti.

Sl. 121 i 122. Dvorište dvorca s pogledom na kapelu sv. Trojstva i kulu iza nje i unutrašnjost kapele.

TABLA XLV

Sl. 123. Prikaz zmaja u valpovačkoj branič-kuli.

Sl. 124 i 125. Crkva sv. Petra i Pavla, Marijanci, južni portal i profilacija baze (desno).

TABLA XLVI

Sl. 126 i 127. Južni portal u Marijancima: konzola sa moravičkim zmajem (desno) i konzola s vegetabilnim motivima (lijevo).

Sl. 128 i 129. Detalj marijanačkog portala (gore) i šarenogradske sedilje (dolje).

TABLA XLVII

Sl. 130, 131 i 132. Ulomci portala (gore) i rekonstrukcija portala (dolje lijevo) te Bolléov crtež portala iz 1901 (Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak és műemlékei“, 495).

4. CRKVE REDOVNIČKIH ZAJEDNICA

4.1. BENEDIKTINSKE OPATIJE

Na prostoru istočnohrvatske ravnice prisutnost benediktinaca se može utvrditi na dva mjesta - to su opatije sv. Mihaela u okolici Belog Manastira te opatija sv. Duha u okolici Nuštra. Ostojić navodi kako su benediktinski samostani postojali još u Šarenggradu, Opatovcu i Vinkovcima, ali su to uglavnom pretpostavke bez čvrstih dokaza.⁵¹³

Najraniji spomen redovničke zajednice na prostoru istočnohrvatske ravnice vezan je uz benediktinsku opatiju sv. Mihaela, koja se nalazila negdje na prostoru današnjeg Belog Manastira, no njezina točna lokacija još nije utvrđena. Srednjovjekovnu povijest belomanastirske benediktinske opatije istražio je Stanko Andrić, utvrdivši kako se ista spominje krajem 11. st., u listini kralja Ladislava iz 1091.g. Premda je bilo dvojbi oko njezine autentičnosti, Stanko Andrić navodi kako nema razloga sumnjati da je spomen belomanastirske opatije u listini autentičan.⁵¹⁴ Belomanastirska opatija se navodi u kasnijim izvorima, iz 13. st. - u Andrijinoj darovnici iz 1202.g. spominje se *ecclesia beati sancti Michaelis*, 1214.g. spominje se „opat sv. Mihovila u Baranji, što je samostan roda Moyz“ (obitelj Moyz je tadašnji patron samostana)⁵¹⁵; krajem 13. st. spominje se kao *Pélmonostor*, a

⁵¹³ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. III. Split: Benediktinski priorat - TKON, 1965., 42-43. Brüsztle je pogrešno vezao naselje Attya uz Opatovac (govoreći kako je to staro rimsko ime naselja) što je prvi ispravio Csánki (Josephum Brüsztle, *Povijest katoličkih župa*, preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 1999., 148-150; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 277-279). Vjerojatnost postojanja benediktinskog samostana u Opatovcu spominju još i Gjuro Szabo te Vanda i Zlatko Karač (Gjuro Szabo *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (reprint), Zagreb: Tehnička knjiga, Golden marketing, 2006., 148; Vanda Karač (Cvetko), Zlatko Karač, „O istraživanju utvrde Šarengrad“, *Vijesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske* 35 (1986.): 20-22; Vjekoslav Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice (od 11. do početka 14. st.)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2009., 51, bilj. 160.

⁵¹⁴ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 49-55.

⁵¹⁵ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 58, 60-64. Andrić zaključuje kako su članovi obitelji Moyz izvorno potekli iz zajednice „služitelja“ baranjske utvrde (*servientes regis, iobagiones castri*) - rodu Moyz pripadali su prvaci baranjskih građana, koji su stoga „... bili u prigodi da na gradačkoj zemlji osnuju samostan ili pak, ako je samostan osnovao netko iz vladarskih krugova već u 11.st., da zahvaljujući svom ugledu kasnije preuzmu patronat nad njime.“

glavnina samostanskih posjeda ležala je oko Banskog brda istočno od samostana.⁵¹⁶ Belomanastirskoj opatiji sv. Mihaela su atribuirani ulomci kamene plastike, danas pohranjeni u MSO.

Druga benediktinska opatija na prostoru istočnohrvatske ravnice bila je opatija sv. Duha u Nuštru, kojoj također nije utvrđena točna lokacija - Vjekoslav Jukić lokaciju nekadašnje opatije prepoznaje na lokalitetu *Zidine*, oko 2 km zapadno od središta mjesta, na uzvišenju u blizini velike okuke rijeke Vuke.⁵¹⁷ Samostan je postojao već početkom 13. st., što saznajemo iz darovnice Andrije II. iz 1220. godine, u kojoj se spominje ivanovački posjed u široj okolici Nuštra i Cerića, te iz poslanice pape Honorija III., koja je izdana 1225. godine, u kojoj papa daje upute o rješavanju spora između ivanovaca i benediktinaca vezano uz posjede u okolici Nuštra, tj. uz pravo na samostan Sv. Duha. Sukob je započeo „negdje između 1205. i 1216. godine“, za vrijeme njegovog prethodnika Inocenta III.⁵¹⁸ Nuštarska opatija sv. Duha također se u najranijim ispravama spominje kao *ecclesia de Wolko* (crkva kraljevske utvrde Vukovar), kasnije dolazi kao *Monostor*, a u 14. st. i kao *Berzétemonostor* - pridjevak *Berzété* dobila je kao znak patronata obitelji *Berzété*, vlasnika svetoilijskog (vinkovačkog) posjeda, nad nuštarskim samostanom.

I belomanastirska i nuštarska opatija se u ranijim ispravama nerijetko spominju samo kao *Monostor*, a nazivi koji se spominju u kasnijim ispravama - *Monostor de genere Moyz*, *Pélmonostor*, *Berzétemonostor* - stvoreni su zavisno od trenutnog patrona samostana ili sukladno specifičnom prostornom obilježju na kojem je samostan nastao. Takav naziv nije bio stalan i mijenjao bi se zavisno od promjene patrona, no svi ti nazivi služili su za razlikovanje jedne benediktinske opatije od druge, odnosno jednog *Monostora* od drugog. Na sličan način Andrić objašnjava nazive benediktinskih samostana u Rudini i Dumbovu, navodeći kako

⁵¹⁶ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 69, 70, 73. Andrić porijeklo prefiksa *pél* tumači značenjem riječi *pél* – brežuljak, što označava kako se samostan sv. Mihovila nalazio na brežuljku, odnosno na Banovom brdu.

⁵¹⁷ Toponim *Zidina* udaljeno je nekih dvjestotinjak metara sjeverno od ceste koja iz Nuštra vodi prema Marincima. (Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice*, 32.)

⁵¹⁸ Tomičić, „Monasterium - Monuštar - Nuštar - korijeni prošlosti“, 44; Željko Tomičić upozorava na činjenicu kako je još u 6. stoljeću Justinijan I. kasinskom samostanu Sv. Benedikta darovao posjed kod tadašnjih Cibala, što bi se moglo dovesti u vezu upravo s Nuštrom koji je od Vinkovaca udaljen 6 km, ali i sa predjelom Kamenice pored Vinkovaca gdje Dimitrijević spominje kasnoantičku kršćansku memoriju (Stojan Dimitrijević, *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci, 1979, 180-183.).

njihova imena, poput belomanastirskog - Pélmonostor - potječu od prirodnih lokaliteta što su po svemu sudeći starija od pojave samostana na tim mjestima.⁵¹⁹

Osim toga, najraniji nazivi belomanastirske i nuštarske opatije vezani su uz kraljevsku utvrdu - *ecclesia de Barana* i *ecclesia de Wolko*, te Andrić zaključuje kako su te najranije opatije u istočnohrvatskoj ravnici bile podignute na nenaseljenom prostoru tik uz kraljevske utvrde, s kojima su bile u uskoj vezi.⁵²⁰ Tek u kasnijim stoljećima se uz te samostane razvijaju naselja, koja dobivaju ime upravo po samostanu oko kojeg su se razvila - Nuštar (*Monostor*) i Beli Manastir (*Monostor*). Stanko Andrić navodi: „... samostan Svetog Duha na Vuki čini se da je bio podignut na zemljištu koje ne samo da je bilo nenaseljeno, nego i bezimeno. Tek se u 14.stoljeću javlja uz njega naselje, koje upravo po samostanu dobiva ime.“⁵²¹ Naziv naselja uz samostan bilo je *Monostor*, *Monostur*, a od 14. st. *Berzétemonostor*, prema vlasnicima posjeda od polovine 14. st. i patronima crkve, obitelji Berzéte (dio posjeda već 1381.g. stječe Nikola Gorjanski).⁵²² U srednjovjekovnom naselju Nuštar (*Monostor*, *Monostur*) postojala je i župna crkva sv. Nikole, koja se ne spominje pod tim titularom u popisima župa sačinjenim za ubiranja izvanredne papinske desetine - u istim popisima se navodi *Dominicus de Monostor* odnosno *Dominicus de Sancto Spiritu*, te Andrić zaključuje kako su to srednjovjekovni nazivi naselja uz benediktinski samostan, a navodi iz popisa župa odnose se zapravo na župnu crkvu sv. Nikole.⁵²³

Takva naselja uz benediktinske opatije su vjerojatno nastala na posjedu koji je dodijeljen opatiji, a služila su uzdržavanju same opatije - riječima Piskelyjeve, benediktinski samostani su u kratko vrijeme duž cijele Europe potakli razvoj poljoprivrede, a gradovi i sela nastali su „u podnožjima samostana“.⁵²⁴ Poljski arheolog Andrzej Buko kao zasebnu grupu srednjovjekovnih naselja spominje tzv. servisna naselja („so-called service settlements“), nastala kao produkt pojave i razvoja urbolikih središta, kojima su služila kao baze za opskrbu. Prema Bukou, ideja servisnih naselja uvezena je u Poljsku krajem 10. i početkom 11. st., a izvori se trebaju tražiti u karolinškim zemljama. Proces formiranja servisnih naselja u Poljskoj

⁵¹⁹ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 73.

⁵²⁰ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 51-52.

⁵²¹ Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 77.

⁵²² Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 83.

⁵²³ Andrić, „Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 78.

⁵²⁴ Veronika Magyar, „The Effect of Monks in the Hungarian Urban Design and Landscape Forming“, *TOJSÁT: The Online Journal of Science and Technology*, vol. 2, br. 3 (2012.): 63; Mária Puskely, *The glossary of the Christian Monasticism*, Budapest: Kairosz, 2006.

je završen 1070-ih i 1080-ih, a od 12. st. nadalje naselja ovog tipa uglavnom ne pripadaju više vladaru, jer su velikim dijelom darovana Crkvi, a ostala su ostala u kraljevom vlasništvu. Buko nastavlja kako su naselja tog tipa u cijelosti nestala na prijelazu 13. u 14. st., zbog promjene u sustavu poljske državne organizacije. Servisna naselja su nastala planski, odnosno osniva ih feudalac u skladu s državnom politikom - stoga je zanimanje stanovnika odnosno funkcija naselja nerijetko postalo i ime naselja. Buko navodi kako su nerijetko takva naselja nastala na mjestu ranijeg naselja plemenskog ustroja.⁵²⁵

Pál Engel također spominje naselja u kojima su živjeli *conditionarii*, odnosno seljaci koji su obavljali specifičnu službu za vlasnika posjeda - u 11. i 12. st. oni su se nazivali prema službi koju su obavljali, što se sačuvalo u toponimima koji u sebi sadržavaju naziv određene službe (stolar, kovač, ribar, lončar i sl.); te službe nisu bile dodijeljene samo pojedincima, već čitavom selu (i Engel navodi kako su takve vrste uvjetovanih naselja uglavnom nestala u 13. st.).⁵²⁶ Primjerice, Engel navodi 1116 ljudi, iz 41 sela, koji su dodijeljeni opatiji u Pécsváradu 1051.g.: među njima se spominju 22 kategorije *conditioriorum* (uzgajivači loze, orači, kovači, ribari, stolari i ostali); samostan u Pannonhalmi posjedovao je 2200 kućanstava na početku 13. st.⁵²⁷

Vjerojatno su naselja Nuštar i Pélmonostor izvorno nastala kao servisna naselja tim dvjema opatijama, koje su osnovane kraljevskom donacijom, a razvoj tih naselja bio je ponajviše uvjetovan njihovom funkcijom kao opskrbnim naseljima opatija. Uloga benediktinskih opatija na prostoru istočnohrvatske ravnice stoga nije bila samo u evangelizaciji stanovništva, već također u osnivanju i razvoju naselja koja su osnivana na njihovim posjedima, odnosno u kultivaciji krajolika.

Na prostor istočne Slavonije benediktinci dolaze s gotovim arhitektonskim i umjetničkim rješenjima, odnosno oni na ove prostore uvoze umjetnost romanike; vrlo je vjerojatno da su skupa s njima došli majstori što su osnovali i vodili radionice pri gradilištu crkve i samostana. No, teško je proučavati utjecaj koji su benediktinske opatije *de Barana* i *de Wolko* izvršile na razvoj umjetnosti u istočnohrvatskoj ravnici jer o tim dvjema opatijama gotovo ništa ne znamo, pa čak niti točnu lokaciju: jedino materijalno svjedočanstvo koje se može pripisati belomanastirskoj opatiji su ulomci kamene plastike (danas u Muzeju Slavonije Osijek), a nuštarskoj dvije baze stupova (danas u Gradskom muzeju Vinkovci). Usporedbom

⁵²⁵ Buko, *The Archaeology of Early Medieval Poland*, 343-344.

⁵²⁶ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 75, 76.

⁵²⁷ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 44, 77.

sa srodnim primjerima mađarske umjetnosti, moguće je, u daljnjem tekstu, iznijeti nekolicinu pretpostavki.

1. Kameni ulomci iz benediktinske opatije sv. Mihovila (Beli Manastir) - ulomak oltarne pregrade i ulomak kapitela

Dva ulomka kamene plastike nađena su u neposrednoj blizini Belog Manastira te su u stručnoj literaturi atribuirani benediktinskoj opatiji sv. Mihaela; ulomci su prepoznati kao ulomak oltarne pregrade i dio kapitela.⁵²⁸ [TABLA XLVIII, Sl. 133 i 134] Ulomak oltarne pregrade, u stručnoj literaturi nazvan 'belomanastirski fragment', pronađen je na lokalitetu Sarkanj u neposrednoj blizini Belog Manastira. Nalazište fragmenta kapitela nije poznato, no navodi se kako je također nađen u blizini Belog Manastira. Oba kamena ulomka se čuvaju u Muzeju Slavonije Osijek.⁵²⁹

Ulomak oltarne pregrade izrađen je od vapnenca. Gornja strana ulomka je duga 44 cm, a desna 41 cm, dok mu debljina varira od 12.5 cm do 13.5 cm. Dubina reljefa je između 2 i 3 cm. Ostatak profilacija na gornjoj strani, na koju je vjerojatno nalijegala kamena greda, svjedoči da se radi o fragmentu pluteja. Sam reljef je djelomično zapunjen žbukom, što govori o njegovoj sekundarnoj uporabi u zidu neke građevine.⁵³⁰

Na pluteju su klesane kružnice od tropleta unutar kojih se nalaze dvije ptice i stražnji dijelovi dviju životinja. Samo je ptica u gornjem desnom uglu u cijelosti sačuvana. Ispod nje je prednji dio slične ptice, a u lijevoj kružnici stražnji dio nekog papkara s kratkim repom. Položaj ptica je asimetričan i glave im izlaze iz okvira pleternih kružnica. Ptice i životinje isklesane su u dosta dubokom reljefu s izraženom voluminoznošću. Kod tropleta srednja je traka nešto šira i polukružno izbočena. Između dviju kružnica i vanjskog ruba ploče u svojevrsnom trokutu nalazi se modificirani ukras kao popuna praznog prostora koji se vjerojatno razvio iz biljnog ornamenta.

⁵²⁸ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, *Osječki zbornik* 22/23 (1997.): 99-122; Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 47-91; Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 75; Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 637-650.

⁵²⁹ Belomanastirski fragment je Muzeju Slavonije u Osijeku darovao B. Radošević 1963.g., koji je isti pronašao na mjestu današnje pustare Sudaraž kod Belog Manastira; ulomak kapitela je dar Stjepana Schneidera.

⁵³⁰ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 102.

Ulomak kapitela izveden je u kamenu vapnencu; dužine je 25 cm odnosno 11 cm, a visine 6.5 cm. Na ulomku je klesan srcoliki motiv obavijen s tri vrpce, oko kojeg su izvedeni motivi srpolikog lišća (polu-palmete), nazubljenog s unutrašnje strane. Reljef je dubok, a linije su izvedene s oštrim bridom. Mladen Radić i Vladimir P. Goss ga smještaju u drugu polovicu 11. st.⁵³¹

Na osnovu mjesta nalazišta ulomka oltarne pregrade (lokalitet Sarkanj (Sudaraž) koji se prostire od Haljevske šume do šumarka Adica, zapadno od Belog Manastira), Radić smatra kako se ulomak izvorno nalazio u župi Hálé, koja se u razdoblju srednjeg vijeka nalazila na današnjem lokalitetu Sarkanj. Josephus Koller spominje župu Hálé (*ecclesia de Hale*) u sastavu Baranjskog arhidakonata u sklopu popisa papinske desetine 1332.-35.g.⁵³²; u istom kontekstu Brüstle spominje svećenika *Petrus de Hale*. Lokalitet Hálé spominje se u 15. st., ali ne kao jedinstvena župa Hálé, već kao dio naziva dvaju župa, Kyshálé i Nagyhálé (1409., 1418., 1422.g.), pri čemu se, sudeći po Csánki, crkva posvećena Mariji Magdaleni nalazila u Kyshálé.⁵³³ Radić navodi kako je Kyshálé svakako današnji lokalitet Halica ili Adica, a Nagyhálé odgovara lokalitetu Jali, hrvatski Haljevo.⁵³⁴ Dakle, Radić zaključuje kako ulomak oltarne pregrade pripada crkvi sv. Marije Magdalene, koja se nalazila u župi Kyshálé, odnosno na području današnjeg lokaliteta Halica ili Adica. U ispravi iz 1450.g. stoji kako palatin Ladislav Gorjanski u Baranjskoj županiji, među ostalima, uživa i posjed Halyagzeg - šuma Halicaš, gdje Radić smješta srednjovjekovnu župu Kyshálé, odnosno belomanastirski fragment.⁵³⁵ Ime Halyagzeg u sebi nosi aluziju na šumu, jer *zeg* na mađarskom znači treset - ako je lokalitet već u srednjem vijeku bio posjed prvenstveno bogat šumskim resursima, i ako je ime lokaliteta označavalo postojanje šume, sumnjam da je na istom mjestu moglo biti selo, a kamoli župa dovoljno bogata i značajna, a da bi se u njezinoj crkvi mogla nalaziti kamena plastika takve kvalitete i vrsnoće izrade, kakva je vidljiva na belomanastirskom fragmentu. Spomen župe Hálé gubi se nakon 15. st. Na lokalitetu Halica nisu pronađeni nikakvi drugi

⁵³¹ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 99.-122.; Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 47-91; Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 76.

⁵³² Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332.-1337.)“, 287. Sršan navodi kako je pustara Hali mjesto srednjovjekovne župe Hale, posjećene nekoliko puta u razdoblju 1333.-1335.g.: prema uplati desetine spadala je u siromašne župe. Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 100.; Koller, *Prolegomena in Historiam Episcopatu Quinque-ecclesiarum*, 102.

⁵³³ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 100.; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 488.

⁵³⁴ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 101.

⁵³⁵ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 101.

fragmenti arhitekture ili arhitektonske plastike koji bi upućivali na moguće nalazište ranosrednjovjekovne crkve.

Stanko Andrić također negira Radićevu pretpostavku da je belomanastirski fragment izvorno pripadao župi Hálé, jer se na mjestu nalaska fragmenta u srednjem vijeku nalazila župa Szederjes, te Andrić zaključuje kako belomanastirski fragment „potječe iz dobro poznate stare opatije u Belom Manastiru, negoli iz svakako znatno mlađe župne crkve u Háléu/Haljevu.“⁵³⁶

O benediktinskom porijeklu dvaju kamenih ulomaka možda ponajviše govori njihovo oblikovanje - Mladen Radić je prvi ustanovio sličnosti ulomka oltarne pregrade s reljefom Majke Božje iz Pécsvárada te s frizovima ploča iz Kalosce i Somogyvara (autor oprezno navedene primjere uzima kao analogije).⁵³⁷ U stručnoj literaturi o belomanastirskim fragmentima su pisali Mladen Radić i Vladimir P. Goss, a Sándor Tóth ga spominje u sklopu opisa ugarske benediktinske umjetnosti druge polovine 11. st. Radić datira belomanastirske ulomke u drugu polovinu 11. st., „... dakle u vrijeme prelaska pleterne ornamentike i njenog plošnog prikaza likova predromanike u trodimenzionalne reljefe rane romanike, odnosno u vrijeme jačeg pokršćavanja Mađara.“⁵³⁸ Vladimir P. Goss pristaje uz dataciju istog ulomka, navodi kako je ulomak pregrade blizak materijalu iz vremena oko 1110.g., te nabraja slične primjere iz Hrvatske i Mađarske: plastika iz mjesta Zalaapáti (1070.-80.), Székesfehérvár (1083.), Pécsvárád (oko 1100.), Dombó/Rakovac (oko 1100.).⁵³⁹ Također, na belomanastirskom fragmentu Radić prepoznaje utjecaje bizantske umjetnosti 11. st.⁵⁴⁰ O

⁵³⁶ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 86-87.

⁵³⁷ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 103. Autor je kao tipološki slične primjere naveo i par ulomaka južne Hrvatske - oltarna pregrada iz Koljana kod Vrlike, plutej iz sv. Nedjeljice u Zadru, plutej iz Novigrada u Istri, kapitel iz Raba u Arheološkom muzeju Zadar.

⁵³⁸ Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 104.

⁵³⁹ Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 20.

⁵⁴⁰ Govoreći o belomanastirskom fragmentu, Mladen Radić navodi: „...pleterni ornament se potpuno razvija u IX. st. da bi u X. i XI. st. doživio puni procvat u velikom dijelu Europe, a naročito u Italiji i južnoj Hrvatskoj. Već krajem XI. i početkom XII.st., dakle u vrijeme pojave romanike, ovaj univerzalni motiv kojim su ukrašeni brojni kameni spomenici u crkvama i samostanima diljem Europe ponovno se 'rastače', gubi na svojoj simetričnosti i plošnosti... Ovi motivi česti su kao ukrasne vrpce na portalima romaničkih crkava XII. i XIII.st... Ova vrsta pletera kakva je na našem ulomku nalazi se na brojnim spomenicima IX., X. i XI.st., od Istre pa sve do Dubrovnika, odnosno Crnogorskog primorja.“ Navodeći Rapanićevu misao, kako „... putovi kojima je predromanika došla na tlo Hrvatske su putovi kristijanizacije“, Radić nastavlja: „Ovo preneseno na Mađarsku znači vrijeme XI.st., nakon što je plemstvo postupno prešlo na kršćanstvo u drugoj polovini X. i prvoj polovini XI.st., a zatim i ostali.“ (Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 102-104.) Radić

mogućem bizantsko - talijanskom stilskom utjecaju, vidljivom na belomanastirskom fragmentu, Goss navodi sljedeće: „Ti „bizantizirajući“ pleteri „iz Srijema“ [misleći na ulomke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, koje svrstava u istu tipološku skupinu s belomanastirskim fragmentima] kojima su se bavili Thomas von Bogiay, Anđela Horvat, Sándor Tóth, pa i pisac ovih redaka, vjerojatno će i dalje ostati kamen smutnje u razumijevanju najranijeg sloja panonske umjetnosti nakon pokrštenja Mađara, a uvođenje novih mogućnosti kao što je refleksni bizantinizam iz sjeverne Italije (Venecija - Akvileja - Grado), te sa istočnojadranske obale, uz poštovanje uvida spomenutih znanstvenika moglo bi predstavljati znakovit korak prema boljem razumijevanju situacije. U svakom slučaju, ulomci iz Muzeja Slavonije svjedoče o zidanju i klesanju u trajnom materijalu na najistočnijem dijelu kontinentalne Hrvatske krajem 11. st. (iz kojeg vremena potječu i najstariji tragovi graditeljstva - sv. Ilija na Meraji u Vinkovcima, te crkve u Borincima i Nijemcima), a što potvrđuju i bogatiji nalazi u dijelu Srijema danas izvan granica Hrvatske, u Banoštru i Rakovcu uz Dunav...“⁵⁴¹

Oba belomanastirska fragmenta pokazuju sličnosti s benediktinskom umjetnošću Mađarske 11. i 12. st. - Sándor Tóth je ulomke povezao s plastikom iz Rakovca (Dumbova), navodeći kako ista pokazuje odlike kasnog 11. st. odnosno vremena oko 1100.g.⁵⁴² Tóth je listinu iz 1091.g., u kojoj se spominje belomanastirski samostan, u cijelosti odbacio kao krivotvorinu te stoga navodi da je benediktinski samostan u Belom Manastiru osnovan tek sredinom 12. st., dok na belomanastirskim ulomcima prepoznaje srodnosti s plastikom ugarske benediktinske umjetnosti iz vremena 1060.-1070.g.⁵⁴³ Sličnosti su vidljive ne samo u odabiru motiva - ptice i životinje unutar tropletih kružnica - već i u njihovu komponiranju i vještini klesanja. Motiv ptice unutar kružnice prisutan je na fragmentu iz Zalavára, gdje je opatija osnovana 1019.g., no ptica, plošno klesana, smještena je strogo unutar okvira. Tek u drugoj polovici 11. st., prema Sándoru Tóthu, dolazi do rastakanja bizantskih formi, koje se i dalje zadržavaju kao motivi, no u obradi istih napušta se strogost, linearnost i plošnost uslijed ostvarivanja veće voluminoznosti i mekoće klesanja. Na belomanastirskom primjeru zamjetan je naturalizam, veća sloboda kompozicije te meki, zaobljeni bridovi - jedini oštro klesani oblici su stilizirane palmete, izvedene kao određene zapune prostora između kružnica.

zaključuje kako je ulomak oltarne pregrade vjerojatno izradio klesar - umjetnik iz južne Hrvatske.“ (Radić, „Dva ulomka kamene plastike XI.st. iz Baranje u MSO“, 107.)

⁵⁴¹ Goss, *Stotinu kamenčića izgnanog kralja*, 20.

⁵⁴² Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 643.

⁵⁴³ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 643.

Odabirom motiva i načinom klesanja belomanastirski ulomak oltarne pregrade srodan je ulomcima također oltarne pregrade iz Péscvárada i Dumbova, no u odnosu na oba pokazuje veću slobodu prikaza i veću vještinu klesanja. **[TABLA XLVIII, Sl. 135 i 136]** U istu tu skupinu benediktinske umjetnosti druge polovice 11. st. spada i plastika iz Somogyvára, čija će figuralna i dekorativna plastika značajno utjecati na razvoj skulpture u Ugarskoj, posebice na benediktinsku umjetnost prve polovice 12. st. (fragmenti iz Ercsijsa i Csoltmonostora).⁵⁴⁴

Dok ulomak oltarne pregrade pokazuje srodnosti s ugarskom benediktinskom umjetnošću oko 1100.g., ulomak kapitela sličniji je ranijim ugarskim primjerima, odnosno ostvarenjima skupine koju Tóth svrstava u vrijeme do 1060.g., a u koju uvrštava benediktinske samostane u Szekszárdu, Tihanyju i Zselicszentjakabu.⁵⁴⁵ **[TABLA XLIX, Sl. 137]** Na primjerima kamene plastike iz navedenih opatija vidljive su srodnosti u dominantnom bizantskom izričaju, izostanku figuralnosti i naturalizma te u oštrom klesanju bridova. Srodan motiv srca, kao na belomanastirskom kapitelu, vidljiv je na ulomku (kapitelu?) iz Szekszárda, gdje je izveden friz srolikih motiva, oblikovanim također vrpčama koje se na kapitelu iz Szekszárda ne spajaju, nego završavaju volutama; ispod srolikih motiva izveden je friz stiliziranih palmeta. **[TABLA XLIX, Sl. 138]** Na drugom primjeru, kapitelu iz Zselicszentjakaba izveden je motiv polu-palmeta, vidljiv i na belomanastirskom kapitelu. Motiv polu-palmeta pojavljuje se još u Zalaváru i specifičan je za ranije primjere, koji još ponavljaju bizantske uzore - na primjeru kapitela iz Zselicszentjakaba Tóth prepoznaje kvalitete klasične umjetnosti. Prikaz srolikog motiva na stiliziranim palmetama nalazimo na primjerima ugarske plastike do 1060.g. - na jednom kapitelu iz Szekszárda sroliki motiv je postignut stiliziranim palmetom, a na drugom dvoprutom viticom sa završecima od voluta; na kapitelu iz Zselicszentjakaba sroliki motiv je također izveden palmetom.

Usporedbom oba belomanastirska ulomka može se zaključiti kako su na njima vidljive karakteristike ugarske benediktinske umjetnosti druge polovice 11. st., što odgovara i prvom spomenu crkve, u listini iz 1091.g. Dakle, nastanak belomanastirske opatije sv. Mihovila, kao i nastanak pripadajuće joj kamene plastike (od koje je, nažalost, sačuvan tek mali dio), moguće je (koliko nam sačuvana građa to dopušta) gledati u kontekstu jedne opće struje razvoja benediktinske umjetnosti u Ugarskoj, koja se tijekom druge polovice 11. st. odmiče od tradicije bizantske umjetnosti uslijed prodora i širenja utjecaja francuske umjetnosti koje,

⁵⁴⁴ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 649.

⁵⁴⁵ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 639.

također, prihvaćaju benediktinci.⁵⁴⁶ Ikonografskim odabirom, kompozicijom te vrsnoćom klesanja belomanastirski ulomci, posebice ulomak oltarne pregrade, predstavljaju kvalitetnija rješenja ugarske benediktinske umjetnosti u vremenu druge polovice 11. st., što je moguće opravdati značajem njezina osnivanja.⁵⁴⁷ Naime, opatija je osnovana kraljevskom donacijom te je, kao svjedočanstvo kraljeve politike i moći, uz kraljevsku utvrdu Baranja krajem 11. st. bila jedina monumentalna građevina sve do Vuke, odnosno druge utvrde Wolko, u čijem podnožju je, gotovo stoljeće kasnije, osnovana i benediktinska opatija sv. Duha.

O arhitekturi opatije sv. Mihovila nije moguće nagađati i to ne samo iz razloga nepoznavanje njezina tlocrta, već i stoga što benediktinsku ugarsku arhitekturu iz vremena druge sredine 11. st. odlikuje tipološka raznovrsnost, odnosno raznolikost tlocrtnih rješenja. Primjerice, tlocrt opatije u Szekszárdu je centralnog tipa, opatija u Zselicszentjakabu je bila trobrodna i jednoapsidalna građevina, kao i opatija u Esztergomu. Prema Tóthu, u vremenu 1070.-1100.g. u benediktinskoj arhitekturi Ugarske ustalio se graditeljski tip trobrodne i troapsidalne crkve s jednim ili dva zvonika na zapadnom pročelju - Garamszentbenedek, Somogyvár, Sárvár i Dombó.⁵⁴⁸ Obzirom da su ustanovljene srodnosti belomanastirske plastike s primjerima iz Szekszárda, ali i Dumbova, nije moguće utemeljeno pretpostaviti tlocrtni tip opatije sv. Mihovila.

⁵⁴⁶ O prodoru francuskih utjecaja na ugarskim benediktinskim i cistercitskim crkvama pisali su, među ostalima, Imre Takács („Both Gertrude’s tomb and the *Porta Speciosa* are prime examples of the cultural and artistic period that began in the 12th century, when the Kingdom of Hungary was a leader in the region in the reception of French Gothic.“, Imre Takács, „The tomb of Queen Gertrude“, *Acta Historiae Artium*, Vol. 56, No 1 (2016): 5-88; Takács, „Transregional Artistic Cooperation in the 13th Century in Accordance with Some Hungarian Court Art Examples“, 63-76.) i Vjekoslav Jukić (Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and the 13th Century in Continental Croatia*, Doctoral thesis, 64: „It is not unlikely that the architect of Rudina knew Somogyvár which itself was tied to French Benedictines, in particular to St. Gilles-du-Gard in Languedoc, and that it housed exclusively French Benedictine monks.“).

⁵⁴⁷ Vjekoslav Jukić također datira belomanastirske fragmente u vrijeme druge polovice 11.st. (Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and the 13th Century in Continental Croatia*, Doctoral thesis, 39)

⁵⁴⁸ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 640.

2. Benediktinska opatija sv. Duha (Nuštar)

- analiza tlocrta i kamene plastike

Opatija sv. Duha u mnogočemu je, poput belomanastirske, nepoznanica: nije potvrđena njezina točna lokacija (premda je Jukić smješta na lokalitet Zidine⁵⁴⁹), nije pouzdano utvrđen njezin tlocrt, a jedino materijalno svjedočanstvo opatije su dvije baze stupova, danas u Gradskom muzeju Vinkovci, koje su u stručnoj literaturi pripisane nuštarskoj opatiji. Ipak, neznatno bolje poznavanje nuštarske opatije današnji istraživači duguju opisima postoosmanskog izgleda crkve. Opis crkve netom nakon odlaska Osmanlija donosi popis vlastelinstva Ivankovo iz 1702.g.: „...velika obzidana crkva Svetoga Duha s dva tornja, ali bez krova, u kojoj, kako vele glasine, leži veliko blago“.⁵⁵⁰ Detaljniji, no opet nepotpun, opis nalazimo u zapisima vizitatora Gabrijela Bakića, pečuškog prepošta, i Andrije Natalija, župnika iz Nijemaca, iz 1729.g., prema kojem su dimenzije crkve iznosile 18 x 42 hvata, a crkva je bila trobrodna crkva s dva zvonika na zapadnom pročelju.⁵⁵¹ Kako se nakon odlaska Osmanlija radilo o napuštenoj i zapuštenoj građevini,⁵⁵² odlukom grofa Maximiliana Gosseau d`Heneffea⁵⁵³, samostan 1726. godine postaje glavni izvor građevinskog materijala za gradnju njegovih novih dvora i kapele koji se danas nalaze u centru Nuštra. Umjesto velikog samostana grof je podigao „malenu drvenu kapelu Presvetog Trojstva, na čijem je mjestu zatim 1810. godine izgrađena nova zidana kapela Sv. Ane koja je teško stradala u posljednjem ratu.“⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice (od 11. do početka 14. st.)*, 32.

⁵⁵⁰ Andrić, “Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 97, prijevod. Stanko Andrić.

⁵⁵¹ Josip Brüstle, *Povijest katoličkih župa u istočnoj Hrvatskoj do 1880. godine*, preveo i priredio: Stjepan Sršan, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 1999., 113-116; Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*, 182-202; Tomičić, „Monasterium - Monuštar - Nuštar - korijeni prošlosti“, 38, 44; Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice*, 32-34; Andrić, “Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 97.

1 hvat (orgia, klafter) = 6 stopa = 1.9 m. (*Kanonske vizitacije, knjiga IV, Srijem 1735.-1768.*, prepisao, preveo i priredio: Stjepan, Sršan, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, Đakovo: Biskupija đakovačka i srijemska, 2006., 658.)

⁵⁵² Andrić, “Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 65-100; Crkvu je namjeravao srušiti već kaniški paša Alija Sokolović, ali su to spriječili lokalni katolici.

⁵⁵³ On je bio glavni projektant osječke Tvrđe.

⁵⁵⁴ Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice*, 33; Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja*, 199; Andrić, “Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 97.

Iz pisanih izvora saznajemo i kako je samostan stradao krajem 14. st., da bi tridesetak godina kasnije bio obnovljen od strane njegovih tadašnjih patrona, obitelji Gorjanskih u čijem je posjedu od 1419. godine - u stručnoj literaturi je iznesena teorija kako Gorjanski samostan najvjerojatnije obnavljaju u gotičkom stilu s dva tornja na pročelju i s gotičkim freskama, te vizitacija iz 18. stoljeća opisuje gotičku crkvu koja je u vrijeme dolaska vizitatora u Nuštar već bila srušena, pa su oni zatekli samo svetište izgrađeno od opeke.⁵⁵⁵ Opreznije, Stanko Andrić navodi kako se u dokumentima iz tog razdoblja nigdje izričito ne spominje da je samostan bio porušen, nego samo opustošen, tj. napušten, pa je pitanje njegove gotizacije donekle upitno, iako vjerojatno. Također, nigdje se izričito ne spominje obnova samostana - iz posrednog izvora se saznaje kako je samostan opet oživio pa je iz tog razloga pretpostavljena obnova pod patronatom Gorjanskih.⁵⁵⁶

Bez arheoloških istraživanja nemoguće je utvrditi tlocrt opatije sv. Duha, no iz gore navedenih opisa crkve moguće je iznijeti pretpostavku kako je to bila trobrodna crkva, vjerojatno i tropasidalna, s dva zvonika na zapadnom pročelju. Sándor Tóth je utvrdio kako se takav graditeljski tip u benediktinskoj arhitekturi Ugarske ustalio u vremenu 1060.-1100.g. (ranije i kasnije benediktinske crkve pokazuju veću raznolikost tlocrta te tipološku neujednačenost).⁵⁵⁷ Ako se prihvati mogućnost da je nuštarska crkva pripadala tom tipu (njezin tlocrt samo se pretpostavlja na temelju novovjekovnih opisa), moguće je da je ona nastala kao odjek ranije mađarske arhitekture iz vremena oko 1100.g., no moguće je, također, i ranije porijeklo crkve od njezina prvog spomena u listinama.

Jedini materijalni ostaci koje možemo povezati sa samostanom jesu dvije baze stupova koje se danas nalaze u Gradskom muzeju Vinkovci, za koje Jukić navodi: „Stilska analiza baza govori kako se radi o kvalitetnom radu, a po tipu se radi o bazama s ugaonim listićima kakve su se mogle naći širom zemalja krune Sv. Stjepana, pa i čitave zapadne Europe. Njihove dimenzije jasno svjedoče o impozantnoj veličini samostana i crkve.“⁵⁵⁸ [TABLA

⁵⁵⁵ Jukić, *Srednjovjekovna umjetnička topografija istočnohrvatske ravnice*, 32; Vladimir P. Goss, “Gorjanskis and Horvats - Passage at Arms, Passage at Arts“, u *Sigismundus von Luxemburg: ein Kaiser in Europe*, Michael Pauly i Francois Reinert (ur.), Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 2007., 351-353; Tomičić, “Monasterium - Monuštar - Nuštar - korijeni prošlosti“, 49.

⁵⁵⁶ Andrić, “Benediktinski samostan Svetog Duha u Nuštru“, 95. (Mađarski državni arhiv (MOL), Dl. 16259.). U ispravi bosanskog biskupa iz 1465.g. spominje se nuštarski opat Nikola (*ac religioso domine fratre Nicolao abbate de Monosthor*).

⁵⁵⁷ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 637-650.

⁵⁵⁸ Baze su kataloški obrađene u katalogu izložbe *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*; Arheološki muzej Zagreb, Goss 2007: 93.

XLIX, Sl. 139 i 140] Postolje baza je u donjem dijelu četvrtasta oblika, na koje se nastavlja baza kružnog profila iz koje na sve četiri strane izlaze listolike forme, a na koji se nastavlja još jedan dio također kružnog profila. Vladimir P. Goss pretpostavlja kako baze nisu došle u Gradski muzej Vinkovci direktno sa lokaliteta Zidine (pretpostavljene lokacije samostana sv. Duha), već iz baroknog nuštarskog dvorca; datira ih u kraj 12. st. ili u prvu polovicu 13. st.⁵⁵⁹

Dvije baze stupova gotovo su identične bazama iz također nestale benediktinske crkve u Földváru, koju je osnovao kralj Bela II. u prvoj polovici 12. st., a srodne su i rudinskim bazama. **[TABLA XLIX, Sl. 141]** Na ranijim primjerima oblikovanja uglova baza, uglovi su uglavnom jednostavno bili skošeni ili su bili oblikovani dekorativnim motivima (Zselicszentjakab), no tek od početka 12. st. zamjetno je naglašavanje volumena forme što je odmak od ranije umjetnosti koja se oslanjala na bizantske uzore, uvežene preko Aquileje. **[TABLA XLIX, Sl. 142 i 143]** Stoga se može reći kako je nuštarski samostan osnovan u vrijeme kada je u mađarskoj umjetnosti već izvršen odmak od bizantskih uzora prema voluminoznijoj figuralnosti i naturalizmu - Sándor Tóth prva ostvarenja tih tendencija vidi na plastici pečuške katedrale.⁵⁶⁰

Kao što je gore opisano, moguće je pretpostaviti da je nuštarski samostan sa crkvom osnovan već u 12. st. Pri tome treba uzeti u obzir kako je Srijem do kraja 11. st. bizantski, te kako taj prostor još dugo u 12. st. predstavlja nesiguran prostor granice, odnosno prostor na kojem je bilo potrebno *ab novo* organizirati i osigurati preduvjete za uopće mogućnost izvedbe građenja. Uzevši u obzir uvoz arhitektonskog tipa i umjetničkih karakteristika, odnosno radionica i majstora, iz Ugarske do prostora Srijema, odnosno južne ugarske granice, gdje je osnovana opatija u Nuštru, vjerojatno je ona nastala tek kasnije, odnosno krajem 12. st.

⁵⁵⁹ Vladimir P. Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 93.

⁵⁶⁰ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 648; Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and 13th century in the Continental Croatia*, 59, 63-71.

3. Odrazi benediktinske umjetnosti u istočnohrvatskoj ravnici

Utjecaje benediktinskog reda na razvoj umjetnosti u istočnoj Slavoniji teško je prepoznati prvenstveno iz razloga njezine slabe očuvanosti. Poznato je samo par činjenica o benediktinskoj umjetnosti na prostoru Slavonije i one se uglavnom odnose na ostvarenja kamene plastike, prema kojima je moguće ostvarenja benediktinske umjetnosti Slavonije smjestiti uz bok istovremenim ostvarenjima Ugarske iz vremena kraja 11. st. i 12. st. Obzirom na sačuvane ulomke, koji svjedoče o kvalitetnom i bogatom dekorativnom fundusu benediktinske kamene plastike, te obzirom na spomene benediktinske opatije sv. Mihovila krajem 11. st., odnosno sv. Duha početkom 13. st., vjerojatno su benediktinci donijeli ili uvezli umjetnost ugarske romanike na prostor istočnohrvatske ravnice. Njihov utjecaj ne može se prepoznati na tlocrtnoj tipologiji istovremenih župnih crkvi u manjim sredinama: uzor benediktinske crkve, vjerojatno trobrodne bazilike sa zapadnim zvonikom/zvonicima, bio je ideal kojeg je na selu teško bilo slijediti. Nerijetko se u sklopu kompleksa benediktinskog samostana, uz crkvu, nalazila i manja kapela (primjerice, samostan u Rudini), jednobrodna i jednoapsidalna crkva, bez zapadnog zvonika, čiji jednostavni tlocrtni oblik se, moguće, ponavljao na selu.

No, moguć je benediktinski utjecaj u širenju jednostavnih dekorativnih oblika pri ukrašavanju elemenata arhitekture - prozora, portala, vijenaca, trijumfalnog luka, sedilija. Graditelji manjih crkvi, u manjim sredinama, nisu pokušavali oponašati složene oblike, kakav je ulomak oltarne pregrade iz opatije sv. Mihovila, ili zaobljeni list baze stupa iz sv. Duha, no jednostavne ornamente, poput ornamenta zubaca pile, stiliziranih 'trokutastih' visećih lukova, ornamenta dijamantnog zrna ili ornamentalnih ugaonih lezena nalazimo na arhitekturi crkvi u manjim i ruralnim sredinama istočne Slavonije kroz cijelo 13. st. Premda primjeri takve ornamentike nisu nađeni na području belomanastirske ili nuštarske opatije, oni čine veliki repertoar kamene plastike s Rudina i iz Dumbova (slaba očuvanost belomanastirske i nuštarske plastike mogući je razlog zašto nam nije poznata i takva dekorativna plastika s te dvije opatije). Ipak, treba naglasiti kako na župnim crkvama u manjim sredinama istočne Slavonije navedeni ornamenti nisu izvedeni u kamenu, već u opeci, a u izostanku samog ornamenta, dekorativnost se postizala na još jednostavniji način, različitim slaganjem

opeke.⁵⁶¹ Odnosno, čak i ako je benediktinska umjetnost bila 'oponašana', dekorativni obrasci se na crkvama u manjim sredinama izvode poprilično skromno, rustikalno i nezgrapno, u zavisnosti od lokalnih graditelja i sukladno njihovom umijeću.

Veći utjecaj benediktinaca ostvario se na društveno-političkom polju, u njihovom osloncu kraljevoj moći, čijim su donacijama uglavnom osnivani njihovi samostani, te, posebice, u kultivaciji krajolika te u oblikovanju naselja na njihovim posjedima, odnosno obrazovanju ljudi vještinama i umijećima koji su bili potrebni za uzdržavanje opatije. Stoga benediktinske opatije na prostoru istočnohrvatske ravnice treba promatrati i u društvenom kontekstu, kroz spregu s kraljevskim utverdama, u čijoj blizini su nastajale, a s kojima su svjedočile kraljevu moć koja se tako širila na granične dijelove kraljevstva; također i u ekonomskom kontekstu, odnosno kroz reforme na području kulture krajolika i ljudi, što je bilo potrebno za opstanak opatije.

⁵⁶¹ Prodor romaničke dekoracije može se pripisati i utjecaju Sasa, koji u prvoj polovini 13.st. naseljavaju prostor Ugarske, pa tako i istočnohrvatske ravnice.

TABLA XLVIII

Sl. 133 i 134. Ulomak oltarne pregrade (lijevo) (Radić, „Dva ulomka“, 100) i ulomak kapitela (desno).

Sl. 135 i 136. Ulomci oltarne pregrade iz Dumbova (gore) Pécsvárada (dolje) i (Tóth, *Paradisum plantavit*, 411, 416)

TABLA XLIX

Sl. 137 i 138. Kapitel (?) iz Szekszarda (lijevo) (Tóth, *Paradisum plantavit*, 408) i Mohacsa (desno) (Radić, „Dva ulomka“, 121)

Sl. 139 i 140. Baze stupova iz Nuštra.

Sl. 141, 142 i 143. Benediktinska opatija u Földváru, stup i baza stupa (lijevo) i baze stupa iz benediktinske bazilike u Zselicszentjakabu (*Paradisum plantavit*, 371, 345)

4.2. CRKVE KRIŽARSKIH REDOVA

Iz pisanih izvora s početka 13. st. saznajemo o prisutnosti križarskih redova, templara i ivanovaca, na prostoru istočnohrvatske ravnice (premda se njemački viteški red (teutonci) i kanonici sv. groba Jeruzalemskog (sepulkralci) spominju u središnjoj Hrvatskoj, ne nalazimo njihov trag na prostoru istočne Hrvatske⁵⁶²). Primjerice, templarski posjed sv. Martina spominje se 1221.-30.g., ivanovački posjed Horvati spominje se 1205.-1235.g., no niti u jednoj listini ne spominje se izričito crkva.⁵⁶³ Ivanovački posjed Dopsa spominje se 1263.g., te Ljelja Dobronić prepoznaje crkvu u Koprivni kao ostatak ivanovačke gradnje.⁵⁶⁴ Na sličan način su srednjovjekovne crkve koje se nalaze na nekadašnjim posjedima križarskih redova u stručnoj literaturi interpretirane kao templarske (sv. Martin u Martinu kraj Našica), odnosno ivanovačke crkve (sv. Bartol u Novim Mikanovcima, crkva Uznesenja Bogorodice u Koprivni). Na osnovi analize danas zapadnog portala u Koški, nastanak prve srednjovjekovne koškanske crkve pripisan je također djelovanju ivanovaca.⁵⁶⁵ Raniji istraživači su te križarske

⁵⁶² Juraj Belaj, *Arheološko naslijeđe viteških redova na sjeverozapadnom prostoru središnje Hrvatske*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zagreb, 2001., 19.

⁵⁶³ Ljelja Dobronić navodi Kukuljevića: "U ovo nekako doba između 1221. i 1230. bijaše ban hrvatski Gjula sa svojom ženom Jelenom darovao templarima veliki svoj posjed Nekče (Necche) ili Našice, sa svim zemljama, šumami, otoci i kmetovi. Darovnicu banovu potvrdi papa Grgur IX 1230.g." (Ivan Kukuljević Sakcinski, *Priorat vranski, Vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1886., 21; Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, 62.) Kasniji istraživači su uvidjeli da ban Gjula (Gyula) nije templarima dao čitav posjed Našice, već da je posjed podijelio na dva dijela: Našice u užem smislu (feudalni gospodar Jula de genere Khán) te templarski posjed Martin (Oslik, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, Samaržija, „Povijesna i toponimijska istraživanja“, 12).

⁵⁶⁴ Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, 65, 98, 115, 124. Autorica navodi: „Na tom se području (ivanovački posjed Dopsin) održao jedan jedini srednjovjekovni objekt: kapela u selu Koprivni. Po nekim arhitektonskim pojedinostima te kapele može se zaključiti da ona nekad nije stajala sama, već kao sastavni dio veće cjeline, najvjerojatnije ivanovačkog sjedišta.“ Dobronić crkvu u Koprivni datira u 13.st., kao i crkvu sv. Bartola u Mikanovcima (Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, 65, 122).

⁵⁶⁵ Valenčić, Papić, T., „Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški“, 45-58; Valenčić, Papić, T., *Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški*, Koška: RKT Župni ured Koška, Orahovica: Liograf, 1992., 20.

crkve datirali u vrijeme kasnog 12. st. ili na prijelaz 12. u 13. st.⁵⁶⁶ Među najstarijim sačuvanim spomenicima srednjovjekovne sakralne arhitekture na ovim prostorima nalazimo preživjele tragove križarske redovničke arhitekture ranog 13. st.

1. Templari u istočnohrvatskoj ravnici

O povijesti templarskog reda na tlu Slavonije najiscrpnije je pisala L. Dobronić, navodeći kako se svrha dolaska templara „... podudara se s prvotnom svrhom i funkcijom njihove organizacije: čuvati putove i štititi putnike na njihovom tegobnom putu na Bliski Istok. Zapadni Evropljani bili su u ovom jugoistočnom dijelu Evrope ne samo izgubljeni, već i fizički ugroženi od domaćeg stanovništva. Putnicima su trebala uporišta, kršćanska i obrambena, a to su im mogli pružiti upravo ratnici-redovnici, vitezovi-templari.“⁵⁶⁷ Autorica navodi dva puta kojim su križari preko Balkana hodočastili u Svetu Zemlju: jedan je išao preko Italije pa preko južnog dijela Balkanskog poluotoka, a drugi je pratio Dravu i Dunav. Kanonik Rajmund des Agiles, očevdac prelaska križarske vojske kroz Slavoniju 1096.g. navodi kako je „... Bog htio da njegova vojska prođe kroz Slavoniju da se divlji ljudi koji ne poznavahu Boga, spoznavši krepost i strpljivost vojnika, ili odvrate od divljaštva ili neispričani budu privedeni Božjem sudu.“⁵⁶⁸ Pál Engel navodi kako križari dolaze u Ugarsku za vrijeme Gejze II. (1130.-1162.).⁵⁶⁹ Dobronić kaže kako nije moguće utvrditi točnu godinu kada templari dolaze u Hrvatsku, no kako je većina templara (i ivanovaca) u Hrvatsku i Ugarsku dolazila iz zemalja romanskih jezika, naročito iz francuskih pokrajina - autorica dolazak templara u sjevernu Hrvatsku smješta u vrijeme kralja Stjepana III. (1162.-1172.),

⁵⁶⁶ Dok se Gjuro Szabo u svom pionirskom radu o srednjovjekovnoj umjetnosti Slavonije i Srijema suzdržava od preciznijih datacija (Szabo, „Spomenici prošlosti u Srijemu“), Ljubo Karaman navodi sljedeće spomenike kao spomenike 12.st.: iloški pilastar, rokovačke ulomke, a vremenu prije tatarske provale spomenike u Moroviću, Bapskoj i Mikanovcima (Karaman, „Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji“, 104-105). Crkve „srijemske“ skupine Sena Sekulić-Gvozdanović i Vladimir P. Goss okvirno smještaju uz početak 13.st., što vezuju uz istovremenu kolonizaciju Sasa na prostoru Srijema (Sekulić-Gvozdanović, *Crkve - tvrđave u Hrvatskoj*, 101; Goss, „Sv. Marija u Bapskoj - ponovno nakon trideset godina“, 12.)

⁵⁶⁷ Lelja Dobronić, *Viteški redovi, Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1984., 22.

⁵⁶⁸ Dobronić, *Viteški redovi*, 22.

⁵⁶⁹ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 81.

odnosno bana Borića (1154.-1163.); kralj Bela III. (1172.-1196.) potvrdio je templarima posjed Glogovnicu i Goru.⁵⁷⁰

Templari se u istočnoj Slavoniji spominju u drugoj polovici 13. st.: iz isprave iz 1310.g. doznajemo kako je ban Jula (Gyula) darovao templarima dio svog posjeda Našice - L. Dobronić navodi kako se to moralo dogoditi prije 1230.g.⁵⁷¹ Posjed odnosno preceptorat Sv. Martin bio je jedini templarski preceptorat u istočnoj Slavoniji. Nakon koncila u Vienni 1312.g. templarski red je ukinut; kralj Karlo Robert Anžuvina je već 1310.g. na području Ugarske dijelio templarske posjede te je templarski posjed Našice darovao Aleksandru iz roda Aba, no odlukom pape Klementa V., kojom nekoć templarski posjedi trebaju pripasti ivanovcima, u Našicama se već 1315.g. nalazio preceptor ivanovaca Ivan.⁵⁷²

2. Ivanovci u istočnohrvatskoj ravnici

L. Dobronić navodi kako je najraniji spomen ivanovaca u Hrvatskoj, kao i templara, vezan uz bana Borića (1154.-1163.).⁵⁷³ L. Dobronić i Z. Samaržija kao najraniji spomen ivanovaca u Slavoniji donose listinu iz 1229.g., kada je kralj Andrija II. (1205.-1235.) Marcelu Pakračkom iz plemena Tétén potvrdio Osuvačko vlastelinstvo, koje graniči s ivanovačkim posjedom Karaševo (u izvorniku stoji križarski posjed (*possessio cruciferorum*) pa otud i nesigurnost je li posjed pripadao templarima ili ivanovcima).⁵⁷⁴ Autorica tvrdi kako

⁵⁷⁰ Dobronić, *Viteški redovi*, 23, 26, 27.

⁵⁷¹ Dobronić, *Viteški redovi*, 37. (Smičiklas, *Codex diplomaticus VIII*, p. 263, doc. 221, p. 325, doc. 269)

⁵⁷² Dobronić, *Viteški redovi*, 51-52; Imre Nagy, Gyula Nagy, *Codex diplomaticus hungaricus andegavensis, Anjoukori okmánytár*, Budapest: A Magyar tudományos akadémia, 1878., t I, p. 376, doc. 339.

⁵⁷³ Dobronić, *Viteški redovi*, 97.

⁵⁷⁴ Oslík, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama* Samaržija, „Povijesna i toponimijska istraživanja“, 13. ("Prima meta ipsius possessiones Ozyag ... Breznycha, ubi incipit tenere commetaneitatem cum terra K o s et per eundem fluvium Breznycha, ... cadit ad fluvium Wlchycha ... et intrat ad aquam M e d e u s et in ipsa aqua Medeus relinquendo commetaneitatem terre K o s procedit in dicto fluvio Wlchycha et tenet commetaneitatem cum Cruciferis de predio Crasow et per eundem fluvium Wlchycha currendo intrat ad fluvium Crasow..."); Dobronić, *Viteški redovi*, 100; Smičiklas, *Codex diplomaticus XI*, p. 444, doc. 337.

"... Prvi međaš istoga posjeda ... (izlazi na) ... rijeku Breznicu gdje počinje doticati posjed zemlje Kos i kroz istu rijeku Breznicu ... zapada u rijeku Vučicu pa ulazi u vodu (vjerojatno baru) Medeus i ostavlja posjed zemlje Kos prelazeći (izlazeći na) na spomenutu rijeku Vučicu gdje dotiče posjed ivanovaca (cruciferi) s predjela Karaševo

su svoje posjede u istočnoj Slavoniji (Karaševo, Dopsin, Horvati i Veliko Selo) ivanovci mogli steći u trećem ili četvrtom desetljeću 13. st.⁵⁷⁵ Iz isprave kralja Bele IV. iz 1238.g. saznajemo kako je isti prethodno oduzeo ivanovcima njihove posjede, odnosno „... poništio darovnice svojih prethodnika (oca Andrije i strica Emerika) po kojima su obdareni velikaši i crkvena lica i institucije toliko ojačali da su ugrozili kraljevu vlast. Te su restrikcije brzo donijele željeni rezultat, stanje se u Belinoj državi popravilo toliko da je on mogao bez opasnosti za svoju vlast ponovno dodjeljivati neke posjede nekim zainteresiranim, u ovom slučaju ivanovcima.... Prema tome proizlazi da su ivanovci imali prije Belinog zahvata više posjeda negoli ih je on 1238. priznao i naveo u potvrdi...“⁵⁷⁶ Tom ispravom iz 1238.g. Bela IV. je ivanovcima u istočnoj Slavoniji potvrdio posjede Horvati (Mikanovci?) i Veliko Selo (Ivankovo?).⁵⁷⁷ Oduzeti dijelovi ivanovačkih posjeda darovani su plemstvu sa svrhom obrane ugarske granice, ali i učvršćivanja kraljevske vlasti. Primjerice, istočni i južni dio ivanovačkog vlastelinstva Karaševo dobili su baruni Korodski, dok na ivanovačkom posjedu Horvati 1348.g. sjedi bačka obitelj Báncsa (Petar, sin Pavlov iz Horvata).⁵⁷⁸

Sa svoja tri velika posjeda (Karaševo, Dopsin, Horvati) u istočnoj Slavoniji 13. st. - Pál Engel dokazuje postojanje i četvrtog, manjeg posjeda Szentannus (njegova lokacija nije ubicirana) - ivanovci su nadzirali sve važnije slavonske rječice, Karašicu i Vučicu, Vuku i pritoke Bosuta, to jest najvažnije prijelaze preko tih rijeka. Najnovija istraživanja ivanovačkog reda u Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu u kasnom srednjem vijeku donosi Pál Engel, koji navodi kako je u kasnom srednjem vijeku red ivanovaca bio jedan od značajnijih zemljoposjednika u Ugarskom kraljevstvu; ugarski preceptorati reda tvorili su priorat pod imenom “Vranski priorat” (*prioratus Auranae*), čiji je glavar po svom rangu bio smatran jednakim biskupima te je uživao i iste povlastice.⁵⁷⁹ Poznavanje ivanovačkih posjeda u kasnom srednjem vijeku Engel zasniva dijelom na poreznim registrima, a dijelom na sporadičnim spominjanjima u drugim ispravama, te tvdi kako se veći dio ivanovačkih

(danas rudina i polje kod Petrijevacu gdje je nekoć stajao samostan ivanovaca) *nastavivši istom rijekom* (misli se na među između vlastelinstava) *Vučicom ulazi u rijeku Karašicu... ”.*

⁵⁷⁵ Dobronić, *Viteški redovi*, 104.

⁵⁷⁶ Dobronić, *Viteški redovi*, 100-103.

⁵⁷⁷ Dobronić, *Viteški redovi*, 101-102.

⁵⁷⁸ Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, 156; Dobronić, *Viteški redovi*, 156, 157.

⁵⁷⁹ *praelati, ut archiepiscopi et episcopi, necnon prior Auranae, ac comites liberi et perpetui regni*, Dezső Márkus, *Werbőczy István Hármaskönyve*, Budimpešta: Franklin-Társulat, 1897., 2, 13; Pál Engel, “Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka”, *Scrinia Slavonica* 2 (2002.): 473.

vlastelinstava nalazio u Slavoniji, a imena posjeda kojima su pripadala ukupno 2193 domaćinstva mogu se izvesti iz poreznih registara Slavonije, koji su - barem djelomično - sačuvani sve do danas i to za godine 1495., 1507., 1509., 1512., 1517. i 1520.⁵⁸⁰ Na području istočnohrvatske ravnice Engel nabraja sljedeće posjede reda ivanovaca⁵⁸¹:

1. KARAŠEVO (Krassó, Szentmiklós). Veliki posjed južno od Drave, kojeg Engel smješta nedaleko od današnjih Petrijevac; Bösendorfer ga smješta na rudinu Mostanki u selu Harkanovci kod Valpova, a L. Dobronić na prostor današnjeg sela Ivanovci kod Valpova.⁵⁸² Od 1228. g. nadalje spominje se kao posjed križara (*cruciferi*), ali nije moguće ustanoviti misli li se pod time na templare ili na ivanovce; izvjesno je da je 1312.g. Karaševo bilo u vlasništvu reda sv. Ivana. Godine 1361. je postalo sjedištem preceptora, čija je kuća pretvorena u utvrdu (*castellum*) prije 1437.g. Kralj Vladislav II. konfiscirao ga je 1495.g. i darovao svome vojskovođi Andriji Bothu od Bajne, gospodaru Siklósa. U to se vrijeme trgovište Karaševo i još 48 sela nalaze na popisu pripadnosti utvrde, ali područje samog Karaševa, koje se nalazi u neposrednoj blizini, sastojalo se od samo 20 sela, dok su ostala ustvari pripadala Martinu i Szentannusu. Od nekadašnjih sela koja su pripadala Karaševu danas još uvijek postoje Bizovac, Novaki Bizovački, Satnica i Ladimirevci.
2. MARTIN (Našice, Szentmárton, Nekcse). Izvorno zapadni rub posjeda Našice, koji je ban Jula dodijelio templarima 1230.g. Ivanovci su ga stekli nakon 1310.g., a ondje su imali kuću i preceptora (1315., 1361.). Godine 1495. Martin je obuhvaćao 24 sela, ili bolje rečeno zaselaka, a bio je dodatak posjedu Karaševo. Danas je to Martin zapadno od Našica.
3. SZENTANNUS. Maleni posjed sa 4 sela, koja su 1495.g. pripadala Karaševu. Nalazio se južno od Drave, ali njegov točan smještaj nije poznat.

Pál Engel ne spominje posjed Horvati jer se on u vremenu kasnog srednjeg vijeka, koje opisuje Engel, već nalazio u posjedu obitelji Horvati odnosno Gorjanski. Također, Koška se izravno ne spominje kao dio nekog ivanovačkog posjeda: sudeći po svom položaju južno od Drave, a između Karaševa i Martina, mogla je pripadati bilo kojem od tri navedena posjeda - Karaševo, Martin i Szentannus. U 14. st. posjed Koška pripada prvo Seglačkima, a zatim Korodškima, u čijoj vlasti ostaje sve do izumiranja obitelji Korodških krajem 15. st.

Do opadanja moći i utjecaja ivanovaca dolazi već u drugoj polovini 14. st. - Dobronić navodi kako „... osamdesetih godina 14. stoljeća priorat Ugarske nestaje iz spisa velikog

⁵⁸⁰ Engel, „Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka”, 475.

⁵⁸¹ Engel, „Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka”, 482.

⁵⁸² Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 292; Dobronić, *Viteški redovi*, 155.

magistra⁵⁸³: početkom 15. st. spominje se prazan priorat Ugarske odnosno navodi se u sastavu talijanskih priorata (*Prioratus Venetiarum, Lombardie, Ungarie, Ubrbis et Pisano*), a 1447.g. spominje se u zajednici s Njemačkom i Češkom (*Prioratus Alamanie, Hungarie et Bohemie*).⁵⁸⁴ Naposljetku, na traženje kralja Matije Korvina, papa Siksto IV. mu je 1465.g. dozvolio da posjedima priorata zbog opasnosti od Turaka upravljaju upravitelji, odnosno posjedi ivanovaca su pripali kraljevom fisku.⁵⁸⁵

3. Arhitektura križarskih redova u istočnohrvatskoj ravnici

Sačuvani su sljedeći spomenici u istočnohrvatskoj ravnici čiji se nastanak veže uz djelovanje križarskih redova: crkva sv. Martina u Martinu, crkva sv. Petra i Pavla u Koški (I. srednjovjekovni sloj), crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni i crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima (I. i II. srednjovjekovni sloj). To su bile crkve malih dimenzija - unutrašnje dimenzije crkve u Koški iznose 6.3 x 8.6 m, a svetište 3.75 x 4 m⁵⁸⁶; dimenzije broda crkve Koprivni iznose 8.6 x 9.5 (odnosno 6.23 x 7.42 m bez zidova), a dužina svetišta iznosi 4.11 m⁵⁸⁷; ukupne dimenzije crkve u Martinu iznose 8.68 x 17 m⁵⁸⁸; dimenzije broda prve crkve u Novim Mikanovcima iznose 5.43 x 8.85 m⁵⁸⁹ (svetište nije poznato).⁵⁹⁰ **[TABLA**

⁵⁸³ Dobronić, *Viteški redovi*, 130.

⁵⁸⁴ Dobronić, *Viteški redovi*, 135.

⁵⁸⁵ Dobronić, *Viteški redovi*, 138.

⁵⁸⁶ Valenčić, Papić, T., „Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški“, 46.

⁵⁸⁷ Iva Papić, „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni“, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 38 (2011.): 235.

⁵⁸⁸ Ivanušec, Perković, „Crkva sv. Martina u Lovčiću“, 80.

⁵⁸⁹ Ivanušec, Samaržija, Pešut, Zahirović, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Romaničko-gotička crkva sv. Bartola*, 14.

⁵⁹⁰ Srodnu tlocrtnu tipologiju i dimenzije pokazuju i crkve požeškog i brodskog kraja: crkva sv. Martina u Lovčiću (ukupne vanjske tlocrtnne dimenzije iznose 6.90 x 10.65 m, a broda crkve 5.60 x 6.44 m, dok je širina svetišta 3.70 m (Ivanušec, Perković, „Crkva sv. Martina u Lovčiću“, 80), kapela sv. Mihovila arkandela u Ratkovici (brod 5.75 x 8.30 m, svetište 5.4 m (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 132; Horvat Levaj, Stepinac, *Kapela sv. Mihovila arkandela u Ratkovici, Konzervatorska studija arhitektonskom dokumentacijom postojećeg stanja i idejnim projektom obnove/prezentacije crkve*, Zagreb, 2007., neobjavljena studija), kao i crkve u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i susjednoj Mađarskoj - srodni primjeri datirani su mahom u 13. ili rano 14. st.

L, Sl. 144-147, TABLA LI, 148-150] Tlocrtno, to su bile jednobrodne crkve s užim polukružnim (Koprivna, Martin) ili četvrtastim svetištem (Koška) - svetište prve crkve u Novim Mikanovcima nije poznato. Poput istovremenih župnih crkvi u manjim urbanim sredinama istočnohrvatske ravnice, brod križarskih crkvi također naginje kvadratu, odnosno nije tlocrtnog oblika izduženog pravokutnika. Također, srodna je tipologija smještaja prozorskih otvora na južno pročelje broda crkve te južni i istočni zid svetišta, kao i smještaj portala na južno i/ili zapadno pročelje, a srodnosti se očituju i u oblikovanju prozorskih niša. Primjerice, crkve u Koški i Bapskoj imaju uske i male, polukružno zaključene prozore, u cijelosti izvedene u opeci; prozori broda prve crkve u Novim Mikanovcima također su uski i mali, visoko smješteni, a ukrašeni su, poput prozora broda crkve u Kneževim Vinogradima (II. srednjovjekovni sloj) ornamentima zubaca pile. Vidljive su srodnosti i u dekorativnoj raščlambi pročelja: tako je brod crkve u Koški (I. srednjovjekovni sloj) i Koprivni bio uokviren ugaonim lezenama, poput crkve u Bapskoj, a na svetištu crkve u Koprivni je vjerojatno bio izveden potkrovni vijenac od visećih lukova, kao u Bapskoj (vijenac nije sačuvan, no sačuvani su tragovi tankih lezana na koje se nastavljao vijenac). Također, i na križarskim crkvama je prisutan jednostavan i vrlo čest proporcijski princip adicije kvadrata, odnosno umnažanje ili nizanje jednog kvadrata u komponiranju sakralnog prostora (Đakovački Selci, Martin, Koprivna, Bapska). U određivanju odnosa broda crkve spram svetišta nerijetko je prisutan zlatni rez (Đakovački Selci, sv. Ilija na Meraji, Koprivna). Odnos dinamičkog kvadrata, odnosno omjeri $1 : \sqrt{2}$, $1 : \sqrt{3}$, utvrđen je u oblikovanju prozorskih otvora i otvora južnog portala u Koprivni.⁵⁹¹

Specifičnost križarskih crkvi istočnohrvatske ravnice, u odnosu na istovremene crkve u manjim sredinama, svakako je očuvanost crkvenih portala. **[TABLA LII, Sl. 151-154]** Portali križarskih crkvi su bili zidani opekom ili sastavljeni od kamenih blokova; bili su uglavnom istaknuti, a zatim stepenasto uvučeni u masu zida. Istaci portala su bili oblikovani u formi pravokutnika (Koprivna, Martin) ili polukruga (Koška). Mađarski povjesničar umjetnosti Ernő Marosi opisao je razvoj portala oko 1200.g. u centrima mađarske umjetnosti

⁵⁹¹ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni“, 236, bilj. 18; Ivan Stopar, *Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem*, Ljubljana: Znanstveni Inštitut Filozofske fakultete, 1987., 52, 53. Proporcijski odnosi utvrđeni su mjerenjem ne postojećih dimenzija pojedinih elemenata arhitekture, već konzervatorskim istraživanjima utvrđenih izvornih dimenzija. Prema Stoparu, odnosi $1:\sqrt{2}$ te $1:\sqrt{3}$ tipični su za ranoromaničku, odnosno karolinšku arhitekturu, čiji su utjecaji trajali sve do u 12.st., kada se u gradnji romaničkih građevina, pogotovo samostanskih, pojavljuju kompliciraniji matematički i proporcijski odnosi, kao i zlatni rez.

kao proces „tektonizacije“, gdje portal, prvotno uvučen i ujednačen s razinom zida, postaje zaseban arhitektonski element koji izrasta iz ravnine zida, odnosno vidljiv je razvoj od jednostavnog i plošnog ka kompleksnom i voluminoznom.⁵⁹² Portali crkvi u Slavoniji daleko zaostaju za primjerima koje donosi Marosi, no vidljiva je tendencija stvaranja zasebnog i voluminoznog portala (usvojena je ideja tektonizacije portala) koja se na slavonskim primjerima ostvaruje putem jednostavnog istaka uz minimalnu klesanu dekoraciju.

Sačuvana je nekolicina portala, doduše ne u cijelosti, za koje se može utvrditi da su istovremeni s crkvom i da su činili sastavni dio arhitekture 13. st. To su zapadni portali u Martinu i Koški te južni portal u Koprivni.

Zapadni portal na crkvi sv. Martina u Martinu rađen je u kamenu; vjerojatno je izvorno bio flankiran bočnim stupovima na bazama, a iz voluminoznih kapitela se nastavljala štapna profilacija što je uokvirivala polukružnu lunetu. **[TABLA LIII, Sl. 157-159]** Portal je devastiran 1977.g.: obijeni su uglovni stupovi, a raznim preinakama u gornjoj zoni portala isti je izgubio oblikovno-stilsku prepoznatljivost. Sačuvani ostaci portala su dvije kamene baze stupova te jedna štapna profilacija lunete. Baze stupova su kružnog tlocrta, a stupovi nisu bili uklesani u kamene blokove nego su bili prislonjeni uz uvučene bridove portala. Stupovi su završavali djelomice sačuvanim stiliziranim kapitelima, na koje se naslanjala štapna profilacija; nema tragova oblikovanja lunete jer je danas prostor lunete ispunjem lomljenim kamenom.⁵⁹³ Ostali dio portala zapravo je sastavni dio oblikovanja pročelja: iznad lunete je tankim pločastim kamenom izvedena okapnica koja se naslanja na ugaone istake pročelja, definirajući polukružni prostor iznad lunete portala i odjeljujući tako donju zonu pročelja od gornje, uvučene. Sličnost s portalom u Koški vidljiva je u izboru materijala (kamen) te u oblikovanju portala jednostavnom štapnom profilacijom koja se oslanja na ugaone stupove; no koškanski portal je 'apliciran' na dograđeno zapadno pročelje te ne možemo znati nije li izvorno, kakav je slučaj u Martinu, bio istaknut. Poput martinskog, i koškanski je portal devastiran: obijeni su mu bočni stupovi, te se nekadašnji kapiteli danas doimaju kao konzole; o kapitele su se naslanjale nejednake štapne profilacije što su uokvirivale lunetu, u kojoj je isklesan znak malteškog križa te dvije bočne rozete. **[TABLA LIII, Sl. 155-156]** Vrlo sličan koškanskom je i portal moguće ivanovačke crkve sv. Križa u Križovljanu.⁵⁹⁴

⁵⁹² Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš, Some Stylistic Considerations“, 298, 299; Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, 125, 137-138, 139-143.

⁵⁹³ Kameni grb oblika templarskog štita, danas u sklopu zbirke franjevačkog samostana u Našicama, bio je navodno uzidan unutar prozora iznad ulaznog portala.

⁵⁹⁴ Belaj, *Arheološko nasljeđe viteških redova.*, 80, 301, sl. 20.

Portal crkve u Koprivni nalazio se samo sa južne strane - Anđela Horvat izostanak zapadnog ulaza u crkvu objašnjava smještajem velikaške empore uz zapadni zid.⁵⁹⁵ Portal je zidan od opeke, a sačuvan je polukružni kameni monolit lunete.⁵⁹⁶ Istak cjelokupne kompozicije portala je izvorno bio pravokutnog oblika, unutar kojeg su se nalazila dva stepenasto uvučena pravokutnika ulaznog otvora i lunete iznad njega. Portal je izveden prema načelu dinamičkog kvadrata. Kamena luneta portala izvorno je bila oslikana: otkriveni su fragmenti zidnog oslika u fresko tehnici, s prikazima svetačkih glava, srodni oslicima u svetištu crkve. **[TABLA LII, Sl. 153** Oslikana luneta portala crkve u Koprivni svjedoči o praksi vanjskog oslikavanja pročelja crkvi ranog 13. st., pogotovo onih pročelja koja nisu raščlanjena dekorativnim plastičnim motivima. Primjere vanjskog oslikavanja pročelja nalazimo u Mađarskoj (oslikane vanjske špalete danas reformatorske crkve u Vámosorosziju⁵⁹⁷, naslikan potkrovni vijenac visećih lukova na inače golom zapadnom pročelju crkve u Buszáku⁵⁹⁸), ali i u Hrvatskoj - oslikan je bio južni pročeljni zid kapele sv. Martina u Martinšćini s početka 14. st. te, premda kasniji primjer, južni zid nekoć augustinske crkve u Velikoj, gdje je oslikan vanjski južni zid crkve sv. Augustina.⁵⁹⁹

Unutrašnjost slavonskih križarskih crkvi dijelila se na prostor svetišta, koji je uskim trijumfalnim lukom (utvrđeno je proširenje trijumfalnog luka na crkvi u Koprivni) bio odijeljen od prostora broda, na čijem zapadnom zidu se dizala velikaška/zapadna empora. Ne može se tvrditi da su križarske crkve u pravilu bile oslikane: tragovi zidnog oslika su pronađeni unutar svetišta i na licu trijumfalnog luka crkve u Koprivni, no u prvom sloju crkve u Koški i Novim Mikanovcima nije nađen oslik, a slojevi martinske crkve su obijeni tijekom kasnijih obnova. U svetištu crkve u Koprivni pronađena je figuralna kompozicija Bogorodice na prijestolju s Kristom koji blagoslivlja u naručju. Bogorodici s lijeva i s desna prikazani su anđeli, a južno od njih je mogući prikaz sv. Pavla; oslik je datiran u drugu polovinu 13. st., odnosno početak 14. st.⁶⁰⁰ **[TABLA LIV, Sl. 161 i 163]**

⁵⁹⁵ Horvat, A., „Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije“, 15, 16.

⁵⁹⁶ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni“, 235, 236.

⁵⁹⁷ Kriszt György, Dobos Lajos, *Középkori templomok (Medieval churches in Hungary)*, Budapest: Magyar Távirati Iroda, 1991., 88.

⁵⁹⁸ Horváth Zoltán György, Gondos Béla, *Somogy, Tolna és Baranya, középkori templomai a teljesség igényével*, Budapest: Romanika Kiadó, 2004., 80, 81.

⁵⁹⁹ Institut za povijest umjetnosti, Vukičević-Samaržija, Horvat-Levaj, Štepinac, *Župna crkva sv. Augustina u Velikoj, Povijesno-građevni razvoj i valorizacija, Prijedlog konzervatorskih smjernica*, KO Požega.

⁶⁰⁰ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni“, 238, 239; Rosana Ratkovčić, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 2014., 155-156.

4. Značaj križarskih redova u istočnohrvatskoj ravnici

Križarski redovi, ako je suditi prema izvorima, dolaze na ove prostore nakon benediktinaca. Iz izvora iz ranog 13. st. saznajemo kako su templari, a kasnije ivanovci držali posjede Martin, Karaševo, Szentannus i Horvati, odnosno posjede uz rječicu Lapovac (utječe u Breznicu, odnosno Vučicu, odnosno Dravu), Dravu i Bosut; posjedi Martin i Horvati nalazili su se na izvorištu rijeka kojima su ovi prostori bili povezani s Dunavom. Riječni putevi su isprva zasigurno bili od većeg značaja, nego kopneni. Kopneni put križara vodio je kroz Baranju, kojom su išle prometnice još iz rimskih vremena, a vodile su iz Osijeka (Murse) „... preko Bilja, Baranyavára, Szekcsőa, Báttaszéka, Szegszárda, Tolne, Földvára, Pentelea, Adonya i Ercsénya do Aqiuncuma (starog Budima). Tim su se prometnicama koristili i križari koji su preko Mađarske išli u križarske ratove. Preko Baranje vodili su vojni putevi prema Srbiji i Bosni...”⁶⁰¹

L. Dobronić, osim uloge križara u zaštiti hodočasnika i očuvanju puteva, ističe i njihovu ulogu u evangelizaciji stanovništva te njihov značaj u borbi protiv bogumilske hereze u Srijemu i Bosni, navodeći dokument u kojem papa Grgur IX. 1234.g. „... javlja zagrebačkom biskupu da je uzeo u zaštitu križnike koji se bore protiv heretika. Svakako se pojava heretika (bogumila) i potreba da se oni gone opet javlja i povezuje s duhom i aktivnošću križarskih pothvata.”⁶⁰² Juraj Belaj također dolazak križara opravdava borbom protiv hereze (bogumili, krstjani), ali iznosi mogućnost kako je zadaća križara u Slavoniji bila ne samo borba protiv hereze, već i protiv „... dobro ustrojenog i žilavog slavenskog poganstva”⁶⁰³, o kojem saznajemo iz već spomenutog izvještaja kanonika Rajmunda des Agilesa. O perzistenciji poganstva do duboko u 12. st. u Ugarskoj pisao je i Béla Szolt Szakács, objašnjavajući kako je oštra politika protiv poganstva u kasnom 11. st. znala biti uzrokom dinastičkih borbi.⁶⁰⁴ Pál Engel također opisuje periodične obnove poganstva u drugoj polovici 11. st., kada je u progonu svećenstva i redovnika od strane pogana ubijen i Mlečanin Gellert, biskup Cenada, skupa s još dva biskupa; uspon poganstva značajan je i za

⁶⁰¹ Ladislav Heka, „Granice Baranje od srednjeg vijeka do danas“, 26; Pál Engel, „Baranya megye az országos politikában (1316.-1437.)“, u: *Tanulmányok Pécs történetéből 8. Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére*, Szerkesztette: Font, Márta - Vargha, Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2011., 65-67.

⁶⁰² Dobronić, *Viteški redovi*, 38, 100.

⁶⁰³ Juraj Belaj, „Templari ivanovci na Zemlji sv. Martina“, u: *Templari i njihovo naslijeđe, 800 godina od dolaska templara na Zemlju sv. Martina*, Sveti Ivan Zelina: Muzej Sveti Ivan Zelina, 2009., 17.

⁶⁰⁴ Szakács, „Leo IX, Hungary, and the Early Reform Architecture“, 561-572.

Bele I.⁶⁰⁵ Kako je jenjavao polet križarskih ratova u 13. st., sve se više isticala uloga križara u borbi protiv nevjernika odnosno heretika u Bosni i Srijemu. L. Dobronić ističe njihovu ulogu u obrani kraljevstva te navodi kako je čitava četa templara s magistrom na čelu poginula u bici s Tatarima na rijeci Šaju.⁶⁰⁶ Zabilježena je i aktivnost ivanovaca u obrani od osmanskih osvajanja - ugarski su ivanovci „... nabavljali vesla za magistra svog reda, a mletačka je vlada dopustila „prioru“ Ugarske i Vrane“ ukrcavanje tih vesala u Zadru“ tijekom pripreme mornarice za borbu s Osmanlijama.⁶⁰⁷ Također, u ispravi iz 1375.g. papa Grgur XI. zapovijedio je da, zbog obrane Bugarske i Srbije, priorat Ugarske do 1377.g. u rat protiv Osmanlija pošalje „pet stotina braće vitezova i isto toliko njihovih štitonoša“; dotad se odazvalo tek osamnaest vitezova.⁶⁰⁸ Na području Hrvatske sačuvan je tek posredan trag o radu ivanovaca u njezi bolesnih, i to u ispravi iz 1347.g. u kojoj se navodi „brod koji se prije zvao prijelaz gubavaca“ na posjedu Prevlaka, a koji se, vjerojatno, nalazio na području nekadašnjeg ivanovačkog posjeda Sveti Martin (Božjakovina).⁶⁰⁹ Također je u izvorima zabilježeno trgovanje od strane templara, a njihova luka, gdje su templari ubirali prihod „arboraticum“, nalazila se u Senju, sve do 1269.g., kada su u zamjenu za Senj dobili Dubicu - poslije gubitka Senja, templari razvijaju živu privrednu djelatnost u Vrani; od 1280-ih u izvorima se spominje uvoz žitarica, a taj su posao brodovima obavljali vranski templari.⁶¹⁰ Ivanovcima je, pak, Bela IV. 1247.g. darovao Skradin „sa svim njegovim pripadnostima i pravima“, kao i predij Pečat - Dobronić smatra kako je to prvo mjesto koje je ivanovcima u Hrvatskoj moglo služiti kao luka.⁶¹¹

L. Dobronić navodi kako su francuski istraživači utvrdili osnovne karakteristike sjedišta templara, prema kojima je „... sjedište komanderija (preceptorata) zapravo majur, to jest skupina gospodarskih zgrada na posjedu koji im je davao najsigurniji prihod: žito, vino, ulje, stoku i vunu od ovaca. Po tome su ta sjedišta templara bila slična opatijama cistercita... Najčešće je to bilo veliko četverokutno ograđeno dvorište s kapelom na južnoj strani,

⁶⁰⁵ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 29-31.

⁶⁰⁶ Dobronić, *Viteški redovi*, 179.

⁶⁰⁷ Dobronić, *Viteški redovi*, 115. (Šime Ljubić, *Listine o odnosajih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, Knjiga II: Od godine 1336. do 1347., Zagreb: JAZU, 1870, p. 253, doc. 424)

⁶⁰⁸ Dobronić, *Viteški redovi*, 123. (Augustinus Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, Tomus II: 1352.-1526., Romae: Typis Vaticanae, 1859./60., 155, doc. 309.)

⁶⁰⁹ Dobronić, *Viteški redovi*, 117. (Smičiklas, *Codex diplomaticus XI*, 352, doc. 268)

⁶¹⁰ Dobronić, *Viteški redovi*, 40-42, 45.

⁶¹¹ Dobronić, *Viteški redovi*, 104.

stambenom zgradom na sjevernoj i sa stajama... Katkad je takav templarski kompleks imao četverokutnu kulu u jednom uglu. U većini sjedišta preceptorata pretezao je njihov poljoprivredni nad fortifikacijskim karakterom. U onim sjedištima gdje dominiraju utvrde, one su najčešće iz kasnijih vremena - poslije templara.⁶¹² U svakom templarskom sjedištu bila je kapela ili crkva, koje su uglavnom bile vrlo jednostavne građevine: slabo osvijetljene crkve malih dimenzija činio je pravokutni brod s ravno zaključenim ili polukružnim svetištem.⁶¹³ Također navodeći francusku literaturu, L. Dobronić piše: „U Francuskoj je dokazano da se građevine viteških redova ne razlikuju od druge arhitekture uobičajene u toj zemlji. To se vjerojatno odnosi i na Hrvatsku.“⁶¹⁴

Spomenici križarske umjetnosti u istočnoj Slavoniji su crkve u Martinu, Koprivni, Koški i Novim Mikanovcima. Sve te crkve su pretrpjele izmjene svoje izvorne strukture još u vremenu srednjeg vijeka, kasnije su obnovljene u baroknom duhu, no konzervatorskim istraživanjima utvrđen je prvi odnosno križarski sloj. Kao što je već opisano u prethodnom tekstu, to su bile jednostavne građevine malih dimenzija, jednobrodne crkve s polukružnim ili ravno zaključenim svetištem, koje se tlocrtom, tipologijom i dimenzijama bitno ne razlikuju od ostalih, manjih crkvi tog vremena, primjerice crkve u Bapskoj (I. srednjovjekovni sloj), Luču i Kneževim Vinogradima (I. srednjovjekovni sloj). Teško je uočiti ili istaknuti specifičnosti križarske umjetnosti istočne Slavonije iz razloga slabe očuvanosti ne samo križarske umjetnosti, već i njima istovremenih spomenika s kojima se ista može i treba usporediti. Moguće je uočiti srodnost tipologije i dimenzija križarske i župne arhitekture u manjim sredinama istočne Slavonije, kao i sličnosti u dekorativnom oblikovanju arhitektonskih elemenata. Određena razlika između križarske i župne arhitekture u manjim sredinama istočne Slavonije moguće se odražava u kvaliteti izrade i složenijim rješenjima arhitektonske plastike, posebice portala. Portali u Koški i Martinu sa štapnim profilacijama koje uokviruju klesane lunete, što počivaju na kapitelima bočnih stupova, ljevkasti portal u Koprivni s oslikanom lunetom, kao i grb iz Martina (čija izvorna lokacija nije poznata) **[TABLA LIV, Sl. 160]** predstavljaju kvalitetna, ali, nažalost, i jedina rješenja umjetnosti tog vremena u istočnoj Hrvatskoj; portali križarskih crkvi su jedini sačuvani portali ranog 13. st. istočne Hrvatske - najranije crkve u Vinkovcima, Đakovačkim Selcima, Kneževim Vinogradima i Luču (koje su vjerojatno istovremene s križarskim crkvama) sačuvane su samo

⁶¹² Dobronić, *Viteški redovi*, 57; Regine Pernaud, „Les Templiers“, *Que sais-je?*, 1557 (1974.): 34-35.

⁶¹³ Dobronić, *Viteški redovi*, 58.

⁶¹⁴ Dobronić, *Viteški redovi*, 158.

u arheološkom sloju, a na crkvi u Bapskoj sačuvana je samo pozicija portala. Obzirom na kvalitetu zidanja crkvi lomljenom antičkom opekom i lomljenim kamenom u Vinkovcima, Đakovačkim Selcima, Luču i Kneževim Vinogradima, teško je zamisliti da bi te crkve krasili klesani portali ili arhitektonska plastika poput one na križarskim crkvama (također, takvi fragmenti nisu nađeni tijekom konzervatorskih istraživanja).

Na križarskim crkvama uočava se najranije zidanje opekom srednjovjekovnog formata u istočnoj Slavoniji - moguće su opekom srednjovjekovnog formata bile zidane i od njih ranije benediktinske crkve, ali one nisu poznate niti u arheološkom sloju. To su: crkva u Koški (opeka dimenzija 26 x 13 x 8 cm), Koprivni (30 x 15 x 5 cm) i Novim Mikanovcima (27 x 15 x 5 cm, no opeka zvonika iznosi 33 x 16 x 7cm).⁶¹⁵

Napredak u tehnologiji zidanja, koju donose križarski redovi, vidljiv je u komparaciji sa primjerima zidanja drugih slavonskih, manjih crkvi iz vremena 13. st. Osim što se često, kao građevni materijal, koristio lomljeni kamen ili lomljena antička opeka u sekundarnoj uporabi, uočila sam kako je tehnologija zidanja najranijih župnih crkvi u manjim sredinama istočne Hrvatske bila vrlo slična načinima zidanja najranijih zemljanih i drvenih utvrda, iz vremena do 13. st. Erik Fügedi navodi rekonstrukcije tehnologije zidanja zemljanih utvrda Ugarske iz vremena 9.-11. st. (primjerice, rekonstrukcija utvrde Zalavár iz 9. i 11. st. ili utvrde Hont iz vremena 10./11. st.), utemeljene na arheološkim istraživanjima mađarskih kolega: između oplata od drvenih stupova povezanih prućem ili unutar 'roštilja' od drvenih greda nasipavana je zemlja.⁶¹⁶ (Zanimljiv je primjer utvrda u Pati (10./11. st.), čiji je vanjski zid suhozid od lomljenog kamena, pridržavan drvenom oplatom, na koju je nasuta zemlja, čiji je vanjski brid petrificiran mješavinom mljevene opeke i gašenog vapna - ta zemlja, kao i sloj opeke i vapna, u prvom procesu je bila pridržavana drvenom oplatom.⁶¹⁷ Utvrdu u Sopronu (11. st.) čini drveni 'roštilj', unutar kojeg je nasuta zemlja također petrificirana mješavinom mljevene opeke i vapna.⁶¹⁸). Fügedi nastavlja kako jednu od promjena gradnje ranijih utvrda i utvrda za vrijeme Bele IV. svakako predstavlja vezanje lomljenog kamena žbukom, no i u tom slučaju je bila potrebna drvena oplata.⁶¹⁹ Naime, da bi ulomci lomljenog kamena ili lomljene opeke mogli formirati zid, potrebno ih je povezati vezivom odnosno žbukom. No,

⁶¹⁵ Nije moguće dati objašnjenje različitosti opeka; moguće je opeka koškanske crkve bila uvjetovana opekom svodnih rebara svetišta.

⁶¹⁶ Fügedi, *Castle and Society*, 23, crtež 3, 27, crtež 4.

⁶¹⁷ Fügedi, *Castle and Society*, 27, 28

⁶¹⁸ Fügedi, *Castle and Society*, 30, crtež 6, 31.

⁶¹⁹ Fügedi, *Castle and Society*, 60.

prije nego što se vezivo stvrdne, građevinski materijal se mora držati unutar drvene oplata - prilikom gradnje lomljenim kamenom odnosno lomljenom opekom često nije moguće slaganje materijala u pravilne redove, nego se nepravilnosti uslijed nasipavanja materijala izjednačavaju debljim nanosima žbuke. Upravo takav način zidanja lomljenim kamenom i lomljenom rimskom opekom, vezanima žbukom, a unutar drvene oplata nalazimo na ranim primjerima crkvene gradnje u istočnoj Slavoniji: prva crkva sv. Ilije u Vinkovcima, crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima, kapela pokraj trobrodne crkve u Osijeku, crkva u Kneževim Vinogradima (O. srednjovjekovni sloj).

Razvoj tehnologije zidanja na principu oplata i ispune vidljiv je u istočnohrvatskoj ravnici upravo na križarskim crkvama. Na križarskim crkvama u Koprivni, Koški, Novim Mikanovcima vanjski bridovi zida bi se zidali opekama srednjovjekovnog formata, gotičkim vezom, koristeći najbolje pečene opeke odnosno cjelovite opeke, koje nisu pukle u procesu pečenja, dok bi ispunu u pravilu činile serije nedovoljno pečenih ili prepečenih opeka, koje ne bi mogle biti korištene za oblikovanje vanjskih bridova zida. Ispunu ne bi činila šuta, kao u ranijim primjerima, nego poslagana lomljena opeka, vezana žbukom. Iznimni su primjeri zidanja cijelog zida pravilnim vezom, kakav je zid ivanovačke crkve u Pakracu (13. st.), u cijelosti zidan klesanim blokovima kamena (daljnji primjer je izvorno templarska crkva u Gori).⁶²⁰ Treba napomenuti da je lomljenim i klesanim kamenom zidana i benediktinska crkva na Rudini, premda je kvaliteta klesanja lošija, nego na pakračkoj crkvi.⁶²¹

Model zidanja vidljiv na križarskim crkvama istočnohrvatske ravnice, prisutan je i na crkvama kasnijeg datuma, na osječkoj crkvi i đakovačkoj katedrali: vanjski bridovi zida su izvedeni slaganjem cjelovitih komada opeke (na đakovačkoj katedrali je zidanje izvedeno gotičkim vezom), dok su ispunu činili komadi lomljene opeke, vezane žbukom sa vanjskim bridovima (u slučaju osječke crkve, opeka je donesena s rimske Murse). Iz gore navedenog, može se pretpostaviti kako su križari (moguće prije njih i benediktinci), donijeli znanje pečenja opeke kao i nove principe zidanja, koji, iako potekli iz tehnologije oplata i ispune, ipak predstavljaju razvoj u odnosu na ranije primjere.

Jednostavnom tipologijom i malim dimenzijama križarske crkve istočne Slavonije pokazuju sličnosti sa srodnim primjerima križarskih crkvi u drugim dijelovima današnje

⁶²⁰ Juraj Belaj, Institut za arheologiju, *Izješće o arheološkim istraživanjima lokaliteta Pakrac - stari grad 2018. godine*, Zagreb, 2018, 2. KO Požega, neobjavljeni tekst.

⁶²¹ Tajana Pleše, Petar Sekulić, Hrvatski restauratorski zavod, *Čečavac- Rudina- benediktinska opatija sv. Mihovila arkandela, Elaborat o provedenim istraživanjima opatijske crkve provedenim tijekom 2014. godine (svezak 1)*, Zagreb, 2015., 92.

Hrvatske - srodna im je templarska crkva sv. Jurja ispod tvrđave Nehaj u Senju (tlocrt očuvan u arheološkom sloju), kao i crkvice sv. Petra od Bade pod Kamenom kraj Splita, ali i križarska crkva sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom.⁶²² Također, sličnosti se očituju i u križarskim crkvama svojstvenoj uporabi karakterističnih križarskih simbola na specifičnim dijelovima arhitekture: u luneti portala u Koški je malteški križ s rozetama, a iznad portala rozeta, grb iz Martina krasi dvostruki križ, a motivom trolista su oblikovani sakrarij i kustodija u Martinu (srodni onima iz Gore).⁶²³ **[TABLA LIV, Sl. 162]** Jedino se djelovanjem ivanovaca može objasniti kvaliteta zidnih oslika u svetištu crkve u Koprivni, inače nezamisliva u kontekstu arhitekture u manjih i ruralnim sredinama Slavonije. **[TABLA LIV, Sl. 161]**

Zaključno, usporedbom mikanovačkog 'kosog tornja' s križarskim crkvama sv. Martina u Prozorju, sv. Jurja u Belcu i sv. Brcka u Brckovljanima, moguće je dogradnju zapadnog zvonika u Novim Mikanovcima interpretirati kao ostvarenje križarske obrambene arhitekture, pogotovo ako se mikanovačku crkvu sagleda kao najjužniju ivanovačku crkvu, odnosno crkvu koja je u borbi protiv pogana, bogumila i inih neprijatelja trebala služiti i kao tvrđava.⁶²⁴ Naime, za razliku od prostora sjeverozapadne Hrvatske, gdje su sačuvane i/ili otkrivene mnoge križarske utvrde⁶²⁵, na prostoru istočne Hrvatske broj križarskih utvrda je znatno manji - spominje se samo Karaševo, koje je 1361.g. postalo sjedištem preceptora, čija je kuća pretvorena u utvrdnu (*castellum*) prije 1437.g.⁶²⁶ (moguće je da je jarak istočno od crkve sv. Martina u Našicama ostatak utvrde, no nisu provedena istraživanja koja bi to potvrdila⁶²⁷). Za ostale križarske crkve - u Koški, Našicama i Novim Mikanovcima - čak niti konfiguracija terena ne daje naslutiti nekadašnje postojanje utvrde. J. Belaj pretpostavlja kako

⁶²² Dobronić, *Viteški redovi*, 30, 36; (*Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, br. 1 (1965.)); Vladimir P. Goss, „Templari i kulturni pejzaž Zelinskog prigorja“, u: *Templari i njihovo nasljeđe, 800 godina od dolaska templara na Zemlju sv. Martina*, Sveti Ivan Zelina: Muzej Sveti Ivan Zelina, 2009., 33.

⁶²³ Juraj Belaj nalazi sličnosti martinskog odnosno našičkog križa s crtežom križa na heraldičkom štitu iz crkve sv. Martina na Muri (Belaj, *Arheološko naslijeđe viteških redova*, 25.)

⁶²⁴ Goss ističe jedinstvenost rješenja cilindričnog tornja, čije uzore treba tražiti na u Saskoj - crkve u Berskampu, Betzendorfu, Heeselingenu, Westeu i Suderburgu, odakle se tip proširio u Poljsku krajem 12.st.; nastanak cilindričnog tornja Goss veže uz skupine kolonista iz gornjonjemačkog-frizijskog prostora (Sasi), koji naseljavaju prostor istočne Slavonije tijekom prve polovine 13.st. (Goss, „Crkva Sv. Bartola u Novim Mikanovcima - romanika između Save i Drave i europska kultura“, 8).

⁶²⁵ Vidi: Juraj Belaj, *Arheološko naslijeđe viteških redova*.

⁶²⁶ Engel, „Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka“, 482.

⁶²⁷ L. Dobronić u Martin smješta sjedište templarskog preceptorata (Dobronić, *Viteški redovi*, 67).

su ivanovci (i prije njih možda i templari) bili u službi Ugarsko-Hrvatskoga kralja, „... te im je vjerojatno funkcija bila čuvanje zapadne granice kraljevstva... Možda je to samo naličje postupaka s druge, njemačke strane granice, gdje su i u Podravlju i u Pokuplju bili angažirani teutonci, s tom razlikom da ovi nisu branili državni teritorij, nego su ga trebali proširiti, odnosno sačuvati osvojeno.“⁶²⁸ (Pál Engel također navodi kako je Andrija II. pozvao teutonce za pokršćavanje Kumana i teritorijalnu ekspanziju Mađarske na istok.⁶²⁹) U istočnoj Slavonije nije bilo takve opasnosti. Ipak, u kasnijem radu, Juraj Belaj navodi kako su križari u Hrvatskoj bili suočeni s izrazitijom potrebom za obrambenim sustavima, nego su to bile, općenito gledano, križarske zajednice na Zapadu, što objašnjava borbom protiv poganstva, hereze, Tatara, ali i nadolazeće osmanske opasnosti; autor navodi kako se potreba za fortifikacijama još više pojačala nakon što su templarske posjede preuzeli ivanovci, te navodi: „...ono što se u izvorima naziva kaštel, u stvari je često mogla biti i samo malo solidnije građena kula, a možda čak i dobro utvrđen toranj crkve.“⁶³⁰ U tom kontekstu borbe protiv hereze i istočnih osvajača (Tatara), treba promatrati ulogu križara u istočnoj Hrvatskoj, kao i u kontekstu intenziviranja gradnje zidanih utvrda, koju potiče Bela IV., nakon tatarske provale.⁶³¹ Moguće je kako je i mikanovački toranj dograđen upravo u sklopu pojačane gradnje utvrda nakon tatarske provale - Fügedi opisuje povelje kralja Bele IV. kojima on nalaže i/ili nagrađuje gradnju utvrda te iznosi brojku od ukupno 162 utvrde, podignutih na prostoru Ugarske u periodu od Tatarske provale do kraja 13. st.⁶³² Dogradnju mikanovačkog tornja (nazivam ga toranj, a ne zvonik radi njegove obrambene uloge) ranije postojećoj crkvi, moguće je tumačiti kao dogradnju obrambenog elementa ranije neutvrđenom posjedu - nema li istu ulogu i toranj crkve sv. Jurja u Belcu? Poput tornja u Belcu, većina je križarskih utvrda - tornjevi, kule - četvrtastog tlocrta, no primjer pakračke utvrde (poznate sa starih fotografija i recentnih arheoloških istraživanja⁶³³) pokazuje kako su kule bile i kružnog tlocrta. Također, moguće je i u kula u Beli bila kružnog tlocrta.⁶³⁴ Postojali su, dakle, uzori i za rješenje tornja

⁶²⁸ Belaj, *Arheološko nasljeđe viteških redova*, 256.

⁶²⁹ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 83.

⁶³⁰ Belaj, „Templari i ivanovci na Zemlji sv. Matina“, 19.

⁶³¹ Fügedi, *Castle and Society*, 50.

⁶³² Fügedi, *Castle and Society*, 53, tabla 1.

⁶³³ Belaj, *Arheološko nasljeđe viteških redova*, 313, sl. 32 i 33; Belaj, *Izvišće o arheološkim istraživanjima lokaliteta Pakrac*.

⁶³⁴ Belaj, *Arheološko nasljeđe viteških redova*, 56; Dobronić, *Posjedi i sjedišta...*, 101; Tomislav Đurić, Dragutin Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve sjeverozapadne Hrvatske*, četvrto dopunjeno izdanje, Koprivnica: Biblioteka Crčak, 1992., 150.

kružnog tlocrta, kakav je mikanovački, a kako pokazuje najbliža križarska utvrda, ona u Pakracu.

O obrambenoj ulozi mikanovačkog tornja svjedoči ponajviše njegova arhitektura - to je u potpunosti zatvorena struktura, u koju se ulazilo iznutra (iz crkve), a koja je bila razvedena tek uskim puškarnicama (izuzev najgornje etaže). Moguće je da je mikanovački toranj bio *donjon* unutar ivanovačke utvrde od zemlje i drveta, no bez arheoloških istraživanja nije moguće izvesti daljnje zaključke.

* * *

L. Dobronić je istaknula kako je priorat Ugarske najistočniji priorat reda sv. Ivana Jeruzalemskog u Europi, „... pa je možda i taj njegov periferni položaj uzrokom njegove više puta nejasne i nestabilne pozicije unutar same organizacije ivanovaca.“⁶³⁵ Unutar Ugarskog priorata prostor istočne Slavonije predstavlja istočnu periferiju, što je možda i razlog izostanka monumentalne križarske arhitekture na ovim prostorima, kakva je postojala u zapadnom dijelu sjeverne Hrvatske (ostaci kamene plastike iz templarske crkve u Novoj Vesi u Zagrebu).

Križarski redovi su, poput benediktinaca, donositelji stilskih oblika srednjovjekovne umjetnosti sa sjeverozapada Europe na uglavnom ruralne prostore istočne Slavonije. No, dok se benediktinci smještaju u sigurnost kraljevskih utvrda, jer im ta sigurnost omogućuje razvoj velikih posjeda i gradnju monumentalnih građevina, križari svoja sjedišta smještaju „u divljini“ uz glavne prometnice, i to uglavnom na izvorištima rječica što povezuju unutrašnjost Slavonije s velikim tokovima Drave i Dunava. Uz svoje *domuse* oni grade male, no masivne crkve, jakih zidova i minimalnih otvora, koje u svakom trenu mogu poslužiti kao tvrđava ili zbjeg. Naoko se njihove crkve ne razlikuju od ostalih, manjih župnih crkvi tog vremena, no način i materijal zidanja, kao i izrada klesanih ili slikanih dekoracija govore u prilog kako su križarske crkve ipak radili vrsniji majstori, vješti u pečenju opeke, klesanju kamena i zidnom slikarstvu. Moguće je upravo zbog malog mjerila slavonskih križarskih crkvi, križarska umjetnost izvršila daleko veći utjecaj na razvoj srednjovjekovne arhitekture istočne Slavonije, nego što je to učinila monumentalna, dvorska arhitektura benediktinaca.

⁶³⁵ Dobronić, *Viteški redovi*, 141.

TABLA L

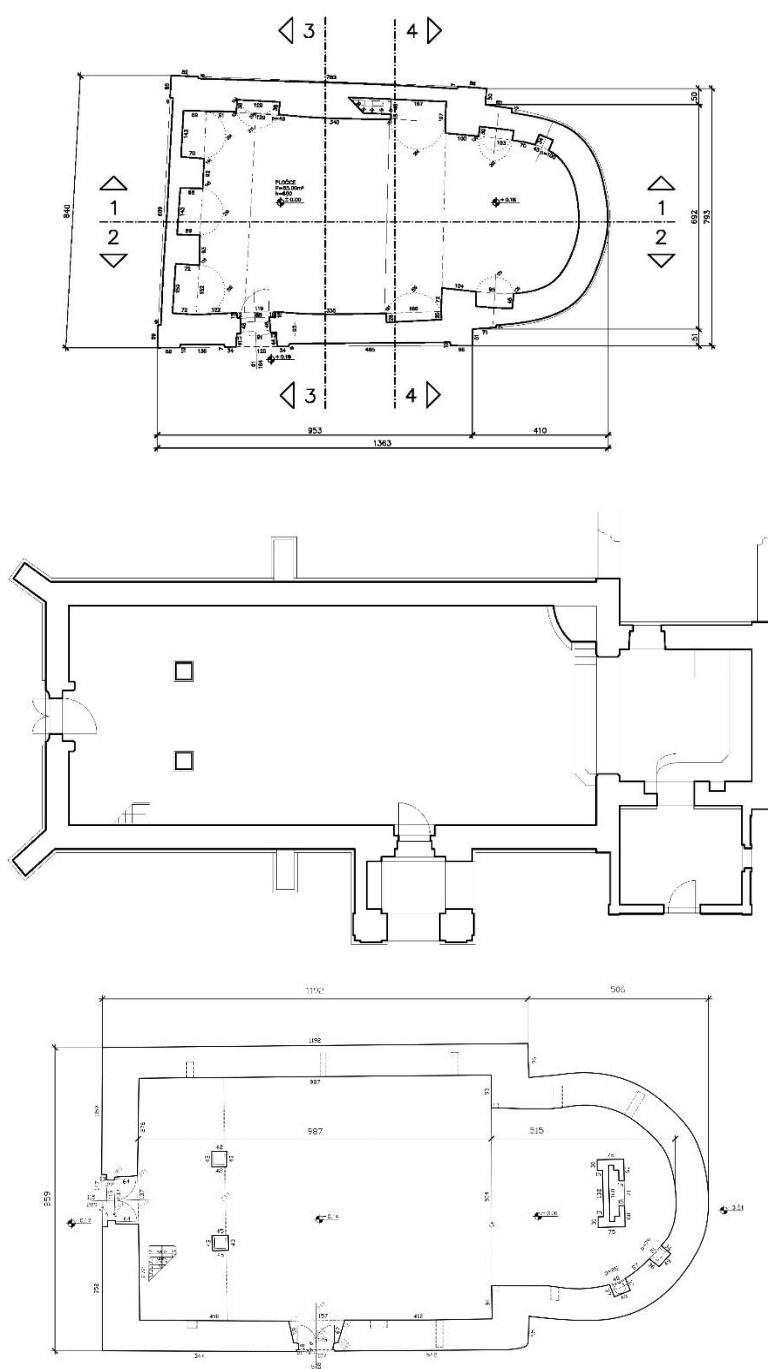

Sl. 144 i 145. Templarska crkva sv. Martina u Martinu (lijevo) i ivanovačka crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima (desno).

Sl. 146 i 147. Ivanovačka crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (lijevo) i ivanovačka crkva sv. Petra i Pavla u Koški (desno).

TABLA LI

Sl. 148, 149 i 150. Tlocrt crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (gore), sv. Petra i Pavla u Koški (prva crkva je do pozicije bočnih potpornjaka broda crkve) (sredina) i crkve sv. Martina u Martinu (dolje) (Zahirović i Marinović, dokumentacija KO Osijek).

TABLA LII

Sl. 151 i 152. Zapadni portal crkve sv. Martina u Martinu (lijevo) i zapadni portal crkve sv. Petra i Pavla u Koški (desno).

Sl. 153 i 154. Južni portal crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (desno) i fragment oslika u luneti portala (lijevo).

TABLA LIII

Sl. 155 i 156. Detalji zapadnog portala crkve sv. Petra i Pavla u Koški.

Sl. 157, 158 i 159. Zapadni portal crkve sv. Martina u Martinu: ostatak baze stupa (lijevo) te baza i oštećeni kapitel (desno).

TABLA LIV

Sl. 160 i 161. Klesani štit s templarskim grbom iz crkve sv. Martina u Martinu (lijevo) i detalj oslika s prikazom anđela iz crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni.

Sl. 162 i 163. Sakrarij u crkvi sv. Martina u Martinu (gore) i oslik u svetištu crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (dolje).

4.3. PROBLEMATIKA GRADITELJA I STILA OSJEČKE OPATIJE

Srednjovjekovni lokalitet u osječkoj Tvrđi, na prostoru danas franjevačke crkve sv. Križa sa samostanom, sustavno je istraživao tijekom četiri kampanje arheoloških istraživanja (1991.-93.g., 2003.-04.g., 2011.g. i 2012.-14.g.), no naša saznanja o sakralnom kompleksu, otkrivenom tijekom istraživanja, ostaju začuđujuće štura.⁶³⁶ [TABLA LV, Sl. 164] Tijekom istraživanja pronađena je trobrodna crkva iznimno velikih dimenzija, izduženog svetišta nepoznatog završetka, u cijelosti uokvirena potpornjacima. Uz južni zid svetišta naslanjala se poligonalno zaključena kapela dvoranskog tipa, a na sjeverni zid crkve naslanjala se zgrada samostana. [TABLA LV, Sl. 165] Crkva je datirana u 13. st. prema sačuvanom fragmentu zapadnog portala, kao i prema rebro kruškolike profilacije, otkrivenom tijekom istraživanja, koje svjedoči o poznavanju rebrastih svodnih konstrukcija. U pisanim izvorima ne nalazimo podatak o osnivačima i graditeljima osječke opatije, no moguće je izvesti pretpostavke o istima na temelju analize spomeničke građe te unutar konteksta vremena nastanka same opatije, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

⁶³⁶ Prva sustavna arheološka i arhitektonska istraživanja srednjovjekovnog lokaliteta u dvorištu franjevačkog samostana u Tvrđi počela su 1991.g. i trajala su do 1993.g. Voditelji istraživanja bili su Zvonko Bojčić, prof. arheologije, Milko Puncer, dipl. ing. arh., Slavica Filipović, tada student arheologije i Krešimir Galović, tada apsolvent studija povijesti umjetnosti. Sva dokumentacija napravljena prilikom i nakon arheoloških istraživanja čuva se u dokumentaciji Konzervatorskog odjela Osijek pod oznakama: D-75, D-599, D-345. Istraživanjima je ispod današnje franjevačke crkve otkrivena trobrodna crkva, valorizirana kao primjer gotičke arhitekture 14. st. Rezultati višegodišnjih istraživanja su prezentirani prilikom kasnije obnove franjevačke crkve: prag zapadnog portala srednjovjekovne crkve, uz koji je na zidu postavljen panel s pretpostavljenim tlocrtom gotičke crkve te, na susjednom zidu, nadgrobna ploča Filipa Korodškog, otkrivena tijekom navedenih arheoloških istraživanja. Godine 2003./04. vršena su sustavna arheološka istraživanja u unutrašnjosti današnje galerije Waldinger (iza franjevačkog kompleksa). Voditelj istraživanja je bila Jasna Šimić. Pronađene su zidne strukture, koje su tek 2013.g. interpretirane kao temelji apside dvoranske crkve, što se pružala južno od svetišta trobrodne crkve. Arheološka istraživanja na prostoru Trga Vatroslava Lisinskog, ispred franjevačkog samostana, vođena su 2011.g., a voditelji istraživanja bili su: Zvonko Bojčić, Tomislav Hršak i Marko Dizdar (Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, „Osijek - Trg Vatroslava Lisinskog (Tvrđa)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8 (2011.),: 32-35.). Srednjovjekovni nalazi protumačeni su kao ostaci tadašnje stambene arhitekture u drvu. Nova arheološka istraživanja u prostoru dvorišta franjevačkog samostana počela su 2012.g. Voditelj istraživanja bio je Tino Leleković (Leleković, *Znanstveno-stručni izvještaj za arheološko istraživanje u dvorištu franjevačkog samostana u Tvrđi i u Parku kraljice Katarine Kosača u Osijeku 2012. i 2013.g.*). U kontekstu konzervatorskog nadzora i suradnje, istraživanjima se priključujem u jesen 2013.g. (rezultate istraživanja objavila sam u članku „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“).

1. Sakralni kompleks/opatija u Osijeku

Arheološkim istraživanjima je u dvorištu franjevačkog samostana sv. Križa u osječkoj Tvrdi utvrđeno postojanje sakralnog kompleksa, unutar koje su istražene trobrodna crkva, dvoranska crkva/kapela te, djelomično, zgrada samostana sjeverno od crkve.⁶³⁷ Dvije srednjovjekovne crkve - manja dvoranska crkva/kapela (*Saalkirche*) i veća trobrodna crkva - stoje u pravilnom, paralelnom odnosu jedna pokraj druge. Zasada je teško razlučiti koja je crkva ranijeg datuma, no vjerojatno je da su jedno vrijeme postojale istovremeno i da su obje bile u funkciji.⁶³⁸ Zgrada samostana se pod pravim kutom naslanjala na sjeverni zid, uz rame crkve. Obzirom na otkrivene temelje građevina, moguće je pretpostaviti postojanje opatije, pri kojoj je dvoranska crkva bila samostanska kapela uz trobrodnu crkvu kao samostansku crkvu, na koju se naslanjala i samostanska zgrada.

Brod trobrodne crkve je dimenzija 25 x 16.8 m. Dužinu svetišta nije moguće utvrditi jer istraživanjima nije otkriven zaključak/istočni zid svetišta - prema otkrivenom dijelu svetišta, vidno je kako je svetište bilo približno jednake dužine, kao i brod crkve.⁶³⁹ Širina svetišta je neznatno veća od širine glavnog broda crkve, dok širina zidova iznosi 115 cm. Crkva je u cijelosti zidana antičkom opekom u sekundarnoj uporabi.

⁶³⁷ Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 21-48.

⁶³⁸ Moguće je da je trobrodna crkva starija, prvenstveno zbog stilskih karakteristika (prijelazni romaničko-gotički stil crkve naspram tlocrtnog tipa dvoranske crkve). Ipak, ne treba odbaciti pretpostavku ni da je manja crkva u svom izvornom tlocrtu - prije njezina proširenja - zapravo prethodila crkvi, o čemu svjedoči njezino zidanje lomljenim kamenom i lomljenom antičkom opekom; u tom slučaju, manja crkva bi bila srodna primjerima najranijih crkava u Slavoniji - sv. Ilija na Meraji, crkva u Koprivni, Bapskoj, prva crkva u Koški i sl. - kojima odgovara i dimenzijama. Nije moguće točno utvrditi graditeljsko-razvojne faze crkve i dvoranske kapele iz razloga međusobnog prepletanja temeljnih zidova te naknadnih graditeljskih slojeva, poput proširenja broda kapele i dogradnje novog svetišta. Također, temeljni zidovi svetišta obje crkve presječeni su baroknim zidom galerije Waldinger, što onemogućava utvrđivanje zaključka svetišta crkve, ali i analizu prvog svetišta dvoranske kapele. Pouzdani zaključci će se moći izvesti nakon ponovljenih arheoloških istraživanja unutar današnje galerije Waldinger.

Postojanje kapele uz redovničku crkvu, unutar samostanskog kompleksa, česta je pojava u organizaciji samostanskih cjelina benediktinskih i cistercitskih crkvi (benediktinska opatija na Rudini, cistercitska opatija u Stični).

⁶³⁹ Uzelac i Ambroš pretpostavljaju kako je svetište bilo zaključeno poligonalnim svetištem, no to nije moguće dokazati. (Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 57).

Cijelom dužinom broda i svetišta crkve bili su izvedeni potpornjaci: na južnoj i sjevernoj strani broda crkve bilo je po pet potpornjaka, dok su istočna i zapadna strana broda crkve bila uokvirena s po dva ugaona potpornjaka. Otkrivena su dva potpornjaka na južnom zidu svetišta - točan broj potpornjaka svetišta, kao ni izvoran izgled svetišta, nemoguće je utvrditi. Svi potpornjaci su pravilnim zidnim vezom spojeni sa zidom crkve, izuzev ugaonih na istočnom ramenu broda crkve.⁶⁴⁰ U unutrašnjosti, tri broda crkve su bila odijeljena sa četiri para šesterostranih stubova i jednim parom polustubova kvadratne baze na zapadnom zidu.⁶⁴¹ Stubovi nisu istovremeni s gradnjom crkve, već su kasnija intervencija - ispod temelja južnog polustuba uz svetište crkve nađeni su grobovi koje je presjekla gradnja temelja polustuba.

Južno od južnog zida svetišta trobrodne crkve otkriveni su fragmenti temelja jednobrodne dvoranske crkve odnosno kapele, dimenzija 10 x 4.5 m.⁶⁴² Kapela je građena lomljenim kamenom, zalivenim velikim količinama vapnene žbuke; u temelju svetišta kapele nađen je dio rimske are kao sekundarni materijal. Poligonalno svetište crkve, naknadno djelomično dograđeno, bilo je uokvireno potpornjacima. U južnom zidu poligona svetišta vidljiv je nepravilan zidni vez te smatram da je izvorna širina cijelog objekta bila manja, odnosno da je dvoranska crkva/kapela prvotno bila paralelna s južnim zidom svetišta crkve. Dvoranska crkva je naknadno proširena te je u kasnijoj fazi južni zid svetišta trobrodne crkve postao i sjeverni zid manje crkve, odnosno manja crkva se direktno naslanjala na veću.⁶⁴³ U unutrašnjosti crkve se na zapadnom dijelu pružala velikaška empora. Uz zapadno pročelje

⁶⁴⁰ Ne mogu tvrditi jesu li potpornjaci na zapadnom dijelu broda crkve istovremeni s gradnjom crkve jer su oni istraživani tijekom 1990-ih, a u dokumentaciji nije zabilježeno ništa o načinu njihove gradnje. (Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 30).

⁶⁴¹ Bojčić, *Osijek - franjevački samostan, Izvještaj o izvršenom arheološkom istraživanju*, D-75, D-599, 3.

⁶⁴² Otkriven je južni temelj zida broda crkve u cijelosti i jedan temelj potpornjaka na istočnom dijelu južnog zida, dok su zapadni i sjeverni zid otkriveni samo u fragmentima. Poligonalna apsida s potpornjacima otkrivena je tijekom arheoloških istraživanja u unutrašnjosti današnje galerije Waldinger, 2004.g., no tada se ista apsida nije mogla povezati ni sa kakvom građevinom u okolici. Temelji apside i temelji zidova u dvorištu samostana jednake su širine - 100cm. Na mjestu mogućeg temelja trijumfnog luka nađen je samo negativ temelja - negativ temelja korespondira s južnim potpornjakom te je moguće da pripada uklonjenom temelju trijumfnog luka.

⁶⁴³ Navodim mišljenje Zlatka Uzelca i Marka Ambroša da se sjeverni krak svetišta manje crkve zapravo direktno naslanja na dijagonalno postavljene potpornjake svetišta trobrodne crkve. Autori ne spominju nepravilan zidni vez u temeljima svetišta manje crkve te manju crkvu definiraju kao gotičku kapelu dograđenu na gotičko svetište crkve. (Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 58; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 43, bilj. 40).

crkve postojala je još jedna struktura, no o obliku i funkciji te zapadne strukture može se jedino neutemeljeno nagađati.⁶⁴⁴

Na sjeverni zid crkve naslanjala se još jedna struktura, koja nije u cijelosti istražena: unutar jedne duže sonde otkriven je niz manjih prostorija kvadratičnog tlocrta. Uočeno je kako je ta struktura pravilno vezana sa strukturom crkve, što upućuje na istovremenost gradnje, kao i na zaključak kako je ta zgrada služila kao samostan, pri čemu se prostorije kvadratičnog tlocrta mogu tumačiti kao ćelije.

Tijekom istraživanja cijeloga kompleksa, otkriveno je izuzetno malo fragmenata arhitektonske plastike, što se može objasniti kasnijim intervencijama, iz vremena baroka, kada su prvo izgrađena, a zatim uklonjena dva krila novog samostana (franjevački red ulazi u Osijek tek nakon odlaska Osmanlija), a također je iz temelja podignuta nova franjevačka crkva, današnja crkva sv. Križa, iznad broda srednjovjekovne crkve.⁶⁴⁵ Dakle, od ulomaka srednjovjekovne kamene plastike otkrivena je tek donja zona zapadnog portala trobrodne crkve i jedno kruškoliko rebro. Sačuvani dio zapadnog portala crkve otkriven je tijekom istraživanja 1991. g. i danas je prezentiran u podu uz sjeverni zid broda postojeće franjevačke crkve; sačuvan je do visine od 0.60 m.⁶⁴⁶ **[TABLA LV, Sl. 166]** Portal je stajao na velikom kamenom postamentu (3.20 x 0.7 m) koji je bio i ulazna stuba. Ispred portala je popločenje opekam. Tlocrtna dispozicija portala očuvana je u cijelosti: sastoji se od tri kamena bloka koji su sa bočnih strana omeđeni s po tri kanelirana i tordirana kamena polustupa s polukružnom bazom. Kanelirani tordirani polustupovi uklesani su u kamene blokove, odnosno nisu isklesani kao zasebni elementi pa zatim montirani na baze ili oslonjeni na izdvojeno zide (kao što bi to bilo u gotici) nego su uklesani u kamene blokove poput skulptura u visokom reljefu. U oblikovanju portala izostaju torusi i konkave, karakteristični elementi oblikovanja gotičke arhitektonske plastike. Zlatko Uzelac i Marko Ambruš gradnju crkve i portala smještaju u sredinu 12. st.⁶⁴⁷ Na osječkom portalu vidljive su graditeljsko-stilske tendencije komponiranja portala s klinijevskim izvorištem, a koje su se tijekom 12. st. proširile Europom i postale općeprihvaćen način oblikovanja portala, nezavisno o tome

⁶⁴⁴ Struktura je tlocrta trapezoidnog oblika i nije simetrično postavljena u odnosu na zapadno pročelje dvoranske crkve.

⁶⁴⁵ Spoznaje o baroknim intervencijama također su rezultat već opisanih kampanja arheoloških istraživanja.

⁶⁴⁶ Zvonko Bojčić, *Novi arheološki nalazi u Osijeku*, D-75, D-599, 2; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 51-54; Papić, I., „Kršćanstvo i crvene ustanove na tlu Osijeka“, 31, 32, bilj. 45.

⁶⁴⁷ Uzelac, Ambruš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 54.

pripada li portal župnoj ili redovničkoj/benediktinskoj crkvi.⁶⁴⁸ Srodne primjere komponiranja portala oblikovanjem polustupova između pravokutnih usjeka nalazimo na župnoj crkvi u slovenskom mjestu Kostanjevica na Krki⁶⁴⁹, a tipološki sličan je i portal franjevačke crkve sv. Duha u Požegi iz druge polovice 13. st., za koji Zlatko Uzelac navodi da je nastao na utjecajima cistercijske arhitekture iz Kutjeva.⁶⁵⁰ [TABLA LVI, Sl. 167-169, TABLA LVII, Sl. 171]

Za otkriveno kruškoliko rebro s bočnim zaliscima pretpostavlja se da je bilo dio križno-rebrastog svoda svetišta.⁶⁵¹ Takav tip rebra čest je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Medvedgrad, Čazma, također primjeri prijelaznog stila!), a u istočnoj Hrvatskoj prisutan je od kraja 13. st. (sv. Lovre, Požega, sv. Antun Padovanski, Našice, crkva Blažene Djevice Marije, Dragotin⁶⁵²) te ga kasnije prihvaćaju franjevačke crkve s ovih prostora. Rebri su kvalitetno izvedeni, izduženog oblika, bez naznaka rustične nezgrapnosti.⁶⁵³ Kao što je već utvrdio Lj. Karaman, a što potvrđuju i sva recentna arheološka i konzervatorska istraživanja srednjovjekovne arhitekture kontinentalne Hrvatske, kruškolika profilacija zamjenjuje raniju bademastu, lukovičastu ili kvadratnu profilaciju, i to uslijed dolaska cistercijskog i franjevačkog reda u 13., odnosno ranom 14. stoljeću.⁶⁵⁴ [TABLA LVI, Sl. 170]

⁶⁴⁸ Bernhard Rupprecht, *Romanička skulptura u Francuskoj*, Beograd: Jugoslavija, 1975., sl. 78/79, 103-105, 149, 169.

⁶⁴⁹ Emilijan Cevc, *Srednjoveška plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja*, Ljubljana: Slovenska matica, 1963., 50, sl. 29; Papić, I., „Kršćanstvo i crvene ustanove na tlu Osijeka“, 31, bilj. 46.

⁶⁵⁰ Zlatko Uzelac, „Sjeverni portal crkve sv. Dimitrija (sv. Duha) u Požegi“, *Radovi IPU* 19 (1995.): 7-19.

⁶⁵¹ Bočne zaliske imaju još i rebro iz nekoć dominikanske crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi te rebro iz medvedgradske kapele sv. Filipa i Jakova. Kruškoliku profilaciju imaju rebra zagrebačke kapele sv. Stjepana, crkva sv. Lovre u Požegi te crkva Blažene Djevice Marije u Dragotinu.

⁶⁵² Ivan Srša, *Požega, Crkva sv. Lovre*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, uz *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 28 (2005.), 19, 24; Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, 75; Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi“, 6, 7.

⁶⁵³ Sliku rebra iz osječke crkve objavio je Krešimir Galović (*Panoptikum 01/28/13 - Prilozi istraživanju srednjovjekovne crkve sv. Trojstva u Osijeku od 1989. do 1993. godine*, kgalovic.blogspot.com/2013_01_28_archive.html, 28.12.2018.). Rebri su danas nestali te nije moguće vršiti analizu iz prve ruke.

⁶⁵⁴ Po uzoru na srednjoeuropsku propovjedničku arhitekturu Austrije, koja je pod francuskim utjecajima, kruškolika profilacija u drugoj polovici 13. st. zamjenjuje raniju bademastu i lukovičastu profilaciju (Ljubo Karaman, „Bilješke o staroj katedrali“, *Bulletin JAZU* 1-2 (1963.): 21).

Na osnovi stilske analize, sačuvani dio portala i ulomak rebra pružaju mogućnost makar približne datacije, što, u konačnici, nudi i mogućnost određivanja vremena nastanka cijelog spomeničkog kompleksa, također unutar konteksta stilske i povijesne analize. Tako portal pokazuje dominantne romaničke tenedencije, dok kruškoliko rebro već ukazuje na prihvata gotičkih utjecaja. Također, na trobrodost broda crkve naslanja se izduženo svetište kao odlika propovjedničke redovničke arhitekture. Mogućnost datacije crkve u vrijeme sredine 13. st., kao primjer prijelaznog, romaničko-gotičkog stila, treba potkrijepiti i pisanim izvorima odnosno pokušajem utvrđivanja graditelja osječkog sakralnog kompleksa, odnosno opatije.

2. Graditelji osječke opatije

U pisanim izvorima nalazimo vrlo malo podataka o osječkoj sakralnoj srednjovjekovnoj baštini. Jedan od najranijih spomena Osijeka u srednjovjekovnim izvorima je u ispravi iz 1196.g. kojom kralj Emerik potvrđuje cistercitskoj opatiji Cikador pravo ubiranja brodarine i tržne trošarine u Osijeku⁶⁵⁵ - Csánky navodi kako se Osijek u ispravi iz 1196.g. opisuje kao *Forum Ezek et portus*.⁶⁵⁶ Prvi spomen srednjovjekovne crkve u Osijeku nalazi se u sklopu popisa načinjenog prilikom skupljanja posebnog poreza, tzv. papinske desetine 1332.-35.g. i odnosi se na tadašnju župnu crkvu.⁶⁵⁷

Brojnije su isprave u kojima se opisuju dugogodišnji sporovi koje su cikadorski cisterciti, a kasnije i benediktinci, vodili s feudalnim gospodarima Osijeka, obitelji Korodskih,

⁶⁵⁵ Lukacsics, *XV. Századi pápák oklevelei*, II, 641; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 61; Andrić, *Korodski, plemićki i velikaški rod*; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 57, 58; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 36.

⁶⁵⁶ Pozivajući se na isprave svojih prethodnika Stjepana II. i Bele III., Emerik je tada cistercitskoj opatiji Cikador (de Zeek)... u Mađarskoj potvrdio pravo ubiranja osječke brodarine (skelarine) i tržne trošarine (placarine), stečene još za vladavine kralja Gejze II. (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 50. (Magyar országos levéltár (MOL), Budapest, D1.4157.); Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II, 303; Ivan Kukuljević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb, 1875., t. II, 180; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 280; Csánky, *Magyarország történelmi földrajza*, I, 282, Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 25)

⁶⁵⁷ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 51; Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332. – 1337.)“, 276.; *Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, Series I, T. I, 224, 270, 314; Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 364, 384, 416, 457.

koja se, uostalom, u Osijeku prvi put spominje upravo u sporu s cikadorskim opatom, kojim je jedna trećina tih nameta dodijeljena obitelji Korodških, a dvije trećine cistercitima (sporovi su se nastavili sve do izumiranja loze Korodških).⁶⁵⁸ Opatiju Cikador preuzimaju benediktinci početkom 15. st., oko 1421.g., te se Ivan Korodški s njima u Pečuhu spori oko ubiranja nameta koje su ranije ubirali cikadorski cisterciti.⁶⁵⁹ Obzirom da se prvi posjed koji su dobili Korodški i na kojemu su podigli utvrdu tipa *Wasserburg* nalazi u blizini današnjeg Osijeka (današnji Kolodvar kod između Ivanovaca i Čepina), Korodški su stekli dio feudalnih prava Osijeka tek naknadno - 1351.g. „...Korogi su opatiji preuzeli osječku brodarinu i placarinu i njezin posjed Kunovac nedaleko od Osijeka...“, no Mažuran tvrdi kako su Korodški stekli posjed Osijek prije tog spora.⁶⁶⁰

U 15. st. u Osijeku se spominju još župna crkva sv. Trojstva, za koju je njezin patron, Ivan II. Korodški, od Svete Stolice 1439.g. molio neke povlastice,⁶⁶¹ te augustinska crkva Blažene Djevice Marije, za koju je patron crkve, Filip V. Korodški, 1415.g. od pape Ivana XXIII. izborio neke povlastice.⁶⁶²

Danas u Osijeku nalazimo tragove samo jedne srednjovjekovne crkve, i to opisane samostanske cjeline s trobrodnom crkvom, kapelom i samostanskom zgradom. Ivo Mažuran, kao i Zlatko Uzelac i Marko Ambroš, na osnovi već spomenute darovnice iz 1196.g., kojom cikadorski cisterciti stječu feudalna prava u Osijeku, iznose teoriju da je otkrivena opatija izvorno pripadala cistercitima, no da je ranija cistercitska crkva preuređena u župnu crkvu sv. Trojstva u 15. st., kada patroni župne crkve postaju Korodški.⁶⁶³ Što se tiče augustinske crkve

⁶⁵⁸ Andrić, *Korodški, plemićki i velikaški rod*; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 49-74.

⁶⁵⁹ Beatrix Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary: political activity or internal colonization?“, (chapter of the M.A. thesis *Az eredeti esztergomi egyházmegye Árpád-kori patrocíniumai*, 1991.), *Annual of Medieval Studies at the CEU* (1993–1994.), 200; Hervay, *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*, 86-87; www.ocist.hu/hungary, Zirci Ciszterci Apátság; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 74, 75.

⁶⁶⁰ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 52.

⁶⁶¹ Andrić, *Korodški, Ivan II*, Hrvatski biografski leksikon, hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10054, 28.12.2018.

⁶⁶² Andrić, „Korodški, plemićki i velikaški rod“; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 36.

⁶⁶³ Mažuran navodi kako je u obnovi crkve sv. Trojstva sudjelovao Filip Korodški, čija je nadgrobna ploča nađena uz sjeverni zid temelja broda crkve. (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 61). Pretpostavku o obitelji Korodških kao patronima gotizacije crkve donose i Zlatko Uzelac i Marko Ambroš, no oni smatraju da je patron obnove crkve ipak bio Ivan II. Korodški, te samu gotizaciju crkve smještaju u razdoblje oko 1440.g. (Uzelac i Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57, 58)

i samostana, čija lokacija također nije poznata, Mažuran je smatrao kako se augustinska crkva nalazila na mjestu Kasim-pašine džamije (zapadna Tvrđa), dok Uzelac i Ambroš pretpostavljaju kako se nalazila uz jugoistočna gradska vrata.⁶⁶⁴ Dakle, u srednjovjekovnom Osijeku se u literaturi navodi postojanje (ne istovremeno) tri crkve: cistercitske, augustinske i župne. Kojoj crkvi je pripadala osječka crkva, nedavno otkrivena u arheološkom sloju?

U odgovoru na to pitanje može pomoći graditeljska tipologija i graditeljsko-stilska analiza otkrivene građe. Prvenstveno, istovremenost gradnje crkve i samostana ukazuju da je cjelina izvorno zamišljena i građena kao samostanska struktura odnosno opatija, što isključuje mogućnost da je građena kao župna crkva. Na prostoru istočne Hrvatske i južne Ugarske, trobrodne crkve gradili su uglavnom benediktinci, a zatim cisterciti, no svetišta njihovih crkvi su, u slučaju kada bi se nastavljala na tri broda, ili završavala troapsidalnim zaključkom (pri kome bi svaki brod završavao polukružnom apsidom) ili četvrtastim zaključkom, što je pak karakteristično za cistercitske crkve.⁶⁶⁵ Izdužena svetišta, kakvo je vidljivo na osječkoj crkvi, karakteristična su za propovjedničke redove, primjerice augustinska crkva u Križevcima ili franjevačka crkva u Našicama.⁶⁶⁶ Istovremeno, propovjedničke crkve s izduženim svetištima u pravilu su bile jednobrodne. Logičan odgovor bio bi kako je svetište dograđeno u razdoblju gotike, što, uostalom, predlažu Uzelac i Ambroš, no u samoj graditeljskoj strukturi nema dokaza koji bi tu mogućnost opravdali (nisu vidljivi prekidi u gradnji).⁶⁶⁷

U analizi graditeljskih formi svakako treba uzeti u obzir i dimenzije crkve, čija dužina iznosi oko 50 m, a širina oko 17 m, što je svakako svrstava među najveće crkve istočne Slavonije, ali i kontinentalne Hrvatske. U vremenu sredine 13. st., na koju dataciju upućuju pronađeni ulomci kamene plastike, crkve tih dimenzije bile su ili katedralne crkve, ili crkve benediktinskog ili cistercitskog reda, kakva je primjerice, cistercitska crkva u Topuskom. (Crkve prosjačkih ili propovjedničkih redova manjih su dimenzija, sukladno njihovom idealu

⁶⁶⁴ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 10; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 60, 61, bilj. 24; Marković, „Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj - između povijesnih zabilješki i materijalnih tragova“, 8.

⁶⁶⁵ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 63-91.

⁶⁶⁶ Zorislav Horvat, „Novi pogled na križevačku augustinsku crkvu u srednjem vijeku“, *Cris* XV,1 (2003.): 18-30; Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 103, sl. 120.

⁶⁶⁷ Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 54-56, 58. „Novo gotičko svetište koje je najvjerojatnije bilo izgrađeno oko 1440. (tj. u vrijeme banovanja Ivana II. Koroda između 1432. i 1456.), imalo je standardni izgled gotičkih izduženih svetišta s početka i sredine 15. stoljeća, s dva velika traveja, poduprta s po dva kontrafora s južne strane i poligonalnim zaključkom, no bilo je većih dimenzija nego gotovo sva ostala svetišta gotičkih crkava toga tipa na tlu Hrvatske.“

askeze.) Treba naglasiti kako je osječka opatija u cijelosti građena opekom s obližnjih ruševina rimske Murse (primjera radi, đakovačka katedrala je zidana opekom srednjovjekovnog formata, dok su rimske opeke tek nađene u tragovima⁶⁶⁸), što također, uz analizu kamene plastike, upućuje na 'raniji' datum gradnje, odnosno u vrijeme 13. st.

Konzervatorska i arheološka istraživanja pokazuju kako su na osječkoj opatiji, uz još jaku romaničku tradiciju što se zadržava u oblikovanju portala, vidljive i forme gotike - rebro kruškolike profilacije s bočnim zasliscima koje je, vjerojatno, bilo dio križno-rebrastog svoda svetišta. Zadržavanje tradicije uz prihvaćanje elemenata novog, gotičkog stila prepoznato je i na drugoj slavonskoj crkvi 'visoke' umjetnosti (gdje je odabir formi pitanje stila, a ne isključivo navika ili ekonomske uvjetovanosti), đakovačkoj katedrali, čiji je jedini sačuvani fragment arhitektonske plastike - kapitel s prikazima zmaja - tumačen kao primjer prijelaznog, romaničko-gotičkog stila, iz vremena sredine 13. st.⁶⁶⁹

Zaključno, osnovna obilježja samostanske cjeline u Osijeku su: gradnja sekundarnom rimskom opekom u vremenu sredine 13. st. s elementima prijelaznog romaničko-gotičkog stila, monumentalnost gradnje te atipičnost tlocrta. Pošto je utvrđena samostanska struktura, te nije moguće kako je crkva izvorno bila župna crkva, a obzirom na spomene Osijeka u pisanim izvorima, može se pretpostaviti kako su crkvu podigli ili cisterciti ili augustinci. Premda se Osijek u kontekstu cistercitskog reda spominje samo kao mjesto uživanja feudalnih prava opatije u Cikadoru, smatram kako je moguće da su cisterciti graditelji crkve, prvenstveno iz razloga srodnosti arhitektonske i stilske tipologije osječkog samostana sa sačuvanim i/ili istraženim cistercitskim samostanima u današnjoj Mađarskoj ili Sloveniji, a koje odlikuje trobrodna crkva, samostanska kapela u blizini crkve, samostan, te monumentalnost gradnje i prijelazni stil oblikovanja dekorativnih odnosno plastičnih elemenata arhitekture i detalja. Rijetki su spomenici cistercitskog reda koji su sačuvani ili barem poznati u arheološkom sloju (Kostanjevica na Krki, Stična, Topusko, Cikador, Bélapátfalva), no sve su crkve izvedene kao trobrodne crkve s užim svetištem, kakva je, uostalom, i osječka crkva. **[TABLA LVIII, SL. 173-176]** Tipologiju trobrodne crkve s kvadratnim svetištem imala je prva crkva opatije u Cikadoru, dok se na kasnijim primjerima, uz zadržavanje trobrodnog broda i ravno

⁶⁶⁸ Sustavna arheološka istraživanja srednjovjekovne đakovačke katedrale opet su počela u jesen 2018.g. te zahvaljujem voditeljima istraživanja na suradnji (Danimirka Podunavac, Arheološki muzej Osijek).

⁶⁶⁹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 68; Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, 94.

zaključenog svetišta, izvodi i transept (drugi graditeljski sloj crkve u Cikadoru, Kostanjevica na Krki (prema Zadnikaru⁶⁷⁰), Bélapátfalva).⁶⁷¹

Suprotno toj pretpostavci, a u korist teze o augustinskoj gradnji crkve, svjedoči izduženo svetište, kao i spomen postojanja samostana augustinaca u Osijeku, premda se isti spominje tek u 15. st. te su augustinci, moguće preuzeli napušteni cistercitski samostan, o čemu će još biti riječi.

3. Cistercitska/augustinska opatija u Osijeku?

Kao što je već rečeno, u pisanim izvorima se izričito ne spominje cistercitska opatija u Osijeku, već se Osijek navodi kao mjesto ubiranja brodarine i tržne trošarine, koje pravo drži cistercitska opatija u Cikadoru.⁶⁷² No, jedan izvor je moguće povezati s eventualnim osnutkom cistercitskog samostana u Osijeku, ispravu iz 1266.g., koju donosi Stanko Andrić, a koju je moguće koristiti u svrhu određivanja vremena nastanka osječke opatije.⁶⁷³ Naime, „u jednoj odluci općeg cistercitskog kapitula kaže se da je vojvotkinja Galicije odlučila osnovati cistercitski samostan pa se pregled mjesta koje je odabrala povjerava dvojici ugarsko-hrvatskih opata, naime petrovaradinskom i kutjevačkom (*Bellifontis et Honestae Vallis abbatibus*).“ Isprava se, dakle, moguće, odnosi na mjesto između Kutjeva i Petrovaradina, što bi vrlo lako mogao biti Osijek.⁶⁷⁴ Vojvotkinju Galicije, suprugu hercega Kolomana, spominje i Tomislav Bali u kontekstu osnivanja cistercitskog samostana u Spišskom Štiavniku, 1223.g., dakle prije stupanja Kolomana na hercegsku dužnost - navodno je Koloman samostan ustanovio pod utjecajem svoje supruge Salome, bliske cistercitima u Krakovu. Nadalje, Bali

⁶⁷⁰ Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 90.

⁶⁷¹ Sličnost s cikadorskom crkvom ističu i Uzelac i Ambroš (Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 55)

⁶⁷² Lukcsics, *XV. Századi pápák oklevelei*, II, 641.; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 61; Andrić, *Korođski, plemićki i velikaški rod*; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku“, 57, 58; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 36.

⁶⁷³ Stanko Andrić, „Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest“, *Scrinia Slavonica* 10 (2010.), 113. (Josephus Canivez, *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116. ad annum 1786.*, Louvain: Bureaux de la Revue 1933.-41., sv. 3: 41-42 (1266:30)).

⁶⁷⁴ U prilog tvrdnji da je baš Osijek odabran za osnivanje novog samostana govori odabir opata koji trebaju pregledati novoizabranu lokaciju - Osijek se nalazi između jedne i druge opatije te se čini prikladnim pozvati opate susjednih opatija da izvrše inspekciju nove lokacije.

ističe kako je samostan ustanovljen jer je misionarski rad cistercita trebao pomoći jačanju svjetovne vlasti u trenutku kad bi Arpadovići ponovno zavladaali Haličem.⁶⁷⁵ Kako je herceg Koloman umro mlad, možda je upravo njegova supruga, velika pokroviteljica cistercita, ustanovila osječki samostan također iz razloga jačanja centralne moći Arpadovića, a slijedeći djelovanje samog Kolomana. Kako nemamo podataka o tome jesu li kutjevački i petrovaradinski opat podnijeli izvješće i što je ono sadržavalo, ne možemo niti tvrditi da je mjesto koje je odabrala vojvotkinja Galicije zaista Osijek te stoga spomenutu ispravu i dalje treba uzimati s rezervom. U navedenoj ispravi također se navodi kako su novi samostan (čiju buduću lokaciju su trebali pregledati kutjevački i petrovaradinski opat) trebali napučiti redovnici iz Egresa/Igriša na Morišu, istočnom priotku Tise; naime, Mažuran te Uzelac i Ambroš iznijeli su tezu kako su osječki samostan napučili redovnici cikadorskog cistercitskog samostana, no za tu tezu nema čvrstih dokaza.⁶⁷⁶

O Osijeku iz vremena kasnog 12. i 13. st. ne znamo puno, osim da se spominje kao mjesto trgovanja (sajmeno mjesto) i kao luka. U studiji o cistercitima u Ugarskoj, Beatrix Romhány je primijetila nekoliko osnovnih karakteristika reda, koje je moguće primijeniti i u analizi moguće cistercitske opatije u Osijeku.⁶⁷⁷ Romhány ističe kako je red cistercita u Ugarskoj dizao opatije uglavnom na važnim prometnim i trgovačkim pravcima, slijedeći prvenstveno put jantara ili put koji je iz Poljske preko Budimpešte vodio do Transilvanije pa preko Balkana do Carigrada.⁶⁷⁸ Razlog tome leži u njihovoj trgovini solju (nekoliko opatija na rijeci Maros je imalo prava na ubiranje prihoda od trgovine solju), metalima (neke opatije su

⁶⁷⁵ Bali, *Slavonski meandar*, 94.

⁶⁷⁶ Mažuran, *Srednjovjekovni i truski Osijek*, 50,51; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 51. Naime, većina ugarskih cistercitskih samostana bili su filijale francuskih cistercitskih samostana iz Pontignya i Clairvauxa (nasuprot njima, prostori Austrije, Češke, Poljske i Njemačke 'pripadali' su samostanu u Morimondu). Jedino se najraniju ugarsku cistercitsku opatiju Cikador veže uz Morimond, jer je napučuju redovnici samostana Heiligenkreuz, kćer samostana u Morimondu, što se smatra i jednim od razloga zašto cikadorska opatija nikada nije bila vodeća opatija među samostanima Reda u Ugarskoj. S druge strane, opatija u Egresu/Igrišu, koju je osnovao Bela III. kao kćer opatije iz Pontignya, stekla je velik utjecaj u Ugarskoj i ubrzo je osnovala/napučila nekoliko kćeri samostana unutar same Ugarske (kralj Andrija II. i njegova supruga Jolanta pokopani su u samostanskoj crkvi). Obzirom na tadašnji relativno minorni značaj cikadorske opatije, teško je pretpostaviti kako su moguću osječku opatiju napučili cikadorski redovnici - prije bi to bili ili redovnici samostana iz Pontignya i Clairvauxa, ili redovnici samostana iz Egresa. (Beáta Vida, „Foundation Process of the Order of Cistercians in Hungary“, *Kultúrne dejiny / Cultural History*, Vol. 6, Supplement (2015.): 3-31.)

⁶⁷⁷ Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 25, 26.

⁶⁷⁸ Hrvoje Gračanin je opisao Osijek kao važno prometno mjesto/središte još od kasne antike (Gračanin, *Južna Panonija*, 29-47, 237).

imale rudnike metala koje su izvozili), vinom, kao i u činjenici da je veliki broj samostana ubirao prihode od brodarine, cestarine te tržišne trošarine. Autorica ističe kako cisterciti u Ugarskoj nisu bili samo kolonizatori nenaseljenih područja, već su osnivali opatije na važnim prometnicama uz trgovišta i naseljena mjesta; čak su i udaljena područja koja su pojedine opatije tek naknadno stekle bila već naseljena. Djelovanju cistercita se pripisuje i uređivanje i reutilizacija antičkih cesta.⁶⁷⁹

Procvat cistercitskog reda u Ugarskoj odvija se u krajem 12.st te u ranom 13. st. - nakon osnutka prve cistercitske opatije u Ugarskoj, opatije u Cikadoru, 1142.g., nastao je određeni zastoj u širenju reda te do procvata cistercitskog reda dolazi tek nakon četrdesetak godina.⁶⁸⁰ U srednjovjekovnoj Ugarskoj bilo je dvadeset i pet cistercitskih opatija koje su imale razvijenu trgovinu uz glavne srednjovjekovne prometnice te politički utjecaj na mađarskom dvoru.⁶⁸¹ Tijekom tatarske provale 1242.g. opatija u Cikadoru je znatno stradala: kasnija obnova je obuhvatila jedva polovicu stare crkve i samostana.⁶⁸² [TABLA LVII, SL. 172]

Na prostoru istočnog dravsko-savsko-dunavskog međuriječja osnovane su cistercitske opatije u Kutjevu (*Honestae Vallis*) i Petrovaradinu (*Bellifontis*), odnosno unutar mreže cistercitskih puteva i trgovine - čemu bi, uostalom, odgovarao i prometni smještaj odnosno

⁶⁷⁹ Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 188, 193. Navodim i mišljenje Zdenka Samaržije, koji navodi kako su cisterciti kontrolirali ulaz u Slavoniju na Savi kod Slavonskog Kobaša, kao i izlaz iz Slavonije na Dravi kod Osijeka, što ucrtava itinerar cistercitske prometnice između Save i Drave. (Cvitan, Samaržija, „Franjevci u Osijeku I“, *Elaborat istražnih radova na zgradi franjevačkog samostana u Tvrđi*, 10); Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 25-26)

⁶⁸⁰ Opatija u Cikadoru bila je prva cistercitska opatija u Mađarskoj - postojala je još za života sv. Bernarda, 1142.g., a osnovao ju je Gejza II. Dugo je opatija u Cikadoru bila jedina cistercitska opatija u Mađarskoj: za vladavine kralja Bele III. (1172.-1196.) dolazi do osnivanja novih cistercitskih opatija. U razdoblju 1179.-1196. kralj je osnovao pet opatija, a osnivanje opatija su nastavili kraljevi sinovi i visoko dvorsko plemstvo. (Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 181-183.)

⁶⁸¹ Samo šest samostana su cisterciti preuzeli od drugih redova, uglavnom benediktinaca. Osim toga, postojala su i tri samostana redovnica/cistercitki (Brassó, Pozsony i Veszprémmvölgy) i jedan hospital u Baču. (Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, 210-213; Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 181.)

⁶⁸² Arheološka istraživanja srednjovjekovne/cistercitske crkve i samostana u Cikadoru - Bataszeku - vodila je Ilona Valter: Ilona Valter, „Die Ausgrabungen in der ehemaligen Zistarzienserabtei Cikador,“ *Analecta Cisterciensia* LII, (1996.), 251-264; Ilona Valter, *Bataszek, Cisterci romkert es plebaniatemplom*, Budapest: TKM Egyesület, 2001.

značaj Osijeka - te su se razvijale sukladno rastu utjecaja cistercita u Ugarskoj.⁶⁸³ O ulozi cistercita u uređenju krajolika Ugarske putem razvoja poljoprivrede, krčenja šuma i uzgoja vinove loze pisali su i drugi mađarski autori, koji opisuju novine koje cisterciti uvode, primjerice fertilizacija tla, podjela zemljišta na podjedinice, uvođenje grangija.⁶⁸⁴ Krajem 13. st. opada značaj cistercita, a njihove opatije u određenom broju preuzimaju benediktinci.⁶⁸⁵

Ako se mogućnost osnivanja cistercitskog samostana u Osijeku promatra u gore opisanom društvenom i trgovačkom kontekstu, može se pretpostaviti kako, sukladno principu osnivanja svojih samostana u Ugarskoj, cisterciti osnivaju samostan u naselju čiji se značaj očituje u ubiranju brodarine/skelarine i tržne trošarine/“pijacovine“, iz čega se može pretpostaviti kako je Osijek tada bio manje trgovište, inače bi ti nameti pripadali feudalnom gospodarstvu cijelog posjeda. Moguće je kako se dolaskom cistercita Osijek razvija u veće trgovačko i prometno središte jer se otada nalazi na karti trgovačkih puteva koji su organizirani oko cistercitskih opatija od Ugarske pa sve do njihove luke na Jadranu. O važnosti tih nameta sredinom 14. st., koje su cisterciti ubirali u Osijeku, svjedoče i već navedeni sporovi cikadorske opatije s obitelji Korodških.⁶⁸⁶ Odnosno, Osijek je sredinom 14. st., kada taj posjed - no ne i sva feudalna prava! - stječu Korodški, bio daleko bogatije i razvijenije trgovište, nego ono u koje, moguće, u drugoj polovici dolaze cisterciti, o čemu govore i dva stoljeća opetovanih sudskih sporova između opatije i Korodških.

Krajem 13. st. opada značaj cistercita, a njihove samostane preuzimaju drugi redovi - primjerice, opatiju Cikador preuzimaju benediktinci početkom 15. st., oko 1421.g.⁶⁸⁷ Moguće je kako je osječki samostan u jeku jenjavanja cistercitskog reda predan augustincima, koji se u Osijeku, istina, spominju tek 1415.g.⁶⁸⁸ Naime, jedino je dolaskom propovjedničkog reda moguće objasniti iznimno dugačko svetište (gotovo jednake dužine kao i brod crkve), kakvo je na osječkoj crkvi. Na primjeru crkve u Topuskom vidljiv je također graditeljsko-stilski nerazmjer između svetišta i broda crkve, što je protumačeno zastojem u gradnji, pri kojemu je

⁶⁸³ Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 36.

⁶⁸⁴ Magyar, „The Effect of Monks in the Hungarian Urban Design and Landscape Forming“, 62; Géza Gecse, *The history of Monasticism*, Budapest: Seneca, 1995.

⁶⁸⁵ Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 200; Hervay, *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*, 86-87; www.ocist.hu/hungary, Zirci Ciszterci Apátság, 15.6. 2018.; Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 74, 75.

⁶⁸⁶ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 49-74.

⁶⁸⁷ Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 200.

⁶⁸⁸ Andrić, „Korodški, plemićki i velikaški rod“, Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 36.

svetište s obilježjima romanike građeno prvo, a s gradnjom broda crkve se nastavilo tek kasnije, i to u stilu gotike.⁶⁸⁹ Je li sličan takav zastoj u gradnji rezultirao graditeljsko-stilskim razlikama između broda i svetišta i na osječkoj crkvi? Takav nastavak gradnje ne bi bio vidljiv u strukturi zida, jer bi se gradnja jednostavno nastavila, gdje je stala.⁶⁹⁰ Romhányi navodi kako nakon tatarske provale opada značaj cistercijskog reda u Ugarskoj, a raste onaj propovjedničkog reda.⁶⁹¹ Ako su cisterciti počeli gradnju opatije u Osijeku nakon tatarske provale, ne mora značiti da su istu i završili, pogotovo ako se taj poduhvat sagleda u kontekstu općeg slabljenja reda. Prelazak nezavršene gradnje u ruke prosjačkog reda augustinaca, koji dobivaju na važnosti i koji uvelike utječu na urbani identitet srednjovjekovnog naselja, čini se opravdanim, a time je, također, moguće 'opravdati' i izostanak moguće osječke cistercijske crkve iz pisanih izvora - ugasila se prije nego je zaživjela.⁶⁹²

Zaključno, u nedostatku pisanih izvora nije moguće potvrditi pretpostavku o osnivanju cistercijske opatije u Osijeku, kao ni o preuzimanju njihove opatije od strane augustinaca. Jednako tako, nije moguće dokazati niti tvrdnje Mažurana, Uzelca i Ambroša kako je

⁶⁸⁹ Zorislav Horvat, „Cistercijski samostan i crkva sv. Marije u Topuskom“, *Glas Gradskog muzeja Karlovac* god. IV, br. 1 (2005.): 8-10.

⁶⁹⁰ Za razliku od uklanjanja dijela zida radi dogradnje novoga, gdje je vidljiv spoj između stare i dograđene strukture.

⁶⁹¹ Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 200.

⁶⁹² Mađarska povjesničarka Beáta Vida kritički je revidirala Hervayev popis od ukupno 22 cistercijska samostana u srednjovjekovnoj Ugarskoj, navodeći kako ukupno 9 samostana, koji se spominju u izvorima, nisu zaživjela: „Levente F. Hervay tried to specify in his book *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria* individual problematical points in the Cistercians history in Hungary. Thank to his work, the question of the amount of monasteries in medieval Hungary was explained. Twenty two abbeys operated here for shorter or longer period. In nine cases the incorporation was not performed and six monasteries were accredited to Cistercians by mistake. (Vida, „Foundation Process of the Order of Cistercians in Hungary“, 9). Autorica također navodi: “Ten attempts to perform new foundations are known from the period of 1240 up to 1303 having referenced to the fact that this Order was still attractive for donators. But the boom end of Cistercians in Hungary came near because they are able to use the chance to establish new monasteries three times only (1253 Eracs, 1256–1257 Za-greb, 1270 Abraham). After 1270 there are no information related to establishment of new friaries in the Middle Age. Only two chapels were built. One in Pressburg early 14th century, second in Buda probably in the first half of the same century, but there are data about it from the 15th century only. These chapels were not established by monks of Hungarian monasteries, but by Cistercians of Heiligenkreuz on their Pressburg and Buda courts.“ (Vida, „Foundation Process of the Order of Cistercians in Hungary“, 11.12).

cistercitska osječka crkva adaptirana u osječku župnu crkvu.⁶⁹³ Na osnovi graditeljske tipologije i stilske analize mogu se tek iznijeti pretpostavke, što je učinjeno, te potvrdu navedenih teza očekivati u budućim povijesnim istraživanjima.

4. Osječka opatija kao spomenik prijelaznog stila

Pojava stila gotike u kontinentalnoj Hrvatskoj u literaturi se veže uz cistercitski samostan u Topuskom, kao i uz *domus* templara u Gori, utemeljen 1196., gdje je nova gotička crkva podignuta na mjestu starije romaničke u prvim desetljećima 13. st.⁶⁹⁴ Diana Vukičević-Samaržija navodi viteške redove, benediktince i cistercite kao širitelje romanike i rane gotike.⁶⁹⁵ Vladimir P. Goss također navodi cistercite i križničke redove kao donositelje novih znanja i utjecaja: „A vast new Europe of cleared woods and dried marshes, of new towns and villages, appeared from Northern Wales to Transylvania, with sober and harmonious architecture, and beautiful and serene early Gothic architectural decoration primarily represented by a great variety of capitals „à crochet“, but also by purified and poetically realistic images of „domestic flora“. By the first half of the 13th ct. the Cistercians had become the key building advisors and builders to such potentates as Emperor Frederic II himself. They should also be credited with a major role in bringing the new style to Carpathian basin.“⁶⁹⁶ Miletić, Goss i Jukić su, opisujući medvedgradski portal i ulomke svodnih rebara, istaknuli srodnost oblika cistercitskih i kraljevskih radionica odnosno mogućnost utjecaja i jednih i drugih: kapiteli iz Kostanjevice (nekoć cistercitska crkva) gotovo su jednaki kapitelima koji su izašli iz mađarskih kraljevskih radionica (Esztergom, Pécs, Vértesszentkereszt).⁶⁹⁷

⁶⁹³ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 61; Uzelac i Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57, 58.)

⁶⁹⁴ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš“, 298.

⁶⁹⁵ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 18.

⁶⁹⁶ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš“, 296; Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, 1984.

⁶⁹⁷ Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš“, 301. Autor Goss nastavlja: „It does not mean that some Cistercian masters from Kostanjevice could not look for work in the sphere of royal workshops, or joined Kostanjevice after having worked in the royal domain. Pilisszentkereszt was, after all, both a Cistercian house, and a key royal endowment.“ Miletić i Vajato-Fabris ističu srodnosti medvedgradske kapele s ulomcima cistercitske crkve u Kostanjevici, u sklopu analize polukapitela, vijenca, svodnih rebara i portala (Miletić, Vajato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 49-54).

U jedinom sustavnom pregledu gotičke arhitekture u Slavoniji, Diana Vukičević-Samaržija prve spomenike gotike navodi prema pisanim izvorima. To su đakovačka katedrala te kutjevačka cistercitska opatija - autorica ih datira u sredinu 13. st. te ističe kako isti spomenici mogu poslužiti samo kao točke u stvaranju kronološkog toka stila (tek arhitekturu Požege s kraja 13. st. i Iloka s početka 14. st. označava kao prve prave spomenike razdoblja).⁶⁹⁸ Sudeći prema svodnom rebru kruškolika profila, nađenom tijekom istraživanja 1991.g., tim 'pionirima' gotike može se pripisati i crkva u Osijeku, trobrodna crkva s pripadajućom kapelom i samostanom, o kojoj povijesni izvori gotovo ništa ne govore.

Dio temelja crkve kutjevačke cistercitske opatije *Honesta Vallis*, osnovane 1232.g., otkriven je tijekom konzervatorskih istraživanja crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu, provedenih 1992.g.⁶⁹⁹ Istraživanjima je pretpostavljeno kako je svetište nove isusovačke crkve (građene 1721.-23.g.) podignuto točno na temeljima starije (cistercitske) crkve te da je jednakog tlocrtnog oblika kao i svetište starije crkve. Također, usporedbom konzervatorskih istraživanja i pisanih izvora (koji spominju zidanje nove isusovačke crkve na temeljima stare) izvedena je pretpostavka o cistercitskoj crkvi kao jednobrodnoj građevini s užim poligonalno zaključenim (petosminskim) svetištem, poduprtim potpornjacima.⁷⁰⁰ Uočena je sličnost tlocrta rekonstruirane kutjevačke crkve i franjevačke crkve u Požegi te je istaknuta pretpostavka kako su cistercitski majstori graditelji požeške crkve, odnosno donositelji prvih elemenata gotičkog stila u Slavoniju. Također, istaknuta je mogućnost kako je dominantni tlocrtni oblik sakralne arhitekture 14. i 15. st. u Slavoniji - jednobrodna crkva s užim trostrano završenim svetištem - nastao po uzoru na kutjevačku crkvu.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 14.

⁶⁹⁹ Zlatko Uzelac, Davorin Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu, Povijesno-umjetnička i arhitektonska valorizacija sjevernog sklopa povijesnog kompleksa s prijedlogom potrebnih konzervatorskih radova na obnovi cjeline*, KO Požega.

⁷⁰⁰ Uzelac, Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu*, 4, 5. Autori pretpostavljaju kako je isusovačka crkva (danas crkva Rođenja PBM), premda nastala na temeljima cistercitske crkve, duža od srednjovjekovne za dužinu supstrukcije zapadnog pročelja sa zvonikom i pjevalištem. Govoreći o tlocrtnom obliku cistercitske crkve, autori nastavljaju: „Taj tlocrtni oblik, krajnje sažet i strog, sa uskom i izduženom crkvenom lađom tek nešto širom od izduženog, trostrano završenog svetišta, cisterciti su primjenjivali za svoje manje građevine (primjerice za vjerojatno župnu crkvu sv. Nikole u Topuskom, koja je stajala u blizini velike trobrodne topuske opatijske crkve), ali u Kutjevu zbog osobitih povijesnih razloga on je odabran za samu opatijsku crkvu.“

⁷⁰¹ Uzelac, Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu*, 6-8.

U literaturi se ističe utjecaj cistercijske opatije *Vallis Honesta* u Kutjevu, osnovane 1232.g., na razvoj gotike u Slavoniji.⁷⁰² Obzirom na otkriće vjerojatno najranijeg rebra kruškolike profilacije u istočnoj Slavoniji - rebra iz osječke crkve - smatram kako se jednaki značaj u širenju gotike treba pripisati i osječkoj opatiji. Također, od opatijske crkve u Kutjevu nije nam ostao sačuvan niti jedan fragment, a osječke crkve poznat je tlocrt (trobrodna crkva sa samostanskom kapelom uz južni zid svetišta i samostanskim prostorijama sjeverno od crkve), kao i fragmenti arhitektonske plastike: dok je kompozicija portala romanička, kruškolika profilacija svodnog rebra odaje prodor gotike. Kao veliki reformatori benediktinskog reda, ali i umjetnosti, poljoprivrede i trgovine, cisterciti su uvelike utjecali na razvoj kulture uopće u Slavoniji, no u gotovo potpunom nedostatku pisanih izvora i na osnovi fragmentarnih materijalnih ostataka, o njihovom značaju može se tek nagađati unutar konteksta poznavanja kulturne i gospodarske djelatnosti cistercita u Ugarskoj, ali i šire. Primjerice, u Spišu se prodor gotičkih utjecaja povezuje s osnivanjem cistercijske opatije u Spišskom Štiavniku 1223.g., filijale samostana u Morimondu; ističe se cistercijsko-burgundska struja prodora gotičkih formi, a cistercitima se pripisuje afirmacija međunarodnih formi gotike na prostoru Spiša, kojima je prekoračena granica 'narodnih' graditeljskih oblika.⁷⁰³ O tom samostanu, kao ni o kutjevačkom ili petrovaradinskom, malo ili gotovo ništa nije poznato, a teza o značaju cistercita u stvaranju i širenju prijelaznog stila u Spišu oblikovala se na temelju povijesnih izvora te analizi arhitekture 13. st.⁷⁰⁴

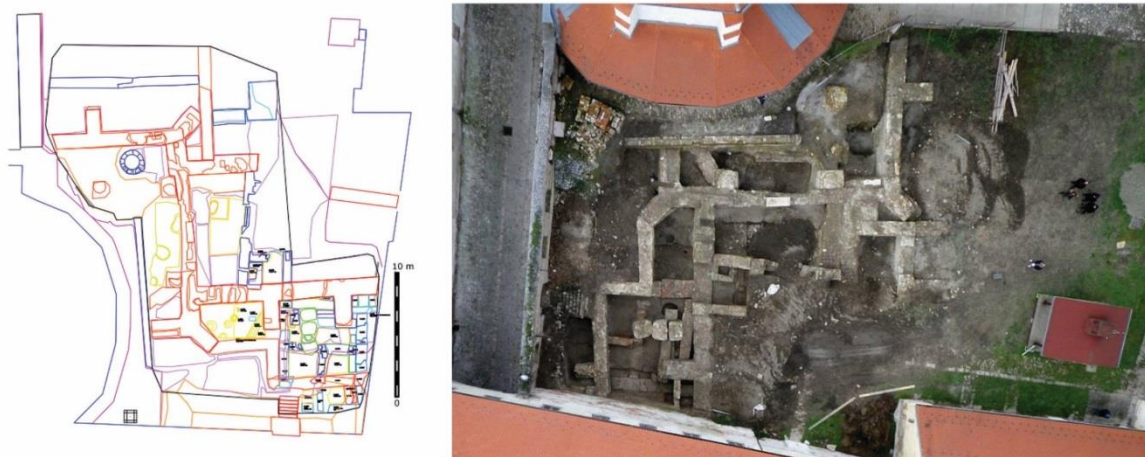
Iz razloga male očuvanosti osječke crkve, ne može se puno govoriti o njezinu utjecaju na umjetnost istočne Slavonije, koji se, moguće, očitovao u širenju rješenja križno-rebrastog svoda kojeg 'nose' rebra kruškolike profilacije. Nastala vjerojatno kao kraljevska fondacija, velebna trobrodna osječka crkva ostala je jedna od najvećih slavonskih crkva kroz cijelo razdoblje srednjeg vijeka, no nažalost, nije moguće prepoznati odjeke monumentalnosti i estetike osječke opatije na širem prostoru slavonskog međuriječja.

⁷⁰² Vukičević- Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*; Horvat, Z., *Strukture gotičke arhitekture*; Uzelac, Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu*; Zlatko Uzelac, *Romanički portal crkve sv. Duha u Požegi, Valorizacija i prijedlog prezetacije*, Institut za povijest umjetnosti 1996., KO Požega, neobjavljeni tekst.

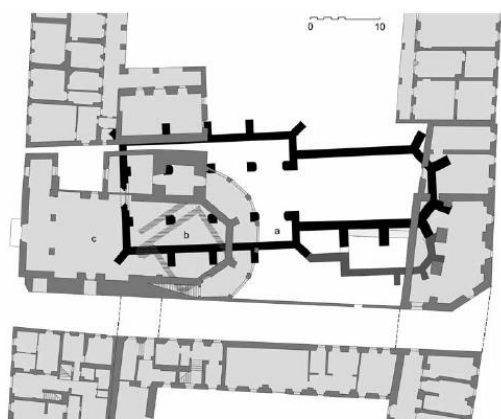
⁷⁰³ Pomfjová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 28-36.

⁷⁰⁴ Pomfjová, *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*, 36, 48

TABLA LV

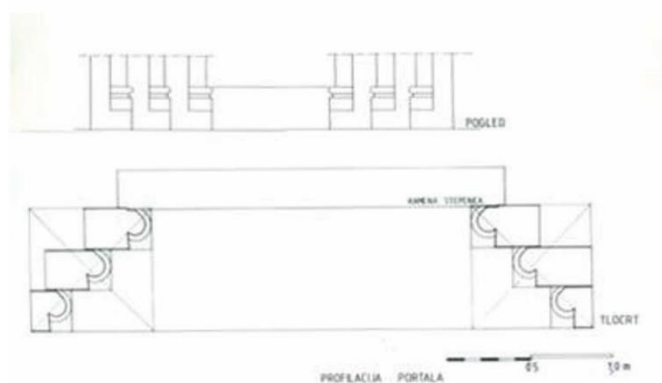

Sl. 164. Trobrodna crkva s kapelom, Osijek, arheološka istraživanja 2014. (Leleković, *Znanstveno-stručni izvještaj*): crvenom bojom je označena srednjovjekovna struktura)

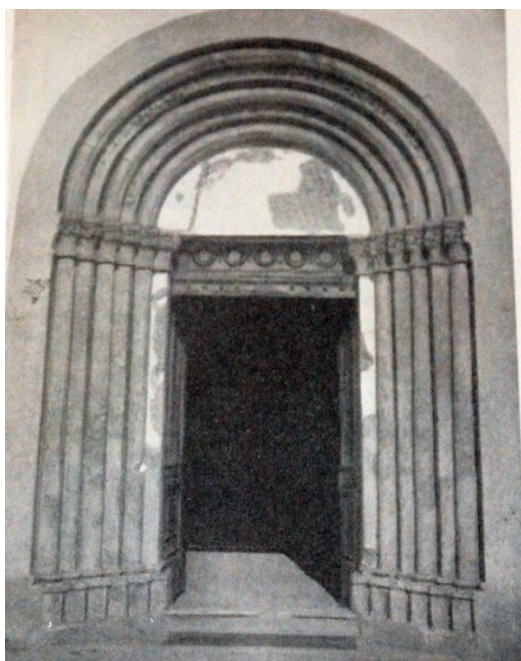
10 Tlocrt cjeline kompleksa: a) Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva, 12.–15. st.; b) Carska džamija sultana Suleimana, 16.–17. st.; c) Franjevačka crkva sv. Križa, 18. st.

Sl. 165. Trobrodna crkva s kapelom, Osijek, shematski tlocrt (Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna župna crkva“, 57)

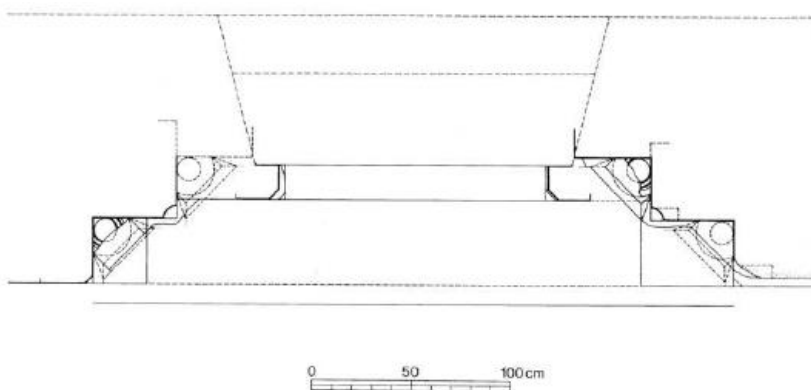

Sl. 166. Franjevačka crkva sv. Križa Osijek, portal srednjovjekovne trobrodne crkve prezentiran u podu franjevačke crkve (arh. snimak: Milko Puncer, KO Osijek).

TABLA LVI

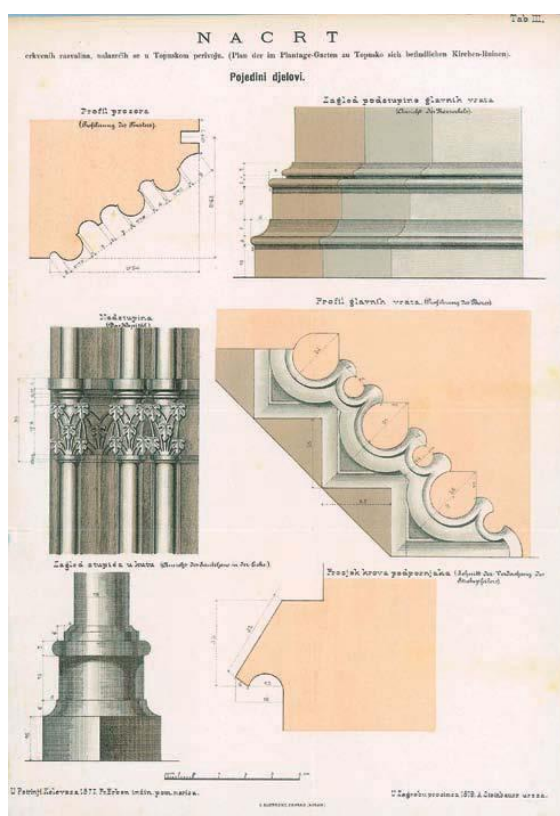

Sl. 167 i 168. Zapadni portal župne crkve u Kostanjevici na Krki (lijevo [Cevc, *Srednjoveška plastika*, 50]) i sjeverni portal franjevačke crkve sv. Duha u Požegi (desno).

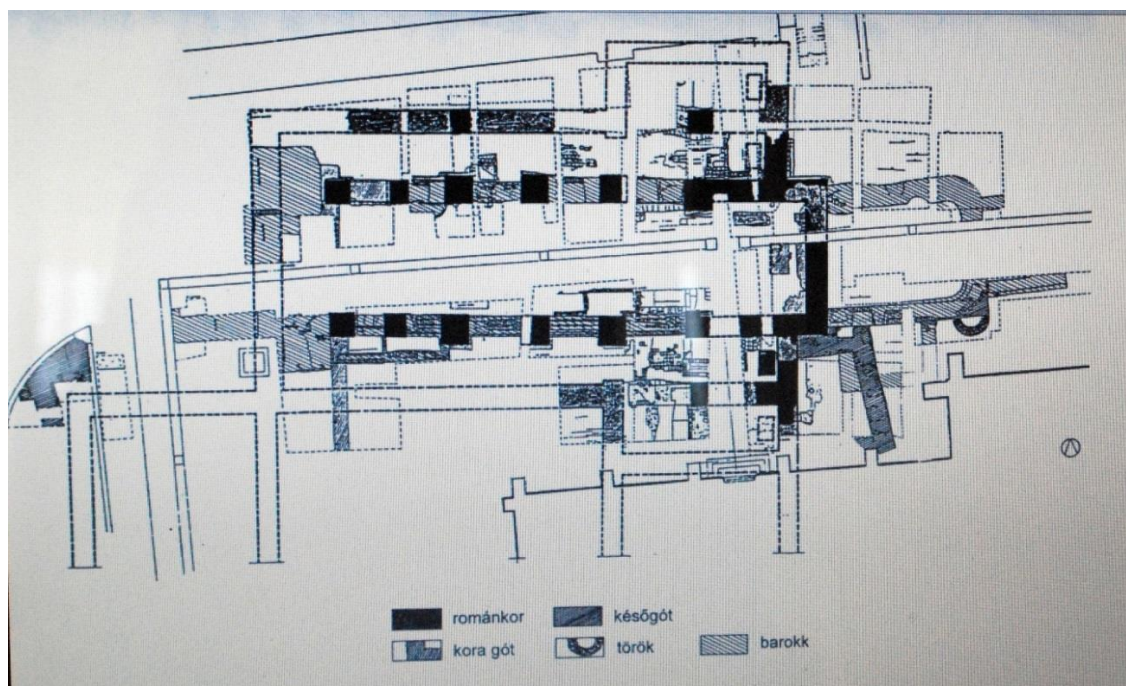

Sl. 169 i 170. Rebro iz osječke crkve i sjeverni portal crkve sv. Duha u Požegi (gore) (Uzelac, „Sjeverni portal“, 9).

TABLA LVII

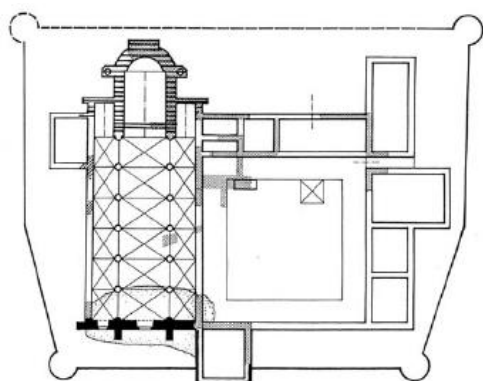
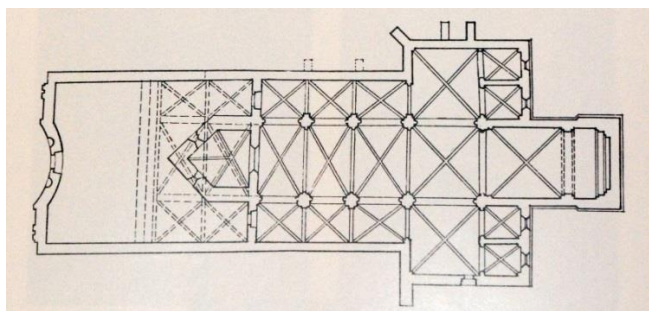
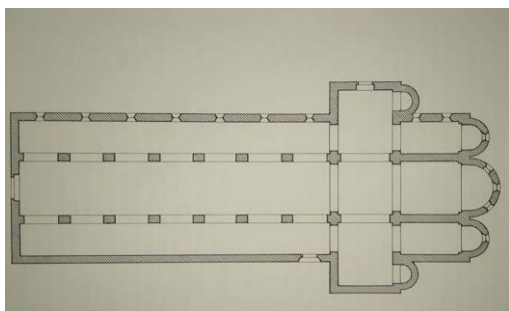

Sl. 171. Cistercitska crkva u Topuskom, nacrti arhitektonske plastike (Horvat, Z., „Cistercitski samostan“, 10)

Sl. 172. Tlocrt cistercitske crkve u Cikadoru: na romaničku trobrodnu baziliku dograđeno je gotičko svetište (Walter, „Die Ausgrabungen“, 262.)

TABLA LVIII

Sl. 173, 174, 175 i 176. Cistercitske opatije u Stični (12. st.[gore lijevo]) i Kostanjevici na Krki (prva polovina 13. st. [gore desno]), u Topuskom (prva polovina 13. st. [sredina]) i BÉlapátfalvi (13. st. [dolje]) (Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, 75, 90; Horvat, Z., „Cistercitska crkva“, 9; https://hu.wikipedia.org/wiki/Zirci_apátság).

4.4. CRKVE PROPOVJEDNIČKIH REDOVA

4.4.1. CRKVE AUGUSTINSKOG REDA

Od sredine 13. st. na prostor istočnohrvatske ravnice dolaze prosjački redovi, franjevci i dominikanci te augustinci, čija se uloga u urbogenezi srednjovjekovnih gradova očitovala ne samo u podizanju crkvi i samostana, kao jezgre njihova djelovanja, već i u osnivanju hospitala, ubožnica, hospicija, škola. Svoje samostane prosjački redovi su osnivali ili unutar gradskih zidina, na prometnim mjestima i mjestima velike koncentracije stanovništva, ili neposredno uz gradske zidine, uz ceste, rijeke ili gradska vrata.⁷⁰⁵

U ovom poglavlju bit će obrađeni spomenici i drugih redova koji su prihvatili Regulu sv. Augustina - time mislim na ostatke mogućeg samostana regularnih kanonika ili superpelicijata u Svetom Đurđu, te na spomen pavlinskog samostana u današnjoj Batini. Premda regularni kanonici ili superpelicijati, kao niti pavlinski red nisu propovjednički/prosjački, odnosno gradski redovi, njihovo prihvaćanje Regule sv. Augustina uzrokovalo je da ih se u literaturi često obrađuje pod zajedničkom temom povijesti augustinskog reda, te ih stoga i ja obrađujem unutar jedinstvenog poglavlja augustinske arhitekture odnosno umjetnosti.

Lelja Dobronić razlikuje Red braće pustinjaka sv. Augustina i Regularne kanonike sv. Augustina; prvi regularni kanonici sv. Augustina, nazivani još i superpelicijati, dolaze u Srijem krajem 12. st., a počeci Reda braće pustinjaka sv. Augustina u Hrvatskoj naziru se oko sredine 13. st.⁷⁰⁶ Nastanak regularnih kanonika augustinaca Dobronić opisuje na sljedeći način: „Kad je riječ o Regularnim kanonicima sv. Augustina, nazvanima superpelicijatima, potrebno je objasniti dva pojma i naziva - regularni kanonici i superpelicijati. Regularni su kanonici nastali još u srednjem vijeku time što su se svećenici okupljali u grupe da bi provodili zajednički život. Od 1050. do 1130. godine kanoničke zajednice dobivaju svojstva redovničkih zajednica, pošto im je papa Nikola II. na Lateranskoj sinodi 1059. naredio da se, osim poslušnosti i čistoće, moraju potpuno odreći vlasništva. U to doba regularni kanonici žive po raznim regulama. Sredinom 12. stoljeća Regula sv. Augustina postala je službeno pravilo tog reda. Odat su regularni kanonici augustinci. Potpuno ih je učvrstio Inocent III. Na

⁷⁰⁵ Magyar, „The Effect of Monks in the Hungarian Urban Design and Landscape Forming“, 63-64; József Török, *Monastic and Equestrian Order in Hungary*, Budapest: Panoráma, 1990.

⁷⁰⁶ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 1, 3; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 103, doc. 283.

IV: Lateranskom koncilu 1215. godine kad je propisao da su dužni održavati svake treće godine provincijske kapitule i birati vizitatore. U 14. stoljeću taj je Red imao četiri provincije u Italiji, pet u Francuskoj i sedam u drugim zemljama. Jedna od tih sedam bila je u Ugarskoj i Hrvatskoj, odnosno Slavoniji... Bio je običaj ugarskih kanonika augustinaca iznad crkve odjeće nositi superpelicij (superpellicium – crkvena košulja bez rukava), a jer je on bio od platna (tela linea), naši ih pisci gotovo uvijek nazivaju superpelicijati ili linteati kanonici. Tako je superpelicijat oznaka i naziv za regularnog kanonika sv. Augustina u Ugarskoj i krajevima koji su s njom bili vezani.⁷⁰⁷

Nastanak jedinstvenog reda augustinaca Dobronić opisuje: „Kako je družbi pustinjaka raznih imena i usmjerenja po Italiji bilo mnogo (Giamboniti, Guglielmiti, Brettini, Eremiti Toscani, Saccheti i dr.) započeo je papa Inocent IV. proces njihova ujedinjavanja. Bulom *Incumbit nobis* od 16. studenog 1243. udružio je dvije družbe pustinjaka u Toskani i odredio im za životno pravilo Regulu sv. Augustina. Time je stvorio „Ordo eremitarum sancti Augustini in Tuscia“... Papa Aleksandar IV. 1255.g. pozvao je Red pustinjaka sv. Augustina u Toskani i zajednicu Guglielmita u Rim na dogovor. Svojom bulom *Licet Ecclesiae* od 9. travnja 1256. godine potvrdio je njihovo ujedinjavanje u Red braće pustinjaka sv. Augustina... Novoosnovani Red uvršten je među prosjačke redove, a tako se brzo širio da je 1269.g. imao već dvadeset i šest provincija, a krajem 14. st. dvije tisuće samostana s trideset tisuća redovnika. Tom nastojanju vrhovne crkvene vlasti da organizira skupine pustinjaka u redove očito duguje svoj početak i Red pustinjaka sv. Pavla, prvog pustinjaka koji je nastao u Ugarskoj, a proširio se i u Hrvatskoj pod imenom pavlina.⁷⁰⁸

Za osnutak pavlinskog Reda vrlo je zaslužan pečujski biskup Bartolomej, koji je 1215. g. u podnožju gore Mečeka u Mađarskoj dao sagraditi crkvu sv. Jakova Apostola i uz nju samostan. On je napisao i prve upute za zajednički život pustinjaka. Ostrogonski kanonik Euzebiје okupio je raspršene pustinjake, a za nastalu zajednicu zamolio je pravilo sv. Augustina. Kardinal Gentilis de Monte Florido, legat pape Klementa V., dekretom *Qui saecularia* 13. prosinca 1308. g. dao je pustinjacima - pavlinima pravilo sv. Augustina. Ovaj se datum smatra službenim početkom Reda pavlina.⁷⁰⁹

Regularni se kanonici u Srijemu prvi put spominju 1198.g., u pismu pape Inocenta III. kaločkom nadbiskupu, gdje se spominje samostan u Keu (Kw, danas Banoštor, selo na

⁷⁰⁷ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 1-3.

⁷⁰⁸ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 7; *Enciclopedia Cattolica*, Vatican, 1949., V. p. 485.; P.-R. Gaussin, *Les Cohortes du Christ*, Rennes: Ed. Ouest France, 1985., 57.

⁷⁰⁹ www.pavlini.com/nastanak%20reda-38028, 10.6.2019.

Dunavu u Srijemu).⁷¹⁰ Dobronić navodi kako su na području srednjovjekovnog Srijema i Slavonije regularni kanonici superpelicijati živjeli na tri mjesta: u Banoštoru, Irigu i Vaški.⁷¹¹ Prema L. Dobronić, samostani Reda braće pustinjaka sv. Augustina u Slavoniji i Srijemu bili su u Iloku (prvi spomen 1344.g.)⁷¹², Banoštoru (prvi spomen 1345.g.)⁷¹³ i Borovu (spomen 1427.g.)⁷¹⁴. Stanko Andrić navodi kako se isprava, kojom Lelja Dobronić ubicira augustinski samostan u selo Irig u Srijemu, odnosi zapravo na mađarsko mjesto Ireg (Irög) kraj Pečuha.⁷¹⁵ Također, za ispravu kojom Lelja Dobronić smješta augustinski samostan u Banoštoru, Stanko Andrić tvrdi da ne odnosi na srijemski Bonoštor, već na Bátmonostor u mađarskoj županiji Bodrog.⁷¹⁶ Govoreći o Banoštoru, Stanko Andrić navodi kako se tamo nalazio benediktinski samostan sredinom 12. st., gdje su odlukom pape Innocenta III. (1198.-1216.) iz 1198.g. trebali biti uvedeni superpelicijati.⁷¹⁷

U odnosu na druge prosjačke redove, augustinci su u Slavoniji slabije prisutni, što Predrag Marković objašnjava: „Razloge slabije prisutnosti augustinskih pustinjaka u našim krajevima, ali i općenito u širim prostornim okvirima, treba tražiti prije svega u naravi samoga reda. Za razliku od drugih prosjačkih redova koji su imali širu društvenu ulogu ovaj se okrenuo prvenstveno izobrazbi i duhovnom uzdizanju vjernika, točnije onog njihovog manjeg dijela koji je u socijalnom i klasnom pogledu pripadao višim društvenim slojevima. To im je u

⁷¹⁰ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 3; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 305, doc. 285. (Damianus Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungariae*, sv. II, Wieszprimii: Michael Sammer, 1803., 274). Autorica dalje navodi kako je napušten banoštorski samostan u ruševnom stanju 1345. predan Redu braće pustinjaka sv. Augustina.

⁷¹¹ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 3.

⁷¹² Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 19, 20; Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, IX/1, 124, doc. 48.

⁷¹³ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 20 21; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XI, 239, doc. 184.

⁷¹⁴ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 21. U ispravi iz 1427.g. kojom kralj Sigismund daruje Ivanu Gorjanskom mnoge posjede, pa i trgovište Borovo stoji kako su postojali u „trgovištu Borovu kamena crkva sv. Margerete djevice i samostan, također od kamena, reda braće pustinjaka sv. Augustina“ (Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/6, 860, doc. 346.)

⁷¹⁵ Andrić, „Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu“, 1-4; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 492.

⁷¹⁶ Andrić, „Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu“, 4-6; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 189.

⁷¹⁷ Andrić, „Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu“, 8; Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, II, 337, 338; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 305 (285).

odnosu na druge daleko angažiranije redove srodnog poslanja, franjevce i dominikance, ostavilo suženi prostor djelovanja, a samim time i mogućnost šireg prihvaćanja i dubljeg ukorjenjivanja. Povrh toga, uspoređujući ih s franjevcima i dominikancima, ne treba zaboraviti ni njihovu nešto kasniju, ponešto zakašnjelu pojavu. Prvi se samostani, naime, javljaju tek od sredine 13. stoljeća, točnije tek od početka 14. stoljeća i to nakon što su te prostore već „zauzela“ braća franjevci i dominikanci. Otpor koji su ovi potonji pružali njihovoj subraći augustincima zasigurno nije bio mali, kao što ćemo to vidjeti na primjeru Iloka, ali tu treba dodati kako su izravnu konkurenciju imali u jednom drugom pustinjačkom redu. Na prostoru Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, naime, njihova je djelatnost dodatno bila ograničena i otežana postojanjem jednog drugog, „domaćeg“ pustinjačkog reda, onog sv. Pavla Tebanskog (*Ordo sancti Pauli primi Eremitae*).... Konačno, posve specifični povijesno-politički kontekst, a to je borba protiv bogumilske hereze, koja je na prostoru srednjovjekovne Slavonije u prvi plan gurnula dominikance, a poslije njihova neuspjeha u inkvizicijskom djelovanju i franjevce, za augustince je dodatno suzila moguće i onako već sužene prostore djelovanja, te doslovce na margine potisnula potrebu za osnivanjem njihovih samostana.⁷¹⁸

Na prostoru istočnohrvatske ravnice augustinci nisu ostavili puno tragova: materijalnu ostavštinu augustinske arhitekture moguće je detektirati, ali ne i vrednovati, na tri primjera: Sveti Đurađ, Ilok i Osijek.

1. Samostan augustinaca superpelicijata u Svetom Đurđu

Samostan superpelicijata u Svetom Đurđu u Osuvačkom arhidakonatu spominje se u popisima župa Pečuške biskupije 1332.-35.g., čiji prijepis u cijelosti donosi Josephus Koller, u drugom svesku svoga opsežnog djela *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*.⁷¹⁹ U tim popisima župa spominju se dva, a moguće i tri mjesta u Osuvačkom arhidakonatu pod

⁷¹⁸ Predrag Marković, „Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj - između povijesnih zabilješki i materijalnih tragova“, u tisku, 3

⁷¹⁹ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 363-456. (također i: *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375. Pápai tizedszedők számadásai*, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, sr. 1, sv. 1, Budapest: Franklin-társulat nyomdája, 1887., reprint: *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria = Pápai tized-szedők számadásai 1281-1375.*, Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000.)

nazivom Sveti Juraj: u jednom Svetom Đurđu postojao je samostan regularnih kanonika augustinaca, odnosno superpelicijata, drugo mjesto je Župa sv. Jurja (*Ecclesia de S. Georgio*), treće mjesto je Kapela sv. Jurja (*Cappella de S. Georgio*).⁷²⁰

Tako popis iz 1332.g. Osuvačkog arhiđakonata navodi: „Item Johannes de Sancto Georgio duas pensas & 16 banales“, a malo kasnije: „Item Petrus Sacerdos de Sancto Georgio mediam markam“.⁷²¹ U popisu iz 1333.g. stoji: „Item Johannes Sacerdos Ecclesiae Sancti Georgii solvit mediam markam minus 2 banalibus“, te malo kasnije: „Item Praepositus Superpelliceatorum de Bundugzengurge solvit pro decimis 10 pensas banales de Gurches dictas de arhidiaconatu Oziach.“⁷²² Popis iz drugog ubiranja poreza 1333.g.: „Item Johannes sacerdos de Georgio... Drava solvit 50 banales“, te odmah iza: „Item Petrus de Cappella Sancti Georgii solvit 50 banales“.⁷²³ Popis iz 1334.g. spominje samostan superpelicijata sv. Jurja, ali u Baranjskom arhiđakonatu tijekom prvog posjeta: „Item Johannes Praepositus de Ordine Superpelliciatorum de Sancto Georgio solvit 5 pensas.“⁷²⁴ Ne spominje se tijekom druge posjete. Iz 1334.g. spominje se u Osuvačkom arhiđakonatu „Cappella Sancti Georgii“, te malo poslije „Stephanus Sacerdos de Boankazengurge solvit 4 pensas & 10 banales“.⁷²⁵ Tijekom drugog posjeta Osuvačkom arhiđakonatu 1334.g. spominju se: „Item Johannes Sacerdos de Bunducsceurge solvit 38 banales. Item Johannes Sacerdos de Cappella Sancto Georgii solvit 20 banales.“⁷²⁶ 1335.g. spominje se: „Item Johannes de Sancto Georgio solvit fertonem“, a malo kasnije: „Item Stephanus de Sancto Georgio solvit 12 groffos“, te, opet malo kasnije: „Item Frater Demetrius Prior Sancti Georgii Solvit 25.“⁷²⁷

Koller razlikuje 2 samostana superpelicijata na području Pečuške biskupije prije Mohačke bitke: *Ordinis superpelliceatorum de Bundukzengurge et de Sancto Georgio*.⁷²⁸

György Györffy razlikuje dva mjesta pod imenom Szentgyörgy (S. Georgius): prvi je posjed uz Dravu koji se spominje 1280.g. (v. *Pauli filii Benedicti Scentgurg vocata, in Comitatu de Baranya*).⁷²⁹ Tijekom 14. st. spominje se kao *posjed Zengurg* (1324.),

⁷²⁰ Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332.-1337.)“, 273, 274.

⁷²¹ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 363, 365.

⁷²² Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 384, 385.

⁷²³ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 402, 403.

⁷²⁴ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 411.

⁷²⁵ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 417.

⁷²⁶ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 434.

⁷²⁷ Koller, *Historia episcopatus Quinque-ecclesiarum*, II, 457, 456.

⁷²⁸ Josephus Koller, *Prolegomena in historiam Episcopatus Quinque-ecclesiarum*, 122.

⁷²⁹ Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 386. (Magyar Országos Levéltár Dl. 38 669.)

Scenthgyurgy (1130.), *possessio Zenthgurg*, v. *S. Georgii magistris*, a zatim navodi nazive iz popisa papinske desetine (1332.-35.): *Johannes sacerdos de S. Georgio, ecclesiae S. Georgii, de Georgio iuxta Drava, de iuxta Drava, de Renduc Scenngurge, de S. Georgio, praep. Superpelliciatorum de Bundugzengurge, Johannes praepositus superpelliciatorum de ordine superpelliciatorum de S. Georgio, frater Demetrius Prior Sancti Georgii*.⁷³⁰

Za drugo mjesto naziva Sveti Juraj György Györffy nalazi spomen samo u popisima župa 1332.-35.g.: *Petrus Sacerdos de S. Georgio, Blas. Sacerdos Cappellae S. Georgii, Petrus de Cappella S. Georgii, Johannes Sacerdos de Cappella S. Georgii* (2x).⁷³¹

György Györffy potvrđuje postojanje samostana superpelicijata u Svetom Đurđu jer navodi kako se rješavao neki spor u vrijeme kad je tamo već bio samostan superpelicijata. Za drugi Sveti Juraj Györffy navodi kako se često spominje u popisima župa te navodi kako se, moguće, taj Sveti Juraj nalazi u Rumunjskoj (oblast Krassó - mađarski naziv), što ne može biti jer se dotični Sveti Juraj spominje u popisima Osuvačkog arhiđakonata. Csánki spominje Sveti Juraj u opisu Križevačke županije, u kojoj se to naselje i nalazilo u kasnom srednjem vijeku, te navodi mjesto *Szent-György (Cappella S. Georgii)* i još jedan *Szent-György (S. Georgius, Georgius iuxta Drava, de iuxta Drava)*, uz koji je vezan samostan superpelicijata.⁷³² Spominje se *Prepos. superpelliciatorum de Bundugzengurge, Sacerdos de Benduc Scengurge, Propr S. Georgii; Sz.-György ili Asszuágy-Sz.-György*.⁷³³

Stjepan Sršan u svome prijevodu popisa župa 1332.-35.g, navodi župu Bundugzengurge, župu Svetog Đure pokraj Drave te Kapelu sv. Đure. Autor navodi kako se župa Bundugzengurge nalazila na području današnjeg Svetog Đurađa te kako se tu nalazio samostan sv. Đure s priorom. Kapela sv. Đure također bi odgovarala današnjem Svetom Đurđu pokraj Karašice, a osim opatije ili samostana „postojala je i župa s vlastitim župnikom na današnjoj lokaciji Sv. Đurađa“.⁷³⁴ S tvrdnjom o postojanju samostana superpelicijata u

⁷³⁰ Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 386. (Magyar Országos Levéltár Dl. 99 919, Dl. 99 922, *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, Series I, Tom. I-IV, Budapest, 1885-1891., *registrum pontificum*, Vat. I/1. 244, 270, 281, 289, 300, 313.).

⁷³¹ Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 386. (*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, Series I., Tom. I-IV, Budapest, 1885-1891., *registrum pontificum*, Vat. I/1. 245, 270, 281, 289, 300).

⁷³² Csánki ne spominje Sveti Juraj u Baranjskoj županiji (Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 96.), no opisuje ga u djelu o Križevačkoj županiji (Desző Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, *Értékezések a történeti tudományok köréből*, sv. 15, br. 12, Budapest, 1893., 96).

⁷³³ Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, 96.

⁷³⁴ Sršan, „Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku (1332.-1337.)“, 73, 274.

srednjovjekovnom Svetom Đurđu suglasan je i Zdenko Samaržija - autor opisuje posjed Sveti Juraj kao utvrdu osuvačkog vlastelinstva, navodeći kako je u Svetome Đurđu postojala utvrda, podgrađe i samostan neke redovničke zajednice.⁷³⁵ Na pretpostavku o samostanu superpelicijata osvrće se i Diana Vukičević-Samaržija, navodeći kako postojeći tragovi na današnjoj crkvi sv. Jurja nisu dovoljni dokazi za prepoznavanje iste crkve kao crkve augustinskog samostana.⁷³⁶ Postojanje samostana regularnih kanonika augustinaca odnosno superpelicijata spominju još Stanko Andrić i Predrag Marković, oslanjajući se na mađarsku literaturu.⁷³⁷

Memorija o starom samostanu u Svetom Đurđu (*rudera cuiusdam monasterium erat*) zabilježena je i u Komorskim popisima, sastavljenim nakon odlaska Osmanlija, 1698. i 1702.g., gdje se navodi kako su kršćani, za vrijeme osmanske vlasti, Službu Božju držali u ruševinama napuštenog samostana.⁷³⁸ Također, Kanonska vizitacija župe Donji Miholjac iz 1754.g. navodi kako u blizini crkve sv. Jurja postoje ostaci vrlo stare crkve.⁷³⁹ U najranijim srednjovjekovnim izvorima spominje se *Vicus ad sanctum Georgium*, kojeg navodi Ansbert, kroničar pohoda cara Fridrika I. Barbarosse, opisujući križarski put od prijelaza Drave do prijelaza Save, 1189.g. U istom kontekstu Ansbert spominje još dva naselja: *Francavilla*

⁷³⁵ Iva Papić, „Gotika poslije gotike: reformacija, postturska obnova i franjevačka tradicija“, *Peristil* 55 (2012.), 14, bilj. 12; Oslík, Samaržija, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova - crkva sv. Jurja mučenika*, 6.

⁷³⁶ „Iako neki autori, poput Brüstle, navode da je u Đurđu postojao augustinski samostan koji su poslije naslijedili franjevci, tom samostanu danas nema traga i nema izvora koji potvrđuje postojanje tog samostana. Jedini znak na arhitekturi crkve sv. Jurja da bi možda mogla biti taj samostan jest nešto dulje svetište i portal postavljen na južnu stranu, što nisu dovoljni dokazi za određenje augustinske arhitekture.“ (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 146)

⁷³⁷ Stanko Andrić, „Crkvene strukture predturske Slavonije“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, Vrela europske civilizacije* I, MKRH, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009., 266; Marković, „Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj“, 8; Zsambor Jékely, *The Art and Patronage in Medieval Hungary. The Frescoes of Augustinian Church in Siklós*, (doktorska disertacija, Yale University), New Haven, 2003, 57, 293.

⁷³⁸ Papić, I., „Gotika poslije gotike“, 14, bilj. 10; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, 101: „De facto pagus Varos sancti Georgii ideo vocatur quoniam tempore antiquorum Hungarorum prope civitas sancti Georgii erat, et rudera cuiusdam monasterium extant, sub dominio turcico in ecclesia sancti Georgii calvini, in hoc deserto monasterio catholici sacra exercebant, modo vero parochus Miholzensis franciscanus templum sancti Georgii pro catholicis accepit et intus sacra celebrat...“

⁷³⁹ *Kanonske vizitacije, knjiga III, Valpovačko - miholjačko područje*, 1730.-1830., 85; Papić, I., „Gotika poslije gotike“, 14, bilj. 11.

(Mandelos) te Sirmium - odnosi li se možda *Vicus ad sanctum Georgum* na augustinski samostan u (današnjem) Svetom Đurđu?⁷⁴⁰

Jedini elementi na postojećoj crkvi sv. Jurja u Svetom Đurđu koji bi se mogli pripisati samostanskoj crkvi (ili nekom drugom objektu unutar samostanske cjeline redovničke zajednice superpelicijata u Svetom Đurđu) fragmenti su crkvenog zida, danas sastavni dijelovi sjevernog zida broda postojeće crkve i sjevernog ramena crkve, zidani antičkom opekom u sekundarnoj uporabi i srednjovjekovnom opekom.⁷⁴¹ Taj sjeverni zid postojeće crkve sv. Jurja u cijelosti se razlikuje od ostalih zidova kasnije crkve, podignute na ruševinama (vjerojatno) augustinskog samostana.⁷⁴² [TABLA LIX, Sl. 177] Postojeća crkva sv. Jurja ne može se analizirati u kontekstu augustinske arhitekture, jer je ona u cijelosti novija građevina, prilikom čije gradnje je iskorišten dio zida nepoznate građevine augustinske opatije kao sjeverni zid broda nove crkve.⁷⁴³

2. Augustinska crkva sv. Ane (?) u Iloku

Prvi spomen augustinske crkve u Iloku je iz 1344.g., u pismu pape Klementa VI. (1342.-1352.) gdje se opisuju uvjeti osnutka samostana pustinjaka sv. Augutina.⁷⁴⁴ Iz izvora se saznaje i titular crkve - sv. Ana.⁷⁴⁵ Temelji crkve koji se u literaturi pripisuju augustinskoj iločkoj crkvi otkriveni su 1972.g., prilikom djelomičnih arheoloških istraživanja, provedenih prilikom izgradnje nove sportske dvorane uz osnovnu školu. [TABLA LX, Sl. 80] Otkriveni su temelji dijela poligonalnog svetišta s potpornjacima srednjovjekovne crkve, čije dimenzije

⁷⁴⁰ Andrić, *Potonuli svijet*, 26. Stanko Andrić ne objašnjava dodatno toponim *vicus ad sanctum Georgium*.

⁷⁴¹ Kako je već opisano u ranijem tekstu, reuporaba antičkog materijala česta je u arhitekturi do ranog 13.st., dok se za građevine iz kasnijeg vremena (od polovice 13.st.) u pravilu peče opeka srednjovjekovnih formata.

⁷⁴² Na južnom zidu je antička i srednjovjekovna opeka iskorištena iznova u sekundarnoj uporabi - zidana je na temeljima od nove opeke.

⁷⁴³ Gradnja nove crkve na ruševinama mogućeg augustinskog samostana bit će analizirana u poglavlju *Sakralna arhitektura u doba osmanske vlasti*, gdje će, također, biti analiziran odnos stare/samostanske i nove/crkvene arhitekture.

⁷⁴⁴ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 23; Pavić, „Redovništvo i samostani srednjega veka u području (današnje) biskupije bosansko-sriemske“, 65; Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 173, 282; Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, IX/1, 124-125.

⁷⁴⁵ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 19, 20; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 105, 106; Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 36.

iznose (otprilike): širina 6.50 m, dužina 6 m. Tijekom istraživanja otkriveni su ulomci svodnih rebara koja se nalaze u Muzeju grada Iloka.⁷⁴⁶ Razlikuju se dva tipa rebara: prvi tip rebara oblikuje nizanje polužljeba, štapne profilacije, žljeba bočnog zaliska te, konačno, izduženog pravokutnog završetka. Drugi tip nešto je složeniji: malo skošenje slijedi S- profilacija (štap + žljeb), zatim pravokutna profilacija, štapna profilacija te, naposljetku, završetak ravnog kraja, a oblika vaze. **[TABLA LX, Sl. 181 i 183]** Diana Vukičević-Samaržija navodi kako su crkvi pripadala i tri kamena baldahina od kojih se do danas sačuvao samo jedan u parku Odescalchi.⁷⁴⁷

Vukičević-Samaržija je napravila formalnu analizu svodnih rebara te ih podijelila u dvije skupine, uočivši minimalne razlike u tipu profilacije te zaključivši da se radi o svodnim rebrima dvije prostorije: rebra šesterodijelnog zvjezdasto-mrežastog svoda svetišta i rebra broda crkve - oba tipa rebara s iločke augustinske crkve slična su rebrima s voćinske crkve. **[TABLA LX, Sl. 182]** O rebrima druge skupine autorica navodi: „Ovaj tip svoda u presjeku je bačva ukrašena nervaturom rebara, gdje rebra više nisu konstruktivni element. Nemogućnost nosivosti rebra vidljiva je već po načinu ukrštavanja rebara bez prelaza kao i u samom vitkom obliku. Fragmenti tog svoda bili su učvršćeni olovom.“ Autorica ističe kvalitetan rad gdje prepoznaje mađarske utjecaje te nastanak rebara smješta u vrijeme oko 1500.g.⁷⁴⁸, dakle 150 godina nakon spomena o osnutku augustinskog samostana u Iloku.

Prema opisu Ivana Stražemanca, ova crkva bi bila treća crkve čije je ruševine autor opisao nakon odlaska Osmanlija - u vrijeme njegova opisa još je bio vidljiv crkveni zvonik. Stanko Andrić pretpostavlja da je to bila augustinska crkva, što potkrepljuje Prandstätterovim navodima o postojanju više crkvi i samostana u iločkom nutarnjem gradu, a jedini redovi u srednjovjekovnom Iloku, posvjedočeni pisanim izvorima, upravo su franjevački i augustinski.⁷⁴⁹ Lelja Dobronić smatra da nije vjerojatno kako su otkriveni temelji dio

⁷⁴⁶ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 105; Ivan Mirnik, „O novijim arheološkim nalazima u Iloku“, *Vijesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske* br. 3-4 (1973): 12-16.

⁷⁴⁷ Diana Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 298.

⁷⁴⁸ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 106.

⁷⁴⁹ Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 36; J. Bogičević, „Putovanje carskog poslanstva u Carigrad 1608.“, *Glasnik Istarskog društva u Novom Sadu* 4 (1931.), 306; Ivan Bojničić, „Putovanje carskoga poslanstva u Carigrad g. 1608.“, *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 12 (1910.), 209.

augustinske crkve jer se nalaze preblizu franjevačkog samostana.⁷⁵⁰ Predrag Marković također iznosi sumnju kako ostaci crkve otkrivene 1972.g. pripadaju augustinskoj crkvi sv. Ane, iz razloga njezine male udaljenosti od franjevačkog samostana, koja nije veća od 120 m, no ipak, na osnovi analize pisanih izvora i dosadašnjih istraživanja, smatra opravdanom pretpostavku S. Andrića, koju je prihvatila i Dijana Vukičević-Samaržija, kako je možda ipak riječ o ostacima augustinske crkve sv. Ane.⁷⁵¹

Na osnovi objavljenog tlocrta djelomično istražene crkve, poznato je jedino kako je crkva bila zaključena poligonalnim svetištem, uokvirenim potpornjacima; prema Stražemancu i Prandstätteru, crkva je imala zvonik, no nije utvrđeno je li zvonik bio uz zapadno pročelje ili uz svetište (kao u franjevačkoj arhitekturi). Osim tlocrta dijela svetišta, ništa nije poznato o crkvi iz prve polovine 14. st. - otkrivena svodna rebra svjedoče o obnovi crkve u vremenu oko 1500.g., kada su i druge dvije iloške crkve, sv. Marije i sv. Petra, obnovljene u duhu vladislavske gotike te se svodovi iloške augustinske crkve ne mogu promatrati u kontekstu specifičnih karakteristika augustinske arhitekture.

3. Augustinska crkva Blažene Djevice Marije u Osijeku

Augustinski samostan Blažene Djevice Marije u Osijeku spominje se u jednoj listini, prema kojoj je patron crkve, Filip V. Korodski, 1415.g. od pape Ivana XXIII. izborio neke povlastice.⁷⁵² Nije poznata lokacija augustinskog samostana: I. Mažuran je smatrao kako se augustinska crkva nalazila na mjestu Kasim-pašine džamije (zapadna Tvrđa), dok Uzelac i Ambroš pretpostavljaju kako se nalazila uz jugoistočna gradska vrata.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, 20. Autorica navodi ispravu pape Klementa VI. iz 1344., kojom on dozvoljava augustincima podići samostan u Iloku, ali udaljenost između njihovog i drugih (franjevačkog) samostana ne smije biti manja od 300 motki (Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae* IX/1, 124, doc. 48.). Kasnije je taj razmak smanjen na 140 motki. Stanko Andrić također navodi istu ispravu, te računa da 1 motka iznosi 4,72 m (Andrić, „Crkvene ustanove srednjovjekovnog Iloka“, 24, bilj. 20)

⁷⁵¹ Marković, „Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj“, 9-11.

⁷⁵² Andrić, „Korodski, plemićki i velikaški rod“, Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 57; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka“, 36.

⁷⁵³ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 10; Uzelac, Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“, 60, 61, bilj. 24; Marković, „Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj“, 8.

Jedini trag augustinske arhitekture u Osijeku moguće je izduženo svetište trobrodne crkve, nađeno u arheološkom sloju. Kao što je već opisano u ranijem tekstu⁷⁵⁴, premda se postojanje augustinskog samostana navodi u izvoru iz 15. st., graditeljsko-stilske karakteristike osječke trobrodne crkve govore o kasnom 13. st., kao vremenu njezina nastanka. U izvorima nema spomena o augustinskoj crkvi u Osijeku 13. st. No, izduženo ili duboko svetište, kakvo se nastavlja na glavni brod crkve, od kojeg je neznatno šire, karakteristično je za propovjedničku arhitekturu, a najbliži komparativni primjeri su svetište našičke franjevačke crkve i svetište križevačke augustinske crkve (danas grkokatoličke katedrale sv. Trojstva), koju je Z. Horvat datirao u drugu polovinu 13. st.⁷⁵⁵ [TABLA LX, Sl. 178 i 179] U poglavlju *Problematika graditelja i stila osječke opatije* iznijela sam mogućnost kako se nastanak izduženog svetišta može pripisati djelovanju augustinaca, kada oni preuzimaju nezavršenu crkvu, koju su, moguće, započeli cisterciti. Nažalost, u nedostatku i pisanih izvora i veće količine materijalne ostavštine, svaka se pretpostavka o graditeljima osječke crkve (i prvim i kasnijim) treba shvatiti kao teza, izvedena na osnovi rijetkih pisanih izvora i graditeljsko-stilske komparacije sa srodnim sačuvanim primjerima.

4. Pavlinski samostan Svetog Spasitelja u Batini (?)

Prema Anti Sekuliću, „... pavlinski povjesničar Andrija Eggerer stavio je u svome djelu *Fragmen panis corvi protoeremiti* ... (Viennae Austriae, 1663.) početak reda u g. 1215., »u doba kralja Andrije, koga nazivaju Jeruzalemskim«. Prvi su monasi bili podvrgnuti biskupskoj vlasti što znači da su od mjesnih biskupa primali svoja pravila života.«⁷⁵⁶ Jedini pavlinski samostan na prostoru istočnohrvatske ravnice nalazio se, moguće, na području današnje Batine u Baranji, no o tome se još vode rasprave među povjesničarima. Valentina Zovko navodi kako o osnutku pavlinskog samostana Svetog Spasitelja u Batini 1295.g. postoje indicije u pisanim izvorima, no prvi spomen je iz polovice 14. st.; samostan je imao

⁷⁵⁴ Vidi poglavlje *Problematika graditelja i stila osječke opatije*.

⁷⁵⁵ Zorislav Horvat, „Novi pogled na križevačku augustinsku crkvu u srednjem vijeku“, *Cris* XV,1 (2003.): 18-30; Marković, „Augustinski samostani u kontinentalnoj Hrvatskoj“, 13. Z. Horvat je napravio rekonstrukciju tlocrta sa pravokutnim svetištem sastavljenim od dva traveja, dok nije moguće napraviti rekonstrukciju svođenja osječke crkve - usporedba se temelji isključivo na tlocrtu prizemlja.

⁷⁵⁶ Ante Sekulić, „Pregled povijesti pavlina“, u: *Kultura pavlina*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: Globus, 1989., 32.

podršku lokalnih velikaša s posjedima s obje strane Dunava, da bi se ugasio nakon Mohačke bitke, razoren tijekom osmanskih osvajanja.⁷⁵⁷ Ante Sekulić tvrdi da o pavlinskom samostanu u Baranji, kojeg doduše spominju neki mađarski autori navodeći kako je utemeljen 1295.g., nema pouzdanih podataka.⁷⁵⁸ Samostan u Batini ne spominje ni Josip Adamček u svom prikazu feudalnih posjeda pavlina u Hrvatskoj.⁷⁵⁹ Milan Kruhek navodi postojanje pavlinskog samostana u Batini, no ne donosi nikakva saznanja o njemu.⁷⁶⁰ Stanko Andrić navodi spor između obitelji Batmonoštorskih i pavlinskog samostana sv. Spasitelja oko zemlje *Chatar* (kraj današnjeg Zmajevca), koji je 1409.g. izgadio pavlinski generalni prior. Navodno su Batmonoštorski pavlinima u Batini darovali ribnjak *Rebeghen*, što su poslije potvrdili njegovi sinovi Rafael (umro 1456) i Pavao (umro 1482).⁷⁶¹

Lokacija mogućeg samostana u Batini nije poznata, kao ni njegova materijalna ostavština.

* * *

Materijalna odnosno umjetnička ostavština augustinske arhitekture na prostoru istočne Slavonije vrlo je siromašna, a čak i ti rijetki ostaci arhitekture poznati su samo u arheološkom sloju (Ilok, Osijek (?)), ili kao fragmenti zida (Sveti Đurađ). Uz to, kamene svodne ulomke iz iločke crkve treba, smatram, tumačiti u kontekstu pojave vladislavske gotike u Iloku na prijelazu 15. u 16. st.

Zorislav Horvat je istaknuo srodnost rebara franjevačke crkve u Voćinu s rebrima nađenim tijekom istraživanja crkve ispod gimnastičke dvorane u Iloku, za koju se pretpostavlja kako je bila augustinska crkva.⁷⁶² No, srodan tip rebara iločkim fragmentima ne

⁷⁵⁷ Valentina Zovko, „Pavlinski samostan Svetog Spasitelja kod Batine“, u: *Beli Manastir (od osvita civilizacije do Drugoga svjetskog rata)*, ur: Ivan Doboš, Beli Manastir: Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, 2015., 93-102; Ante Sekulić, „Pavlinski samostan u Dubici“, *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 13, No. 23 (1989.): 28.

⁷⁵⁸ Sekulić, „Pregled povijesti pavlina“, 33.

⁷⁵⁹ Josip Adamček, „Pavlini i njihovi feudalni posjedi“, u: *Kultura pavlina*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: Globus, 1989., 41-62.

⁷⁶⁰ Milan Kruhek, „Povijesno-topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, u: *Kultura pavlina* Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: Globus, 1989., 67-93.

⁷⁶¹ Stanko Andrić, *Herceg od Szekcsőa (Hercezi Sečujski, Szekcsői Herceg, Hercegh de Zekchew, Herczeg de Zekchw)*, Hrvatski biografski leksikon, hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7517, 3.1.2019.

⁷⁶² Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 12;

nalazi se samo u Voćinu: srodna iločkim primjerima su rebra iz zagrebačke crkve sv. Marka, iz kapele sv. Fabijana i Sebastijana, datirana na prijelaz 15. u 16. st., za koja Zorislav Horvat navodi kako svojom vitkošću podsjećaju na rejtovska rebra iz vremena oko 1500.g., ali su oblikovana konzervativno.⁷⁶³ Srodna rebara mogu se naći u crkvi u Kloštar-Ivaniću, čiji je tlocrt gotovo jednak tlocrtu voćinske crkve.⁷⁶⁴ Rejtovske uzore voćinske crkve, pa tako i iločke, prihvaća Zorislav Horvat.⁷⁶⁵

Ukoliko prihvatimo atribuciju lokaliteta augustinskoj crkvi sv. Ane, tada je vidljivo kako je crkva nastala gotovo stoljeće i pol prije razvoja vladislavske gotike unutar radionica B. Rejta. Postavlja se opravdano pitanje pripadaju li temelji ispod dvorane uopće augustinskoj crkvi ili se radi o nekoj drugoj građevini? Ukoliko ostanemo pri tvrdnji kako je to zaista bila crkva sv. Ane, tada se jedino može pretpostaviti kasnije umetanje svodova unutar već postojeće arhitekture, odnosno tijekom obnove iločke augustinske crkve oko 1500.g., u vremenu kada Ilok za Nikole i Lovre Iločkog uživa povlastice slobodnog kraljevskog grada te doživljava ekonomski, društveni i kulturni vrhunac. Obzirom da su redovničke crkve prve polovine 14. st. još poštivale raniju tradiciju drvenog tabulata nad brodom, moguće je da je, tijekom obnove oko 1500.g., na zidovima izveden novi bačvasti svod prošaran nervaturom rebara povezanih željeznim klinovima. U tom razdoblju je presvođena i iločka župna crkva sv. Petra, čija rebra su srodna rebrima s augustinske crkve, a nedavno je u refektoriju franjevačkog samostana otkriven i portal, koji stilski također odaje utjecaje vladislavske gotike.

Zaključno, nije moguće analizirati utjecaj augustinskog reda na razvoj umjetnosti u istočnoj Slavoniji iz razloga minimalne, odnosno gotovo nikakve očuvanosti augustinske umjetničke baštine na ovim prostorima.

⁷⁶³ Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjevjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 9, 10.

⁷⁶⁴ Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjevjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 12.

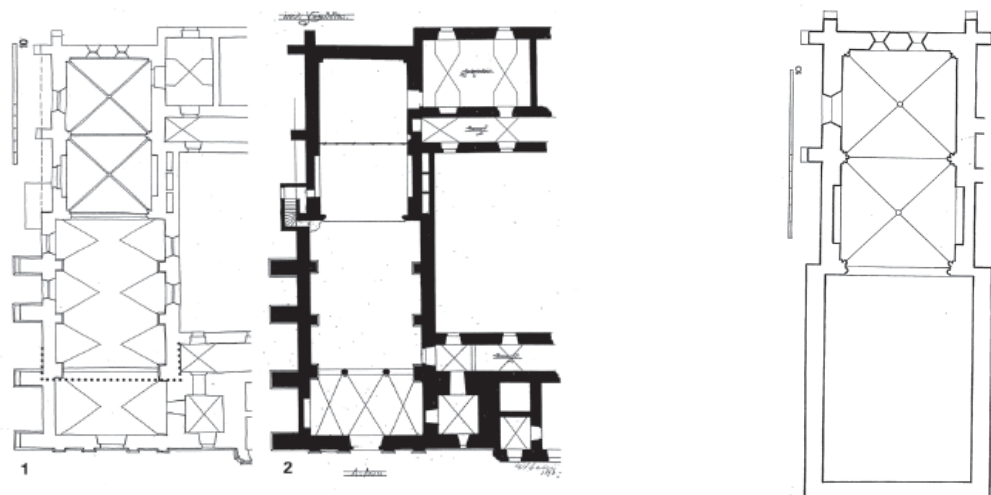
⁷⁶⁵ Na rebrima crkve ispod iločke gimnastičke dvorane kvadratne su rupe na sudarnim ploham rebara, predviđene za umetanje željeznog trna, što svjedoči o mrežastim svodovima (Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjevjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 11.)

TABLA LIX

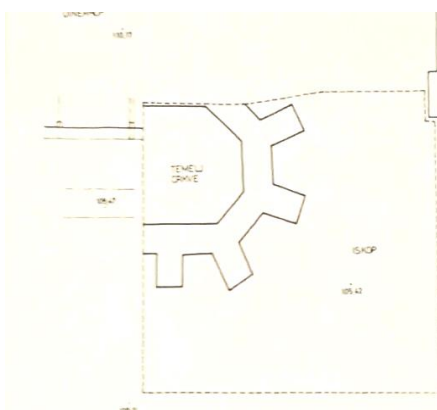

Sl. 177. Sjeverni zid broda crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu - razlikuje se antička od kasnije opeke.

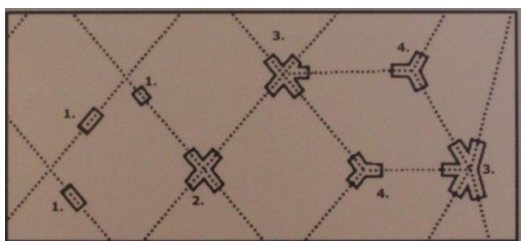
TABLA LX

Sl. 178 i 179. Kat i prizemlje bivše augustinske crkve u Križevcima, Bolléov crtež (Horvat, Z., „Novi pogled na križevačku“, 22) i rekonstrukcija tlocrta bivše augustinske crkve (desno) (Horvat, Z., „Novi pogled na križevačku“, 26)

Sl. 180. Temelji svetišta augustinske crkve sv. Ane u Iloku (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička*, 105)

Sl. 182 i 183. Rekonstrukcija svoda iz Muzeja grada Iloka (lijevo) i svodno rebro u Muzeju grada Iloka - složeniji tip (desno).

Sl. 181. Svodno rebro u Muzeju grada Iloka: jednostavniji tip.

4.2.2. CRKVE FRANJEVAČKOG REDA

Netom nakon osnutka franjevačke ugarske provincije 1217.g., još za života sv. Franje, u Hrvatsku dolaze prvi franjevci.⁷⁶⁶ Kontinentalni dio Hrvatske, pa tako i istočnohrvatska ravnica, tada je ulazila u sastav Ugarske provincije (*Provinciae Hungariae*), koja je 1270. podijeljena na kustodije (Zagrebačka, Pečujaska i Srijemska na prostoru današnje Hrvatske). Osnutku franjevačkih samostana u istočnoj Slavoniji prethodilo je osnivanje franjevačkih samostana u Virovitici, osnovanog 1279.g., kao i u Požegi, podignutog navodno 1285.g. (oba za vladavine kralja Ladislava IV. (1272.-1290.)).⁷⁶⁷ Diana Vukičević-Samaržija franjevačku arhitekturu Požege s kraja 13. st. i Iloka s početka 14. st. označava kao prve spomenike gotike u Slavoniji.⁷⁶⁸ Franjevačka crkva u Našicama podignuta je najvjerojatnije krajem 13. st., odnosno, prije 1321.g. (o čemu će još biti riječi), prva franjevačka crkva u Iloku podignuta je prije 1344.g., franjevačka crkva u Lipovcu (Lučica) podignuta je krajem 14. st. (njezin prvi srednjovjekovni sloj, dok je drugi, danas vidljiv, iz vremena s kraja 15. st.), a franjevačka crkva u Šarenggradu podignuta je u prvoj polovici 15. st.

Franjevačke crkve tvore skupinu spomenika istočnohrvatske ravnice na kojima su najjasnije vidljive odlike gotičkog stila, uglavnom iz razloga njihove očuvanosti - naime, gotovo ništa nije sačuvano od graditeljstva dominikanaca, augustinaca, kao niti gradskih župnih crkvi koje su, zasigurno, predstavljale kvalitetnija i monumentalnija rješenja od crkvi u ruralnim sredinama i manjima naseljima.

⁷⁶⁶ Engel navodi kako franjevci u Ugarsku dolaze nakon 1238.g. (Engel, *The Realm of St. Stephen*, 96).

⁷⁶⁷ Julije Kempf, *Požega, Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest grada Požege i Požeške županije*, Požega: Štamparija „Hrvatske tiskare i knjižare“, 1910., 494, 502; Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, 8.

⁷⁶⁸ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 14.

1. Analiza franjevačke arhitekture u istočnohrvatskoj ravnici

1.1. Tlocrtna tipologija

Franjevačke crkve u pravilu su većih dimenzija: dužina broda te svetišta našičke crkve iznosi 26.50m te 12.25m, dužina iločke crkve iznosi 21m, ukupna dužina šarengadske crkve je 26m, a crkve u Lučici 23.79m.

U franjevačkoj arhitekturi istočnohrvatske ravnice zastupljena su dva arhitektonska tipa: jednobrodna crkva s užim svetištem te dvoranska crkva. Crkva sv. Antuna Padovanskog u Našicama bila je jednobrodna crkve s nešto užim svetištem. Za prvu iločku franjevačku crkvu iz 14. st., posvećenu sv. Mariji, Diana Vukičević-Samaržija tvrdi kako je bila dvoranska crkva, no kraća od postojeće.⁷⁶⁹ Iločka franjevačka crkva i crkva sv. Luke u Lipovcu dvoranski su tip crkve (*Saalkirche*). Franjevačka crkva u Šarenggradu preuređena je tijekom postosmanske obnove te se njezin arhitektonski tip (*Wandpfeillerkirche*) ne može proučavati u kontekstu srednjovjekovne arhitekture. [TABLA LXI, Sl. 184-187] Prema Diani Vukičević-Samaržija, „prosjački i propovjednički redovi u srednjoj Europi ostvaruju dva osnovna arhitektonska tipa: nenadsvodenu, raniju, i nadsvodenu kasniju baziliku (prelazno gotičku) s poligonalnim svetištem. Na jugu šire tipologiju preuzetu od cistercita - ravno završeno svetište, a raspored samostanskih prostorija potpuno preuzimaju od cistercita i oni na sjeveru i oni na jugu. Taj rani tip elevacije pojednostavljen do dvoranske crkve (*Saalkirche*) vrlo je važan za širenje gotike u slavonskoj regiji. Istaknuti teoretičari tumače da je dvorana primitivno obilježje prosjačke ili propovjedničke crkve, no njezin sasvim pojednostavljeni prostor uvjetovan je određenim faktorima, ponajprije brojem ljudi za koji se gradi i koji će se njime koristiti. Taj građevinski tip sa svojim elementarnim prostorom i pročišćenim stilom odražava odnos tih redova prema svjetovnoj zbilji i odgovara njihovu temeljnom psihološkom ustrojstvu - askezi. Najrašireniji tip crkve nešto je razvedeniji i ima dvije prostorne jedinice. To je jednobrodna longitudinalna crkve s užim i nižim svetištem, koja proizlazi iz dvoranskog tipa.“⁷⁷⁰ Na slavonskim primjerima uočeno je da su jednobrodne crkve s užim svetištem raniji

⁷⁶⁹ Autorica zaključak potkrepljuje dijagonalno postavljenim potpornjakom na sredini današnje crkve (vidljivim na Bolléovom crtežu, objavljenom u Barbaričevoj knjizi *Povijest crkve iločke*, str. 7). (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 107, bilj. 162)

⁷⁷⁰ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 19; Richard Krautheimer, *Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland*, Köln: F. J. Marcand, 1925., 13.

tip, a dvoranske crkve kasniji tip gradnje, što ne podrazumijeva nužno i prostorno razvedeniji odnosno složeniji tip - i požeška franjevačka crkva, s kraja 13. st., također ima uže svetište.⁷⁷¹ Do pojednostavljenja sakralnog prostora te ostvarivanja *Saalkirche* tipa dolazi ne samo uslijed želje za jedinstvom prostora, već i uslijed želje za manifestacijom ideala askeze kroz krajnje pročišćeni oblik crkvene gradnje. Tip dvoranske crkve s razlogom često nalazimo kod crkvi propovjedničkih redova, gdje je značajna uloga propovijedi u liturgiji: prostorno složene crkve onemogućavaju vidljivost propovjednika, dok je u dvoranskoj crkvi ona omogućena iz svih dijelova broda crkve.

Sve franjevačke crkve u istočnoj Slavoniji preuzimaju tip poligonalno zaključenog svetišta s ugaonim potpornjacima, nadsvođenog radijalnim križno-rebrastim svodom. Na ranijim primjerima dvoprostornih crkvi svetište je nadsvođeno s jednim ili dva predjarma križno-rebrastog svoda, dok je u zaključku poligona svetišta izveden radijalni svod - primjerice, u Našicama, gdje je ostvaren tip dubokog propovjedničkog kora, svod svetišta se sastojao od dva predjarma križno-rebrastog svoda ispred radijalnog svoda (usporedbe radi, svetište franjevačke crkve u Požegi imalo je samo jedan predjarm ispred zaključka svoda). Utvrđeno je kako je na ranijim franjevačkim crkvama u Slavoniji, na kojima je ostvaren tip jednobrodne crkve s užim svetištem, svođeno bilo samo svetište, dok je nad brodom crkve bio izveden ravni strop (drveni tabulat ili otvoreno krovšte) - takvo rješenje nalazimo u Našicama, ali i u Požegi. Franjevačke dvoranske crkve iz druge polovine 14. te iz 15. st. - Lučica, Ilok - u cijelosti su bile svođene te je svod crkve činio kontinuirani niz svodnih traveja križno-rebrastog svoda, čime je naglašena jedinstvenost prostora.

Prva franjevačka crkva u istočnoj Slavoniji, u Našicama, odaje i raniju tradiciju rasporeda prozorskih otvora i vrata, gdje je brod crkve i dalje uglavnom osvijetljen s južne strane, dok je na zapadnom zidu u pravilu izveden jedan prozor (otvaranje prozora na zapadnom zidu franjevačkih crkvi omogućeno je smještajem zvonika uz svetište). Prozori svetišta u pravilu rastvaraju sve zidove poligonalnog zaključka svetišta. **[TABLA LXII, SL. 188]** Ulazi se nalaze sa zapadne i, često, južne strane. Na kasnijim primjerima - Ilok, Lučica - prozori su izvedeni duž cijele crkve, što je sukladno njihovoj tipologiji jednoprostornih/dvoranskih crkvi bez diferenciranog svetišta.

Zvonik se na franjevačkim crkvama istočnohrvatske ravnice nalazio sa strane, uglavnom uz južni zid svetišta.⁷⁷² Takav položaj zvonika je moguće objasniti ispravom pape

⁷⁷¹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 125-130.

⁷⁷² Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 38.

Grgura XI., koji 1372.g. izdaje dozvolu franjevcima da mogu uz crkve podizati zvonike. Obzirom da je zapadno pročelje franjevačkih crkvi već bilo uređeno kao reprezentativni ulaz u crkvu, zvonici su se dizali na mjestima gdje neće zaklanjati postojeću arhitekturu, sjeverno ili južno od svetišta. Tako je prvi spomen zvonika iloške franjevačke crkve iz 1468.g., kada su zvona zvonila nakon smrti Ivana Kapistrana; Sena Sekulić-Gvozdanović navodi kako su sačuvani temelji iloškog zvonika.⁷⁷³ Izuzev šaregradskog, zvonici slavonskih franjevačkih crkvi su novovjekovni te se njihov položaj uz bočni zid svetišta može tumačiti kao rezultat graditeljske tradicije (dizanje zvonika na mjestu starog) ili kao dio franjevačke tradicije (niti jedna franjevačka crkva Slavonije nema zvonik uz zapadno pročelje). [TABLA LXII, SL. 189] O snazi tradicije govori i crkva osječkog franjevačkog samostana, izgrađena u prvoj polovici 18. st., kojoj se zvonik također nalazi s južne strane svetišta.

1.2. Svodne konstrukcije

Usljed slabe očuvanosti srednjovjekovnih svodnih konstrukcija s prostora istočnohrvatske ravnice, primjeri za proučavanje svođenih prostora slavonskih crkvi uopće bili su: franjevačka crkva sv. Duha (sv. Dimitrija) i nekoć župna crkva sv. Lovre u Požegi.⁷⁷⁴ Nova otkrića elemenata svođenja omogućuju djelomičnu rekonstrukciju svodova i drugih redova, kao i župnih crkvi, a samim time i razlikovanje specifičnosti franjevačke arhitekture u odnosu na primjere drugih skupina spomenika (crkve u manjim/ruralnim sredinama, gradske crkve, dominikanska crkva...). Također, otkrića svodnih elemenata u svim franjevačkim crkvama istočne Slavonije olakšava tumačenje istih u kontekstu šireg prostora Slavonije i Mađarske.

Franjevačke crkve iz druge polovine 13. st. i prve polovine 14. st. na ovim prostorima, u pravilu imaju svođeno svetište te drveni tabulat nad brodom crkve (Požega, Našice). Svod u svetištu je bio izveden kao radijalan svod u zaključku svetišta s jednim do dva predjarma križno-rebrastog svoda, ovisno o duljini svetišta (franjevačka crkva u Našicama imala je dva predjarma ispred radijalnog svoda u zaključku svetišta). Rebra su se oslanjala na polustupove,

⁷⁷³ Sekulić-Gvozdanović, *Utvrdjeni samostani na tlu Hrvatske*, 29.

⁷⁷⁴ Tijekom recentnih istraživanja crkve sv. Lovre u Požegi, Ivan Srša je analizom arhitektonske strukture i pisanih izvora dokazao kako je ubikacija požeške dominikanske crkve na mjestu današnje crkve sv. Lovre bila pogrešna, jer je crkva sv. Lovre izgrađena kao župna crkva na mjestu ranije strukture. (Srša, *Požega, Crkva sv. Lovre*, 7-49)

odnosno polukapitele, a utvrđena je polikromija kamene arhitektonske plastike u Našicama.

Dvoranske franjevačke crkve - Ilok, Lučica - bile su u cijelosti presvođene kontinuiranim nizom svodnih traveja križno-rebrastog svoda, a rebra su se oslanjala na polustupove s polukapitelima kao i na konzole.

Svodni ulomci franjevačke crkve sv. Antuna Padovanskog u Našicama

Svod svetišta u Našicama počivao je na kamenim polustupovima oblika $\frac{3}{4}$ kružnice, što su izlazili iz kvadratne osnove, naznačene sivom bojom.⁷⁷⁵ Kapiteli nisu sačuvani, no sačuvane su spolije svodnih rebara. [TABLA LXIII, SL. 190 i 191] Razlikuju se tri tipa svodnih rebara: rebro koje definira kruškolika profilacija sa bočnim zaliscima, rebro nepoznate središnje profilacije s dvije bočne bademaste profilacije te polurebro bademaste profilacije.⁷⁷⁶ Polurebro bademaste profilacije otkriveno je na sjevernom zidu zaključka svetišta i jedini je element svoda sačuvan *in situ*; njegov položaj pod kutom od 45° svjedoči o cistercitskim utjecajima.⁷⁷⁷ [TABLA LXIII, SL. 192] Rekonstrukcijom svoda svetišta izvedena je pretpostavka kako su rebra s dvije bočne bademaste profilacije nosila jedra svoda predjarmova, a rebra kruškolike profilacije oblikovala su radijalan svod zaključka svetišta.⁷⁷⁸ Tijekom istražnih radova otkriven je još jedan ulomak rebara, s konkavom i jednom trakom, koji je atribuiran samostanskoj kapitularnoj dvorani.⁷⁷⁹ [TABLA LXIII, SL. 193]

Utvrđeno je kolorističko naglašavanje profiliranih detalja kamene plastike. Tako je posljednji vapneni sloj kruškolikog rebara svoda bio je ukrašen viticama u crvenoj boji, u odnosu na tamnosive zaliske; središnja profilacija polustupa bila je obijeljena vapnom, a

⁷⁷⁵ Srodno rješenje polustupova je u kapeli sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu. (Miletić, Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 29.)

⁷⁷⁶ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom*, 76. Rebra su danas izložena kao dio muzejskog postava franjevačke crkve sv. Antuna u Našicama, unutar prostorija samostana.

⁷⁷⁷ Horvat, Z., *Strukture gotičke arhitekture*, 74; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 64; Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom*, 76.

⁷⁷⁸ Ratko Ivanušec je rekonstrukciju svoda našičke crkve radio po uzoru na svod crkve sv. Lovre u Požegi. (Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, 76). No, istraživanja Ivana Srše dokazala su kako je crkva je sv. Lovre izvorno bila župna crkva te je upitna rekonstrukcija svoda našičke na osnovi tipologije propovjedničke arhitekture srednjovjekovne Slavonije (Srša, *Požega crkva sv. Lovre*).

⁷⁷⁹ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom*, 77.

rubne trake obojane tamnosivom bojom; bademasta profilacija trijumfalnog luka bila je obojana crvenom bojom.⁷⁸⁰

Svodni ulomci franjevačke crkve sv. Ivana Kapistrana (sv. Marije) u Iloku

U stručnoj literaturi razlikuju se dva srednjovjekovna sloja današnje franjevačke crkve sv. Ivana Kapistrana u Iloku: prvi sloj je ckva (vjerojatno dvoranska) podignuta u prvoj polovici 14. st., a drugi sloj je produžetak crkve prema istoku s dogradnjom novog svetišta, čime crkva dobiva današnji tlocrt.

Svodovi ilocke franjevačke crkve nisu sačuvani iz razloga produženja njezina svetišta krajem 14. st. odnosno u 15. st. (u stručnoj literaturi podijeljena su mišljenja, što će biti opisano u nastavku teksta), barokne obnove zapadnog dijela crkve u 18. st. te radi Bolléove rekonstrukcije crkve u neogotičkom slogu početkom 20. st. Iz Bolléova presjeka crkve vidimo izgled crkve prije neogotičke obnove: uz barokni zapadni dio crkve, svetište je još bilo zadržalo svoju gotičku izvornost.⁷⁸¹ [TABLA LXIV, Sl. 194] Tijekom Bolléove rekonstrukcije ilocke crkve izvorni kapiteli i konzole su uklonjeni i darovani tadašnjem Narodnom muzeju u Zagrebu. U crkvi su ostala samo dva izvorna kapitela i dva zaglavna kamena - jedan kapitel nosi godinu 1468. (moguća godina pregradnje?), a drugi grb koji se u literaturi vezuje uz osnivača samostana, vojvodu Ugrina od roda Kont⁷⁸²; zaglavni kamenovi ukrašeni su ružom i listom vinove loze.⁷⁸³ [TABLA LXIV, Sl. 195] Iločku građu u Narodnom muzeju je obradio i publicirao Josip Brunšmid, datirajući je u drugu polovinu 15.

⁷⁸⁰ Oslik, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova, Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom u Našicama*, 122. Kolorističko naglašavanja arhitektonske plastike otkriveno je i na medvedgradskoj kapeli sv. Filipa i Jakova: „Polustupovi trijumfalnog luka i polustupovi lađe i svetišta bili su obojeni crveno, dok je kamena jezgra polustupova svetišta bila tamnosive ili crne boje, a trijumfalnog luka i polustupova lađe zelene boje. Ista kombinacija boja utvrđena je i na rebrima, na kojima je bademasti završetak obojen crvenom bojom, a unutrašnje strane zalistaka obojene su zeleno...Vanjska strana zalistaka, zajedno s bočnim stranama pravokutne jezgre rebara, bile su prebijeljene.“ (Miletić, Valjato-Fabris, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, 40.)

⁷⁸¹ Bolléove crteže ilocke crkve je objavila Diana Vukičević-Samaržija (Vukičević-Samaržija, „A közép-kori Új-lak és műemlékei“, 486, 495; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 71).

⁷⁸² „Franjevačka Iločka kronika iz 18.st. navodi kako je prema predajama samostan i crkvu sv. Marije 1349. godine dao podići vojvoda Ugrin od roda Kont. Ta kronika postala je pisanom predajom, pa je kao izvor prihvaćaju kasnije kanoničke vizitacije (iz godine 1837.) i povjesničari, pa tako i Luka Wadding.“ (Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296.)

⁷⁸³ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 108.

st., vođen godinom 1468., uklesanom na jednom od polukapitela.⁷⁸⁴ Iločki ulomci su danas pohranjeni u Povijesnom muzeju Zagreb i oni su jedini ostaci, uz pokoji Bolléov crtež, svođenja iločke franjevačke crkve.

O svodnim ulomcima iz iločke franjevačke crkve pisali su i drugi autori, Anđela Horvat i Diana Vukičević-Samaržija. Anđela Horvat sve ulomke plastike s iločke crkve interpretira kao konzole te uočava stilsko-formalne razlike unutar skupine navodeći kako su konzole pod br. 829, 834 i 837 ranije od 1468.g.⁷⁸⁵ **[TABLA LXV, Sl. 196-198]** Autorica govori kako ti fragmenti svojim stilom i ikonografijom pokazuju srodnosti s ostvarenjima koja su nastala pod utjecajem praških Parlera i kakva se mogu naći širom Europe te ih smješta u vrijeme oko 1400.g.⁷⁸⁶ Utjecaji praških Parlera su se širili Europom na prijelazu 14. u 15. st., a njihov dolazak u Ilok Anđela Horvat smatra mogućim osobnim posredovanjem kralja Sigismunda, koji je u Iloku boravio u travnju 1398.g.⁷⁸⁷ Svoju tvrdnju autorica potkrepljuje i spoznajama F. Buntaka koji je temeljem pisanih izvora dokazao da su članovi Parlerove radionice stalno bili nastanjeni duže vremena u Zagrebu, prilikom izrade portala sv. Marka.⁷⁸⁸ Točan datum gradnje franjevačke iločke crkve nije poznat - franjevački samostan se spominje u ispravi iz 1344.g. Stoga, ako A. Horvat elemente svođenja prve crkve smješta u vrijeme oko 1400.g., a utvrđeno je postojanje crkve prije 1344.g., kojem sloju onda pripada opisana kamena plastika? Nameće se pretpostavka o kasnijem izvođenju svoda ili samo nad brodom crkve, ili nad cijelom crkvom.

⁷⁸⁴ Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu“, 146-149.

⁷⁸⁵ Horvat, A., „O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 36-39.

⁷⁸⁶ Horvat, A., „O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 36-39.

⁷⁸⁷ Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 37, 38; Vjekoslav Klaić. *Povijest Hrvata*. II/1, Zagreb 1900., 289. Autorica objašnjava: „s mnogo vjerojatnosti da je posredovanjem kralja Sigismunda, odnosno Nikole Gorjanskog, umijeće Parlerove škole dospjelo na našu obalu Dunava. Ti utjecaji nisu sebi morali krčiti put iz udaljenog Praga, jer postoje mogućnosti da su ovamo došli iz Budima. Tamo su - prema Gerevichu - nakon g. 1385., kad je dovršen kor praške katedrale, došli tad majstori prve generacije praških Parlera, čime se mogu tumačiti arhaizmi na iločkim konzolama; pošavši iz svog centra u svijet, ta je generacija šezdesetogodišnjaka po svoj prilici zastala na onom stupnju koji je dostigla radom u praškoj katedrali. Zbog tih okolnosti iločke konzole, koje inače stilom pripadaju starijem načinu izrade praškog kruga, mogle su nastati i kasnije, na prijelazu iz 14. u 15. st...“

⁷⁸⁸ Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 38; Franjo Buntak, „Da li su praški Parteri klesali srednjovjekovni portal Sv. Marka u Zagrebu?“, *Iz starog i novog Zagreba* III (1963.): 65-76.

U svojim ranijim tekstovima Diana Vukičević-Samaržija je stilskom analizom iločkih ulomaka prepoznala dijelove svođenja crkve iz 14. st.: to su kapiteli koje Brunšmid numerira brojevima 834, 829, 835, 831, 832, 833, te konzole s prikazom anđela Gabrijela i s prikazom „Nakaze“.⁷⁸⁹ (Sukladno njezinoj analizi, moguće je bilo pretpostaviti kako su se službe broda crkve oslanjale na kapitele, odnosno polustupove, dok su se službe zaključka svoda oslanjale na konzole s figurativnim prikazima.) Diana Vukičević-Samaržija ističe kako su prilikom dogradnje u 15. st. upotrijebljeni neki kapiteli stare crkve (oni sačuvani) te su premješteni u novi dio crkve odnosno svetište, gdje ih nalazi Bollé. U 15. st. ti su kapiteli imali funkciju konzola, postavljenih uz novi kapitel s kojim su oblikovali snop - novi kapiteli također se čuvaju u Povijesnom muzeju Zagreb (prema Brunšmidovoj klasifikaciji br. 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828).⁷⁹⁰

U kasnijem tekstu Diana Vukičević-Samaržija navodi kako je iločka franjevačka crkva podignuta početkom 14. st., a produženje crkve prema istoku autorica pripisuje djelovanju Nikole Gorjanskog krajem 14. st.; djelovanju Nikole Iločkog iz pol. 15. st. autorica pripisuje stanovite pregradnje franjevačke crkve, koje potvrđuje tek nekolicina kapitela, kada je crkva u cijelosti nadsvodena križno-rebrastim svodom.⁷⁹¹ Tvrdnja o produženju crkve oko 1400.g. potvrđuje ranije iznesenu tezu A. Horvat o parlerovskim utjecajima, što se prepoznaju na većini iločkih svodnih ulomaka.⁷⁹² Odnosno, crkva je produžena na istok za vrijeme Nikole Gorjanskog, koji dovodi parlerovske majstore čija ruka se prepoznaje na većini iločkih kapitela.

Vukičević-Samaržija prepoznaje tri skupine kamene plastike, pri kojima najranije vezuje uz ranogotičke kapitele cilindrična oblika iz crkve Naše Gospe u Budimu, koji su nastali između 1260. i 1270.g.⁷⁹³ [TABLA LXVI, Sl. 199 i 200] Drugu skupinu čine konzole, koje datira na kraj 14. st. temeljem analize oblikovanja „čvorasto nadignutih listova“ te đavoljeg lica i nemani, na kojima prepoznaje bliskosti sa stilom parlerovske radionice.

⁷⁸⁹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 107; Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu“, 146-149.

⁷⁹⁰ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 107, 108.

⁷⁹¹ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296-298.

⁷⁹² Horvat, A., „O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 36-39.

⁷⁹³ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 298. Po Brunšmidovoj klasifikaciji, to su kapiteli br. 822, 823 i 824 (Brunšmid, „Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu“, 144-145.)

[**TABLA LXVI, Sl. 201-206**] Treću skupinu čine dva polukapitela što ih autorica pripisuje preinakama koje je na crkvi izveo Nikola Iločki.⁷⁹⁴ [**TABLA LXVII, Sl. 207-208**]

Nije sačuvano niti jedno svodno rebro iz iločke crkve, no u već spomenutoj Bolléovoj bilježnici nacrtano je kruškoliko rebro s bočnim zaliscima, na koje se nastavlja užljebina koja završava štapnom profilacijom.⁷⁹⁵ [**TABLA LXVIII, Sl. 209**] Drugi Bolléov crtež prikazuje longitudinalni presjek crkve na kojem je vidljivo kako je zapadni dio crkve obnovljen u baroknom slogu, dok je svetište sačuvalo svoj izvorni gotički izgled (dogradnja iz pol. 15. st.), te se nameće zaključak kako je crtež kruškolikog rebra zapravo crtež rebra svetišta.⁷⁹⁶ Također, na istom presjeku se vidi kako je Bollé u zapadnom, tada baroknom dijelu crkve, ponovio rješenje svoda istočnog dijela crkve te je ponovio i oblik profila rebra. Na trećem crtežu, vidljiva je figuralna skulptura koja je bila postavljena na mjestu pete svoda, odnosno račvanja službi - pretpostavljam kako je isti prikaz sv. Ivana Kapistrana; izvorna lokacija skulpture nije poznata.⁷⁹⁷

Zaključno, sudeći po svodnim ulomcima i Bolléovim crtežima, iločka franjevačka crkva je nakon dogradnje svetišta bila presvođena kontinuiranim travejima križno-rebrastog svoda s radijalnim svodom u zaključku svetišta. Svodovi broda crkve su počivali na polustupovima što su završavali kapitelima, iz kojih su se račvala svodna rebra i službe, oblikovana kruškolikom profilacijom s bočnim zaliscima i bočnim štapnim profilacijama; svod svetišta je vjerojatno počivao na figuralnim konzolama. Sukladno stilskoj analizi Diane Vukičević-Samaržije, mogu se uočiti razlike na kamenim ulomcima, prema kojima ih je autorica podijelila u već spomenute tri skupine. Na trima kapitelima prve skupine s oštro klesanim hrastovim lišćem (prema Brunšmidu br. 822, 823, 824) prepoznaju se međusobne srodnosti, kao i formalne razlike što ih odjeljuju od ostalih iločkih ulomaka, a Vukičević-Samaržija ih veže uz budimske primjere s kraja 13. st. Istovremeno, autorica ne objašnjava nisu li, moguće, ti kapiteli izvorno pripadali dvjema iločkim crkvama što se spominju u 13. st. (1283. godine zabilježene su crkve Svih Svetih i sv. Tome *in villa Wylok*)⁷⁹⁸ ili su izvorno pripadale franjevačkoj crkvi, a njihov oblik odaje zakašnjeli prihvati mađarskih utjecaja? Na ostalim kapitelima i konzolama vidljiva je srodnost u odabiru figuralnih motiva i motiva uglavnom hrastovog lišća s „čvorasto nadignutim“ listovima kao i u njihovoj formalnoj

⁷⁹⁴ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 298.

⁷⁹⁵ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 71.

⁷⁹⁶ Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak és műemlékei“, 486.

⁷⁹⁷ Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak és műemlékei“, 486, 495.

⁷⁹⁸ Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 295.

obradi, gdje je zamjetan naturalizam, voluminoznost motiva te dinamičnost prikaza napetih površina. Sličnost s parlerovskom umjetnošću, uočena od više istraživača, govori u prilog tezi Vukičević-Samaržije kako je crkva produžena oko 1400.g. djelovanjem Gorjanskih koji u Ilok dovode majstore parlerovskog školovanja. Četiri kapitela koje Vukičević-Samaržija smješta u 15. st. (po Brunšmidu br. 827, 828, 825, 826) razlikuju se od 'parlerovske' skupine kapitela po obliku, dimenzijama, kompoziciji - lišće poredano u dva horizontalna niza - i oblikovanju koje pokazuje nižu kvalitetu klesarskog umijeća od onog na 'parlerovskim' ulomcima. Autorica njihov nastanak vezuje uz Nikolu Iločkog, no nije moguće točno odrediti kakvi su bili zahvati koje je poduzeo Nikola Iločki, koji su, moguće, bili vezani uz mjesto štovanja beatificiranog Ivana Kapistrana unutar crkve.

Svodni ulomci franjevačke crkve sv. Luke u Lipovcu (Lučica)

Franjevačka dvoranska crkva sv. Luke u Lipovcu, zvana i Lučica, u cijelosti je bila nadsvodena⁷⁹⁹ s ukupno pet traveja križno-rebrastih svodova (danas je crkva prekrivena drvenim tabulatom). Svodovi su izvedeni u sklopu II. srednjovjekovnog graditeljskog sloja, kada je crkva krajem 15. st. u cijelosti obnovljena.⁸⁰⁰ [TABLA LXVIII, SL. 210] Svi elementi svodenja (polustupovi-službe, svodna rebra i svodna jedra) bili su izvedeni od opeke, izuzev tri kamena polukapitela - dva na zapadnom zidu i jedan na istočnom zidu,⁸⁰¹ na kojima su klesani lisnati motivi.⁸⁰² [TABLA LXIX, SL. 211 i 212] Svodna konstrukcija je počivala na istaknutom vijencu (jedini trag naknadno otučenog vijenca je red od sjekomice posloženih opeka), koji se pružao cijelom crkvom na visini 220 cm od razine poda. Na taj vijenac naslanjali su se polustupovi kružna profila, izvedeni slaganjem profiliranih opeka kružne osnove. Polustupovi su završavali klesanim kapitelima na zapadnom i dijelu istočnog zida, odnosno kapitelima od terakote na sjevernom i južnom zidu broda te u svetištu. Kapiteli od

⁷⁹⁹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 62.

⁸⁰⁰ Izvorna svodna konstrukcija crkve u Lučici utvrđena je kroz dvije faze istražnih radova: Papić, T., *Lučica, crkva sv. Luke u Lipovcu*, KO Osijek; Tablinum, Šimičić, *Lipovac - Lučica - crkva sv. Luke, Privremeno izvješće o provedenim konzervatorsko - restauratorskim istraživanjima*, KO Vukovar.

⁸⁰¹ Diana Vukičević-Samaržija je polukapitele interpretirala kao konzole, no konzervatorska istraživanja 2007.g. su potvrdila ostatke polustupova na kojima su polukapiteli počivali. (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 67).

⁸⁰² Diana Vukičević-Samaržija klesani biljni motiv opisuje kao cvijet s poput polulopte izdignutom sredinom (*Knollenblatt*) te ističe sličnost načina klesanja lista u Lučici s tipom iločkog kapitela br. 828 iz godine 1458.g., kao i s ukrasnim listovima iz Šarengrada (Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 67.)

terakote, rađeni iz jednog ili dva dijela pečene opeke, danas su otučeni te nije moguće utvrditi njihovo izvorno oblikovanje. Na visini od 240 cm od spomenutog vijenca počinju tragovi svodnih polurebara, koji se 'oslanjaju' o kapitele. Cigle su otučene pa nije razvidno jesu li polurebra počivala na kapitelima, a polustup kontinuirano prelazio u svodno rebro, ili je polustup tu završavao kapitelom na koga su bila oslonjena sva pripadajuća svodna rebra i službe. Službe svoda su bile oblikovane slaganjem profiliranih opeka kružnog tlocrta, dimenzija 31/17/9 cm. Kao spolija je nađen ulomak rebra (također od opeke) s kruškolikom profilacijom te se pretpostavlja da su takvog oblika bila svodna rebra. [TABLA LXIX, Sl. 213]

Svodni ulomci izvorno franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Šaregradu

Poput crkve u Lučici, šaregradska crkva ima sačuvane tek elemente svođenja od kojih je veći broj iskorišten kao spolija tijekom postoosmanske obnove crkve.⁸⁰³ Izvornu, gotičku arhitektonsku plastiku čine kameni ulomci oblikovanja prozora i portala, dvije sedilije u svetištu te ulomci svođenja crkve.

Od ulomaka svođenja svetišta, izvorni su jedino polustupovi svoda, oblika $\frac{3}{4}$ kružnice te gotovo jednaki onima iz Našica; polustupovi počivaju na polukružnim bazama, odijeljenim od polustupa s dvije štapne profilacije. U brodu crkve također nalazimo izvorne ulomke svođenja, klesane kapitele ili konzole s lisnatim motivima, danas prezentirane na bridovima 'unutrašnjih potpornjaka' broda crkve - ti kapiteli/konzole nisu *in situ* i nije moguće odrediti njihovu izvornu funkciju. Također, na bočnim zidovima broda, iza 'unutrašnjih potpornjaka', nađeni su ulomci polurebara kruškolike profilacije, kao i tragovi uklonjenih svodnih rebara.

Originalni ostatak svođenja je i fragment u kapitularnoj dvorani samostana. Sačuvan je polustup kružne osnove, izveden komadima klesanog kamena i opeke, na koji se nastavlja klesani kapitel čaškastog tipa, iznad čijeg profiliranog abaka izlaze tri rebra kruškolike profilacije. [TABLA LXX, Sl. 214 i 215]

Usprkos postojanju izvorno srednjovjekovnog materijala, mišljenja sam kako je postojeća crkva velikim dijelom rezultat novovjekovne odnosno barokne obnove izvorno srednjovjekovne građevine, na što ukazuje prvenstveno njezin tlocrtni tip, tzv.

⁸⁰³ Konzervatorska istraživanja crkve sv. Petra i Pavla u Šaregradu vršena su 2002./03. i recentne spoznaje o šaregradskoj crkvi rezultat su tih istraživanja. (HRZ, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, franjevačka crkva sv. Petra i Pavla u Šaregradu*, knjiga 1 i 2, Marković, Bilić, Pedišić, Jakopaš, Cvjetković, Juriček, 2003., KO Vukovar).

Wandpfeilerkirche, čiji se razvoj u srednjoeuropskoj arhitekturi 17. st. pripisuje graditelju Hansu Alberthalu, no o kasnijem datumu postojeće crkve govore i detalji oblikovanja prozora, portala i svodova.⁸⁰⁴ Prilikom te obnove srednjovjekovni materijal se dijelom koristio kao spoliya - u svim zidanim stubovima, kao i u zidovima crkve te zazidima niša vrata i prozora pronađeni su ulomci srednjovjekovne kamene plastike - a dijelom kao prezentabilna *memorabilia*. Tako su ulomci kamenih kapitela/konzola broda crkve ugrađeni su u čela zidanih stubova broda crkve bez ikakva konstruktivna razloga, odnosno njihova funkcija je prvenstveno dekorativna. [TABLA LXX, Sl. 216] Također, u opeci, kamenu i žbuci rekonstruirani su postojeći kapiteli svoda svetišta, koji ponavljaju oblik kapitela srednjovjekovnog svođenja, pronađenog u izvornom obliku jedino u kapitularnoj dvorani. Naime, postojeći svod svetišta - kupolasti svod sa susvodnicama - u cijelosti je novovjekovni, izveden na način da 'evocira' srednjovjekovni svod crkve, jer su postojeći kapiteli svoda svetišta, izgledom vrlo slični kapitelu iz kapitularne dvorane, izvedeni slaganjem dva-tri komada nepravilno lomljene opeke i kamena, a završne profilacije, koje 'imitiraju' abak, izvedene su u žbuci. Smatram kako su izvorni kapiteli svetišta bili jednaki ovome iz kapitularne dvorane te kako su po uzoru na taj kapitel (ukoliko nisu bili djelomično sačuvani izvorni kapiteli svetišta) izvedeni postojeći kapiteli u svetištu crkve.

Također, na bočnim zidovima broda crkve, iza postojećih unutrašnjih potpornjaka crkve, otkrivena su ležišta rebara, što su se vjerojatno oslanjala na kapitele/konzole, danas istaknute na zidanim stubovima (kapiteli/konzole su, moguće ranije činile kapitelnu zonu stupova/stupaca ili polustupova crkve). U tom slučaju, postojeći kameni polustupovi su premješteni s bočnih zidova crkve te su, nakon ugradnje unutrašnjih potpornjaka, ugrađeni u čelo istih (kao *memorabilia* srednjovjekovne povijesti crkve), a kapiteli/konzole su ili premještene također s bočnih zidova ili su nađene na izvornom mjestu. Na sličan način je u

⁸⁰⁴ Đurđica Cvitanović, „Graditelj Hans Alberthal“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 8 (1984.), 65. *Wandpfeilerkirche* je isusovački općeniti tip crkve sa sistemom kapela i u upotrebi je tijekom 17. stoljeća. Po naputku isusovaca graditelji Vignola i Giacomo della Porta sagradili su crkvu Il Gesu u Rimu koja postaje prototip isusovačke crkve: u unutrašnjosti su uz uzdužne zidove projektirane kapele te transept i kupola. Razlikuje se taj rimski i srednjoeuropski, sjevernjački tip isusovačke crkve koji je nastao prema Mihaelenkirche u Münchenu, bez transepta i kupole. Alberthal je na projektu crkve u Dillingenu razradio formu, uveo poseban način osvjetljenja, te se smatra da je to tip isusovačke crkve, sa sistemom kapela bez transepta i kupole, a koji se širio srednjom Europom.

Prozori svetišta za koje se može utvrditi srednjovjekovno porijeklo - istočni i jugoistočni - razlikuju se veličinom i profilacijom kamenih okvira, a istraživanja su potvrdila izmjenu njihove izvornosti (istočni je skraćen, a jugoistočni je naknadno složen od ulomaka kamene plastike).

18. st. izvedena barokizacija broda iloške franjevačke crkve, o čemu saznajemo iz već spomenutog Bolléovog crteža.⁸⁰⁵ Na crtežu su prikazani zidani polustubovi tada već baroknog broda crkve, koji su nosili kupolaste svodove broda, a uz čije barokne kapitule su ugrađeni bili komadi izvornih srednjovjekovnih kapitula, danas pohranjenih u Povijesnom muzeju Zagreb. U 18. st. šarenogradska je crkva još bila franjevačka te je moguće isti graditelj vodio obnovu iloške i njemu nedaleke šarenogradske crkve, prezentirajući srednjovjekovnu izvornost građevine na gotovo jednak način. Valja napomenuti i pretpostavku Imre Takácsa da je umetanjem unutrašnjih stubova odnosno stvaranjem bočnih kapela barokizirana i srednjovjekovna kaločka prvostolnica.⁸⁰⁶

U kontekstu isticanja srednjovjekovnog identiteta valja promatrati evociranje srednjovjekovne crkve u izgradnji nove šarenogradske crkve: reprezentativni ulomci srednjovjekovne crkve nisu samo spolije, građevinski materijal, već značajan dekorativni i simbolički element u oblikovanju nove crkve i naglašavanju njezine povijesne i umjetničke vrijednosti. Jedino je na taj način moguće tumačiti ponavljanje oblika srednjovjekovnog svoda svetišta s radijalnim susvodnicama između rebara. Jer, premda je novovjekovni svod zapravo polukalota sa susvodnicama, ponavljanje oblika jedara (gdje susvodnice imitiraju jedra), rebara te ponavljanje oblika kapitula i njihov smještaj na poziciju srednjovjekovnih kapitula svoda govori u prilog određenom podražavanju srednjovjekovne povijesti crkve.

Na osnovi navedenog, moguće je pretpostaviti rekonstrukciju rješenja svoda srednjovjekovne šarenogradske crkve, koja je u cijelosti bila presvođena travejima križno-rebrastog svoda, dok je u svetištu svod činio jedan predjaram križno-rebrastog svoda sa radijalnim svodom u zaključku poligonalnog svetišta. Svodna rebra su bila oblikovana kruškolikom profilacijom, a oslanjala su se na kapitule čaškastog tipa u svetištu, obrubljene naglašenim abakom, odnosno na konzole/kapitule s lisnatim ornamentima u prostoru broda crkve.

1.3. Trijumfalni lukovi

Na primjerima franjevačke arhitekture istočne Slavonije nije sačuvan niti jedan trijumfalni luk u cijelosti, no otkriveni su fragmenti trijumfalnog luka našičke i šarenogradske

⁸⁰⁵ Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak és műemlékei“, 495.

⁸⁰⁶ Imre Takács, „Egy eltűnt katedrális nyomában“, u: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000., 305-335.

franjevačke crkve koji omogućuju njihovu djelomičnu rekonstrukciju. Donju zonu trijumfalnog luka našičke crkve činio je istaknuti polustup promjera $\frac{3}{4}$ kružnice, dok je lučna zona bila profilirana bočnim štapnim profilacijama.⁸⁰⁷ Nisu otkriveni ulomci kapitelne zone, no otkriveni su tragovi kolorističke obrade lučnih profila. Od trijumfalnog luka šarengradske crkve sačuvan je istaknuti polustup promjera $\frac{3}{4}$ kružnice s bočnim užljebinama odijeljenim skošenjima. Profil je jedinstven za nosivi i svodni dio luka. Polustup 'izlazi' iz baze oblika plosnate piramide; kapitelna zona nije poznata.⁸⁰⁸ [TABLA LXXI, Sl. 217]

Na oba primjera vidljivo je širenje trijumfalnog luka, u odnosu na arhitekturu ranijeg razdoblja, što je posljedica razvoja propovjedničkog tipa crkvene arhitekture, koji teži stvaranju jedinstvenog sakralnog prostora. U dvoranskim crkvama u pravilu nije izveden trijumfalni luk, ali se prostor svetišta od prostora broda crkve vjerojatno odjeljivao istaknutijim službama i jačim pojasnicama.

1.4. Prozori

U franjevačkoj arhitekturi donjeg međuriječja s kraja 13. st. i ranog 14. st. prozori su smješteni na južnoj strani broda crkve te unutar svetišta. Na tim ranim franjevačkim crkvama u Požegi i Našicama još je vidljiva tradicija naglašavanja prostora svetišta većim i raskošnije oblikovanim prozorima, nego što su to prozori u brodu crkve. U našičkoj franjevačkoj crkvi prozori svetišta su monumentalni, izduženi, profiliranih špaleta s klesanim mrežištem u zaključku, dok su prozori broda crkve znatno manji, a špalete su oblikovane samo jednostavnim skošenjem.⁸⁰⁹ [TABLA LXXII, Sl. 218]

Tijekom 14. i 15. st. zamjetno je povećanje dimenzija prozorskih otvora - prozori se izdužuju, a svjetlosni otvori prozora se proširuju uz smanjenje skošenja prozorskih špaleta. Također, prozori se izvode na svim zidovima crkve (ne samo na južnom i istočnom zidu, kakav je slučaj kod ranijih primjera) te nestaje ranija tendencija 'hijerarhijskog' oblikovanja prozora, odnosno dimenzije prozora svetišta i broda crkve se izjednačuju. Na franjevačkim crkvama po jedan prozor je izveden u osi zapadnog portala, što je omogućeno smještajem zvonika uz svetište. Prozorske špalete više nisu oblikovane jednostavnim skošenjem, već

⁸⁰⁷ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 78.

⁸⁰⁸ HRZ, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, franjevačka crkva sv. Petra i Pavla u Šarengradu*, knjiga 1, 14, 15.

⁸⁰⁹ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom*, 80-81.

bogatim nizom profilacija. Špalete prozora svih franjevačkih crkvi oblikovane su izmjenom dva glavna tipa profila - kosina (skošenja) i užljebina, čiji je niz ritmiziran manjim štapnim ili pravokutnim profilacijama.

Špalete prozora svetišta našičke franjevačke crkve definira niz od dvije užljebine koje završavaju štapnom profilacijom koja je ujedno i profilacija mrežišta. Prozori broda oblikovani su jednostavnim skošenjem. Špalete prozora svetišta i broda našičke crkve klesani su u kamenu.

Izvorni prozori iloške franjevačke crkve nisu poznati.

Na crkvi sv. Luke u Lipovcu (Lučica) prozori svetišta i broda su u cijelosti izvedeni u opeci, izrazito su izduženi, a špalete su bogato oblikovane slaganjem profiliranih opeka, u nizu (izvana prema unutra): jedna štapna profilacija te dvije užljebine, međusobno odvojene pravokutnim profilima. **[TABLA LXXII, Sl. 219]**

Prozori šarengadske franjevačke crkve međusobno su različiti, što je, smatram, rezultat postosmanske obnove crkve, tijekom koje je srednjovjekovni materijal reutiliziran. Naime, prozori se razlikuju po dimenzijama, položaju i profilacijama. Špaletu južnog prozora svetišta čini izmjena veće vanjske užljebine i manje nutarnje užljebine koje su odijeljene skošenjem i kratkom pravokutnom profilacijom. Špaleta istočnog prozora svetišta iznimno je bogato profilirana nizom tankih profila: dvije užljebine odvojene pravokutnom profilacijom i skošenjem te završna S profilacija (žljeb koji prerasta u štapnu profilaciju). Premda su južni i istočni prozor svetišta slični u izboru i odabiru profila, njihova izvedba je drugačija: profilacije južnog prozora su šire, odnosno većeg su raspona, dok su profilacije istočnog prozora puno uže te je i njihov niz znatno gušći, čime sam prozor dobija karakter složenije i kvalitetnije izvedbe. Špaleta zapadnog prozora iznad zapadnog portala najjednostavnije je oblikovana: široko skošenje i izuzetno plitku užljebinu odvaja jedna pravokutna profilacija. **[TABLA LXXIII, Sl. 220-222]**

1.5. Portali

U franjevačkoj arhitekturi istočnohrvatske ravnice portali su se u pravilu izvodili na zapadnoj strani, dok su bočni portali ovisili o smještaju samostana. Primjerice, šarengadski samostan je naslonjen na južni zid crkve te se 'vanjski' bočni ulaz u crkvu nalazio na sjevernom zidu broda crkve. No, na južnom zidu su oblikovani portali koji spajaju crkvu s prostorijama samostana: ulaz u zvonik, ulaz u sakristiju, ulaz u samostan. Na primjeru iloške

crkve, gdje se samostan naslanja na sjeverni zid crkve, 'vanjski' bočni portal izveden je na južnom zidu broda crkve, dok su portali koji spajaju crkvu sa samostanom izvedeni na sjevernoj strani. No, za razliku od izvorno srednjovjekovnih šarengradskih portala, iloški portali su nastali tijekom Bolléove rekonstrukcije.

Zapadni portali istočnoslavonskih franjevačkih crkvi bili su monumentalno oblikovani, što je jednim dijelom bilo uvjetovano izostankom zvonika na zapadnom pročelju. Sačuvan je portal izvorno franjevačke crkve u Šaregradu, dok je na crkvi sv. Luke u Lipovcu otkriven fragment portala. Portal našičke⁸¹⁰ i iloške crkve nije sačuvan; pronađeni su ulomci jednog iloškog portala, koji su kao spolija poslužili za izvedbu baroknog portala samostanskog refektorija.⁸¹¹

Portali su bili izvedeni nizanjem bademastih, kruškolikih ili štapnih profilacija između skošenja ili užljebina. Niti na jednom nije sačuvana luneta. Tako je šarengradski zapadni portal izveden nizom od (izvana prema unutra): skošenje, žlijeb koji prelazi u kruškoliku profilaciju, žlijeb, štapna profilacija, žlijeb te završno skošenje. [TABLA LXXIV, Sl. 223] Sjeverni portal je jednostavniji: žlijeb, kontinuirana S profilacija te završni žljeb kojim počinje svijetli otvor portala. [TABLA LXXIV, Sl. 224] Zapadni portal crkve sv. Luke u Lipovcu građen je u širini dvije profilirane opeke: unutarnja opeka većim je dijelom sačuvana dok je vanjska na cijelom portalu odbijena i nije moguća rekonstrukcija njezina izgleda. Sačuvana profilacija opeke portala odgovara opeci drugog reda profilacije u gotičkom prozoru, odnosno čini je jedna užljebina.

Portali što su povezivali crkvene odnosno samostanske prostorije bili su jednostavnije izvedeni, što je vidljivo na tri portala šarengradске crkve što vode u zvonik, sakristiju ili u samostanske prostorije. Ti portali su u pravilu bili šiljatoljučni, oblikovani jednostavnim skošenjem ili je, pak, nadvoj izveden kao plosnati luk ili luk „na ramena“. [TABLA LXXIV, Sl. 225 i 226] Iznimno je bogato izvedena zapadna špaleta samostanskog portala, čiji je sačuvan samo fragment zapadne strane portala, a otkriven je na sjevernoj strani klaustara. On je istaknut u odnosu na ravninu zida, a čine ga (izvana prema unutra): istaknuto skošenje, zatim kratko skošenje (ili užljebina? - oštećeno) koju prati veća užljebina, pravokutnim profilom odvojena od dvije kontinuirane S profilacije (užljebina koja prerasta u štap koji prerasta u užljebinu), a zatim se prekida taj ulomak portala.

⁸¹⁰ Ratko Ivanušec dva kamena ulomka s lukovičastom i štapnom (?) profilacijom pripisuje našičkom zapadnom portalu (Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 69, sl. 79, 80)

⁸¹¹ Taj iloški portal je već spomenut u poglavlju *Utjecaj plemstva na razvoj umjetnosti*.

Jedini fragmenti portala iločkog franjevačkog samostana otkriveni su nedavno tijekom restauratorskih radova na portalu refektorija samostana 2015.g.: otkriveni su fragmenti gotičkog portala, koji su kao sekundarni materijal iskorišteni za izvedbu baroknog portala refektorija.⁸¹² Analizom klesanaca rekonstruirala sam portal koji pokazuje stilske značajke vladislavske gotike: bočne profilacije se račvaju, a tjemena luka završava ukrštavanjem profila koji se nastavljaju i iza tjemena luka tvoreći tako romboidne strukture u području tjemena. Nije moguće utvrditi izvornu lokaciju portala.

1.6. Kustodije i sedilije

Od bogatog fundusa arhitektonske plastike, sedilija i kustodija u franjevačkim crkvama, na prostoru istočne Slavonije sačuvane su samo dvije gotičke sedilije i jedna kustodija izvorno franjevačke crkve u Šaregradu. Nalaze se na sjevernom i južnom zidu svetišta, a izrađene su od komada klesanog kamena.

Sedilije su izvedene kao trolučna sjedala, a iznad svakog sjedala je izveden unutrašnji polukružan luk, dok je vanjski dekorativni luk izveden kao baldahinski luk. [TABLA LXXV, Sl. 227] Lukove su izvorno nosile konzole, danas uklonjene. Unutar svakog polukružnog luka izveden je trolist. Vanjski baldahinski luk je ukrašen klesanim ornamentima četverostrukog lišća ili cvijeća s istaknutim pupoljkom u sredini (*Knollenblatt*). Na vrhovima baldahinskih lukova izveden je cvjetni čaškasti ornament. Bočne strane oblikovane su jednostavnim skošenjem. Sedilije su identične, no južna sedilija je u boljem stanju te se bolje razaznaju elementi plastike. Treba napomenuti kako se klesani ornament četverostrukog lišća/cvijeća s istaknutim pupoljkom u sredini (*Knollenblatt*), izveden iznad baldahinskog luka sedilije, kao ornament koristio i u oblikovanju gotičkih kapitela/ konzola, danas postavljenim na vanjske bridove unutrašnjih stubova broda crkve.

Kustodija se nalazi tik do južne sedilije, također je izvedena od kamenih klesanaca, a izvedena je korištenjem tzv. lažnog šiljatog luka, odnosno luka koji ima oblik trokuta. Na

⁸¹² Tijekom obnove samostana 2015.g. demontiran je portal samostanskog refektorija, a na poledini klesanaca otkrivene su djelomično objene profilacije. Ispostavilo se kako je portal refektorija izrađen od sekundarno iskorištenog materijala odnosno za gradnju baroknog portala iskorišteni su profilirani klesanci gotičkog portala. Neke profilacije su otklesane, a neke zadržane. Klesanci su preneseni u HRZ, Restauratorska radionica Osijek, gdje se pristupilo njihovoj obnovi. Zahvaljujem kolegici Dariji Cvitan što mi je pokazala klesance. Taj iločki portal je već spomenut u poglavlju *Utjecaj plemstva na razvoj umjetnosti*.

kustodiji nisu zamijećeni tragovi ornamenata, prisutnih na sediljama, te je, obzirom na lošu izvedbu i nedostatak plastike, vjerojatno kasnijeg datuma.

2. Zaključna razmatranja

Na prostor istočne Slavonije franjevački red dolazi na prijelazu 13. u 14. st. - najraniji samostani istočne Slavonije su našički i iločki samostani, čiji su prvi spomeni iz vremena prve polovine 14. st. Zamjetne su srodnosti požeškog i našičkog samostana kao ranih primjera franjevačke arhitekture Slavonije, koji još pristaju uz tipologiju jednobrodne crkve s užim izduženim svetištem, koje sačinjava poligonalni 3/8 zaključak i predjaram (u Našicama su dva predjarma). Sličnost požeške i našičke crkve ogleda se i u korištenju bademaste i kruškolike profilacije u oblikovanju svodnih rebara. Tip križno-rebrastog svoda, uporaba bademaste i kruškolike profilacije, kao i nove ornamentike vegetabilnih motiva koji zamjenjuju ranije stilizirane i simboličke motive tumači se kao utjecaj cistercijske umjetnosti na propovjedničku arhitekturu tijekom druge polovine 13. st. i početka 14. st. u Slavoniji.⁸¹³

Prva franjevačka dvoranska crkva u Slavoniji najvjerojatnije je crkva sv. Marije u Iloku, podignuta tijekom prve polovine 14. st. Nažalost, gotovo ništa od izvorne strukture nije vidljivo, uslijed kasnijih obnova, izuzev tri kapitela iz Povijesnog muzeja u Zagrebu, koje je, kako je već spomenuto, Diana Vukičević-Samaržija stilskom analizom vezala uz budimske primjere s kraja 13. st. Više se zna o izgledu crkve nakon dogradnje njezina svetišta krajem 14. st.

Novootkriveni ulomci kamene plastike, kao i Bolléovi crteži, danas u Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije, omogućuju utvrđivanje određenih sličnosti među svim franjevačkim crkvama istočne Slavonije. Primjerice, na svim svodnim ulomcima iz istočnoslavonskih franjevačkih crkvi prepoznaje se kruškolika profilacija, često i sa bočnim zaliscima, a jednake profilacije crta i Bollé u svojoj bilježnici iz 1901., dakle netom prije njegove rekonstrukcije iločke crkve. Ulomak svodnog rebra s kruškolikom profilacijom, no ovaj put u opeci, otkriven je kao spolija i u crkvi sv. Luke u Lipovcu, također dvoranskoj crkvi koja je, poput iločke, u cijelosti bila presvođena. Nadalje, iz šarengradske crkve je

⁸¹³ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 19; Uzelac, Stepinac, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Kutjevu*, 6-8; Goss, Jukić, „Medvedgrad - Ócsa - Spiš“, 296.

sačuvan velik broj ulomaka kamene plastike - svodne konzole/kapiteli - koji pokazuju sličnosti s iločkom plastikom iz sredine 15. st. te kamenim ulomcima svoda crkve u Lipovcu, što je već primijetila Diana Vukičević-Samaržija.⁸¹⁴ Sličnosti se očituju u izboru materijala (kamen), ali i u odabiru vegetabilnih motiva koji više nisu stilizirani, već je vidljiva tendencija realističnog prikaza ustaljenih primjera domaće flore te u njihovoj kompoziciji. Ranije stilizirane palmete i vitice vinove loze zamijenili su motivi hrastovog lista, nazubljenog lišća, snopa od četiri uzvijorena lista s jabučastim pupoljkom u sredini; lišće je isprepleteno, uzvijoreno, prikazano u pokretu. Ostaje pitanje kako je ta florealna gotika dospjela u naše krajeve?

Franjevački samostani se osnivaju u gradskim sredinama, a u Slavoniji je njihov osnutak usko vezan s plemićkom obitelji koja nad tim 'gradolikim' prostorom ima određena feudalna prava: franjevci u Našice dolaze na poziv obitelji Aba, u Šarengradu im samostan osniva Morović, u Iloku obitelj Kont (kasniji patroni su Gorjanski i Iločki), u Lipovcu Valentin Alšanski, u Voćinu, moguće, Ivaniš Korvin.⁸¹⁵ Izvjesno je kako su isti velikaši, prvenstveno kao patroni, sudjelovali u gradnji, odnosno financiranjem gradnje morali su biti umiješani i u odabir radionice odnosno umjetničkog kruga. Stoga se razmišljanja Anđele Horvat o dolasku Parlera na poziv Sigismunda odnosno Gorjanskog i danas čine opravdanim.⁸¹⁶

Anđela Horvat je na konzolama iločke crkve koje je Brunšmid objavio pod brojevima 829, 834 i 837 uvidjela srodnost s djelima praških Parlera na prijelazu 14. u 15. st., a Diana Vukičević-Samaržija na većini iločkih ulomaka prepoznaje parlerovske utjecaje.⁸¹⁷ Nadute čvorove na spoju listova (*Knollenblatt*) na kapitelu br. 829 Anđela Horvat prepoznaje kao parlerovske utjecaje. Prikaz iskeženog đavla također pokazuje srodnosti s „onim likovnim grotesknim ostvarenjima koja su potekla iz Parlerove radionice.“⁸¹⁸ Dodirne točke s Parlerovom radionicom autorica zapaža i na glavi nemani (br. 837), navodeći kako je „u

⁸¹⁴ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 67.

⁸¹⁵ Ivanušec, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog*, 8; Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, 47-49; Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 296-298; Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 111, 166, bilj. 169; Horvat, A., „Novi pogledi na gotičku crkvu u Voćinu“, 15.

⁸¹⁶ Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 37, 38.

⁸¹⁷ Horvat, A., „O utjecajima Parlerova praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 36-39; Vukičević-Samaržija, „Gotičke crkve - slaganje iločkih ulomaka“, 295.

⁸¹⁸ Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 37.

parlerovskim kreacijama, koje su nastajala u Pragu od g. 1367. nadalje, motiv jake valovite linije nadočnih rubova, koji čine čelo trodijelnim, čest u najraznolikiji oblicima, a nalazimo ga i drugdje gdje su stigli ti utjecaji, kao npr. i u Budimu.... *Caput monstruosum* iz Iloka ima onaj pretjerani izraz koji na promatrača djeluje onako sugestivno kao i starije praške maske, koje su nastale sedamdesetih godina 14. st. u katedrali.⁸¹⁹ Autorica također navodi kako su utjecaji mogli doći preko Budima, gdje prvi praški Parleri dolaze nakon 1385.g. O dolasku majstora parlerovskog školovanja pisao je i Zorislav Horvat: „Međutim, situacija u Češkoj se mijenja: Parler umire 1399., počinju previranja u češkom društvu koja završavaju Husitskim ratovima, što je na kraju dovelo do prekida velikih građevnih poduhvata i do raspada čeških radionica. Majstori tesari, zidari, klesari, slikari itd. traže zaposlenja diljem Evrope, od Frankfurta na Maini, Krakova, Beča, Budima, Ptuja itd., do Zagreba, Iloka i Brinja....“⁸²⁰

Parlerovski majstori dolaze u Slavoniju na prijelazu 14. u 15. st., a njihovo djelovanje je prepoznato u Zagrebu, Lepoglavi, Brinju i, među ostalima, Iloku, gdje, po svemu sudeći, dolaze posredstvom Sigismunda Luksemburškog, odnosno Gorjanskih u vremenu oko 1400.g. Niti pola stoljeća kasnije podiže se šarengradski samostan, a nedugo zatim i samostan u Lučici, na kojima su uočene srodnosti s iločkom plastikom iz sredine 15. st., ponajviše u izboru florealnih motiva, dok su na oba samostana vidljivi i drugi utjecaji, karakteristični za sredinu 15. st. (Šarengrad) odnosno kraj 15. st. (Lučica). Nasljeđe parlerijanskih mastora uočeno je na kamenoj plastici - kapitelima i konzolama - svih franjevačkih crkvi istočne Slavonije od kraja 14. st. do kraja 15. st. Zorislav Horvat je dokazao rad parlerovskih majstora i na pavlinskoj arhitekturi sjeverozapadne Hrvatske.⁸²¹ Dakle, franjevci, kao i ostali redovi, prihvaćaju i preuzimaju stilsko-formalne i oblikovne novine koje prostorom kontinentalne Slavonije šire majstori parlerovska školovanja, podupirani od strane dvora i redovničkih zajednica.

Sačuvani ulomci otkriveni tijekom konzervatorskih istraživanja franjevačkih crkvi istočne Slavonije omogućili su barem djelomičnu rekonstrukciju svake crkve, te, sukladno tome, prepoznavanje dominantnih tendencija u oblikovanju stilski jedinstvene građevine. Profilacije se nisu nizale nasumično, niti su slagane na nepovezan i proizvoljan način; moguće je uočiti ponavljanje dominantnih profilacija, što stvara dojam jedinstvenosti svake građevine, a opet je povezuje unutar pripadajuće društvene i tipološko-arhitektonske skupine. Primjerice,

⁸¹⁹ Horvat, A., „O utjecajima Parlerovog praškog kruga na arhitektonsku plastiku iz Iloka“, 37.

⁸²⁰ Zorislav Horvat, „Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, u: *Kultura pavlina*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: Globus, 1989., 97.

⁸²¹ Horvat, Z., „Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, 95-107.

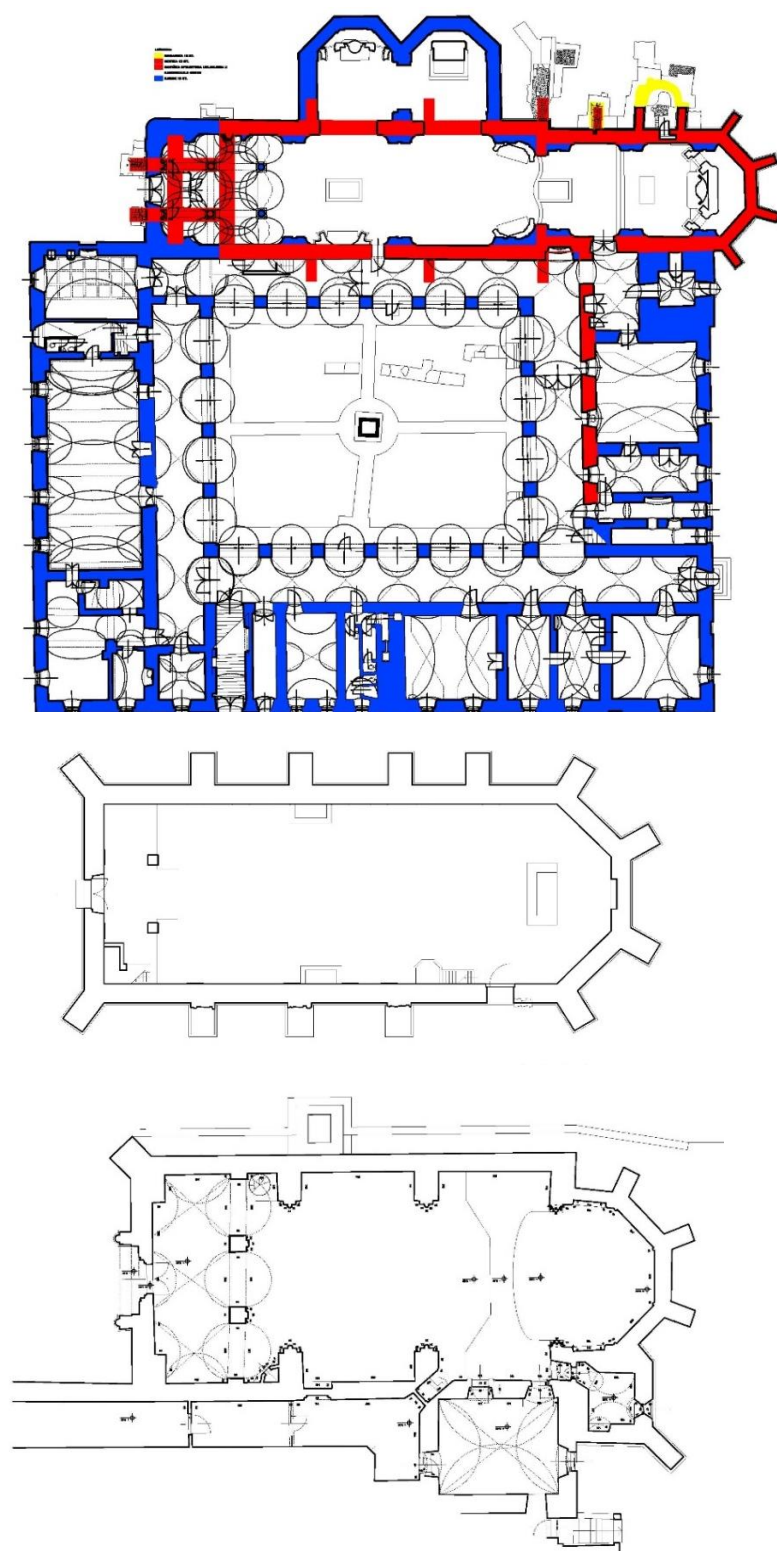
profilacija prozora crkve sv. Luke u Lipovcu ponavlja se i na zapadnom portalu iste crkve. Prozori svetišta i zapadni prozor izvorno franjevačke crkve u Šaregradu definirane su izmjenom užljebina i S-profilacije, što su odvojene pravokutnim profilacijama, a slično su oblikovani i zapadni i južni portal. Izuzetak je uporaba kruškolike profilacije na zapadnom pročelju, no to se može objasniti izraženom reprezentativnošću glavnog portala koji, uslijed izostanka zapadnog zvonika, dominira pročeljem. Također, lisnati motiv četverostrukog lišća s pupoljkom u sredini ukrašava vanjski brid sedilije i arhitektonsku plastiku u brodu crkve, a luk 'magarećih leđa' sjevernog portala iste crkve srodan je vanjskom 'baldahinskom' luku sedilija u svetištu. Sličnost je svih franjevačkih crkvi s ovih prostora, čije špalete prozora ili portala su očuvane u cijelosti ili fragmentarno, dominantna uporaba užljebina u oblikovanju, dok se štapne profilacije koriste ili kao profilacija koja prelazi u oblikovanje mrežišta (Našice) ili kao kontinuirana S-profilacija (Šaregrad). Na svim primjerima je zamjetno jednako oblikovanje vanjskih i unutrašnjih prozorskih špaleta, dok su pri oblikovanju portala profilirane samo vanjske špalete.

Uslijed konzervatorskih istraživanja, moguće je pratiti razvoj od dvodijelnog (Našice, Požega) do jedinstvenog prostora (Ilok, Lipovac, Voćin), kao i razvoj od masivnih bademastih i, rjeđe, krušolikih profilacija do tankih i elegantnih profilacija koje kao da najavljuju vrhunac arhitektonskih svodova vladislavske gotike. Ranija podjela na brod i svetište, naglašena svođenim svetištem s monumentalnim prozorima naspram broda prekrivenog tabulatom s manjim i jednostavnim prozorima ispod strehe (Našice, sv. Duh u Požegi), u kasnijim primjerima zamijenila je jedinstvenost oblikovanja i težnja k jedinstvenom prostoru što se ogledala i u tlocrtu i u dekoraciji. Ranije portale koji još slijede tektonsku podjelu na polustupove ili stupove između pravokutnih istaka zamjenjuje oblikovanje portala kao kontinuiranog niza profilacija različitih oblika, dimenzija, a ponekad i ritma.

Franjevačka je arhitektura doprinijela širenju gotičkog stila u Slavoniji - ako su cisterciti donijeli prve oblike gotičkog stila, franjevci su taj novi stil postavili kao uzor gradnje cjelokupnog sakralnog graditeljstva tog vremena. Rješenja i forme franjevačke arhitekture - dvoranski tip crkve, poligonalni zaključak svetišta, križno-rebrasti svod, bademasta i krušolika profilacija, izduženi prozori s trolisnim mrežištem (*Kleeblattbogen*) - kasnije se preuzimaju i u arhitekturi manjih i seoskih župnih crkvi, pri čemu je kvaliteta preuzetih i izvedenih rješenja na manjim/seoskim crkvama ovisila o patronu župne crkve. Redovnička arhitektura, pogotovo ona franjevačka, nositelj je stilskih i arhitektonskih novina u donjem međuriječju, dok je prodor gotičkih formi, vidljiv u sakralnoj arhitekturi u manjim i ruralnim sredinama - pri čemu ističem šiljati luk, svođeno poligonalno svetište s potpornjacima,

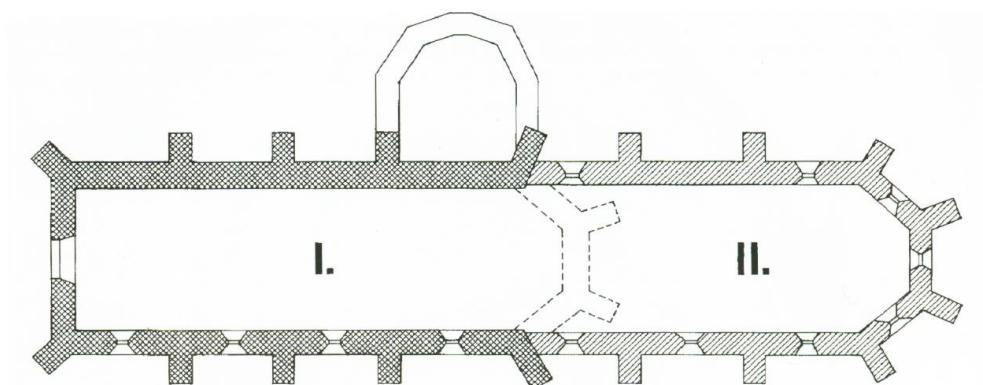
kamena arhitektonska plastika - rezultat utjecaja kojeg je izvršila redovnička arhitektura, ponajviše upravo franjevačka.

TABLA LXI

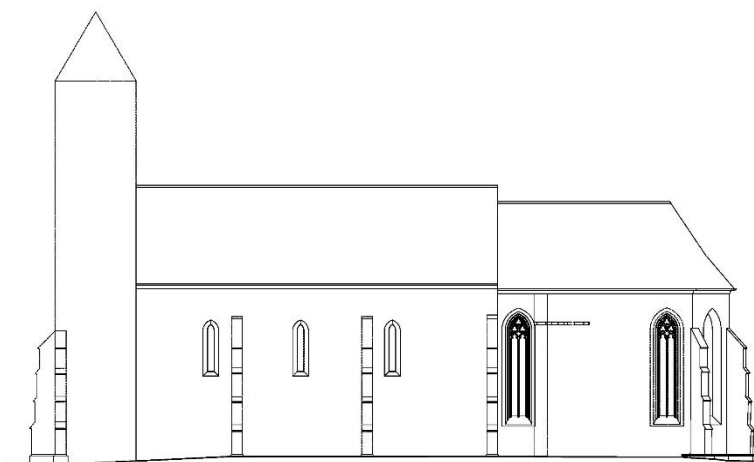

Sl. 184, 185 i 186. Tlocrti franjevačkih crkvi: sv. Antun Padovanski u Našicama (gore), sv. Luka u Lipovcu (sredina) i sv. Petar i Pavao u Šarengradu (dolje). (Ivanušec, *Franjevačka crkva*, 103; dokumentacija KO Osijek; HRZ, *Elaborat*)

TABLA LXII

Sl. 187. Crkva sv. Ivana Kapistrana, Ilok, prijedlog graditeljskih faza (Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak“,)

Sl. 188. Rekonstrukcija srednjovjekovne crkve sv. Antuna Padovanskog (Oslik, Zahirović, *Elaborat - crkva sv. Antuna Padovanskog u Našicama*).

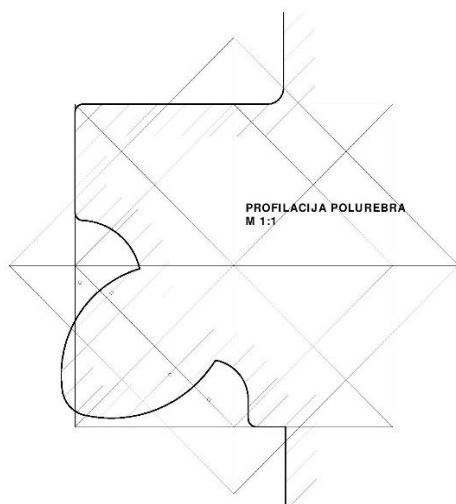

Sl. 189. Crkva sv. Ivana Kapistrana u Iloku prije Bolléove rekonstrukcije.
(<https://hr.wikipedia.org/wiki/Ilok>)

TABLA LXIII

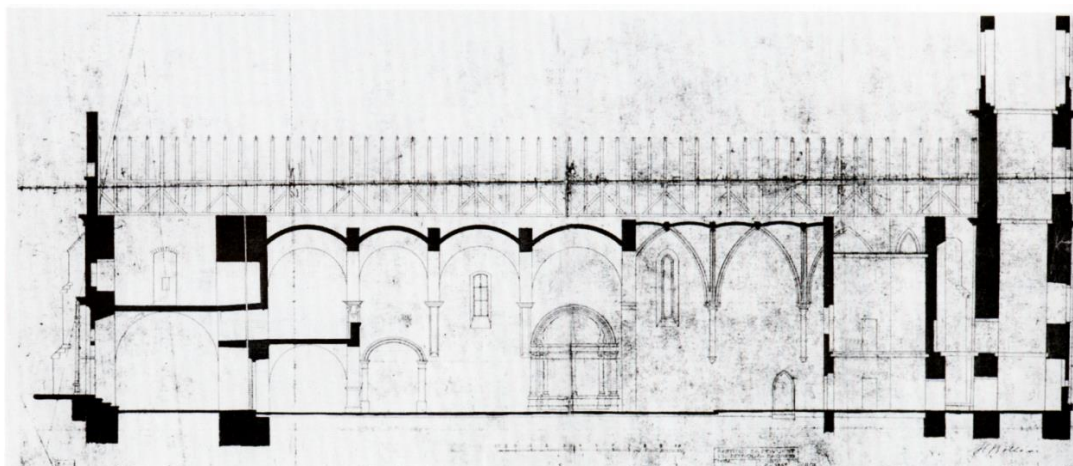

Sl. 190 i 191. Ulomci svodnih rebara, otkrivenih u zidu istočnog krila samostana tijekom istraživanja našičke franjevačke crkve i samostana, 2009.

Sl. 192 i 193. Profilacija polurebra iz svetišta našičke franjevačke crkve (lijevo) te ulomak rebra, pripisan svodu kapitulare dvorane. (Ivanušec, *Franjevačka crkva*, 73, 77; dokumentacija KO Osijek)

TABLA LXIV

Sl. 194. Presjek crkve sv. Ivana Kapistrana u Iloku prije obnove, crtež: H. Bollé, 1902., (Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak“, 486)

Sl. 195. Crkva sv. Ivana Kapistrana, Ilok, *in situ* sačuvan kapitel s natpisom 1468. u pozlati.

TABLA LXV

Sl. 196, 197 i 198. Ulomci: Vrag (po Brunšmidu br. 834) (gore lijevo), Neman (po Brunšmidu br. 837) (gore desno) i kapitel (po Brunšmidu br. 829) (dolje desno) na kojima A. Horvat uočava utjecaje parlerovske radionice (Brunšmid, „Kameni spomenici“, 146, 148, 149).

TABLA LXVI

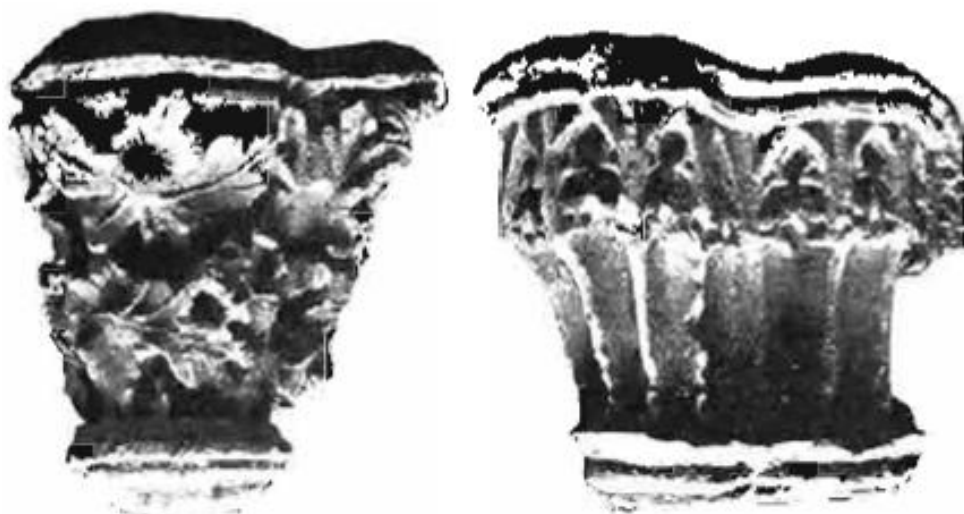

Sl. 199 i 200. Kapiteli (po Brunšmidu 822 i 824) koje D. V. Samaržija smješta u 13. st. (Vukičević-Samaržija, „A középkori Újlak“, 487).

Sl. 201 i 202. 'Parlerovski' kapiteli ili kapiteli druge skupine po D. Vukičević-Samaržija (po Brunšmidu 829 i 830., Brunšmid, „Kameni spomenici“, 146).

TABLA LXVII

Sl. 203 i 204. 'Parlerovski' kapiteli ili kapiteli druge skupine, po D. Vukičević-Samaržija (po Brunšmidu br. 832 i 833, Brunšmid, „Kameni spomenici“, 147).

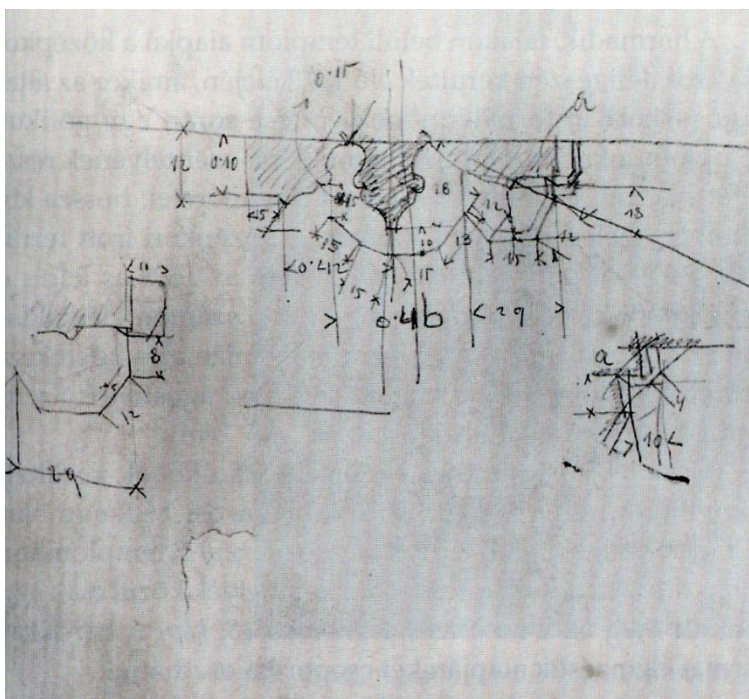

Sl. 205 i 206. 'Parlerovski' kapitel ili kapitel druge skupine, po D. Vukičević-Samaržija (po Brunšmidu br. 835).

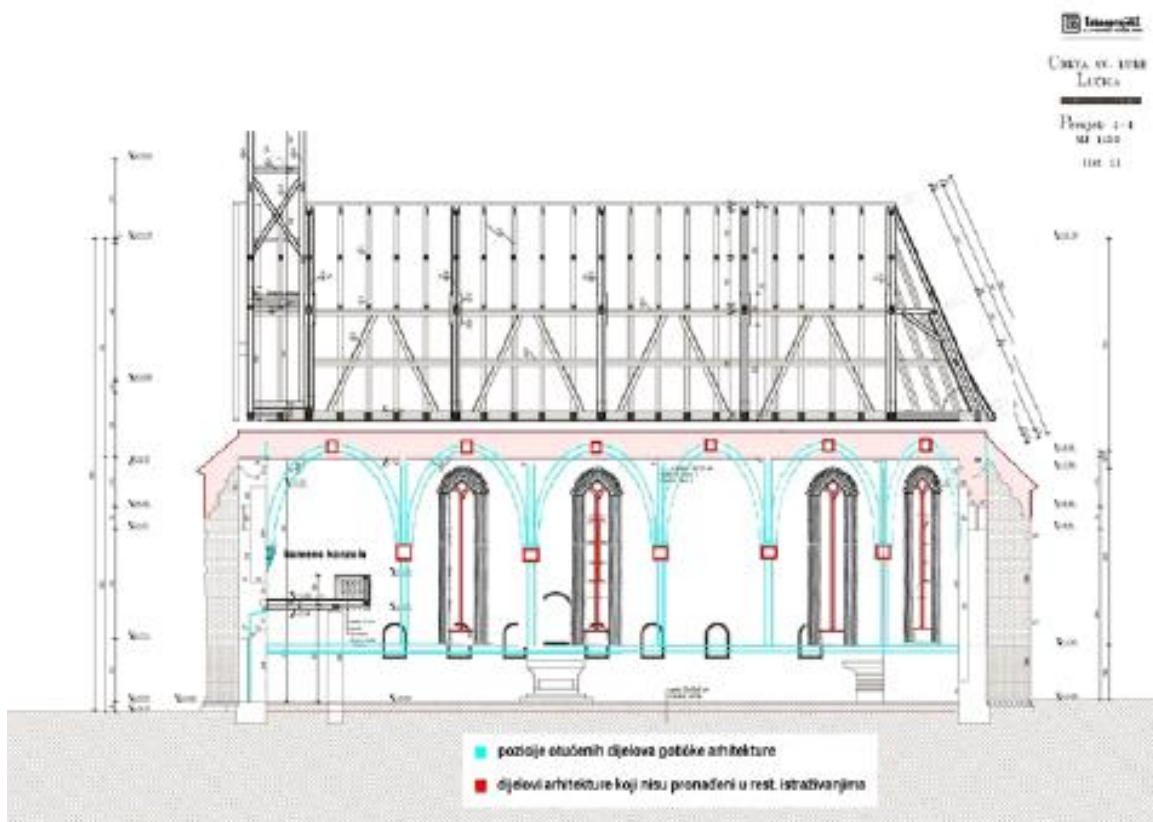

Sl. 207 i 208. Kapiteli koje D. Vukičević-Samaržija pripisuje djelovanju Nikole Iločkog (po Brunšmidu br. 826, 827 Brunšmid, „Kameni spomenici“, 145-146).

TABLA LXVIII

Sl. 209. Crtež rebra prije obnove crkve, H. Bollé, 1902., (Vukičević- Samaržija, „A középkori Újlak“, 495.)

Sl. 210. Crkva sv. Luke, Lipovac, rekonstrukcija svođenja crkve (Tablinum, *Lipovac - Lučica*).

TABLA LXIX

Sl. 211 i 212. Crkva sv. Luke, Lipovac, konzole na zapadnom zidu.

Sl. 213. Crkva sv. Luke, Lipovac, rebro svoda (Tablinum, *Lipovac - Lučica*).

TABLA LXX

Sl. 214 i 215. Crkva sv. Petra i Pavla, Šarengrad: svod svetišta (lijevo) i kapitel sa svodnim rebrima u kapitularnoj dvorani (desno).

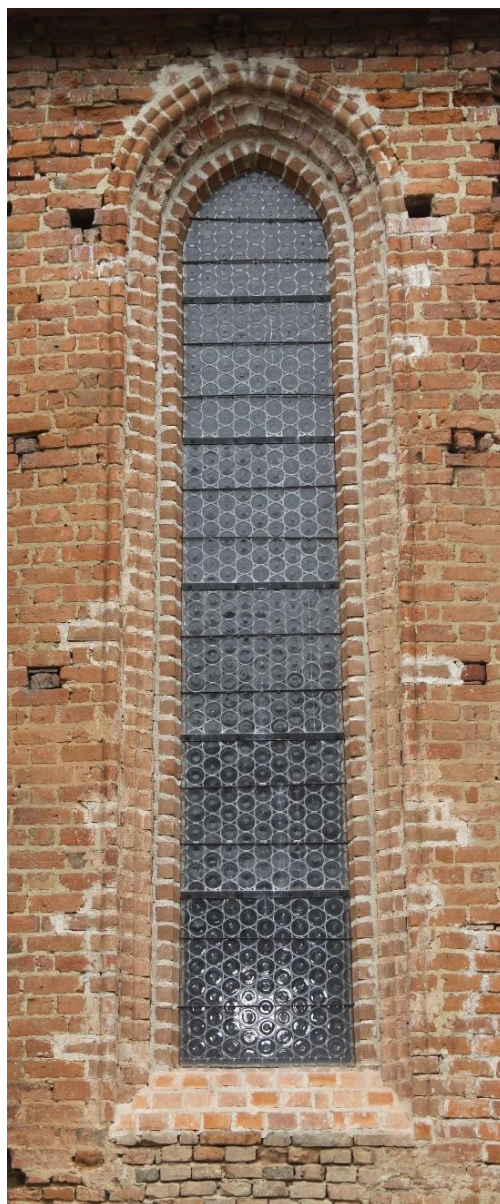

Sl. 216. Arhitektonska plastika na unutrašnjim potpornjacima bočnog broda crkve sv. Petra i Pavla u Šarengradu.

Sl. 217. Crkva sv. Petra i Pavla u Šarengradu - južna strana trijumfalnog luka, južna sedilija, polustup s kapitelom i imitacijom svodnog rebra.

TABLA LXXII

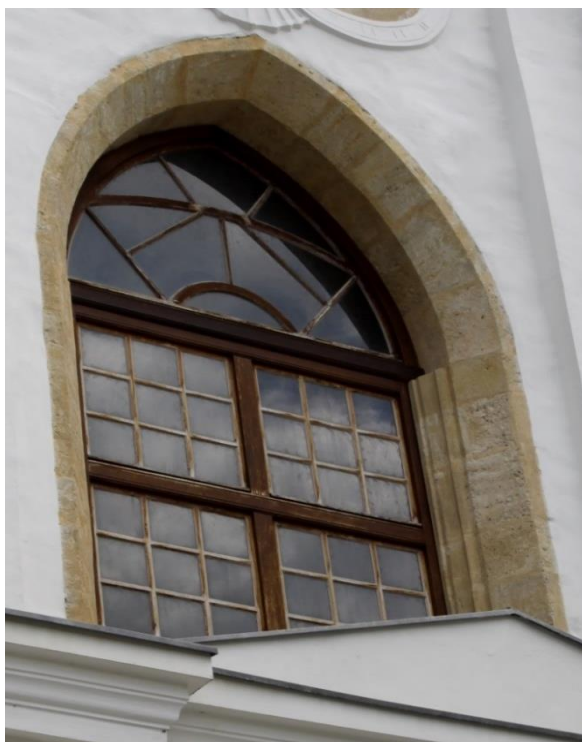

Sl. 218 i 219. Srednjovjekovni prozor svetišta crkve sv. Antuna Padovanskog u Našicama (lijevo) i prozor crkve sv. Luke u Lipovcu (desno).

TABLA LXXIII

Sl. 220 i 221. Crkva sv. Petra i Pavla, Šarengrad: zazidani južni prozor svetišta (lijevo) i istočni prozor svetišta (desno).

Sl. 222. Crkva sv. Petra i Pavla, Šarengrad: zapadni prozor crkve.

TABLA LXXIV

Sl. 223 i 224. Crkva sv. Petra i Pavla u Šarengradu: zapadni portal (lijevo) i sjeverni portal (desno).

Sl. 225 i 226. Crkva sv. Petra i Pavla u Šarengradu: portal u sakristiju (lijevo) i portal u zvonik (desno).

TABLA LXXV

Sl. 227. Crkva sv. Petra i Pavla, Šarengrad, južna sedilija.

4.4.3. CRKVE DOMINIKANSKOG REDA

Dominikanski red (lat. *Ordo praedicatorum*: Red propovjednika, franc. *frères prêcheurs*, akronim OP; hrvatski bijeli fratri, prodikatori) osnovao je španjolski kanonik Dominik de Gusman (Domingo de Guzman Garcés) s ciljem da se propovijedanjem Evanđelja i znanstvenim dokazivanjem suprotstavljaju gnostičko-manihejskim zabudama, odnosno albigenško-valdesko-patarenskim sektama. Red je potvrdio papa Honorije III. 1216.g.⁸²² Dominikanci u prihvatili pravilo sv. Augustina. Generalni kapitul reda 1221.g. odlučuje da se osnuje provincija na području Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva, kojoj bi pripadale „nationes Pannoniae, Sclavoniae, Dalmatiae“.⁸²³ Dominikanci na prostor Slavonije dolaze u ranom 13. st. sa zadaćom borbe protiv hereze u Bosni, a na poziv hercega Kolomana i zagrebačkog biskupa Stjepana II.⁸²⁴ U Bosni su dominikanci vršili službu papinske inkvizicije, koju 1330.g., odredbom pape Ivana XXII., predaju franjevcima.⁸²⁵

Jedini dominikanski samostan na prostoru istočne Slavonije bio je samostan s crkvom sv. Margarete u Gorjanima, što saznajemo iz pisanih izvora - *Monasterium fratrum predicatorum de Gara* spominje se 1348., 1437., 1478.g.⁸²⁶ Nije utvrđena točna lokacija crkve, no u literaturi su iznesene neke pretpostavke. Tlocrt gorjanske crkve, koja je djelomično (amaterski) arheološki istražena početkom 20. st. i za koju se pretpostavlja kako je bila dominikanska crkva sv. Margarete - često nazivana i crkva „na Kameništu“ - objavila je Diana Vukičević-Samaržija na osnovi dokumentacije koju je Gjuro Szabo ostavio Zavodu za

⁸²² Franjo Šanjek, „Dominikanci u našim krajevima: kratak osvrt na pojavu i apostolsko-kulturnu djelatnost dominikanaca među Hrvatima“, *Bogoslovna smotra*, vol. 36, No. 3-4 (1996.): 712; Hrvatska enciklopedija, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15858; Igor Fisković, ur., *Dominikanci u Hrvatskoj*, Zagreb: Galerija Klovčevići dvori, Hrvatska dominikanska provincija, 2011.

⁸²³ Šanjek, „Dominikanci u našim krajevima“, 714. Engel navodi kako je dominikanski red u Ugarsku došao 1221.g., pod vodstvom Paulusa Hungarusa. Do 1233.g. osnovana je ugarska provincija koja je do vremena tatarske provale brojala dvanaest opatija. (Engel, *The Realm of St. Stephen*, 96).

⁸²⁴ Šanjek, „Dominikanci u našim krajevima“, 715-720.

⁸²⁵ Šanjek, „Dominikanci u našim krajevima“, 721.

⁸²⁶ Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II., 282; Sigismund Ferrarius, *De rebus Ungaricae provinciae OP, Viennae Austria*, 1637., 520; Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 292.

zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.⁸²⁷ [TABLA LXXVI, Sl. 228] Uz tlocrt crkve, Szabo je ostavio i crtež svodnog rebra od profilirane opeke, danas pohranjenog u Arheološkom muzeju Zagreb.⁸²⁸ Zorislav Horvat je objavio fotografije ulomaka arhitektonske plastike, također od profilirane opeke, nađenih na lokalitetu crkve „na Kameništu“, a danas pohranjenih u Arheološkom muzeju Zagreb: Horvat je ulomke tumačio kao dio kružišta prozora, opeka stupa, opeka fijale, dio profilacije, opeka svodnog rebra te dvije opeke kao dio neke profilacije.⁸²⁹

Crkva „na Kameništu“ (moguća dominikanska crkva) bila je jednobrodna crkva s užim poligonalnim svetištem, u cijelosti uokvirena potpornjacima, a uz sjeveroistočno rame crkve prslonjena je bila jedna prostorija (moguće sakristija). Dužina broda crkve iznosila je oko 23 m, a širina oko 10 m. Szabo navodi kako je crkva u cijelosti bila zidana opekama. Vukičević-Samaržija navodi kako je Szabo vezao ostatke te crkve uz dominikanski samostan, no govori kako je teško tvrditi da se ostaci te građevine odnose na crkvu dominikanskog samostana, jer je iz izvora poznato kako se u Gorjanima 1348.g. nalazila i crkva sv. Pavla.⁸³⁰

Svodno rebro koje opisuju Szabo i Horvat sačinjavaju dvije užljebine različita polumjera, međusobno odvojene kratkim skošenjem, a vrh rebra završava pravokutnim zaključkom. Zorislav Horvat ističe dugi klinasti oblik rebra, koji svjedoči o razvijenijoj profilaciji, te rebro datira u vrijeme oko 1500.g.⁸³¹ Prema Z. Horvatu, brod crkve je bio podijeljen na četiri svodna traveja, čime crkva odaje srednjoeuropsko kasnogotičko-renesansno oblikovanje iz vremena početka 16. st., kad se težilo stvaranju jedinstvenih prostora - „... svetište je svedeno na najmanju moguću mjeru i samo naglašava prostor

⁸²⁷ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 102; Regan, „Gorjani - srednjovjekovno sjelo plemićke obitelji Gorjanski“, 129, 130, 139, 142; Antun Bogetić, „Odgovor na njeka pitanja Društva za jugoslavensku povjestnicu i starine“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knj. XII, Zagreb (1920.), 138–139; Adam Filipović Heldenthalski, „Gorjani - župa u Slavoniji, biskupiji djakovačkoj“, *Gospodarske novine* 16. IV., br. 16. (1853.), 1-2. Detaljan opis amaterskih arheoloških istraživanja crkve „na Kameništu“ iz prve polovice 20.st. dan je u Katalogu spomenika - Gorjani.

⁸²⁸ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 102; Szabo, „Spomenici prošlosti u Srijemu“, 49, 50; Zorislav Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* god. XXVI/1 (1977.), 57.

⁸²⁹ Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 52-61.

⁸³⁰ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 102; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 282.

⁸³¹ Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 11.

lađe“.⁸³² Horvat nastavlja kako samostanske crkve oko 1500.g. u pravilu imaju svodeni brod crkve (Voćin, Kloštar-Ivanić, Lučica). Također, na temelju dimenzija gore opisanih profiliranih opeka Horvat uočava srodnosti gorjanske crkve s crkvama u Lipovcu (Lučica), Šarengradu (zvonik) i Moroviću (kapela), svrstavajući ih sve pod zajednički nazivnik 'gorjanska skupina spomenika'. Autor ističe sljedeće srodnosti unutar spomenika gorjanske skupine: gradnja profiliranom opekam, debljina opeke, debljina potpornjaka, renesansne osobine prostora te karakterističan omjer prostora. Horvat gorjanskoj skupini dodaje i crkve u Voćinu (poč. 16. st.) i Kloštar-Ivaniću (oko 1508.g.).⁸³³

Profilirane opeke iz Gorjana i ulomak svodnog rebra, jedini su, uz Szabin tlocrt, ostatak materijalne ostavštine srednjovjekovnih Gorjana, sijela obitelji Gorjanskih.⁸³⁴ [TABLA LXXVI, Sl. 229 i 230] Također, one nam jedine omogućavaju tumačenje moguće dominikanske, danas nestale, arhitekture u istočnoj Slavoniji. Prema sačuvanim profiliranim opekama iz Gorjana, crkva „na Kameništu“ bila je u cijelosti izvedena opekam: profiliranim opekama su bili izvedeni prozori s trolisnim mrežištima, profiliranim opekama su bila izvedena rebra svoda, kao i polustupovi na koja su se nastavljala rebra, a moguće je od profiliranih opeka bila izvedena i oltarna pregrada (poput one iz crkve sv. Luke u Lipovcu).

1. Gorjanska skupina spomenika

Sličnosti s crkvom u Lipovcu i šarengradskim zvonikom prepoznaje se u debljini opeke od 8.5 do 9 cm te u tipu profila odnosno profiliranih opeka. Recentnim istraživanjima crkve sv. Luke u Lipovcu uočene su jednake profilacije, kakve su bile na gorjanskoj crkvi, a veći broj nalaza omogućio je ne samo prepoznavanje uklonjenih elemenata arhitekture, već i ispravak Horvatovih tumačenja gorjanskih opeka.⁸³⁵ Primjerice, opeku tumačenu kao opeku fijale odnosno plastičnog ukrasa kontrafora ili slijepog luka, danas je moguće tumačiti kao

⁸³² Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 60.

⁸³³ Horvat navodi kako su je karakterističan omjer za te crkve $1: \sqrt{2} + 1$, odnosno $1: 1,41 + 1$. (Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 60.)

⁸³⁴ 2017.g. pokrenuta su nova arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada Gara. Voditelj istraživanja je HRZ, Ivana Hirschler, kojoj se ovim putem zahvaljujem na suradnji. 2018.g. otkriven je jedan zid te čitav niz profiliranih opeka. Istraživanja će se nastaviti i narednih godina.

⁸³⁵ Papić, T., *Lučica, crkva sv. Luke u Lipovcu*, KO Osijek; Tablinum, Šimičić, *Lipovac - Lučica - crkva sv. Luke, Privremeno izvješće o provedenim konzervatorsko - restauratorskim istraživanjima*, KO Vukovar.

profiliranu opeku oltarne pregrade, a opeku štapne profilacije kao opeku polustupa o koji se oslanjalo rebro. Zadnja etaža šarengradskog zvonika, prozori i zabatni vijenci s okapnicama i fijalama, kao i oktogonalna kapa zvonika izvedeni su profiliranim opekama.⁸³⁶

Na osnovi sličnosti gorjanske, lipovačke i šarengradske crkve Horvat pretpostavlja postojanje posebne radionice koja je poznavala izradu profilacija u opeci, a koja je radila na svim navedenim građevinama, jer gradnja u opeci „... predstavlja tehnološko pojeftinjenje i olakšanje gradnje.“⁸³⁷, te nastavlja kako je to tehnološko pojednostavljenje gradnje došlo preko Mađarske i Češke, odakle dolaze majstori sa poznavanjem škole Benedikta Rejta, „... to više što je popraćeno renesansnim utjecajima.“ Navedenu skupinu spomenika Horvat naziva 'gorjanskom skupinom', pretpostavljajući vrijeme nastanka svih građevina na sam početak 16. st.⁸³⁸

Sličnosti s gorjanskim rebrom pokazuju rebra na kojima su uočene forme vladislavske gotike: to su dva tipa svodnih rebara iz ostataka crkve u Iloku, atribuiranih srednjovjekovnoj crkvi sv. Petra, pohranjenih u Muzeju grada Iloka, kao i najjednostavnije rebro voćinske crkve, kojeg također čine dvije užljebine s pravokutnim zaključkom.⁸³⁹

Nakon smrti Joba Gorjanskoga 1481.g. Gora je prešla u posjed hrvatsko-ugarskoga kralja Matije Korvina (1482.-1487.), potom njegova sina hercega Ivaniša Korvina (1487.-prije 1494.) i Lovre Iločkoga (prije 1494.-1524.), koji ju je u razdoblju od 1494. do 1496.g. zbog pobune protiv hrvatsko-ugarskoga kralja Vladislava II. privremeno bio izgubio, zajedno s ostalim obiteljskim posjedima. Za vladavine Lovre Iločkoga prvi se put u gorskome gradu 1506. spominje unutrašnji i vanjski grad (*oppidum Gara interior scilicet et exterior*), na osnovi čega Regan zaključuje da je za njegove vladavine došlo do temeljite obnove čitavoga gorskog naselja, odnosno do proširenja unutrašnjega grada na sjeverno predgrađe, koje je također bilo utvrđeno obrambenim drvenim zidovima, nasipima i obrambenim jarcima.⁸⁴⁰

⁸³⁶ Oktogonalna kapa zvonika zidana je opekama različitih formata: 34x17x7/7,5cm, 33x16/17x8 cm, 27x14x4/5 cm, 24x12,5x4 cm, 26x13,5x4/5 cm (Ivanušec, *Zvonik franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Šarengradu, Izvještaj - analiza arhitektonskog korpusa zvonika*, KO Vukovar).

⁸³⁷ Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 61.

⁸³⁸ Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 60.

⁸³⁹ Horvat, Z., „Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske“, 10, 11, sl. 7, 8.

⁸⁴⁰ Regan, „Gorjani - srednjovjekovno sjelo plemićke obitelji Gorjanski“, 143.; Rudolf Horvat, „Rat kralja Vladislava II. na Lovru Iločkog“, *Vijenac* (1896.): 30, 31, 43, 44, 78, 79, 107-109; Bösendorfer, *Crnice iz slavonske povijesti*, 172; Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 61, 77.

Ulomci profiliranih opeka iz gorjanske crkve „na Kameništu“ srodni su prvenstveno profiliranim opekama iz crkve sv. Luke u Lipovcu, dimenzijama su srodni opekama crkvi u Lipovcu i Šarenggradu, a rebro iz gorjanske crkve srodno je rebrima iz iločke crkve sv. Petra. Također, patron iločke i gorjanske crkve bio je Lovro Iločki. Sakupivši zaključke o prodoru gradnje opekama koja kao pojeftinjenje i tehnološko olakšanje gradnje prodire iz Mađarske i Češke, skupa sa utjecajima u oblikovanju sakralnog prostora oko godine 1500.g., te uočivši sličnosti iločke vladislavske gotike sa gorjanskim rebrima, kao i sličnosti gorjanskih profiliranih opeka s profiliranim opekama u Lipovcu i, djelomice, Šarenggradu, može se pretpostaviti postojanje graditeljske radionice koja poznaje rad B. Rejta i srednjoeuropske kasne gotike. (Ovdje treba napomenuti kako je zvonik šarengadske franjevačke crkve dograđen uz svetište nakon izgradnje crkve, odnosno krajem 15. ili početkom 16. st.⁸⁴¹) Postojanje majstorske radionice potvrđuju prvenstveno opeke iznimne debljine. Naime, srednjovjekovne opeke pekale su se na debljini do 5 cm jer je to bila optimalna debljina za proces samog pečenja (tanje bi pucale, deblje bi ostale sirove i ne bi imale potrebnu čvrstoću), što je uvjetovalo i način zidanja, gdje su lica zida bila zidana cjelovitom opekama, a unutrašnjost je bila ispunjena opekama koja je stradala u procesu pečenja ili koja nije imala zadovoljavajuću čvrstoću. Pečenje opeke od 8 do 9 cm debljine zahtijevala je radionicu koja je iznimno dobro ovladala vještinom pečenja opeke i, također, vještinom pečenja profilirane opeke. Kako što je već opisano u prethodnim poglavljima, za Lovre Iločkog je u Iloku postojala majstorska radionica koja je izvodila obnove iločkih crkvi u duhu vladislavske gotike, te koja je, moguće, djelovala i na području Gorjana dok su Gorjani bili u posjedu Lovre Iločkog.

2. Dominikanska ili župna crkva u Gorjanima?

Gjuro Szabo je temelje crkve „na Kameništu“ prepoznao kao ostatke dominikanske crkve sv. Margarete.⁸⁴² Josip Bösendorfer pretpostavlja kako su ruševine crkve „na Kameništu“ ostaci župne crkve sv. Pavla apostola, što je zaključio na osnovi njezina smještaja u središtu grada, odnosno unutar zidova grada, kako to svjedoče povijesni izvori iz 1348. i

⁸⁴¹ Ivanušec, *Zvonik franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Šarenggradu, Izvještaj - analiza arhitektonskog korpusa zvonika*, 2011., KO Vukovar.

⁸⁴² Szabo, „Spomenici prošlosti u Srijemu“, 49, 50.

1477.g.⁸⁴³ Diana Vukičević-Samaržija navodi kako nije moguće definirati je li crkva bila župna ili redovnička.⁸⁴⁴

Kao što je već navedeno, dominikanska crkva sv. Margarete spominje se u više navrata kroz 14. i 15. st. Župna crkva sv. Pavla, *Ecclesia S. Pauli de Gara*, spominje se 1348. i 1417.g.⁸⁴⁵ Dakle, obje crkve su postojale u 14. st., barem stoljeće i pol prije 1500.g., u koje vrijeme su datirani ulomci profiliranih opeka i svodno rebro iz Gorjana. Obzirom na srodnost gorjanskog rebra s iločkim rebrima, ali i na ulomke profiliranih opeka datiranih oko 1500.g., vjerojatno su na „crkvi na Kameništu“ izvedene neke preinake, skupa s izvedbom svoda, u vrijeme kada su Gorjani bili u posjedu Lovre Iločkog, za čijeg upravljanja Ilokom se prihvaćaju utjecaji i gotova rješenja vladislavske gotike. Također, vjerojatno je svod gorjanske crkve, kao i iločki svodovi, bio izveden kao mrežasti svod, odnosno bačva s nervaturom rebara.

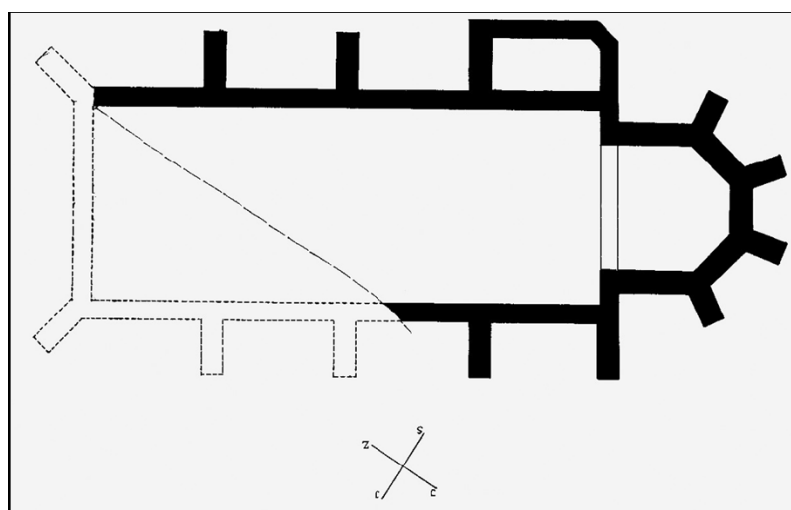
Na osnovi sačuvane arhitekture i arhitektonske plastike nije moguće utvrditi jesu li oni pripadali dominikanskoj crkvi sv. Margarete ili gorjanskoj župnoj crkvi sv. Pavla. U vremenu 15. st., pa i 14. st., slavonsko plemstvo uživa patronat nad župnim crkvama na svojim posjedima, ali jednako tako na svojim posjedima osniva samostane redovničkim zajednicama. Primjerice, Iločki su patroni iločke župne crkve, ali i franjevačkog samostana. Osječki Korodski uživaju patronat nad župnom crkvom sv. Trojstva, ali istovremeno mole povlastice za osječku augustinsku crkvu. Vjerojatno plemstvo sudjeluje u graditeljskom programu i redovnika i klera, kao što je vidljivo opet na primjeru Iloka, gdje su u duhu vladislavske gotike obnovljene župna crkva, augustinska crkva, ali i franjevačka crkva, ako je suditi po nedavno otkrivenom portalu u refektoriju samostana. U 15. st. plemstvo je ojačalo, kao i gradske zajednice, te redovničke zajednice više nisu jedini donositelji stilskih novina na prostore Slavonije. Plemstvo i gradovi postaju naručitelji umjetnosti, što je i razlog zašto se suvremena stilska strujanja u 15. st. više ne sagledavaju samo na redovničkoj arhitekturi, već i na arhitekturi dvorskih kapela i gradskih župnih crkvi. Stoga se novina građenja u profiliranoj opeci ne mora nužno tumačiti kao doprinos redovničke arhitekture, već kao djelovanje radionice vjerojatno čeških majstora koji dolaze u istočnu Slavoniju, prvenstveno Ilok, posredstvom Vladislava II. Jagelovića, a po narudžbi Lovre Iločkog.

⁸⁴³ Regan, „Gorjani - srednjovjekovno sijelo plemićke obitelji Gorjanski“, 136; Bösendorfer, *Crctice iz slavonske povijesti*, 172.

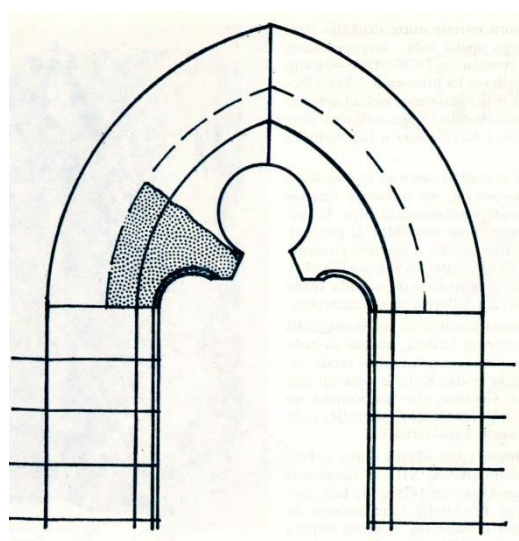
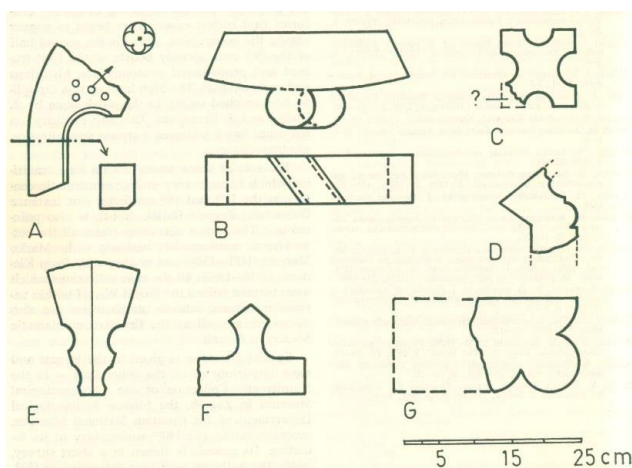
⁸⁴⁴ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 102.

⁸⁴⁵ Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 282, 283.

TABLA LXXVI

Sl. 228. Crkva „na Kameništu“, Gorjani, tlocrt (Regan, „Srednjovjekovno sijelo“, 156).

Sl. 229 i 230. Crkva „na Kameništu“, Gorjani ulomci profilirane opeke (lijevo, Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 55) i rekonstrukcija prozora crkve „na Kameništu“ (desno, Horvat, Z., „Srednjovjekovne opeke iz Gorjana“, 57).

5. SAKRALNA ARHITEKTURA U DOBA OSMANSKE VLASTI

Poraz na Mohačkom polju 1526.g. označava pad istočne Slavonije pod osmansku vlast. Uz nesumnjive tragedije i nedaće velikih razmjera koje su obilježile vrijeme neposredno nakon osvojenja Slavonije, stubokom se mijenjaju ranije, srednjovjekovne društvene i političke strukture. Prekida se višestoljetni razvoj istočne Slavonije unutar srednjoeuropskog srednjovjekovnog društva, a prostor istočne Slavonije postaje granica Osmanskog Carstva odnosno prošireno područje osmanskog serhata. Uz to, dolazi do velikih migracija stanovništva, velikih razaranja naselja i Slavonija je u to vrijeme zaista *terra combusta*. To nasilje generiralo je memoriju koja se prenosila generacijama o gotovo apsolutnom uništenju svega što je na prostoru istočnohrvatske ravnice postojalo prije prodora Osmanlija. Istraživanje povijesti umjetnosti ovih prostora rapidno se umanjuje nakon 1526.g., a interes istraživača povijesti umjetnosti opet počinje s mirom u Srijemskim Karlovcima 1699.g. Anđela Horvat je vrijeme osmanske vlasti izvrsno nazvala vremenom *između gotike i baroka*.

O gotovo dva stoljeća osmanske vladavine u istočnoj Slavoniji, odnosno o razdoblju *između gotike i baroka*, mnogo je toga još uvijek nepoznato, no u daljnjem tekstu će biti prikazano kako sva umjetnička i graditeljska djelatnost, a koja je vezana uz kršćanstvo, ipak nije stala. Istraživanja Nenada Moačanina i Josipa Buturca pokazuju kako su u osmanskoj Slavoniji, premda u manjem broju, nastavili živjeti kršćani koji su mogli prakticirati svoju vjeru,⁸⁴⁶ premda u bitno drugačijim okolnostima, odnosno uglavnom potajice i na selu. Također, u Baranji i Podravini širi se reformacija koja 'nasljeđuje' srednjovjekovne, ranije katoličke crkve. U srednjovjekovnim gradovima, pak, crkve su pretvorene u džamije (sv. Duh, Požega, trobrodna crkva u Osijeku) ili su neko vrijeme služile za smještaj vojnih posada (franjevački samostan u Našicama, crkva u Sotinu, katedrala u Đakovu)⁸⁴⁷, te su kršćani odlazili u obližnja sela slušati riječ Božju - osječki vjernici su odlazili u Kuzmince i Križevce, našički u Martin i Motičinu, a đakovački u Đakovačke Selce⁸⁴⁸. U tekstu koji slijedi biti će prikazano kako se crkveni život u osmanskoj Slavoniji nastavio u tim ruralnim sredinama, pri čemu su se koristile i obnavljale srednjovjekovne crkve ili su se, pak, gradile nove drvene crkve.

⁸⁴⁶ Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 20; Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, 51.

⁸⁴⁷ Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, 225; Marković, „Kako je izgledalo Đakovo krajem 17. stoljeća?“, *Đakovački list*, br. 1016., 27. 4. 1985., str. 3; Ćelebija, *Putopis*, 240.

⁸⁴⁸ *Život Bartola Kašića*, 68, 69

Poznavanje društvenih, političkih, gospodarskih, kulturnih, umjetničkih i inih prilika u osmanskoj Slavoniji šturo je i tek odnedavno je u interesu hrvatskih istraživača. Ističem prvenstveno radove Nenada Moačanina, ali i druge povjesničare koji pokušavaju uspostaviti poveznice između 'kršćanskih' i osmanskih izvora iz tog vremena.⁸⁴⁹ O povijesti reformacije u Hrvatskoj ističem radove Stanka Jambreka, Nataše Štefanec, Đure Frankovića i drugih autora.⁸⁵⁰ Iz njihovih radova može se iščitati teritorijalno i crkveno/kalvinsko ustrojstvo ovih prostora, organiziranje ekonomskih djelatnosti, statistike stanovništva i slično.

Prva istraživanja katoličke crkve u osmanskoj Slavoniji poduzeli su upravo crkveni povjesničari, prvenstveno istraživači povijesti franjevačkog reda - Gonzaga, Wadding, Csevapovics, Fermendžin, a zatim oni koji su isticali tradiciju misionarske djelatnosti franjevačke Provincije Bosne Srebrene - Euzebije Fermendžin, Ivan Stražemanac, Julijan Jelenić, Mijo Vjenceslav Batinić, te njihovi nasljednici Krunoslav Draganović, Janko Barlé, Josip Buturac, Franjo Emanuel Hoško i drugi.⁸⁵¹ Njihovi radovi u istraživanju povijesti Provincije Bosne Srebrene omogućili su prva saznanja o crkvenom životu i nastavku tradicije zapadnog kršćanstva u osmanskoj Slavoniji. Njihova istraživanja građe iz vatikanskog arhiva Svete kongregacije za širenje vjere (Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Archivo di propaganda fide) i arhiva franjevačkih samostana u Bosni (Sutjeski ljetopis, Fojnički ljetopis)

⁸⁴⁹ Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*; Fazileta Hafizović, *Požeški sandžak i osmanska Slavonija*, Slavonski Brod: HIP Podružica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2016.; Hafizović, „Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu“, 41-51; Dino Mujadžević, „Ibrahim Pečevića (1574.-1649.) - osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine podrijetlom iz Pečuha“, *Scrinia Slavonica* 9 (2009.): 379-394.

⁸⁵⁰ Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*; Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 103-123; Franković, „Protestantizam i protureformacija u podravskim hrvatskim selima“, 98-128; Đuro Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu i katoličkoj duhovnoj obnovi s osobitim osvrtom na djelatnost kardinala Jurja Draškovića“, *Zbornik Janković* br. 1 (2015.): 19-38.; Štefanec, „The Adaptable Religious Politics on the Zrinski Estates during the Reformation“, 263-282; Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 46-60; Marijanović, „Hrvatsko-mađarski protestantizam za turske vladavine“, 24-26.

⁸⁵¹ Franciscus Gonzaga, *De origine Seraphicae Religionis franciscanae, Eiusq; progressibus, de Regularis Observantiae institutione, forma, administrationis, ac legibus, admirabiliaque eius propagatione*, Venetiis, 1603.; Georgius Csevapovics, *Recensio opservantis Minorum provinciae S. Ioann. A. Capistrano per Hungaria, Austria inferior et Slavonia*, Buda pro Anno Domini 1830., 493-500; Luka Wadding, *Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum*, Editio Minor Ad Claras Aquas, Quarecchi prope Florentiam, 1932.; Fermendžin, *Acta Bosnae*; Fermendžin, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*; Krunoslav Draganović, „Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas“, u: *Notae historico-topographicae de Ecclesia Bosnae et Hercegovinae* (1934.): 175-216. Ostali autori će biti spomenuti u tekstu.

i Slavoniji (Izvještaj o stanju župa fra Josipa Mihića, 1733.-1734.g., pohranjen u osječkom franjevačkom samostanu; izvještaj fra Luke Ibrišimovića iz 1694.g., pohranjen u požeškom franjevačkom samostanu) iznijela su, među ostalom, podatke o crkvenim obnovama ili, rjeđe, gradnjama koje su poduzimali franjevci spomenute Provincije. Tako fra Mijo Vjenceslav Batinić navodi: „Već sljedeće godine (nakon Mohačke bitke) oni (fojnički franjevci) pomisliše o podizanju porušenih crkava... presuda je glasila samo da smiju zidovi biti od šepera (pletera)... Pod istim uslovom, naime da ništa ne bude od kamena i nepečene opeke, izprosiše dozvolu i druge franjevačke obćine, kojim su samostani ovom olujom oboreni... Sutjeska braća i za ovakvu milost plate 900 dukata... Visočki je samostan takodjer bio pridignut ovog nekako doba...”⁸⁵² I Jelenić navodi obnovu fojničke crkve, kao i proširenje crkve u Visokom⁸⁵³; spominje i gradnju samostana u Gradovrhu (kod Tuzle).⁸⁵⁴ Također, Jelenić navodi (a pritom navodi Fermendžina za izvor) kako je papa Grgur XIII. 1581.g. podigao bosanskim franjevcima četiri samostana, no ne navodi koja.⁸⁵⁵

Za vrijeme osmanske vlasti u Slavoniji je postojala multikonfesionalnost. Izuzev islama kao državne vjeroispovijesti, egzistirale su brojne manje zajednice katolika, protestanata i pravoslavnih vjernika. Odnosi među tim kršćanskim zajednicama nisu dokraja istraženi - nova saznanja o odnosima među različitim konfesijama osmanske Slavonije donose Đuro Franković, Stanko Jambrek i Nataša Štefanec, koji su istovremeno s reformacijom opisali i protureformacijsko djelovanje ugarskih biskupa, franjevaca Bosne Srebrene i isusovaca.⁸⁵⁶ Često se u djelima franjevačkih povjesničara odnos između papista i reformatora opisuje na osnovi legendi, usmene tradicije i, nerijetko, međuvjerske netrpeljivosti. Tako se spominje kako je Mihajlo Starin, jedan od začetnika protestantizma u Slavoniji, sa svojim pristašama spalio đakovački franjevački samostan; spominju se razna teološka sučeljavanja između franjevaca i protestanata (prvenstveno istog Mihajla Starina) u kojima su pred vjernicima dokazivali valjanost jedne ili druge vjeroispovijesti - takva

⁸⁵² Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, 21-22; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 124 (Izvor: *Sutjeski ljetopis*, Arhiv franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci; Franciscus Gonzaga, *De origine Seraphicae Religionis franciscanae*.)

⁸⁵³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 124, 125.

⁸⁵⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 126.

⁸⁵⁵ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, II, 20-21; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 129; *Fermendžin, Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, 30; *Sutjeski ljetopis*.

⁸⁵⁶ Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*; Jambrek, „Stjepan Kiš“, 103-123; Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 98-128; Štefanec, „The Adaptable Religious Politics on the Zrinski Estates during the Reformation“, 263-282.

sučeljavanja su, navodno, završavala nasiljem.⁸⁵⁷ Spominju se također pravoslavni vladike koji su kupovali fermane od turskih kadija, kojima bi oni stekli pravo ubiranja poreza od svih kršćana, pa tako i rimokatolika, čemu su se naravno opirali franjevci, a navodno su vladike Osmanlijama odavali ustaničke planove koji su dogovarani u suradnji sa franjevcima prvenstveno iz veličkog samostana. Sve to saznajemo kao određene povijesne isječke, nepovezane epizode - povijest međusobnih odnosa vjerskih zajednica u multikonfesionalnoj osmanskoj Slavoniji tek treba napisati. No, opravdano je smatrati kako je postojala određena netrpeljivost, ponajviše iz razloga svojatanja župa koje su svima predstavljale gotovo jedini izvor prihoda.

O djelovanju protestantskih zajednica, pogotovo o njihovom književnom stvaralaštvu saznajemo iz djela već navedenih povjesničara reformacije. Iz njihovih djela je razvidno kako su reformatorske zajednice na prostorima Baranje, Podravine i oko Vukovara, ujedinjene u Baranjsku biskupiju skupa sa mađarskim zajednicama Donje Ugarske, dosegle zavidan kulturni i vjerski razvoj - u gotovo svakoj župi postojala je škola, koju su vodili propovjednici što su u Baranju dolazili s wittenberškog sveučilišta gdje su im profesori bili Martin Luther i njegovi sljedbenici (Filip Melanchton), kao i s krakowskog sveučilišta; utvrđeno je kolanje knjiga što su prenosile ideje reformacije, a književna djela što su ih pisali Mihajlo Starin i Stjepan Kiš Segedinac slana su na ista sveučilišta i radi tiskanja i radi učenja. Đuro Franković je istaknuo kako je jedan od razloga širenju reformacije i bolje umijeće govorništva reformatorskih propovjednika, radi kojih su u pravilu pobjeđivali na sinodama odnosno u sporovima između njih i katoličkih svećenika.⁸⁵⁸

Što se tiče održavanja crkvi, novija istraživanja pokazuju kako su se reformatorske i katoličke zajednice suočavale s jednakim poteškoćama u očuvanju i obnovi starih, srednjovjekovnih crkvi. Đuro Franković navodi: „Osmanlije su zbog vojnih aspekata, a ne zbog mržnje prema kršćanima, dali srušiti bilo katoličke bilo crkve neke druge vjerske konfesije. Inače, simbolično značenje ima činjenica da su na zapovijed Osmanlija crkve podignute prvobitno u katoličke svrhe srušili članovi reformatorske sljedbe koji su zbog nestašice stoke za vuču od ruku do ruku dodavali građevinski materijal za gradnju »tvrđave Velikog Sigeta« ili za pojačanje Babócsa (hrv. Bobovec). Takva je sudbina zadesila crkve u Gornjoj Baranji, južnom Šomođu... Također bremenita vremena preživjela je i crkva u

⁸⁵⁷ O sukobima franjevaca i pristaša reformacije opširno piše Julije Jančula, *Franjevci u Cerniku*, Sl. Požega, 1980., 28-30.

⁸⁵⁸ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 103.

naseljima Nagydobsza, Istvándi (hrv. Ištvanđin), Darány (hrv. Daranj), Újnép, i u drugim mjestima. Opstojnost tih crkava, djelomice ili u cijelosti, može se zahvaliti korumpiranosti turskih zapovjednika. Stanovnici mjesta Sellye (hrv. Šeljin) su 1546. godine za 80, a stanovnici Nagyharsánya za 100 srebrenika otkupili svoju crkvu i spasili je od rušenja. Stanovnici Botyke (danas Botykapeterd, između Szigetvára i Szentlőrinca) svoju su crkvu spasili u dva navrata, ali prema jednom podatku iz 1747. građevinski materijal je ipak prenesen u Szigetvár. Sve ovo može nam posvjedočiti kako su Osmanlije u crkvama (i u drugim tvrdim zidinama) zamijetili da si mogu osigurati koristan materijal. Poznato je da je stanovništvo na ranijim svojim obitavalištima ili na otocima, odnosno u šumama, kao nadoknadu za spaljene crkve od drveta podiglo nove.⁸⁵⁹

1. Misijska djelatnost franjevaca Bosne Srebrene na prostorima Ugarske pod osmanskom vlašću

U srednjem vijeku bosanski franjevci su bili organizirani unutar Bosanske vikarije. Tijekom 15. st. dolazi do više dioba vikarije: prvi su se 1448.g. odijelili franjevci ugarskih samostana, koji su osnovali posebnu vikariju, kasnije prozvanu Provincija Presvetog Spasitelja; 1465.g. ocijepilo se šest dubrovačkih opservantskih samostana. Godine 1514. generalni vikar fra Hristofor de Forlivio u sporazumu sa svojim vijećem podijelio je Bosansku vikariju u dva dijela: „...prvome su pripadali svi samostani dotadašnje bosanske vikarije nalazeći se pod kršćanskom vladom...” (među njima i Slavonija), a drugome samostani pod osmanskom upravom. Oba su dijela iste godine podignuta na čast redodržava. Prvi dio se nazvao Provincia Bosnae-Chroatae, a drugi Provincia Bosnae Argentinae. Nakon pada Slavonije, odnosno nakon 1538.g., Provincija Bosna Srebrena proširila se na prekosavsku Hrvatsku i Slavoniju.⁸⁶⁰

Zamršenost crkvenog života na prostorima Ugarske pod osmanskom vlašću te odnose između crkvenih institucija na tom prostoru - Provincije Bosne Srebrene, bosanskog biskupa, zagrebačkog biskupa, beogradskog biskupa, srijemskog, smederevskog i drivastinskog biskupa, kao i pojavu dvostruke nominacije biskupa te razlikovanja nominalnog biskupa od

⁸⁵⁹ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 105-106.

⁸⁶⁰ Fra Danijel Nikolić, „Bosanski ujaci, Franjevačka provincija Bosna Srebrena“, *Počeci, Franjinim stopama*, Vol. 10, No. 1. (2012.): 12; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 122, 123; Greiderer, *Germania Franciscana*, 65.

onog koji vrši biskupske/misijske dužnosti, izvrsno je opisao Julijan Jelenić, ali i Josip Buturac u svome kapitalnom djelu *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, kao i kasniji autori, Krunoslav Draganović, Franjo Emanuel Hoško, István György Tóth.⁸⁶¹ Na pitanje kome je zapravo pripadala turska Ugarska i je li ona bila naprosto teritorij ugarskog kraljevstva koji su privremeno zaposjeli Turci, a od čije će vlasti ubrzo biti oslobođena (teritorij koji pripada biskupima i nadbiskupima Ugarske) ili je ona bila turska pokrajina kao i svaka druga (na primjer balkansko područje ili pak Sveta Zemlja), odgovara mađarski povjesničar István György Tóth: „U tom su slučaju, naime, ugarske biskupije tek prazne titule bez prave osnove, biskupije „in partibus infidelium“, u zemljama nevjernika, a za lokalne katolike s obzirom na dugovječnost turske vladavine trebaju skrbiti misionarski biskupi. Čak su se i papa Inocent XI. i kardinal Ottoboni, koji je kasnije postao papa Aleksandar VIII., bavili tim problemom. Francesco Buonvisi, nuncij u Beču, bio je zadužen za to da od nadbiskupa Ostrogonza zatraži da istog časa otpusti svog generalnog vikara i prizna pravo misionarskog biskupa Beograda na vlast u Budimu, budući da je to mjesto misijsko područje baš kao Bosna. Nadbiskup Szelepcsényi bio je drugačijeg mišljenja. Njegov je stav bio da je Budim privremeno okupiran, ali je ipak sastavni dio njegove ostrogonske dijeceze.“⁸⁶²

Misijsko djelovanje franjevac Bosne Srebrene proširilo se na sve zemlje Ugarske pod osmanskom vlašću, zahvaljujući ahdnami sultana Mehmeda II. Osvajača iz 1463. ili 1464.g.,⁸⁶³ koja im je omogućavala obnovu crkvenog života na toj *terrae combustae*. Dolazak bosanskih franjevac na prostor osvojene Slavonije opisao je Jelenić: „... fra Juro Soljak se (1586.g.) zaputi u Rim i isposluje si tu dozvolu, da može s još nekoliko otaca otići u Posavlje i Srijem, te tu riječ Božju propovijedati, sakramente dijeliti... jedni krenu u požeške i

⁸⁶¹ Jelenić. *Kultura i bosanski franjevci*; Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*; Hoško, „Djelovanje franjevac Bosne Srebrene“, 153-16.; Franjo Emanuel Hoško, „Slavonsko-podunavski dio Bosne Srebrene u doba njezinih dviju dioba“, u: *Kačić (Radovi Simpozija u prigodi 250. obljetnice osnutka Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja)*, Split, 1985, 95-124; István György Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene kao misionari u turskoj Ugarskoj (1584.-1716.)“, *Scrinia Slavonica* Vol. 2 No. 1 (2002.): 178-201.

⁸⁶² Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 190-191; (izvor: APF Scritture riferite nei Congressi Bosna, Vol. 1, Fol. 36-38.); Fermendžin, *Acta Bosnae*, 487; Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, 111, 133, 139 i 176; Fermendžin, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, 49-50, 52.

⁸⁶³ Ahdnama Mehmeda II. Osvajača čuva se u muzejskoj zbirci franjevačkog samostana u Fojnici. Vjeruje se da to nije bila jedina ahdnama: Mehmed II. Osvajač izdao je ahdnamu i srebreničkim franjevcima, 1462.g., no ona je izgubljena.

temišvarске krajeve, a drugi 1595.g. u gjakovačku i cerničku okolicu...⁸⁶⁴ Dalje navodi kako 1634.g. katolici iz mjesta Ilok, Ljuba, Sot, Berkasovo, Scleus (?), Kalotinczi (?), Gibbara (?), Higge (?) šalju u Rim tri muža da im isposluju bosanske franjevce za duhovnu pastvu.⁸⁶⁵ Batinić spominje braću u požeškom samostanu: „U isto doba (oko 1580.), a nakon smrti biskupa Matkovića, bio je razoren oli napušten i požeški samostan, crkva pako pretvorena je bila u džamiju; ali braća ne ostaviše ipak Požege, nit njezinih katoličkih stanovnika, već se pribiju uz crkvicu sv. Filipa i Jakova, ter se nastane u njekoј privatnoj kući, da odtale nastave svoje dušobrižničko poslovanje.“⁸⁶⁶ Dolazak bosanskih fratara u Slavoniju nastavio se kroz cijelo 17. st.: „Morao je ljuto nastradati sada i visočki samostan, jer, kako to javiše tri slavonska fratra u Rim listom od 6. studenog 1662., braća su dotle ostavila samostan i pobjegla preko Save u Gradišku, nemoguć više snosit nasilja turskoga.“⁸⁶⁷ István György Tóth navodi kako su „s dopuštanjem turske vlasti (bosanski franjevci) prisvojili tri napuštena samostana u Slavoniji. Ta tri samostana - u Velikoj, Našicama i *Athyji* (Šaregradu ili Voćinu?)⁸⁶⁸ - postali su baza za daljnje proširenje njihove utjecajne sfere. Osim njih, bosanski su franjevci također prisvojili ispražnjene župe južne Ugarske, koje su njihovi svećenici napustili uslijed turskih progona.“⁸⁶⁹

Do sredine 17. stoljeća bosanski su franjevci već djelovali u Erdelju, Moldaviji i Bugarskoј, kao i u Budimu i Pešti u Ugarskoј.⁸⁷⁰ Prva misija bosanskih franjevaca ustanovljena pod upravom Svete kongregacije za širenje vjere (koju je nedugo prije toga,

⁸⁶⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 148; *Fermendžin, Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, 30; *Fermendžin, Acta Bosnae*, 340.

⁸⁶⁵ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 160; *Fermendžin, Acta Bosnae*, 417-418.

⁸⁶⁶ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, I, 57; Gregorius Csevapovics, *Catalogus Provinciae S. Joannis a Capistrano*, 128.

⁸⁶⁷ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, I, 137.

⁸⁶⁸ Podatak o prisvajanju šaregradskog samostana István György Tóth preuzima iz izvještaja bosanskog biskupa Baličevića s kraja 16.st., u kojem se zapravo spominje samostan u Athyji - izvjesno je kako se Athya može jednako odnositi na Voćin, kao i na Šaregrad. Iz oba samostana su početkom 17.st. protjerani franjevci tako da ne možemo utvrditi koji je taj treći samostan koji je krajem 16.st. bio središte crkvenog života u Slavoniji. Izvještaj fra Franje Baličevića objavio je Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 127-128.

⁸⁶⁹ Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 182; (izvor: Archivio storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide (Rim) (= APF), *Miscellanea Varie I/a*, Fol. 53, 67, 70, 269, 386-387, 432, 436, 482, 502; Archivio Segreto Vaticano (Rim), *Archivum Arcis I-XVIII*, 1851-1854; *Archivum Romanum Societatis Iesu* (Rim), vol. *Germania* 160, Fol. 221-223; Vol. *Italia* 156, Fol. 90/v, 169-170/v; István György Tóth, „Dubrovački misionari u katoličkim misijama u turskoј Mađarskoј 1571-1623“, *Gazophylacium* (1999.): 104-107.

⁸⁷⁰ Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 181.

1622. godine, osnovao papa Grgur XV.) bila je misija na području Temišvara, a nedugo poslije nje osnovana je misija u Pešti.⁸⁷¹ Oko 1596.g. bosanski franjevci su, pod vodstvom fra Petra Soljaka, bivšeg bosanskog redodržavnika, došli u Bugarsku, „... gdje su u Čiprovcima, Železni, Kopilovcu i Klisuri osnovali samostane, 4 župe i nekoliko kapelanija“⁸⁷²; tamo se 1622.g. osniva zasebna kustodija. Oko 1630.g. bosanski franjevci ulaze i u Erdelj, unatoč uredbi Jurja Rakoczyja kojom je bosanskim franjevcima bio zabranjen ulaz u Erdelj; franjevci su isposlovali potvrdu Svete Stolica za obavljanje misionarske službe.⁸⁷³

Godine 1633. dva su bosanska franjevca, Filip Kamengrađanin i Pavao a Clamice, u Pešti uspostavili misiju: bio im je zabranjen pristup u Budim, ali su oni preuzeli kalvinsku kapelicu u Pešti (jedinu kršćansku crkvu na području Budima i Pešte) i preobratili sedam kalvinskih obitelji. Filip Kamengrađanin je za svoju misiju pronašao sponzore na visokim položajima, koji su živjeli izvan granica Ugarske pod osmanskom vlašću.⁸⁷⁴ Tamošnje su katolike tijekom svojih vizitacija također posjećivali biskupi iz Beograda, Marin Ibrišimović iz Požege i Matej Benlić. Obojica misionarskih biskupa bili su bosanski franjevci.⁸⁷⁵

Sukladno ahdnami sultana Mehmeda II. Osvajača iz 1463. ili 1464.g., bosanskim franjevcima je bilo omogućeno obnavljati crkve. Iz izvora saznajemo kako je gradnja novih crkvenih zdanja - crkvi, kapela, samostana - u kasnom 15. i ranom 16. st. bila vrlo strogo ograničena: građevine se nisu smjele dizati od čvrstog materijala, već od pletera i slame, a mogle su biti obzidane zemljom odnosno blatom. No, već krajem 16. st. spominju se fermeni kojima je dozvoljeno zidanje i u čvrstom materijalu, odnosno zidanje nepečenom opekama (čerpićima) i kamenom: „Crkva i samostan u Fojnici još su sastojali iz prostog šepera ili pletera, koji je trebao čestih popravaka, svaka pako i najmanja obnova stajala ih je ogromna mita i duga moljakanja... željno su izgledali priliku, da crkvu i svoj stan oslove na zidove... Takova im se prigoda pruži 1591. i oni izposluju ferman, da mogu preinačiti crkvu u starom obsegu, al tako, da samo do polovice njezine visine zidovi budu od kamena, ostalo pako od

⁸⁷¹ Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 185.

⁸⁷² Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 129.

⁸⁷³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 129, 148, 152; Fermentžin, *Acta Bulgariae*, 25; Fermentžin, *Chronicon Provinciae Bosnae Argentinae*, 31, 33, 34, 46.

⁸⁷⁴ Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 189.

⁸⁷⁵ Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 188-190; (izvor: APF SOCG, Vol. 17, Fol. 372; Vol. 160, Fol. 308; Vol. 320, Fol. 91; Vol. 79, Fol. 174; Vol. 76, Fol. 285; Fermentin, *Acta Bosnae*, 420.)

nepečene cigle... istom g. 1594. nalazimo u ljetopisih fra Antuna Jurišića, gdje opravljaju crkvu...⁸⁷⁶

István György Tóth navodi kako o pitanju hoće li u određenom selu biti dopušten rad pravoslavnom svećeniku, isusovačkom misionaru ili franjevačkom redovniku, u turskoj Ugarskoj nisu odlučivale niti odredbe mirovnih sporazuma niti povelje koje bi izdao sultan ili veliki vezir u udaljenoj turskoj prijestolnici, već dobra volja lokalnih begova, koja nikada nije bila besplatna. Autor zaključuje kako je postojala zabrana gradnje novih kršćanskih crkvi, iako je turski zakon dopuštao popravak starih crkvi.⁸⁷⁷ Ono što je autor moguće previdio je, kako će biti obrazloženo u nastavku teksta, vjerojatnost kako su te 'stare' crkve nerijetko bile gotovo razrušene te je njihova obnova često bila zapravo nova izgradnja na temeljima ili ruševinama stare crkve.

2. Kratka povijest reformacije u Baranji i slavonskoj Podravini

Osim franjevaca Provincije Bosne Srebrene, kršćansku tradiciju u osmanskoj Slavoniji nastavljale su i protestantske zajednice, ali i pravoslavna crkva, čije izbjeglice dolaze u istočnu Slavoniju nakon pada srpske despotovine 1389.g. pod osmansku vlast, kao i nakon pada Bosne 1463.g.⁸⁷⁸ Početke reformacije Jambrek smješta u predosmanski period - pojava luteranskog učenja u Slavoniji i Baranji zamjetna je već potkraj 1530-ih na imanjima ugarsko-hrvatskih protestantskih vlastelina Perényja, koji su gospodarili Valpovom, i Nádasdyja,

⁸⁷⁶ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, I, 64; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 64; *Fojnički ljetopis*.

⁸⁷⁷ Tóth navodi primjer bosanskog franjevca Stipančića koji je djelovao na temišvarskom području i koji se zaputio u Istanbul, gdje mu je pošlo za rukom da kod vazala velikog vizira isposluje povoljnu sultanovu uredbu za novu crkvu u blizini Lipove, u zamjenu za veliku svotu novca. Tu je uredbu zatim javno pročitao turski kadija Lipove pokazavši prema njoj veliko poštovanje (Tóth, „Franjevci Bosne Srebrene“, 199. (izvor: APF SOCG, Vol. 17, Fol. 361-362/v; John V. Fine, „The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society“, u: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina, their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge, Mass., 1994, 21.))

⁸⁷⁸ Zlatko Đukić, Tomislav Farkaš, „Granice Baranje od najstarijih vremena s posebnim osvrtom na razgraničenje Kraljevine SHS i Mađarske u prostoru južne Baranje 1920.g.“, u: *Granice i identiteti, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, 74; Stjepan Sršan, „Sjeveroistočne granice Hrvatske - povijesni pregled“, u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Pravne i povijesne odrednice granice srednje i jugoistočne Europe*, Osijek, 2011., 135.

vlastelinima Velike i Međurića - no tek nakon osmanlijskog osvajanja reformacija se znatnije proširila na tlu nekadašnje Pečuške biskupije.⁸⁷⁹ Milić i Balta tvrde kako je širenju reformacije u Slavoniju, uglavnom sa područja bivše Pečuške biskupije i Transilvanije, pogodovala Osmanlijska uprava u Slavoniji i Baranji, jer su isti bili naklonjeniji protestantima nego katolicima.⁸⁸⁰

Stanko Jambrek razlikuje dva najvažnija i prožimajuća procesa reformacije na području istočne Slavonije i današnje hrvatske Baranje u ozračju širega razvoja reformacije u Donjoj Ugarskoj: „U prvom je procesu, potkraj 1530-ih, 1540-ih i 1550-ih, zamjetno intenzivno evangeliziranje, naviještanje Božje riječi, te privođenje ljudi k vjeri u Isusa Krista... Navjestitelji evanđelja okupljali su ljude i osnivali zajednice vjernika, služeći se pri tomu osobnim svjedočenjem, propovijedanjem evanđelja na otvorenom prostoru, trgovima i sajmištima, uglazbljenim biblijskim pripovijestima, teološkim raspravama i dramskim prikazima. U ovom se razdoblju u naviještanju evanđelja osobito istaknuo Mihael Starin... U drugom značajnijem procesu, koji vremenski zahvaća 1550-e, 1560-e i 1570-e, utvrđena su vjerovanja, oblikovane strukture crkve, utvrđeni su bogoslužni obrasci te je organiziran obrazovni sustav. Organizirana je na tom području nova superintendencija (biskupija), s četiri okružja ili seniorata. Prvi je seniorat (*Verefmartienfis*) zahvaćao područje Zmajevca, drugi (*Mohatfienfis*) područje Mohača, treći područje gornje Baranje (*Superioris Barovie*). Slavonske župe su okupljene u četvrtom Vukovarsko-požeškom senioratu (*Districtus Valkoniensis olim Posegiensis*) sa središnjicom seniorata u Tordincima. Vukovsko-požeški seniorat obuhvaćao je područje između Save i Drave te je predstavljao Slavonsku reformiranu crkvu (*Ecclesiea Sclavonicae Reformatae*), u kojoj su obitavali Hrvati (*natione Sclavi*), gdje se propovijedalo i hrvatskim jezikom. Prvi je senior bio pastor Mihael rodом iz Tordinaca (*pastor ecclesie patrie Tordofalvensis*), nekadašnji fratar samostana vukovarskoga.“⁸⁸¹ Dakle, slavonske su župe bile u sastavu vukovskog seniorata unutar Baranjske superintendature.⁸⁸²

⁸⁷⁹ Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 103.

⁸⁸⁰ Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 46. Njihovu tvrdnju treba uzeti s rezervom, kako će biti pokazano u nastavku teksta.

⁸⁸¹ Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 104-105.

⁸⁸² Vukovskom senioratu pripadale su slijedeće župe: Vanja luka, Besenica, Čepin s tri crkve, Dalmad, Dopsin, Dubravnik, Dubica, Erdut, Osijek, Harastin, Jakofalu, Koprivna, Korogj, Kelgieš, Antin, Marijanci, Nebojša, Orozi, Petruša-Retfala, Antunovac, Sv. Gjuraj, Laslovo, Sarvaš, Zubovac, Selište, Tomašanci, Tordinci, Novo Selo, Vratka. (Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 54.; Bösendorfer, *Crtice iz Slavonske povijesti*, 332.)

Prema Đuri Frankoviću, ideje reformacije u Baranji širili su studenti koji su se vratili sa wittenberškog sveučilišta te se držali Lutherova smjera, a što će u Baranji uskoro zamijeniti dinamičniji, radikalniji Kalvinov smjer kojega šire pojedini franjevci koji su prešli na novu vjeru.⁸⁸³ U Donjoj Ugarskoj pored Sztárai (Mihajla Starina) u širenju protestantizma istakli su se još: Mihály Siklósi, Mirko Ciger, Georgius Prodanisinus, Miklós (Nikola) Tukni, Szerémségi Illés i dr.⁸⁸⁴ Ferenc Pápai Páriz navodi sljedeće reformatore Baranje i Podravine: István Kopácsi, Mihály Sztárai i Mihály Siklósi, te ponovno Mihály Szilvási, András Batizi i Mátyás Dévai.⁸⁸⁵ Na hrvatskim prostorima od 16. st. djelovale su crkve reformacije evangeličkog (luteranskog) i reformiranog (kalvinskog) kršćanstva, no u Baranji i osmanskoj Podravini dominirao je kalvinizam.⁸⁸⁶

Važnu ulogu u reformaciji (kalvinskoga smjera) Mađarske ali i hrvatskih krajeva imao je Szegedi Kis Istvan, Jambrek ga naziva Stjepan Kiš Segedinac, koji je napisao "*Baranjske kanone*", prihvaćene na Sinodi u Kneževim Vinogradima (Baranja) 1576.g., čime je utjecao na organizaciju Crkve u Mađarskoj, organiziravši Reformiranu Crkvu po sinodalnom modelu.⁸⁸⁷ Uspjeh u širenju reformacije prije Stjepana Kiša Segedinca u Slavoniji i Baranji imao je Mihael Starin, koji 1543. ili 1544. dolazi u Baranju u Laskafeldu (današnji Lug), da bi tijekom godina osnovao 50 župa u Baranji i 59 župa u Slavoniji.⁸⁸⁸ Istraživači reformacije navode kako je svaka protestantska župa imala školu, te navode bogato književno stvaralaštvo baranjskih propovjednika, Mihajla Starina i Stjepana Kiša Segedinca.⁸⁸⁹ Djelovanje Stjepana Kiša Segedinca u Baranji Jambrek opisuje: „I dok je na Zapadu reformacija započela na

⁸⁸³ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 104.

⁸⁸⁴ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 105.

⁸⁸⁵ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 50, 105.

⁸⁸⁶ Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 47; Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu“, 20.

⁸⁸⁷ Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 106; Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 51; Zovanyi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexicon*, Budapest, A Magyarországi református egyház szinati irodájának sajtóosztálya, 1997., 583-584; James T. McNeill, *The History and Character of Calvinism*, Richmond, 1961., 287.

⁸⁸⁸ Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 54.; Stanislav Marijanović, „Hrvatsko-mađarski protestantizam za turske vladavine“, *Literarni izzivi* (2003.): 209; Bösendorfer, *Crtice iz Slavonske povijesti*, 330; Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 105; Marijanović, „Hrvatsko-mađarski protestantizam za turske vladavine“, 24-26.

⁸⁸⁹ Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 104-118; Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 111-114; Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 55; Marko Landeka, *Školstvo u istočnoj Hrvatskoj do 1945. godine*, Osijek: DAO, 2000., 7.

sveučilištima i urbanim sredinama, Kiš se u bespućima koja su okupirali Osmanlije suočavao uglavnom s ruralnom populacijom jer su važna kulturna središta bila razorena tijekom neprestanih ratova. Naviještanje evanđelja pomagali su najčešće putujući trgovci i obrazovaniji privrednici. Budući da je na području koje su okupirali Osmanlije ukinut zapadnjački feudalni model društva, reformacija je na tome području širena kao kršćansko zajedništvo odozdo prema gore, a ne kao u Njemačkoj odozgo prema dolje, prema načelu *cuius regio eius religio* (čije područje njegova i vjera) prema kojem su zemaljski vladari određivali svojim podanicima vjeroispovijest.⁸⁹⁰

Protestantskoj crkvi Donje Ugarske sa zapada je stizala duhovna i materijalna potpora - Franković piše kako su Vlačić i Ciger, vitezovi reformacije, „... pronašli put do mecene hrvatskog protestantizma na južnougarskim područjima, Jurja Brandenburškog, muža Beatrice Frankopan i uz njegovu pomoć stižu do Alberta Brandenburškog, pruskog izbornog kneza te poljskog kralja Sigismunda koji bijahu Jurjeva braća... na području oko Erduta i Jankovcima čest je novac s likom poljskog kralja Sigismunda II. i Alberta Brandenburškog iz 1533.-1534., odnosno 1534. godine. Natpis na novcu ukazuje na podrijetlo i svrhu novca: *Justus ex fide vivit* - a to je bilo geslo protestanata... I u pismima Georgiusa Prodanisinusa i Mirka Cigera navodi se zahvala za dobročiniteljstvo svojim mentorima u Njemačkoj, a koje može biti razne naravi, poput pružanja novčanih sredstava, potrebnih knjiga, davanja stipendija sposobnim mladićima iz Ugarske itd.“⁸⁹¹

Reformacija koju su Mihajlo Starin i ostali reformatori proveli na hrvatskoslavonskim prostorima iza Drave nije se, međutim, pokazala trajnom. Djelovanjem franjevac Bosne Srebrene katolička obnova ubrzo je pokazala rezultate te se reformacija nije širila južnije od Podravine.⁸⁹² Na prostorima osmanske Slavonije nije važio vjerski zakon, koji je donio Hrvatski sabor i potvrdio kralj Rudolf 1608.g., a kojim je u hrvatskim zemljama jedinom dopuštenom vjerom priznata samo katolička vjera (ugarski vjerski zakon je protestantima dozvoljavao slobodu vjeroispovijesti).⁸⁹³ Kako je Baranja sve do 1945.g. bila u sastavu Mađarske, crkve reformacije su se u Baranji zadržale sve do danas.

⁸⁹⁰ Jambrek, „Stjepan Kiš Segedinac“, 110.

⁸⁹¹ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 116-117.

⁸⁹² Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu“, 22.

⁸⁹³ Daniel Patafta, „Protureformacija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, *Podravina* vol. 4, br. 8 (2005.): 40.

3. Sukobi papista i reformatora te sukobi između različitih struja reformacije

Postojanje sukoba između papista i protestanata zabilježili su nerijetko sami sudionici u sukobu - tako Mihajlo Starin opisuje progon papista iz Tordinaca, no sukobi su bili učestali i između različitih struja reformacije, unitaraca, antitrinitaraca, luterana, kalvinista, o čemu govori i Franković: „U Donjoj Ugarskoj širenje protestantizma u samom početku išlo je mirnim putem, a kasnije je poprimalo drugi tijek, naročito na drugim ugarskim područjima. Ciger u svojem pismu 3. kolovoza 1549. upućenom Matiji Vlačiću navodi kako su papisti protjerani. Sztárai izvještava svog prijatelja Nikolu u Beču da su papisti protjerani iza Tise, dok su drugi pobjegli u Bosnu. Prodanisinus navodi da su papisti protjerani kao vukovi iz Kristova stada.... Poznata je sinoda održana u Nagyvarsányu 1574., gdje će biti obješen György Alvinci, unitarijski svećenik, kojeg je superintendent (biskup) reformirane crkve, Illés Veresmarti, nazvao heretikom. Budimski beg Begler zbog takve samovolje dao je obznaniti održavanje druge sinode u istom mjestu gdje su unitaristi pobijedili biskupa Veresmartija te ga osudili na obrubljenje glave, ali se spasio konfisciranjem imovine.“⁸⁹⁴

Franković donosi i svjedočanstvo propovjednika Donje Ugarske, Györgya Kulcsára koji je bio protjeran iz svoje župe: „... velikodušni učitelji i vjernici pravih učenja bačeni su u zatvor, prognani su, nekolicina poslana je na lomaču ili su umoreni na drugi način“. Kasnije je György Kulcsár djelovao u Međimurju (danas Prekmurje u Sloveniji).⁸⁹⁵ Sukobi su zabilježeni i u Koprivnici. Naime, početkom rujna 1563.g. koprivnički gradski sudac piše zagrebačkom biskupu Franji Ergelju da su Nijemci provalili u župnu crkvu Svetog Nikole pa je župnik bio prisiljen služiti misu u franjevačkoj crkvi te da su „prodecatori Lutheranszki“ zauzeli franjevačku crkvu i dugo u njoj održavali svoje obrede.⁸⁹⁶ Suzbijanje reformacije u Koprivnici započinje 1604.g. kada biskup Šimun Bratulić traži od nadvojvode Ferdinanda da odstrani iz grada protestantskog propovjednika, koji djeluje pod zaštitom tamošnjeg vojnog

⁸⁹⁴ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 116; János Szász „Újra a budai disputáról“, *A magyarországi Unitárius Egyház folyóirata* (2004.) (2003. nov. 4. kedd), Internet: <http://uninaplo.unitarius-halo.net/unitariuselet/2003/11/04/szaaz-janos-ujra-a-budai-disputarol/>, 10.01.2019.; Autor ne navodi iz kojeg arhiva je pristigao dokument na zahtjev Glavnogradskog arhiva (Fővárosi Levéltár) u Budimpešti (posjet 6. lipnja 2011.).

⁸⁹⁵ Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu“, 25.

⁸⁹⁶ Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu“, 23; Patafta, „Protureformacija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, 37.

zapovjednika (godine 1636. u grad se vraćaju franjevci koji zatiru svaki trag protestantizma u Koprivnici).⁸⁹⁷

No, postoje i drugačija svjedočanstva. Primjerice, pismo biskupa u Warmiji Stanislausa Hosiusa iz 1565.g. upućeno poljskom kralju Augustinu II. Žigmundu, u kojemu se na temelju informacija dobivenih u bečkomu carskom dvoru iznosi da su katolici i reformatori (*Zvingliani sive Lutherani*) međusobno podijelili jednu crkvu u Pečuhu (bila je to crkva Svih Svetih/ Mindenszentek temploma).⁸⁹⁸ Sličan slučaj zabilježen je i u podravskom Svetom Đurđu, gdje su kalvini koristili staru župnu crkvu, a rimokatolici, par stotina metara udaljeno, crkvu napuštenog samostana.⁸⁹⁹

Razvidno je kako u odnosima papista i reformatora, kao i pripadnika različitih struja reformacije nisu postojala pravila: unatoč međusobnoj netrpeljivosti koju su pokazivali i papisti i reformatori, postojale su zajednice u kojima je suživot bio moguć (Pečuh, Sveti Đurađ). Teško je odrediti granice pružanja katoličkih ili protestantskih zajednica. Dapače, od Bartola Kašića saznajemo kako su nerijetko zajednice koje su se smatrale katoličkima, znale bile heretične i njihov obred se ponešto razlikovao od rimokatoličkog. Čak spominje kako su neki 'župnici', čije župnikovanje nije ni na koji način prethodno odobreno, ne znajući vršili obred na *heretičan* način, služeći se knjigama protestantskih propovjednika; isto tako, Kašić često opisuje kako vjernici ne znaju ništa o vlastitoj vjeri, niti o raskolu, niti o herezi, a u nekim župama (primjerice, Gregorijanci) luterani su prisustvovali misi koju je vodio otac Kašić.⁹⁰⁰ Zajednice koje 1630-ih Masarecchi naziva kalvinskim, nerijetko Bartol Kašić navodi kao župe koje se i dalje smatraju katoličkima te i ne znajući svjedoče učenje Luthera ili Jeana Calvina.⁹⁰¹ Sama činjenica da su i Bartol Kašić sa svojom družinom, i Petar Masarecchi bili u protestantska sela primljeni i prihvaćeni bez ikakvih problema svjedoči o neznanju samih vjernika kojoj vjeroispovijesti 'pripadaju'. Stoga se sve izvještaje o raširenosti hereze treba uzeti sa rezervom jer ne samo da granice nisu bile jasne, već su se i vjernici priklanjali onome svećeniku ili propovjedniku koji se tada nalazio u selu i vršio službu župnika. U konačnici, o istome svjedoče podaci o velikom broju protestanata koji su se nakon odlaska Osmanlija vratili u krilo Rimokatoličke Crkve, a koje su opet preobratili franjevci: u Donjem Miholjcu

⁸⁹⁷ Patafta, „Protureformacija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, 41.

⁸⁹⁸ Franković, „Hrvatski prinosi protestantizmu“, 28; *Život Bartola Kašića*, 70-71.

⁸⁹⁹ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, 101; Papić, I., „Gotika poslije gotike“, 14, bilj. 10.

⁹⁰⁰ *Život Bartola Kašića*, 60-61, 97, 101, 106, 107, 108.

⁹⁰¹ Draganović, „Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija“, 1-48; *Život Bartola Kašića*, 60-61, 97, 101, 106, 107, 108.

su preobratili preko 200 ljudi, u Črnkovicima i Kunišincima 100, u Beničancima preko 150, jednako u Marijancima, a slični su podaci i za okolicu Vukovara.⁹⁰²

Protestantske zajednice su, poput katoličkih, postojale u pravilu van gradova, a svijest o pripadnosti katoličkoj ili protestantskoj vjeroispovijesti često nije bila definirana - uslijed odlaska cjelokupnog klera i redovnika netom nakon osvojenja Slavonije te dolaska protestantskih propovjednika iz mađarskih krajeva, ono što kršćanima u osmanskome okruženju postaje bitno je pridjev 'kršćanski' koji je svojstven i katolicima i protestantima. U prvo vrijeme nakon osvojenja Slavonije, a prije dolaska bosanskih franjevac, slavonski kršćani su u određenoj mjeri „pristali“ i uz pravoslavlje, o čemu govori Nenad Moačanin: „Ovdje se nameće i pitanje koliko je uopće funkcionirala katolička crkva prije no što se nazočnost franjevac počela jače osjećati u posljednjoj četvrtini 16. st. Ne bi bilo neobično da je uz naplatu „mitropolitove akće“ i katoličko stanovništvo bilo u nekoj mjeri ovisno o pravoslavnoj crkvi, a da se ta zadovoljavala novcem i možda mjestimice i povremeno nekim dušebrižničkim aktivnostima bez efektivnog prijelaza na pravoslavlje, osim u rjeđim slučajevima.“⁹⁰³

Prema gore navedenim opisima i navodima tadašnjih suvremenika, vidljivo je kako su sukobi postojali, ali oni nisu bili ograničeni samo na papiste i reformatore, već su bili prisutni i u odnosima između različitih struja unutar reformacije, kao i pravoslavaca. Pripadnici svih kršćanskih vjeroispovijesti presudu u međusobnim sporovima u konačnici su tražili od osmanskih vlasti, koji su svoje odluke u pravilu donosili sukladno davanjima (mitu) jedne ili druge strane. Tako Đuro Franković donosi pismo Derviš-bega, tadašnjeg zapovjednika Pečuha, sina Bali-bega (stratega Mohačke bitke), u kojem stoji kako je šeljinski vojvoda Perhat trebao sprovesti naredbu Derviš-bega, prema kojoj se u sporu u Vaskaszentmártonu trebala donijeti odluka hoće li katolička ili protestantska crkva biti priznata te, također, koji pravac reformacije treba slijediti (Lutherov ili Calvinov).⁹⁰⁴

Vrlo je vjerojatno kako su Osmanlije, u želji da zadrže stanovništvo, odnosno raju koja je plaćala namete, dozvoljavala određenu slobodu vjeroispovijesti, a zakonodavnu ulogu u vjerskim sporovima su iskorištavali kako radi ubiranja novca, tako i radi kontrole vjerskih zajednica koje su u osnovi ostale neprijateljske. Odnosno, suživot ili netrpeljivost katoličkih i protestantskih zajednica ovisila je ponajviše o župnicima odnosno franjevcima i pastorima.

⁹⁰² Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 153-154.

⁹⁰³ Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 61.

⁹⁰⁴ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 108-109.

4. Pitanje povlastica protestanata u Osmanskom Carstvu

Više autora ističe veće povlastice koje su Osmanlije u Ugarskoj pod osmanskom vlašću davale vjernicima protestantske vjeroispovijesti, u odnosu na rimokatolike - ističem istraživanja Đure Frankovića koji navodi pisma Mirka Cigera, budimskog propovjednika, u kojima stoji: „Paša (budimski) je zatim još jednom zapovjedio, da propovjednici evangeličke vjere smiju bez straha i potpuno slobodno propovijedati Evanđelje. Ako netko od Mađara i Slavena želi prihvatiti Sveto pismo, neka mu to bude dopušteno, jer je ono prava vjera i istinska Kristova religija. A on (budimski paša - *autorova opaska*) se je pobrinuo i za to da se Evanđelje i u Budimu slobodno može navještni [...]“⁹⁰⁵ U Cigerovom pismu od 3. kolovoza 1549.g. stoji: „Ovdje smo imali mnoge žestoke borbe. Ali nam je Gospodin Bog na čudesan način bio od pomoći putem turske gospode i njihovih prvaka. Naime, svi njihovi rukovodioci, naročito njihovi poznavatelji prava, koje oni nazivaju kadijama, nama pružaju pomoć. [...]“⁹⁰⁶ No, pitanje povlastica koje su uživali protestanti još nije razriješeno, što navodi i Franković: „Odnos osmanlijske vlasti prema kršćanskim zajednicama u mađarskoj historiografiji odavno je diskutabilno pitanje. Neki povjesničari smatraju da su Osmanlije Lutherovim sljedbenicima između 1541. i 1552. godine pružali široku potporu, dok su katoličku hijerarhiju potpomognutu od habsburgovaca nemilosrdno progonili. No, njihov pragmatizam dolazi do izražaja i na taj način što su u mjestima gdje su bili katolički vjernici u većini, kao npr. u Jászberényu, Gyöngyösu ili Segedinu, pružali podršku katolicima. Pripazivši pritom da po mogućnosti postoje dvije konfesije, jedna jača i jedna slabija, te da svaka od njih očekuje potporu od okupatorskih vlasti.“⁹⁰⁷

Milić i Balta također navode kako su Osmanlije bili naklonjeniji protestantima nego rimokatolicima, no ne navode koje su im povlastice bile dane.⁹⁰⁸ Stoga pitanje povlastica koje je, navodno, uživalo protestantsko stanovništvo u odnosu na rimokatoličko, i dalje nije razriješeno, odnosno potvrđeno.

⁹⁰⁵ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 102; Alojz Jembrih, „Mirko Ciger i Matija Vlačić Ilirik“, *Zbornik s međunarodnog skupa "Matija Vlačić Ilirik"*, 2004., 233; Etele Thúry, „Eszéki Imre magyar reformátor“, *Protestáns Szemle*, Budapest, 1898., 908-909.

⁹⁰⁶ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 102; Etele Thúry, „Eszéki Imre magyar reformátor“, *Protestáns Szemle*, Budapest, 1898., 908.

⁹⁰⁷ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 103.

⁹⁰⁸ Milić, Balta, „Povijesni razvoj protestantizma“, 56.

5. Graditeljska djelatnost franjevaca Bosne Srebrene u istočnohrvatskoj ravnici za osmanske vlasti

Postojanje kršćanske graditeljske djelatnosti u osmanskoj Slavoniji posvjedočeno je pisanim izvorima koji spominju obnovu rimokatoličkih crkvi, odnosno biskupskim izvještajima: izvještaj fra Franje Baličevića iz 1591.g.⁹⁰⁹, izvještaj fra Tome Ivkovića iz 1630.g.⁹¹⁰, izvješće fra Jerolima Lučića iz 1638.g.⁹¹¹, izvještaj fra Marijana Maravića iz 1655.g.⁹¹², izvještaj fra Petra Nikolića iz 1660.g. (generalnog vikara zagrebačkog biskupa Petra Petretića)⁹¹³, izvještaj fra Mateja Benlića (beogradskog biskupa) iz 1664.g.⁹¹⁴ te izvještaj fra Nikole Ogramića Olovčića iz 1673.g.⁹¹⁵ Osim biskupa, izvještaje u obliku putopisa sastavili su misionari Bartol Kašić i Petar Massarecchi, u kojima ne spominju graditeljsku djelatnost, već općenito opisuju crkveni život u osmanskoj Slavoniji.⁹¹⁶ Navode o obnovi crkvi donose ponajviše izvještaji fra Jeronima Lučića i fra Petra Nikolića, no i to su poprilično šture informacije u kojima stoji kako je crkva nedavno obnovljena zalaganjem veličkih ili našičkih franjevaca.⁹¹⁷ U navedenim izvještajima uvijek se navodi crkva (*ecclesia*) s pripadajućim titularom, bez definicije crkve kao župne, zavjetne ili redovničke crkve.

[TABLA LXXVII, Sl. 231]

Iz pisanih izvora, ponajviše arhiva bosanskih franjevačkih samostana, saznajemo kako su se obnove crkvi u 17. st. izvodile ne samo u drvetu, pleteru, blatu i trsci, kakve su bile obnove crkvi sve do kraja 16. st., već i u trajnim materijalima, kamenu i opeci. Naspram strogih odredbi osmanskih vlasti iz 16. st., prema kojima je bila dozvoljena gradnja samo od pletera i blata, u 17. st. spominju se obnove u čvrstom materijalu, kamenu i opeci.⁹¹⁸ Također, u navedenim biskupskim izvještajima saznajemo o postojanju drvenih crkvi, za koje nemamo

⁹⁰⁹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 127, 128.

⁹¹⁰ Draganović, „Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog iz godine 1630.“, 65-78.

⁹¹¹ Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 73-99.

⁹¹² Fermendžin, *Acta Bosnae*, 475-480.

⁹¹³ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 161-172.

⁹¹⁴ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 508-512.

⁹¹⁵ Jelenić, „Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevaca“, 144-146.

⁹¹⁶ *Život Bartola Kašića*; Draganović, „Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija“, 1-48.

⁹¹⁷ Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 89-91; Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 165, 167, 168, 169, 170.

⁹¹⁸ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, I, 64; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 64.

nikakvih podataka o vremenu njihove gradnje, ali i o obnovama zidanih crkvi, gdje se spominju čak i fratri koji su 'poduzeli' te obnove. Nije jasno što to znači 'poduzimatelji' obnove: da li je to fratar koji uspije organizirati skupljanje novca i izvedbu radova od strane samih vjernika koji imaju tek elementarna znanja o građenju, ili je to fratar koji posjeduje neke vještine kao graditelj te je, moguće čak uspio organizirati određenu graditeljsko-zanatsku radionicu, ili je to fratar koji je uspio dovesti kakvu graditeljsku radionicu? Vjerojatno je, u tom vremenu gdje je crkvena umjetnost tek preživljavala, njihova uloga bila sveobuhvatna - bili su naručitelji, investitori, a ponekad, vjerojatno, čak i graditelji. U više izvještaja spominje se dravastinski i, kasnije, bosanski biskup, gvardijan našičkog samostana, fra Jeronim Lučić, kao poduzimatelj obnova franjevačke crkve i crkve sv. Trojstva u Našicama, a u izvještaju fra Nikolića navodi se obnova i motičinske crkve koja je bila pod ingerencijom našičkog samostana. Jednako tako, u okolini veličkog samostana zabilježeno je nekolicina obnova: Srednji Lipovac, Ratkovic, Garčin, Ratkov potok, a fra Nikolić u svom izvještaju iz 1660.g. navodi kako je on poduzeo obnovu crkve u Kutjevu.⁹¹⁹

5.1. Pisani izvori za graditeljsku djelatnost franjevaca Provincije Bosne Srebrene

Izvještaj fra Franje Baličevića iz 1591.g.

Prvi izvještaj o stanju župa u svojoj, Bosanskoj, biskupiji podnio je Vatikanu bosanski biskup fra Franjo Baličević 1591.g. U Slavoniji se navode tri samostana: Velika sa 7 braće (5 fratara, 1 laik, 1 klerik), Našice sa 5 braće (4 fratra, 1 laik) te *Athya* (Voćin ili Šarenggrad?) sa 7 braće (6 fratara, 1 laik).⁹²⁰ Sva tri samostana su prije osmanskih osvajanja pripadala ugarskoj Provinciji sv. Marije, no nakon odlaska ugarskih franjevaca, netom nakon pada Slavonije, u dotada napuštene samostane ulaze bosanski franjevci, prethodno od Svete Stolicе ishodišći dozvolu za misijski rad u Slavoniji 1586.g. Dakle, crkveni život u osmanskoj Slavoniji su krajem 16. st. vodili ukupno 19 franjevaca, što braće, što laika.

⁹¹⁹ Navedene obnove će biti detaljnije potkrijepljene i analizirane u narednom tekstu.

⁹²⁰ Izvještaj biskupa Baličevića djelomično je obradio Julijan Jelenić (*Kultura i bosanski franjevci*, 128.): Jelenić za *Athyju* navodi kako se radi o samostanu u Voćinu, no moguće se odnosi na šarenggradski samostan.

Izvještaj fra Tome Ivkovića iz 1630.g.

Izvješće fra Tome Ivkovića iz 1630.g. zapravo je popis krizmanika iz godina 1626.-30., složen prema mjestima krizme kronološkim redom. Biskup je krizmu vršio po Bosni i Slavoniji, a izvještaj je pisan latinskim jezikom.⁹²¹ Biskup Ivković pohodio je sljedeća mjesta u srednjoj i istočnoj Slavoniji: Našice, Selci, Dragotin, Garčin, Župa sv. Mihaela, Brod, Kuzminci i Osijek, Kutjevo i Požega, Križ (župa sv. Križa, odnosno Kuzminci), opet Osijek, Našice, te možda Motičina, zatim odlazi za Banja Luku te se vraća po drugi put u Požegu i Veliku. Odlazi za Olovo i Gradovrh da bi opet posjetio Požegu, Veliku, crkvu sv. Jurja i crkvu sv. Martina u Bučju, zatim Župu sv. Mihaela, Garčin, Dragotin (crkva sv. Marka i sv. Blaža), zatim Condrič (Kondrić, sjeverozapadno od Dragotina), Rastich, Selci (kod Đakova), Vorbiza (Mikanovci), Ivankovo, Lazo, Križevce, Osijek, Kuzmince, Košku, pa opet Požegu. Iz Požege se uputio ka Našicama (crkva sv. Trojstva i crkva sv. Antuna), zatim nazad za Kutjevo, Podgorje, Veliku, Oriovizu (crkva sv. Luke u Lipovcu) i Lužane. Izvještaj fra Tome Ivkovića donosi jedino broj krizmanika u pojedinoj župi, no ne spominje broj crkava u pohođenim župama, niti daje opis crkava - njegov izvještaj je samo svjedočanstvo postojanja župa u prvoj polovini 17. st., no, nažalost, ne daje detaljniji uvid u stanje i obim sakralne arhitekture Slavonije tog vremena.

Izvještaj fra Jeronima Lučića iz 1638.g.

Sljedeći izvještaj podnosi fra Jeronim Lučić, gvardijan našičkog samostana, drivastinski biskup i, kasnije, bosanski biskup (u literaturi ga navode imenom Jerolim, Jeronim, Jerko). O bogatom i plodnom životu fra Lučića, iznimne ličnosti i obnovitelja crkvenog života u Slavoniji, pisao je prvo Euzebije Fermendžin (rukopis - nacrt biografije), zatim Krunoslav Draganović i, naposljetku, Emanuel Hoško, koji je kroz prikaz biskupa Lučića ocrtao i društveno-političko-vjerske prilike vremena prve polovice 17. st.⁹²²

Izvješće Jeronima Lučića Svetoj Stolici o prilikama u Bosni i Slavoniji iz 1638.g. (*Liber confirmatorum Illustrissimi et Reverendissimi Domini Episcopi Drivastensis*) prvo je iscrpno izvješće o vjerskim prilikama u osmanskoj Slavoniji (cjelovit prijevod vizitacija slavonskih župa u prilogu). Biskup fra Lučić posjetio je ukupno 16 župa (skupa sa požeškim

⁹²¹ Draganović, „Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog iz godine 1630.“, 65-78.

⁹²² Euzebije Fermendžin, *Fra Jerko Lučić biskup drivastinski i upravitelj Bosne*, rukopis, ostavština Euzebija Fermendžina, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, XV 24/IV - 7; Draganović, „Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 73-99; Hoško, *Euzebije Fermendžin*, 173-189.

krajem), pri čemu je našičkom samostanu pripadalo 3 župe (Našice, Podgorač i Vrbice (*Verbicze*)); pod upravom bosanskog biskupa je bilo 4 župe (Selci, Dragotin, Garčin, Ratkov Potok), dok je ostalih 9 župa bilo pod upravom veličkog samostana (Požega, Velika, Bučje, Brčin, Župa sv. Benedikta, Župa sv. Mihaela, Brod, Lužani, Cernik). Na prostoru pod našičkim samostanom bilo je ukupno šest crkvi: sv. Bartol u župi Vrbice (Mikanovci), sv. Antun Padovanski, sv. Trojstvo te ruševine crkve klarisa u Našicama, a u Podgoraču su bile tri crkve (dvije su crkve drvene, sv. Nikole i sv. Kuzme i Damjana, a jedna je zidana, posvećena sv. Ivanu Krstitelju).⁹²³ Na prostoru pod upravom bosanskih biskupa bilo je ukupno 10 crkvi: drvena crkva sv. Katarine i zidana crkva sv. Nikole u Selcima, zidana crkva Svih Svetih i drvena crkva sv. Bartolomeja u Dragotinu, u župi Ratkov Potok (Ratkovica) bile su četiri crkve, posvećene sv. Mihaelu, sv. Martinu, sv. Ani i sv. Barbari, u župi Garčin su bile dvije zidane crkve, posvećene sv. Petru apostolu i sv. Nikoli. Pod upravom veličkog samostana bilo je ukupno 16 crkvi: drvena crkva sv. Duha u Požegi, dugačka trideset lakata, a široka deset, crkva sv. Augustina u Velikoj, u župi Bučje (kod Pakraca) bile su tri zidane crkve, posvećene sv. Martinu, sv. Jurju i sv. Demetru, dvije crkve sv. Martina i sv. Marije Snježne bile su u župi Brčin (Vrčin Dol, okolica Sibirja), u župi sv. Benedikta (Dubovik, sjeverno od Podcrkavlja) bile su četiri zidane crkve, posvećene sv. Petru apostolu, sv. Andriji, sv. Benediktu i sv. Stjepanu prvomučeniku, u župi sv. Mihaela (Vrhovina kod Garčina) bile su dvije crkve, sv. Mihaela i sv. Jurja, crkva sv. Antuna Padovanskog u Brodu, crkva sv. Franje u Lužanima, zidana crkva u Cerniku.⁹²⁴

Na širokom prostoru istočne Slavonije pod osmanskom vlašću, a u ponovnoj uspostavi crkvenog života koja traje od kraja 16. st., obnovljeno je bilo dakle tek 16 župa u kojima se nalazilo ukupno 32 crkve. Usporedivši te podatke s podacima iz popisa župa 1332.-35.g., prema kojemu se samo u prostoru obuhvata ovog rada (donje međuriječje) nalazilo preko 150 župa, vidljivo je koliki su bili razmjeri uništavanja nakon uspostave osmanske vlasti. Treba uzeti u obzir i da se na razmjerno velikom prostoru Podravine proširio protestantizam, o čemu govore Kašić o Masarechi.

⁹²³ Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 89.

⁹²⁴ Ubikaciju župa izradio je Krunoslav Draganović, „Biskup fra Jerolim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće“, 76- 77, Karta vikarijata bosansko-slavonskog 1638.g.

Opis misijskih putovanja Bartola Kašića iz 1612. i 1618.g.

Opis misijskih putovanja u ilirske krajeve Bartola Kašića 1612. i 1618.g. opisao je Miroslav Vanino u sklopu djela *Autobiografija Bartola Kašića*; kasniji prijevod Kašićevih putovanja donosi Stjepan Sršan.⁹²⁵ Itinerar prvog Kašićevog misijskog putovanja 1612.g. bio je sljedeći: Dubrovnik - Bosna (Srebrena) - Beograd - Mitrovica - Morović - Marinci - Nijemci - Ljuba - Bapska (?) - Vukovar - Osijek - Brođanci - Kuzminci - Osijek - Vukovar - Mitrovica - Beograd - Dubrovnik. Drugo putovanje, 1618.g., također je kretalo iz Dubrovnika: Dubrovnik - Beograd - Osijek - Valpovo - Viljevo - Mitrovica - Tovarnik - Vukovar - Osijek - Tiborjanci - Viljevo - Gregorijanci - Zemun - Beograd - Temišvar - Beograd - Mitrovica - Morović - Ilača - Marinci - Nijemci - Ilok - Nijemci - Beograd - Osijek (Podravlje) - Križevci - Valpovo - Marijanci - Gregorijanci - Osijek - Beograd - Dubrovnik.

Kašić uglavnom u kratkim crtama opisuje crkve koje obilazi na svojim putovanjima. Tijekom svog prvog misijskog putovanja, 1612.g., Kašić i njegovi suputnici su odsjeli u Osijeku, u kućama dubrovačkih trgovaca te su u njihovim kućama držali misu i dijelili sakramente. Ne spominje se katolička crkva u samom Osijeku, već su vjernici bili prve nedjelje poslije vašara išli u crkvu sv. Križa u selu Križevci, vjerojatno na području Brođanaca kod Valpova, gdje su bile tri crkve: crkva sv. Križa, sv. Ivana Krstitelja i sv. Jurja.⁹²⁶ Bartol Kašić spominje i selo Kuzminci, danas nestalo selo, nekada župa što je ležala blizu Ladimirevaca kod Bizovca, a crkva sv. Kuzme i Damjana je bila na ladimirevačkom groblju. Crkvu sv. Kuzme i Damjana Kašić opisuje kao sačuvanu „u svom starinskom integritetu, izgrađenu od opeke i nedirnutu od nevjernika“.⁹²⁷

Opise crkvi nalazimo i sa Kašićevog drugog misijskog putovanja, 1618.g. Tako Kašić spominje Tiborjance, selo nazvano po crkvi sv. Tiburcija.⁹²⁸ U Viljevu Kašić opisuje crkvu sv. Andrije, „profanirane od heretika“, bez prozora i vrata, s napola porušenim oltarom. Iz Viljeva je obilazio 14 okolnih sela te našao dvije „profanirane“ crkve: jedna je sv. Andrije, pokrivena, a druga, čiji titular nije spomenut, bila je bez krova.⁹²⁹ U Gregorijancima (današnjim Šljivoševcima) Kašić je crkvu opisao kao ruševnu crkvu, čiji dijelovi zida još postoje, kao i dio malog svoda (svetišta!), pod kojim se nalazio ostatak poluruševnog

⁹²⁵ Miroslav Vanino, *Autobiografija Bartola Kašića*, Zagreb: JAZU, 1940.; *Život Bartola Kašića*, prijevod: Stjepan Sršan, Osijek: Matica hrvatska, 1999.

⁹²⁶ *Život Bartola Kašića*, 67-68.

⁹²⁷ *Život Bartola Kašića*, 69-70.

⁹²⁸ *Život Bartola Kašića*, 96. Danas je filijala župe Veliškovci.

⁹²⁹ *Život Bartola Kašića*, 98.-100.

oltara.⁹³⁰ U Marijancima je Kašić našao crkvu Preblazene Djevice, također „profaniranu od heretika“: zidovi su bili sa svih strana oslikani slikama, na kojima su se još nalazile slike Presvetog Trojstva, Blažene Bogorodice, svetih apostola, anđela, mučenika i drugih svetaca, koje su bile sve poderane ili s ostruganim licem, a ponegdje i s povadenim očima.⁹³¹ U Osijek je Kašić došao u vrijeme vašara: služili su misu u kući katolika prijatelja te pozivali narod na subotnju misu u crkvu sv. Križa u Križevcima.⁹³² U Valpovu je Kašić pred kadijom vodio spor s hereticima oko prisvajanja katoličkih crkvi od strane heretika.⁹³³ U Nijemcima je Kašić obišao crkvu Blažene Bogorodice, zatim drugu crkvu Blažene Djevice Bogorodice od Rođenja, te crkvu sv. Katarine djevice i mučenice u obližnjem selu.⁹³⁴ Kašić navodi kuću određenog Hasana u Iloku kao nekadašnji biskupski dvor Srijemske biskupije. Pokraj nje su vidjeli prostranu crkvu, napunjenu sijenom. Njezin krov držali su stupovi - moguće je vidio ruševine crkve sv. Petra.⁹³⁵

Izvještaj apostolskog vizitatora Petra Masarechija o župama na prostorima pod osmanskom vlašću iz 1623./24.

Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o župama u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni 1623. i 1624.g. pisano je talijanskim jezikom, a u cijelosti ga donosi Krunoslav Draganović.⁹³⁶ Nakon Bugarske i Srbije, Masarechi je obišao Srijem i Slavoniju. U izvještaju što ga je radio za Kongregaciju za širenje vjere, Masarechi ne donosi opis samih crkava, već opis crkvenih prilika u župama, odnosno navodi broj vjernika, daje ocjenu župnika, spominje jesu li vjernici prihvatili novi kalendar te opisuje rasprostranjenost protestantizma. Nakon Morovića i Mitrovice, Masarechi je posjetio Nijemce, zatim Otok, Cernu, Ivankovo, Tompojevce, Vukovar, Osijek, Podravlje, Viljevo, Karaševo (Petrijevc), Župu sv. Kuzme i Damjana (Kuzminci) te Župu sv. Križa (Križevci). U opisima pohođenih župa stoji broj sela koja su pod istom župom, broj vjernika te opis župnika, kao i podatak o tome jesu li vjernici prihvatili novi kalendar ili ne. Nakon Križevaca, Masarechi se uputio u Podravinu, gdje, kako kaže, ima pedesetak kalvinskih sela, a u svakom selu šezdeset do

⁹³⁰ *Život Bartola Kašića*, 133, 134.

⁹³¹ *Život Bartola Kašića*, 130.- 132.

⁹³² *Život Bartola Kašića*, 127.-128.

⁹³³ *Život Bartola Kašića*, 129.-130.

⁹³⁴ *Život Bartola Kašića*, 118.- 121.

⁹³⁵ *Život Bartola Kašića*, 121., 123.

⁹³⁶ Draganović, „Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija“, 1-48.

osamdeset obitelji, dok svako selo ima svog učitelja i propovjednika. Nisu skloni katolicima ni šizmaticima (pravoslavnima). Osim tih protestantskih sela, koja nastavaju *heretici* ugarske nacionalnosti i govora, postoje još tri protestantske župe ilirske nacionalnosti i govora. To su Sv. Juraj - Sveti Đurađ (10 ilirskih, kalvinskih kuća), Sv. Marija - Marijanci (župa s 11 kalvinskih sela) te Sv. Grgur - Gregorijanci/Šljivoševci (župa s 9 kalvinskih sela).

Masarechi spominje našički i velički franjevački samostan. Našički samostan smješta u Srijemsku provinciju (?) te navodi kako je prije par godina vraćen bosanskim franjevcima koji brinu o pedesetak sela oko Drave u Đakovačkoj biskupiji (misli na Bosansku). Uz kratak opis veličkog samostana daje opis Požege, grada u kojem boravi malo kršćana, tek pedesetak do šezdesetak kuća.

Izvještaj fra Marijana Maravića iz 1655.g.

Bosanski biskup Marijan Maravić sastavio je izvještaj o stanju župa u svojoj biskupiji za Kongregaciju za širenje vjere 15. ožujka 1655.g., u samostanu sv. Marije u Olovu. Izvještaj je objavio Euzebij Fermandžin.⁹³⁷ Župe u Slavoniji su opisane u posebnom odjeljku izvještaja, na talijanskom jeziku, te stoji sljedeće: u Slavoniji, u okolici grada Đakova Bosanske biskupije, sljedeće su župe: Selci, Garčin, Dragotin, Gorjani, Kriscevez (Križevci), Vrbica (Mikanovci), Bercino (Brčino), župa sv. Benedikta (Dubovik), Ratkov potok (Ratkovica) te Požega. Crkve u istim župama nisu navedene niti opisane. U drugom dijelu nalazimo da se i okolica Valpova tada nalazila pod upravom bosanskog biskupa, a jedina župa s tog područja, navedena u ranijem tekstu, upravo je župa Križevci odnosno Kuzminci; spomenuta je i đakovačka katedralna crkva. Izvještaj biskupa Maravića izuzetno je štur te, izuzev popisa već navedenih župa, ne donosi nikakve druge podatke o crkvenim prilikama u tadašnjoj Slavoniji. Ne spominje se našički samostan, kao ni crkve u Koškoj, Motičini, ili, pak, u okolici Valpovštine. Također, ne spominju se crkve u Podravini između Valpova i Donjeg Miholjca te se može pretpostaviti da je na tom prostoru tada i dalje bio raširen protestantizam.

Izvještaj fra Petra Nikolića iz 1660.g.

Po nalogu zagrebačkog biskupa Petra Petretića, 1660.g. biskupski namjesnik i generalni vikar fra Petar Nikolić sastavio je popis župa u donjoj Slavoniji, odnosno *Descriptio seu Visitatio Ecclesiarum Inferioris Sclavoniae per Patrem Petrum Nicolich, O. Minor. S.*

⁹³⁷ Fermandžin, *Acta Bosnae*, 475-480.

*Francisci Seraphici Bosnae Argentae, Vicarium et Spiritualibus Episcopi Zagrab. Illustrissimi et Rssmi Petri Petretich facta Anno domini 1660.*⁹³⁸ Izvještaj je u arhivu Zagrebačke nadbiskupije pronašao Ivan Krstitelj Tkalčić te ga je ustupio Fermendžinu za njegovu zbirku, a objavio ga je s komentarom Janko Barlé.⁹³⁹ Petar Nikolić je tada obnašao dužnost generalnog vikara zagrebačkog biskupa Petra Petretića, i to za područje između rijeka Save i Drave, a koje je bilo pod osmanskim vlašću. Izvještaj je pisan na latinskom jeziku (cjelovit prijevod donosim u prilogu). Nakon Izvještaja biskupa Jeronima Lučića, izvještaj Petra Nikolića najopširniji je opis crkvenih prilika u osmanskoj Slavoniji. Izvještaj je pisan za zagrebačkog biskupa jer se tada velički franjevci žele odcijepiti od Bosanske biskupije i, skupa sa svim slavonskim župama, ući u sastav Zagrebačke biskupije.⁹⁴⁰ Prema Nikolićevom izvještaju, pod upravom bosanskih biskupa bilo je pet župa: Brod, Lužani, Ratkov Potok, Dragotin, Selce; veličkom samostanu pripadalo je 14 župa: Velika, Poljanska (kod Stražemana), Pleternica, Kaptol, Stražeman, Vechtich⁹⁴¹, Kutjevo, Požega, Cernik, Drinovac⁹⁴² (Brodski Drenovac), Župa sv. Benedikta⁹⁴³, Župa sv. Mihaela⁹⁴⁴, Garčin, Varczino⁹⁴⁵ (Varczindol, Vrčin dol); našičkom samostanu pripadalo je 15 župa: Našice, Motičina, Koška, Zoljan, Poljane (između Martina i Zoljana), Dugo Szelo (Villa Longa, Lukač⁹⁴⁶) Suha Mlaka (danas Crnac⁹⁴⁷), Bachanczy (Bocanjevci kod Valpova⁹⁴⁸), Verbicze (u toj je župi selo Michanouczy), Brođanci, heretično selo Sv. Jurja, Čadavica, Viljevo, Gorjani, Ivankovo. Župama Kuzminci i Karaševo (kojoj župi pripada Osijek) upravljali su svjetovni svećenici. U odnosu na Izvještaj biskupa Lučića iz 1638.g., vidljive su neke promjene,

⁹³⁸ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 161-172.

⁹³⁹ Hoško, *Euzebijje Fermendžin*, 190.; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 492-498.; Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 161-172.

⁹⁴⁰ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 122-142.

⁹⁴¹ Danas nepoznata župa, a o ruševinama crkve sa zvonikom Janko Barlé nalazi zapise u župnoj knjizi spomenici (ne navodi koje župe) te mogući Vechtich smješta na lokalitet *Fratruša* u okolici Velike. (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 166, bilj. 3).

⁹⁴² Barlé tvrdi kako je to današnji Brodski Drenovac s crkvom sv. Dimitrija (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 167, bilj. 5.)

⁹⁴³ Dubovik kraj Podcrkavlja (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 168, bilj. 1, 2, 3).

⁹⁴⁴ Župa sv. Mihaela u Vrhovini (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 168, bilj. 4).

⁹⁴⁵ Vrčin dol (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 168, bilj. 5).

⁹⁴⁶ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 170, bilj. 1.

⁹⁴⁷ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 170, bilj. 2.

⁹⁴⁸ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 170, bilj. 3.

prvenstveno u rastu broja župa pod našičkim samostanom, što je posljedica širenja franjevačkog djelovanja na prostore Podravine, odnosno na prostore protestantskih zajednica. Tako se u Nikolićevom izvještaju spominje župa Viljevo koju Kašić i Masarechi opisuju kao protestantsku, a spominju se i druge župe Podravine: Koška, Poljane (kod Zoljana), Zoljan, Brođanci, Sveti Đurađ, Čađavica, Suha Mlaka. Također, neke župe koje su prije bile pod upravom veličkog samostana (Brod i Lužani) potpale su pod upravu bosanskog biskupa, no to se može objasniti sukobima između bosanskog i zagrebačkog biskupa oko pripojenja slavonskih župa.⁹⁴⁹

Ukupno je pod upravom veličkih franjevacu bilo 27 crkvi: crkva sv. Nikole u Pleternici (stara i obnovljena od određenog oca fratra Petra iz Nerente), u Kaptolu su bile tri crkve (u tvrđavi velika crkva sa svojim tornjem, a van tvrđave je, u selu, crkva izgrađena od drveta; druga crkva nalazi se u drugom selu, stara je i kamena, posvećena sv. Katarini i čudotvorna je⁹⁵⁰; crkva u Kaptolu je posvećena sv. Petru), kapela sv. Mihovila u Stražemanu, crkve sv. Petra i sv. Pavla u Velikoj, u župi Vechtich je crkva sv. Kuzme i Damjana, drvena crkva u Kutjevu (podignuta na ostacima starog samostana!), drvena crkva sv. Duha u Požegi, tri crkve sv. Ane, sv. Martina i sv. Nikole⁹⁵¹ u Cerniku, crkva Uznesenja Presvete Marije u Lužanima, u Drinovaczu su tri crkve sv. Martina, sv. Demetra⁹⁵² i sv. Jurja, u Župi sv. Benedikta četiri su crkve (sv. Petra, sv. Benedikta, sv. Stjepana⁹⁵³ i sv. Andrije), crkve sv. Mihaela i sv. Jurja u Župi sv. Mihaela, crkve sv. Nikole i sv. Petra Apostola u Garčinu, u župi Varczino ili Varczindol dvije su crkve (sv. Martina i Marije Snježne).

Pod upravom bosanskog biskupa ukupno je 10 crkvi: u Dragotinu su bile tri crkve (drvena crkva sv. Marka, drvena crkva sv. Blaža i cjelovita, kamena crkva sv. Ivana), sv. Antun u Brodu, četiri crkve u župi Ratkov Potok (crkva Presvete Djevice Marije u

⁹⁴⁹ Župe istočne Slavonije su izvorno pripadale Pečuškoj biskupiji, koja nakon prodora Osmanlija prestaje stvarno postojati, premda se nominalni biskupi s rezidencijom u Beču još uvijek imenuju. Tada slavonske župe, skupa s čitavom Ugarskom pod osmanskom vlašću, potpadaju pod upravu bosanskog biskupa odnosno franjevačke Provincije Bosne Srebrene. Polovicom 17.st. velički i našički samostan teže odcjepljenju od Bosanske biskupije odnosno pripojenju Zagrebačkoj biskupiji i to iz razloga zadržavanja prihoda koje su inače slali u Bosnu za uzdržavanje bosanskih samostana. Tada se gubi memorija pripadnosti Pečuškoj biskupiji i slavonski franjevci teže dokazivanju gotovo vjekovne pripadnosti slavonskih župa Zagrebačkoj biskupiji.

⁹⁵⁰ U selu Podgorju, u župi Vetovo (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 164, bilj. 4).

⁹⁵¹ Stara franjevačka crkva u Cerniku (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 166, bilj. 1).

⁹⁵² Danas crkva sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 167, bilj. 7).

⁹⁵³ Danas sv. Stjepan u Glogovici (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 168, bilj. 2).

Dubovaczu⁹⁵⁴, sv. Luka u Oriaviczi⁹⁵⁵, sv. Jurja u Varbovu, sv. Mihael u Gratkovom je potoku⁹⁵⁶, „a sve su ih izgradili naši oci franjevci“), dvije crkve u Selcima (jedna je kamena, posvećena sv. Franji, a druga je drvena, posvećena sv. Katarini djevici i mučenici).

Pod upravom našičkih franjevaca bilo je ukupno 28 crkvi: crkve sv. Antuna Padovanskog i sv. Trojstva u Našicama, crkva Svih Svetih u Motičini, crkva u Koški, tri se crkve spominju u Zoljanu („oko samostana ruševna crkva, posvećena sv. Katarini.... Blizu crkva i samostana je crkva sv. Martina⁹⁵⁷, pokrivena, stara i sa svojim tornjem... U istom mjestu je derutna crkva, ruševna skoro do temelja, nalazi se blizu samostana, a posvećena je Pedesetnici.“), tri crkve u župi Poljane (drvene crkve sv. Fabijana i Sebastijana te sv. Nikole u Podgoraču, zidana crkva posvećena Odrubljenju glave sv. Ivana Krstitelja), Sv. Martin u Martinu, sv. Luka u Dugom Selu, dvije crkve u Suhoj Mlaki (kamena crkva posvećena Uznesenju Bogorodice i drvena posvećena sv. Ivanu Krstitelju), sv. Lovro u Bachanczyna (Bocanjevcima), crkva sv. Bartolomeja apostola u u župi Verbicze u selu Michanouczy (Mikanovci)⁹⁵⁸, u župi Brođanci su tri kamene crkve (sv. Križa, sv. Ivana Krstitelja i sv. Jurja), sv. Petar u Čadavici, tri crkve u Svetom Đurđu („Jedna je crkva cjelovita, druga dijelom uništena, a treća u polju, naziva Jugovo polje, je posve uništena“), sv. Andrija u Viljevu, crkve sv. Petra i sv. Martina u Gorjanima, crkve sv. Ivana i sv. Ilije u Ivankovu.

U Kuzmincima su bile tri crkve (sv. Kuzme i Damjana, sv. Marije Djevice, sv. Križ), a u Karaševu crkva sv. Nikole.

U odnosu na stanje župa iz izvještaja biskupa Lučića iz 1638.g., u kojem je bilo ukupno 16 župa i 32 crkve, na istom prostoru se iz izvještaja fra Nikolića saznaje kako je postojalo ukupno 36 župa te 67 crkvi. Broj župa i crkvi se u razdoblju od 1638.g. do 1660.g. udvostručio. U oba izvještaja spominju se crkvene obnove, ali i izgradnja novih crkvi - fra Jeronim Lučić navodi kako je obnovio našičku franjevačku crkvu i crkvu sv. Trojstva, a od tri crkve u župi Podgorač jednu je „nedavno izgradio fra Andrija ab Almis, župnik te župe“. Fra Nikolić je sam poduzeo obnovu krova crkve u Kutjevu („Pobrinuo sam se tada da se popravi krov kutjevačke crkve te da se crkva opremi slikama, kaležima i ostalime“⁹⁵⁹), a osim toga spominje obnovu crkve sv. Nikole u Pleternici, gradnju drvene crkve u selu van kaptolske

⁹⁵⁴ Župa Nova Kapela (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 167, bilj. 1).

⁹⁵⁵ Danas sv. Luka u Srednjem Lipovcu (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 167, bilj. 2).

⁹⁵⁶ Sv. Mihael u Ratkovici.

⁹⁵⁷ Sv. Martin u Martinu kod Našica (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 169, bilj. 5).

⁹⁵⁸ Sv. Bartol u Novim Mikanovcima.

⁹⁵⁹ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 165.

tvrdave, gradnju drvene crkve na ruševinama kutjevačke opatije, gradnju drvene crkve sv. Duha u Požegi, te ističe obnovu odnosno gradnju četiri crkve, zidane od kamena, u župi Ratkov Potok odnosno Ratković (crkva posvećena Presvetoj Djevici Mariji u Dubovcuzi, sv. Luka u Oriaviczi, sv. Jurja u Varbovu i sv. Mihael u Gratkovom je potoku).⁹⁶⁰ Nadalje, crkvu sv. Martina u Drinovcuzi obnovio je otac Martin iz Požege, crkvu sv. Nikole u Garčinu je obnovio svjetovni svećenik don Ivan, crkva Svih Svetih u Motičini obnovljena je *de novo* trudom poštovanog oca fra Stjepana Kneževića iz Velike, a „U selu Bachanczy je kamena crkva sv. Lovre, koju je uništenu skoro do temelju dao podići prošle godine otac fra Petar Marinov iz Orahovice“.⁹⁶¹

Izvještaj fra Nikole Olovčića iz 1675.g.

Posljednji biskupski izvještaj je Izvještaj biskupa fra Nikole Olovčića iz 1675.g., kojeg je objavio Julijan Jelenić, i jedan je od šturijih opisa slavonskih župa iz vremena 17. st.⁹⁶² Razlog tome treba tražiti u sukobu slavonskih franjevac s bosanskim biskupom Olovčićem oko pitanja biskupske vlasti nad slavonskim župama. Naime, dok je biskup Olovčić tvrdio da je prostor između Save i Drave, koji je pod osmanskom vlašću, od starine u sastavu Bosanske ili Đakovačke biskupije, prava nad župama s istog prostora svojatao je i beogradski biskup Matej Benlić i to na temelju isprave Kongregacije za nauk vjere, kojom je beogradski biskup obnašao dužnost apostolskog vikara za sporno područje okupirane Slavonije. Istovremeno, slavonski franjevci priznaju zagrebačkog biskupa Petra Petretića i tvrde kako je Slavonija pripadala Zagrebačkoj biskupiji, te kako je granica iste biskupije ležala na Karašici kod Petrijevac te, južnije, kod mjesta Ivankova.⁹⁶³ Biskupu fra Nikoli Olovčiću je stoga bilo onemogućeno vršiti pohode slavonskim župama, o čemu sam piše u svome izvještaju. Ipak, uspio je pohoditi Požegu, Gradišku (koja je već otprije u sastavu Bosanske biskupije), da bi se, nakon obavljenog pohoda bosanskim župama, opet vratio u Požegu, te još pohodio Đakovo, Garčin i Ratkov Potok. Biskup fra Nikola Olovčić vrlo detaljno opisuje vizitirane župe u Bosni te je šteta što nije uspio pohoditi sve slavonske župe, jer bi njegovi izvještaji zasigurno bili iscrpni. Stoga nam izvještaj biskupa Olovčića ne donosi nove spoznaje u usporedbi na raniji izvještaj fra Nikolića.

⁹⁶⁰ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 167.

⁹⁶¹ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 170.

⁹⁶² Jelenić, „Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevac“, 144-146.

⁹⁶³ Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji*, 122-142.

5.2. Primjeri graditeljske djelatnosti franjevaca Provincije Bosne Srebre

Kad se gore navedeni podaci o kršćanskoj graditeljskoj djelatnosti u Bosni kroz 16. i 17. st. usporede s podacima iz opisanih izvještaja biskupa Lučića i fra Nikolića, vidljivo je kako su uvjeti kršćanske gradnje bili slični u cijeloj Ugarskoj pod osmanskom vlašću. Iz primjera prvenstveno bosanskih samostana (Fojnica, Visoko) saznajemo kako se kroz 16. st. dozvoljavala gradnja ili obnova crkvi u drvu, šiblju i blatu, da bi od kraja 16. st. nadalje, odnosno do kraja osmanske vlasti, ipak bilo moguće 'otkupiti' fermane za gradnju u čvrstom materijalu.⁹⁶⁴ Primjerice, Mijo Vjenceslav Batinić navodi kako „...god. 1528., u kojoj sudbeno povjerenstvo, pregledavši gradnju, svjedoči, da je po naznačenoj mjeri crkva u Fojnici dogotovljena, da su joj zidovi od sama šepera, te da joj nema nikakva prigovora. Jedina zvona ne smjedoše se uzpostaviti...“.⁹⁶⁵ Zanimljiv je podatak koji donosi izvještaj biskupa Nikole Ogramića Olovčića iz 1675.g. da je jedino u Požegi bila dozvoljena zvonjava crkvenih zvona, vjerojatno radi bogatstva požeških trgovaca.⁹⁶⁶ Zvonjava zvona je inače bila zabranjena u sklopu zabrane kršćanske propagande (općenito nikakva vjerska propaganda izuzev islamske nije bila dozvoljena).

Od ukupnog broja crkvi koje se u navedenim izvještajima spominju u kontestu gradnje ili obnove, sačuvan je mali broj. Prvenstveno, nije sačuvana niti jedna drvena crkva. Od zidanih crkvi koje se spominju u kontekstu izgradnje ili obnove - našička franjevačka crkva, našička župna crkva sv. Trojstva, crkva sv. Mihovila u Ratkovici, crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu, crkva sv. Nikole u Pleternici, crkva Svih Svetih u Motičini, crkva Presvete Djevice Marije u Dubovacu⁹⁶⁷, crkva sv. Jurja u Varbovu, jedna od tri crkve u Podgoraču, crkva sv. Martina u Drinovcu, crkva sv. Nikole u Garčinu, crkva sv. Lovre u selu Bachancy - tek na nekim primjerima je moguće uočiti i vrednovati graditeljski sloj, koji je moguće povezati s podacima o obnovama, odnosno koji se može pripisati vremenu osmanske vlasti. To su: crkva sv. Mihovila u Ratkovici, crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu, crkva Svih Svetih u Motičini. Kao što će biti opisano u nastavku teksta, 'kršćanski' graditeljski sloj za vrijeme osmanske vlasti prepoznat je i analiziran i na primjerima koji se ne spominju u gore opisanim

⁹⁶⁴ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, II, 21-22; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 124-126.

⁹⁶⁵ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, II, 21.

⁹⁶⁶ Jelenić, „Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevaca“, 145.

⁹⁶⁷ Župa Nova Kapela (Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 167, bilj. 1.)

biskupskim izvještajima, već je graditeljski sloj prepoznat tijekom konzervatorskih istraživanja: na današnjoj crkvi sv. Jurja u Svetom Đurđu, na crkvi Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni (srednjovjekovna crkva sv. Jurja) te na danas reformatorskoj crkvi u Suzi. Premda se čini da je postojanje graditeljskog sloja iz vremena osmanske vlasti posvjedočeno na malom broju crkvi, treba imati na umu kako je prepoznavanje tog sloja uvjetovano ne samo nužnim konzervatorskim istraživanjima (brojne crkve još nisu detaljno istražene, primjerice Podgorač, Bocanjevci, Garčin...), već i spremnošću (odvažnošću) voditelja istraživanja da prepozna i prihvati postojanje takvog sloja, jer se o postojanju kršćanske graditeljske djelatnosti u osmanskoj Slavoniji dosada nije pisalo. Stoga ne smatram da su crkve na kojima je utvrđena graditeljska djelatnost u osmanskom vremenu izuzetak, nego da ukupan broj 'obnovljenih' crkvi u osmanskoj Slavoniji rasvjetljava praksu obnove crkvi u tom periodu, a buduća istraživanja, kojima će se vjerojatno otkriti još koji primjer takve obnove, dodatno će proširiti spoznaje o sakralnom graditeljstvu Slavonije za gotovo dva stoljeća osmanske vlasti.

Prije analize graditeljskog sloja iz osmanskog perioda na pojedinačnim primjerima, potrebno je dodatno pojasniti terminologiju koja će se koristiti u opisivanju onih formi koje su karakteristične upravo za kršćansko graditeljstvo iz osmanskog doba. Kao što će biti pokazano u nastavku teksta, tijekom osmanske vlasti nastavljaju se koristiti forme s gotičkim obilježjima - tako nalazimo zašiljeni luk, poligonalno zaključeno svetište, višedijelne potpornjake - no, uslijed kulturne izolacije osmanske Slavonije i kontinuirane reutilizacije gotike koja postaje tradicija, te forme s gotičkim obilježjima nužno doživljavaju određene preobrazbe, odnosno graditelji iste forme prilagođavaju vlastitim potrebama ili umijeću, pri tome zanemarujući odlike i zakonitosti stila, odnosno metode projektiranja, konstruktivne principe, graditeljsko umijeće, te stilske karakteristike, dok kvaliteta same izvedbe, graditeljske ili umjetničke, pada na vrlo niske grane. Upravo iz razloga niske kvalitete izvedbe, kao i postojanja formi s naoko gotičkim obilježjima u 17. st., iste forme bi se moglo nazvati retardiranim formama, no tijekom 16. i 17. st. gotičke forme se koriste samo kao uzor koji se modificira sukladno temporalnim uvjetima (graditeljski, ali i društveni uvjeti) te je u opisu istih prikladnije koristiti terminologiju 'preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije'. Dodatni razlog takvome nazivlju leži u činjenici da ne postoje jednake stilske forme koje se ponavljaju na svim primjerima kršćanskog graditeljstva u osmanskoj Slavoniji, već su iste nerijetko specifične za svaki spomenik, odnosno predstavljaju pojedinačno rješenje - srodne su im gore navedene karakteristike zanemarivanja logike i principa stila - te ih se stoga

može staviti pod zajednički nazivnik 'preobražene forme', jer njihova preobrazba ovisila o krajnje temporalnim i pojedinačnim uvjetima.

Dakle, recentna konzervatorska istraživanja omogućila su prepoznavanje graditeljske djelatnosti franjevac Provincije Bosne Srebrene u osmanskoj Slavoniji na crkvama koje su izvorno srednjovjekovne, odnosno koje su u ranijem tekstu već bile spomenute kao primjeri srednjovjekovne arhitekture. To su: crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu i Svih Svetih u Donjoj Motičini, koje su u osmanskome vremenu 'pripadale' franjevačkom samostanu u Našicama (u požeškom kraju to su crkve koje su u tom vremenu pripadale veličkom franjevačkom samostanu: crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu, crkva sv. Mihaela u Ratkovici, te crkva sv. Marije u Kobašu).

Na mogućnost postojanja graditeljske djelatnosti koju su poduzimali franjevci Provincije Bosne Srebrene ukazali su Zdenko Samaržija i Darko Grgić, analizirajući u žbuku ili u kamen urezane natpise na srednjovjekovnim crkvama, otkrivene tijekom posljednjih konzervatorskih istraživanja.⁹⁶⁸ U crkvi u Ratkovici je pronađena u žbuku urezana godina 1602., u crkvi u Srednjem Lipovcu su u kamen urezane godine 1602. i 1611., u crkvi u Slavonskom Kobašu je urezana 1626.g. Uz sve te godine pronađeni su urezani i klesarski znakovi. Autori navode kako urezana godina označava vrijeme preuređenja ili obnove katoličke crkve.⁹⁶⁹ Potvrde Samaržijine i Grgićeve teze o obnovama crkvi za vrijeme osmanske vlasti nalaze se u pisanim izvorima iz 17. st. Najiscrpniji pisani izvor u kojima se spominju obnove svakako je fra Nikolićev *Popis župa donje Slavonije* iz 1660.g.⁹⁷⁰ U *Popisu župa* nalazimo podatke o obnovi odnosno izgradnji 4 srednjovjekovne crkvi u župi Gratkov potok (današnja Ratkovica): „... četiri su crkve, zidane od kamena. Prva je posvećena Presvetoj Djevici Mariji u mjestu zvanom Dubovac. Druga, sv. Luke, nalazi se u Oriaviczi. Treća, sv. Jurja, u Varbove. Četvrta, sv. Mihaela, u Gratkovom je potoku, a sve su ih izgradili naši oci franjevci. Dvije crkve je u naše vrijeme iz temelja podigao otac franjevac, određeni otac Petar, a izgradnju druge dvije su nekoć vodili oci našeg reda.“⁹⁷¹ Prema Nikolićevu izvještaju, crkvu sv. Luke u *Oriaviczi* obnovili su velički franjevci. Srednjovjekovna crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu zapravo je crkva u *Oriaviczi* - podudarnost se bazira na povijesnim izvorima (1275. crkva sv. Luke se spominje u sklopu posjeda Orljavica, a u popisima

⁹⁶⁸ Zdenko Samaržija i Darko Grgić, „Sveti Luka u Srednjem Lipovcu“, *Bilten izgradnje i obnove crkava*, Osijek: Grafos d.o.o., 2006.

⁹⁶⁹ Samaržija i Grgić, „Sveti Luka u Srednjem Lipovcu“, 2.

⁹⁷⁰ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 161-172.

⁹⁷¹ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 166, 167.

izvanrednog papinskog poreza 1335.g. navodi se župnik *Nicolaus de Orrihawae*⁹⁷²). Također, crkva sv. Mihaela u Gratkovom (Ratkovom) potoku sačuvana je crkva sv. Mihaela u Ratkovici.

Dok se na našičkoj franjevačkoj crkvi, uslijed barokne obnove crkve, ne mogu zamijetiti tragovi obnove u osmanskome vremenu, ona je vidljiva na crkvama u Svetom Đurđu, Koprivni i Donjoj Motičini.

Obnova crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu za osmanske vlasti

Crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu jednobrodna je građevina s nižim poligonalno zaključenim svetištem, uokvirenim potpornjacima. Premda je crkva obnovljena u baroknom duhu u 18. st., postojeći izgled crkve rezultat je njezine posljednje obnove (koja još traje), kojom je prezentirana graditeljska slojevitost crkve. Tako su izvorni prozori opet otvoreni na južnom zidu broda crkve i u zaključku svetišta, a u unutrašnjosti broda je zadržan strop iz vremena barokne obnove; u svetištu su prezentirane izvorne sedilija i kustodija, a na sjevernom zidu veći fragment izvornog zidnog oslika.⁹⁷³ Također, uz višedijelne potpornjake crkve obnavlja se barokni zapadni zvonik.

U popisima župa 1333.-37.g. u Osuvačkom arhidakonu spominju se tri župe s titularom sv. Jurja, od kojih je jedna stajala za samostan superpelicijata Sv. Jurja (naziva *de Bundugzengurge, de Boankazengurge, de Bunducscegurge, de Bundukzengurge et de Sancto Georgio* i sl), a druge dvije su bile naziva *de Sancto Georgio* ili *Cappella de Sancto Georgio*; sve tri župe su ubicirane na mjestu današnjeg Svetog Đurđa.⁹⁷⁴ U izvještaju fra Nikolića iz 1660.g. u Župi sv. Jurja opet se spominju tri crkve: „Okolo toka Drave, prema istoku, puno je tragova crkava i mogućih palača (rezidencija), kao u selu sv. Jurja, gdje su ljudi zaraženi luteranizmom i gdje boravi i njihov propovjednik. Jedna je crkva cjelovita, druga dijelom uništena, a treća u polju naziva Jugovo polje je posve uništena.“⁹⁷⁵ U Komorskim popisima naselja i stanovništva Slavonije iz 1702.g. navode se pak dvije crkve: kalvini su bili u crkvi

⁹⁷² Ratko Ivanušec, „Konzervatorsko istraživanje i obnova crkve sv. Luke u Lipovcu“, 132.

⁹⁷³ Zidni oslik - freska - na južnom zidu broda crkve otkrivena je tijekom obnove crkve, 2015.g.

⁹⁷⁴ Detaljnija analiza srednjovjekovnih pisanih izvora u kojima se na prostoru današnjeg Svetog Đurđa spominju tri župe dana je u poglavlju *Crkve augustinskog reda*.

⁹⁷⁵ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 170. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da se taj navod odnosi na Sveti Juraj jer se toponim Jugovo polje nalazi pokraj gornjeg Miholjca.

sv. Jurja, dok su katolici bili u *onom napuštenom samostanu*.⁹⁷⁶ Danas se u selu Sveti Đurađ nalazi samo jedna crkva, posvećena sv. Jurju, koja je bila istraživana u periodu 2009.-15.g.

Konzervatorskim istraživanjima crkve sv. Jurja utvrđeno je da je crkva sazdana od dva različita graditeljska sloja: dio sjevernog zida broda crkve zidan je rimskom i srednjovjekovnom opekam (26 x 12 x 6 cm te 42 x 26 x 8 cm), dok je ostatak crkve dograđen na ostatke zidova ranije strukture te time predstavlja u cijelosti novu izgradnju, zidanu opekama dimenzija 31 x 15.5 x 7.5 cm. Također, otkriveni su elementi arhitekture za koje je utvrđeno da predstavljaju izvorni sloj kasnije građevine, odnosno građevine podignute na ostacima ranije strukture, no koji, kao i crkva u cijelosti, ne pokazuju srodnosti s ostalom srednjovjekovnom arhitekturom istočnohrvatske ravnice. Ti, za srednjovjekovnu arhitekturu istočne Slavonije, atipični arhitektonski elementi su: izduženi i široki prozori svetišta sa blago zašiljenim lučnim zaključkom (projektirani presijecanjem elipsa) i vrlo malim skošenjem špaleta, bez mrežišta; zatim prošireni prelomljeni neprofilirani trijumfalni luk, projektiran također presijecanjem elipsa, bez isticanja kapitelne zone; te potpornjaci koji radijalno okružuju svetište i južni brod crkve, no nisu nađeni nikakvi tragovi svodenja. **[TABLA LXXVIII, Sl. 232, 233 i 234]**

Na sjevernom zidu broda crkve otkriven je narativni zidni oslik, koji u slikanim poljima odijeljenima trakom s romboidnim ukrasima prikazuje Isusovo Rođenje, sv. Jurja gdje ubija zmaja (vidljiv samo fragment konja) te, moguće, patrona obnove crkve. Drugi, nečitljivi fragmenti oslika nađeni su duž cijele crkve, što dokazuje da su oslici nastali nakon izgradnje postojeće crkve na ruševinama starije. Karakteristike oslika nikako ne odgovaraju vremenu prvog spomena crkvi u današnjem Svetom Đurđu iz 1333.g., odnosno upućuju na kasnije vrijeme njihova nastanka: oslik je izveden rustikalno, plošnim slaganjem narativnih planova, uz primjenu dekorativne i vegetabilne ornamentike, a ističe se naturalizam i narativnost. Na krajnje istočnom fragmentu prikazan je lik koji u rukama drži natpis na kojemu se još može pročitati jedino ANNO, iznad kojeg je, vjerojatno, prikaz Boga koji blagoslivlja (moguće je to prikaz obnove crkve). **[TABLA LXXVIII, Sl. 235 i 236, TABLA LXXIX, Sl. 237]**

U svetištu crkve su nađene sedilišta i kustodija, obje obrubljene tordiranim stupićima od opeke. No, stupići su u cijelosti izvedeni u jednom komadu, odnosno iz jednog kalupa, što opet svjedoči o nepoznavanju vještine izrade profilacija slaganjem pojedinačno obrađenih dijelova kamena ili opeke. (Usporedbe radi, profilacije od opeke u crkvi u Lipovcu ili u

⁹⁷⁶ Papić, I., „Gotika poslije gotike“, 14, bilj. 10; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, 101.

Gorjanima izvedene su slaganjem niza profiliranih opeka.) [TABLA LXXIX, Sl. 238 i 239] Na južnom zidu broda crkve pronađeni su urezani *hic fuit* natpisi s imenima i godinama 1603. i 1604.⁹⁷⁷

U vremenu osmanske vlasti u Svetom Đurđu su postojale dvije župe, jedna katolička, a druga kalvinska - to potvrđuje defter iz 1579.g., u kojemu se navodi da u Svetom Đurđu živi (svjetovni) svećenik Pavao⁹⁷⁸, ali i zapis iz Komorskih popisa iz 1702.g., u kojemu stoji kako su kalvini bili u crkvi sv. Jurja, dok su katolici bili u *onom napuštenom samostanu*.⁹⁷⁹ Pisani izvori o stanju crkve sv. Jurja potječu tek iz prve polovice 18. st., odnosno nakon odlaska Turaka - mahom su to izuzetno štori podaci koji potvrđuju postojanje starije, zidane građevine, koja se nalazi u lošem stanju.⁹⁸⁰ Ostaje pitanje čija je bila današnja crkva sv. Jurja i koja je bila njezina izvorna funkcija?

Kao što je već rečeno, na postojećoj crkvi razlikuju se dva graditeljska sloja: sjeverni zid je zidan uglavnom antičkom opekrom u sekundarnoj uporabi, dok je ostatak crkve dograđen i zidan je neurednim vezom, opekrom većeg formata. Svi dijelovi crkvene arhitekture - prozori, fragment portala, trijumfalni luk, sedilija i kustodija - izvedeni su u sklopu drugog graditeljskog sloja, odnosno prilikom dogradnje crkve na raniju strukturu, današnji sjeverni zid. Crkva je bila oslikana također u drugom graditeljskom sloju - sačuvani su veći fragmenti na sjevernom zidu i manji fragmenti na južnom zidu i u svetištu. Crkva je u literaturi prepoznata kao gotička građevina, ponajviše radi uporabe šiljatog luka i poligonalnog svetišta s potpornjacima.⁹⁸¹ Ipak, konzervatorska istraživanja su pokazala kako

⁹⁷⁷ *Hic fuit* natpise na južnom zidu broda crkve su voditelji konzervatorskih istraživanja interpretirali kao datum obnove crkve, a urezana imena su protumačili kao imena voditelja obnove s početka 17.st.: „Vrlo je vjerojatno da 1603 ili 1604. g. crkva doživljava fazu popravka zatečenog, te da je istu vodio ili izvodio potpisani S. Petardi.“ (Oslik d.o.o., Ivanušec, Samaržija, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova*, 45, 60.). Ipak, obzirom da su *hic fuit* natpisi pronađeni i u Koprivni, u puno većem broju, te, ponajviše obzirom na tumačenje istih natpisa u mađarskoj literaturi, vjerojatnije je kako su *hic fuit* natpisi rezultat želje pojedinaca da ostavi trag svog imena, određeni vid svakodnevnog vandalizma. (Tekla Szabó, „The Gothic style frescoes beneath the western gallery of the church of Sântămărie - Orlea“, *Caiete ARA* 4 (2013.), 110-111; Tekla Szabó, „The historic renovations of the protestant church in Viștea (Cluj county)“, *Caiete ARA* 6 (2015.): 135-153.; Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice“, 238 -239.)

⁹⁷⁸ *Sandžak Požega 1579. godine*, prijevod Fazileta Hafizović, Osijek 2001., 329.

⁹⁷⁹ Papić, I., „Gotika poslije gotike“, 14., bilj. 10.; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, 101.

⁹⁸⁰ *Kanonske vizitacije* (bilj. 11), 5, 29, 85, 115, 117, 319, 427 te tekst župnika Frok Zefiqa, podatak iz Arhiva Župe Podgajci, str. 56.

⁹⁸¹ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 100, 101, 146; Oslik d.o.o., Ivanušec, Samaržija, *Elaborat istražnih konzervatorskih radova*, 82.

te forme s gotičkim obilježjima ne pokazuju srodnosti sa srednjovjekovnom arhitekturom istočne Slavonije, odnosno kako su forme izvedene bez poznavanja geometrijskih i graditeljskih principa gotičkog stila. Primjerice, šiljati luk prozora i trijumfalnog luka konstruiran je na osnovi presijecanja elipsa, dok se u gotici šiljati luk izvodio presijecanjem kružnica; prozori svetišta su, premda zaključeni šiljatim lukom, iznimno široki, kratki i bez karakterističnih skošenja špaleta; također, široki gotički prozori su gotovo u pravilu bili ukrašeni mrežištima, koja na primjeru đurađske crkve izostaju. Nepoznavanje gotičkih graditeljskih principa možda ponajviše odaje gradnja potpornjaka oko cijele crkve, premda, kako je utvrđeno konzervatorskim istraživanjima, svod nikad nije bio planiran i izveden, kao i izvedba tordiranih stupića sedilije i kustodije iz jednog kalupa, odnosno bez slaganja profiliranih opeka (što umanjuje čvrstoću opeke i trajnost sedilije). Naime, na srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi manjih i/ili ruralnih sredina istočnohrvatske ravnice, forme gotike i romanike izvedene su ipak poštujući principe stila - tako su i na seoskim srednjovjekovnim crkvama čitljivi omjeri zlatnog reza ili adicije kvadrata, a luk se uvijek izvodio na osnovi kružnice (pola kruga ili presijecanje kružnica), a nikako elipsa, dok nema niti jednog primjera izvedbe potpornjaka koji ne bi bili opravdani izvedbom svoda svetišta kojeg podupiru. Te preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije na đurađskoj crkvi nastaju uslijed novih društveno-kulturnih prilika, odnosno uslijed osmanske okupacije i kulturne izolacije Slavonije, rezultat čega je prekid veza sa suvremenim umjetničkim tokovima iz kršćanskog ili zapadnog kulturnog kruga.

Hic fuit natpisi s početka 17. st. potvrđuju da je crkva tada bila u funkciji, a izvedba oslika definira tu crkvu u 17. st. kao katoličku, jer protestantska crkva ne bi bila oslikana prizorima svetaca. Ako se u tom kontekstu ponovno razmotre pisani izvori, pogotovo onaj iz 1702.g. u kojima se katolička crkva u Svetom Đurđu spominje kao ruševina napuštenog samostana, tada je opravdana pretpostavka kako je današnja crkva nastala na ruševinama samostana superpelicijata, a uslijed jedne od obnova koje su poduzimali franjevci našičkog samostana, o čemu obilato govore biskupski izvještaji 17. st. U korist toj pretpostavci svjedoči i sjeverni zid crkve, zidan antičkom opekrom u sekundarnoj uporabi i, u manjoj mjeri, opekrom srednjovjekovnom formata, koji je način zidanja bio karakterističan za 13. st., a nađen je još na osječkoj bazilici, đakovačkoj katedrali i prvim crkvama u ruralnim sredinama (Luč i Kneževi Vinogradi, I. srednjovjekovni sloj). Vjerojatno je taj zid izvorni dio *napuštenog samostana* superpelicijata, na kojim ruševinama su franjevci u 17. st. podigli crkvu.

Kalvini iz Svetog Đurđa su, prema istom izvoru iz 1702.g., koristili crkvu sv. Jurja - to bi, prema srednjovjekovnim izvorima, trebala biti župna crkva koja se u 14. st. spominje kao

ecclesia de S. Georgio. Nije utvrđeno gdje se nalazilo podgrađe sv. Jurja, u kojemu je, moguće bila smještena župna crkva sv. Jurja, koja za osmanske vlasti postaje kalvinska crkva.

Obnova crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni za osmanske vlasti

U izvorno srednjovjekovnoj crkvi sv. Jurja u Koprivni, danas crkvi Rođenja Presvete Bogorodice, tijekom istraživanja 2009.g. otkriven je oslik na sjevernom zidu građevine (sjeverni zid u pravilu se odabirao za izvedbu oslika jer nije bio rastvoren otvorima), izveden u *secco* tehnici nakon izmjena izvorne arhitekture ulaza na stubište za emporu.⁹⁸² **[TABLA LXXX, Sl. 240-242]** Oslik je izveden narativno, komponiran je od planova nejednakih veličina, a odvojenih dekorativnim trakama. Sačuvani su sljedeći fragmenti: u donjoj zoni su, unutar dva manja plana, prikazani arhanđeo Mihael te još jedan lik sa sabljom u ruci (Turčin?), dok je u većem gornjem planu, istočnije od prva dva, prikazana scena sv. Jurja kako ubija zmaja; u niši ulaza u stubište prikazana je scena Bogorodice na prijestolju. Oslici nisu kvalitetno izvedeni i ne pokazuju čiste odlike stila, premda su vidljiva obilježja gotike, prvenstveno u načinu komponiranja prikaza unutar nejednakih planova, odijeljenih rubnom trakom, kao i u odabiru motiva te u naturalizmu prikaza. Upečatljiva je sličnost s oslicima iz crkve sv. Jurja u Svetom Đurđu - prikaz konja u planu koji prikazuje motiv sv. Jurja gdje ubija zmaja jednak je prikazu konja s crkve u Svetom Đurđu. **[TABLA LXXXI, Sl. 244]** Također, srodno im je i komponiranje planova unutar pravokutnih polja, te naivna ili pauperizirana kvaliteta prikaza i narativnost izvedbe, odnosno opisivanje recentnih događaja - mogući obnovitelj crkve u Svetom Đurđu i Turčin sa sabljom u Koprivni! Na oba oslika primjećuje se jednaki kolorit, u kojem dominiraju zemljani tonovi - crvena, oker, smeđa - s manjim udjelom plavih tonova.

No, za razliku od oslika iz Svetog Đurđa, na osliku iz Koprivne nalazimo svecima izdubljene oči. U mađarskoj literaturi je pojava dubljenja očiju svetaca na srednjovjekovnim freskama rastumačeno kao čin 'posvojenja' dotad katoličke crkve od strane protestantskih

⁹⁸² Konzervatorskim istraživanjima iz 2009.g. utvrđeno je kako se izvorni ulaz na stubište za emporu, koji se nalazi unutar broda crkve, nalazio zapadnije od postojećeg, te da je postojeći ulaz, kao i cijela donja zona zida stubišta za emporu, naknadno pregrađena. Zidni oslik bio je izveden po gotovo cijeloj površini stubišnog zida empure, kao i unutar niše postojećeg (naknadno probijenog) ulaza.

vjernika, odnosno kao čin ikonoklazma.⁹⁸³ Iz već navedenih Komorskih popisa iz 1702.g. saznajemo kako su u osmanskoj Koprivni živjeli kalvini, koji su se vjerojatno koristili srednjovjekovnom crkvom sv. Jurja, o čemu svjedoče izdubljene oči.⁹⁸⁴ Također, čitav niz *hic fuit* natpisa s urezanim godinama pokazuju kako se crkva koristila tijekom cijelog 17. st.⁹⁸⁵

Dakle, oslik na sjevernom zidu crkve u Koprivni, na kojem su vidljive značajke pauperizirane, preobražene gotičke tradicije, izveden je nakon izmjene ulaza na stubište za emporu, a njegove sličnosti s oslikom iz đurđanske crkve vrlo su upečatljive. Moguće je kako je oslik izveden također za vrijeme osmanske vlasti, kad bi crkva u Koprivni, poput crkve u Svetom Đurđu, bila pod upravom našičkog samostana. Naime, iz već opisanih biskupskih izvještaja i misijskih putovanja Bartola Kašića, saznajemo kako vjerske granice u osmanskoj Slavoniji nikada nisu bile strogo definirane i da su župe, u krajnjoj nestašici župnika tijekom osmanske vlasti, prelazile s jedne vjeroispovijesti na drugu sukladno djelovanju protestantskih propovjednika ili franjevac misionara - odnosno, mijenjanje vjere često nije bila toliko posljedica uvjerenja, već nužde. Ne može se na temelju jednog pisanog izvora tvrditi poznavanje vjerskih prilika u rasponu od skoro dva stoljeća, a obzirom da pripadnost župa Podravine jednoj ili drugoj vjerskoj zajednici nije bila konačna i stalna; ne može se niti isključiti mogućnost da su oslici, premda nastali za vrijeme dok je crkvu koristila katolička zajednica, simbolički oštećeni kad u crkvu ulazi protestantska zajednica.

Zaključno, oslici u Svetom Đurđu i Koprivni pokazuju neke odlike gotičkog slikarstva u odabiru tema i isticanju vegetabilnih motiva, no sami prikazi ne pokazuju jasne odlike stila i u svojoj rustikalnosti i naglašenoj narativnosti kao da su lišeni svakog dojma svetosti; likovnost je u službi priče. Ta narativnost je u tolikoj mjeri naglašena da je u Koprivni prikazan lik sa sabljom! **[TABLA LXXX, Sl. 241]** Oslici na sjevernom zidu u obje crkve izvedeni su nakon graditeljskih zahvata koji ne pripadaju izvornom sloju crkve te su, u kontekstu analize cjelokupne arhitekture obje crkve, izvedeni u sklopu obnove crkve za osmanskog perioda.

⁹⁸³ Szabó, „Női viseletek az őraljaboldogfalvi falképen. Nygat és Bizánc találkozásá“, 166-218.; Szabó, „The Gothic style frescoes beneath the western gallery of the church of Sântămărie - Orlea“, 110-111; Szabó, „The historic renovations of the protestant church in Viștea (Cluj county)“, 135-153.

⁹⁸⁴ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, 42; Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice“, 233. bilj. 7.

⁹⁸⁵ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice“, 238-239.

Obnova crkve Svih Svetih u Donjoj Motičini za osmanske vlasti

Graditeljska ili umjetnička djelatnost za vrijeme osmanske vlasti prepoznata je na crkvama u Koprivni i Svetom Đurđu prvenstveno kroz konzervatorska istraživanja i provedene povijesno-umjetničke analize, no graditeljska djelatnost na tim primjerima nije posvjedočena u pisanim izvorima. Crkva u Koprivni se uopće ne spominje u kršćanskim izvorima iz vremena osmanske vlasti, a selo Sveti Đurađ se spominje u kontekstu raširenosti protestantizma, sve do 1660.g. kada isto selo opisuje fra Nikolić u kontekstu opisa jurisdikcije našičkog samostana.⁹⁸⁶ No, na primjeru crkve Svih Svetih u Donjoj Motičini graditeljska djelatnost za vrijeme osmanske vlasti posvjedočena je rezultatima konzervatorskih istraživanja i pisanim izvorima. Ta izvorno srednjovjekovna crkva i danas je, kao za osmanske vlasti, pod upravom našičkih franjevaca, a o graditeljskoj obnovi iz osmanskog perioda svjedoče pisani izvori („crkva *de novo* obnovljena trudom poštovanog oca fra Stjepana Kneževića iz Velike“), ali i sama arhitektura na kojoj su, kao na crkvi u Svetom Đurđu, vidljive preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije, izvedene bez razumijevanja stilskih principa projektiranja i građenja. [TABLA LXXXII, Sl. 245-247]

Crkva Svih Svetih u Donjoj Motičini građena je lomljenim kamenom i opekom srednjovjekovnog formata, no krajnje neurednim vezom: otklesanim, lomljenim i nepravilnim komadima srednjovjekovne opeke oblikovane su prozorske niše te niša vrata, dok je zidni plašt zidan slaganjem nepravilnih komada lomljenog kamena s velikim udjelom veznog morta.⁹⁸⁷ [TABLA LXXXII, Sl. 246] Zapadni prozor na južnom zidu zidan je lomljenim kamenom, no u špaletama je vidljiv profil s tragovima mrežišta te se taj dio prozora može smatrati izvornim srednjovjekovnim prozorom⁹⁸⁸, dok su ostali prozori naknadno izvedeni neurednim vezom. Primjerice, jedna špaleta i nadvoj istočnog prozora južnog zida broda izvedeni su radijalno slaganom, otklesanom odnosno zašiljenom opekom srednjovjekovnog formata, a druga špaleta vertikalno položenom opekom u funkciji nadvoja na koju se naslanjaju također radijalno slagane srednjovjekovne opeke. Upravo ta izrazito niska kvaliteta zidanja govori protiv gotičkog porijekla prozora, jer se prozorskim špaletama i portalima u

⁹⁸⁶ Barlé, „Popis župa u donjoj Slavoniji“, 170.

⁹⁸⁷ Valenčak, Ivanušec, Urban, Elaborat istražnih konzervatorskih radova, crkva Svih Svetih - Donja Motičina, 2011., KO Osijek.

⁹⁸⁸ Voditelji istraživanja su zapadni prozor na južnom zidu protumačili kao prozor zapadne emfore, što je dakako moguće, ali se ne može tvrditi obzirom da su ostali prozori iz kasnijeg vremena te ih se ne može promatrati kao istovremene.

gotičkoj arhitekturi istočnoslavonske ravnice pridavala velika pažnja, kao bitnim nositeljima dekorativno-stilske raščlambe crkvi. [TABLA LXXXII, Sl. 249.]

Prozori svetišta se međusobno razlikuju, što je također iznimka u kontekstu srednjovjekovne arhitekture Slavonije.⁹⁸⁹ Jugoistočni i sjeveroistočni prozori svetišta manjih su dimenzija od južnog prozora svetišta, kao i od prozora broda crkve. [TABLA LXXXII, Sl. 248] Prozori su zaključeni šiljatim lukom izvedenim na bazi presijecanja elipsa, kao u crkvi u Svetom Đurđu; atipično su široki (u omjeru prema njihovoj dužini), kratkih neskošenih špaleta, a na nekima je čak u opeci djelomično istaknut vanjski prozorski okvir (okvir je, pretpostavljam, posljedica greške u zidanju, a ne namjera graditelja, osim ako se okvir ne shvati kao način oponašanja srednjovjekovnog skošenja).

Poligonalno svetište crkve je uokvireno potpornjacima, no, kao u crkvi u Svetom Đurđu, nema tragova svođenja, a kontrafori ne podupiru zidni plašt u punoj visini zida, već se zaustavljaju daleko ispod krovnog vijenca (čime se dakako umanjuje njihova uloga podupiranja zida i ublažavanja potiska krova). Trijumfalni luk je naknadno proširen, no opet je izveden u blago zašiljenom luku, i ovdje projektiranom na osnovi presijecanja elipsa.

Vidljive su sličnosti s crkvom sv. Jurja u Svetom Đurđu, koja je, poput motičinske, bila pod upravom našičkih franjevaca za osmanske vlasti: na obje crkve je zamjetna niska razina kvalitete zidanja, vidljiva je uporaba šiljatog luka projektiranog na osnovi presijecanja elipsa, prozori na obje crkve su atipično široki i kratki, bez karakterističnih skošenja špaleta i mrežišta, a unatoč potpornjacima unutar crkve nije izveden svod.⁹⁹⁰

Župa u Motičini uopće se ne spominje u izvještaju biskupa Lučića iz 1638.g., kao ni u izvještaju biskupa Marijana Maravića iz 1655.g., kao ni u Kašićevim opisima misijskog djelovanja 1612.g. i 1618.g., a ni u Masarechijevom izvještaju iz 1623-24.g. Njezin prvi spomen u pisanim izvorima iz osmanskog perioda je u izvještaju fra Nikolića iz 1660.g., koji navodi kako je crkva iznova obnovljena „trudom poštovanog oca fra Stjepana Kneževića iz Velike“. Gore opisana arhitektura s obilježjima preobražene gotičke tradicije, a koja nije srodna gotičkoj arhitekturi u manjim ili ruralnim sredinama istočnohrvatske ravnice, mogla je nastati u vremenu nakon gotike, odnosno za vrijeme osmanske vlasti, kada crkvu obnavlja, kako navodi fra Nikolić, fra Knežević iz Velike.

⁹⁸⁹ Međusobno različiti su i prozori svetišta šarengradske crkve, što je rezultat cjelovite obnove crkve nakon odlaska Osmanlija (vidi poglavlje *Crkve franjevačkog reda*).

⁹⁹⁰ Unutrašnjost crkve Svih Svetih u Donjoj Motičini nije detaljno istražena te će buduća istraživanja rasvijetliti mogućnost postojanja oslika.

6. Graditeljska djelatnost protestantskih zajednica

U izvještajima Komorskih popisa naselja i stanovništva Slavonije iz 1698.g. i 1702.g., nalazimo da su protestantske zajednice u pravilu upotrebljavale ranije katoličke crkve.⁹⁹¹ Jednaku pojavu korištenja katoličkih crkvi od strane novoustrojenih protestantskih zajednica primijetila je i Anđela Horvat, koja je istraživala umjetnost reformacije u Međimurju. Autorica navodi: „Koliko se zasad znade, nema dokaza da su pristaše reformacije ostavili jači trag na likovnom planu. Upravo obrnuto. Analiza građe s područja Međimurja, gdje je reformacija bila raširena u vremenu od oko 1570.-1623., a prevladavala osobito za Jurja Zrinskog Starijeg, pokazala je da pristaše reformacije za svoje potrebe nisu gradili nove crkve. Oni su upotrebljavali ranije postojeće gotičke crkve. Dapače, na tom se području ulazi u trag ikonoklazmu, što pokazuju sačuvane kasnogotičke kustodije u crkvama Nedelišća i Podturna. One su u doba protestantizma bile lišene prvotne kamene plastike - osim anđela...“.⁹⁹² Premda se u izvorima, posebice u Komorskim popisima naselja i stanovništva Slavonije, nerijetko spominje seoska protestantska crkva „kojoj se više nitko ne sjeća titulara“, niti jedan izvor ne spominje poduzimanje ikakve graditeljske djelatnosti od strane protestanata. No, opravdano je pretpostaviti kako su neke crkve ipak obnovljene - primjerice, Bartol Kašić 1612.g. opisuje crkvu u Gregorijancima (današnji sv. Grgur Veliki u Šljivoševcima), tada *zaraženu luteranskom ljagom*, kao poluruševnu građevinu u kojoj jedva da se može držati liturgija (jer je bez krova, prozorskih stakala i vrata te vjetar raznosi hostije)⁹⁹³, te je obnova vjerojatno morala uslijediti u kasnijim godinama. Za razliku od graditeljske djelatnosti franjevac Provincije Bosne Srebrene, graditeljska djelatnost protestantskih zajednica nije potkrijepljena pisanim izvorima, ali je pretpostavljena i utvrđena tijekom recentnih konzervatorskih istraživanja pojedinih izvorno srednjovjekovnih građevina. Konzervatorskim istraživanjima srednjovjekovnih crkvi u Suzi i Koprivni otkrivene su određene arhitektonske i likovne značajke navedenih crkvi, a koje nije moguće povezati s ostalom srednjovjekovnom arhitekturom istočnohrvatske ravnice, niti po formama, niti po karakteristikama i tehnologiji

⁹⁹¹ Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, 42 i dalje; Mažuran, *Izvještaji Carađfine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702.g.*, Osijek: Sveučilište u Osijeku: Historijski arhiv, 1989.

⁹⁹² Horvat, A., *Između gotike i baroka*, 24, 75-76.

⁹⁹³ *Život Bartola Kašića*, prijevod Stjepan Sršan, 105., bilj. 115., 133-134.

gradnje. U daljnjem tekstu će graditeljska djelatnost protestantskih zajednica biti analizirana na primjeru reformatorske crkve u Suzi i crkve Uznesenja Presvete Bogorodice u Koprivni.

Vandalizmi na zidnom osliku crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni

U crkvi Rođenja Presvete Bogorodice pronađena su dva ciklusa zidnog oslika, međusobno različita po stilu i tehnici izvedbe te vremenu nastanka. Oslík u svetištu izveden je u fresko tehnici, datiran je u vrijeme 13. st., a na njemu su vidljiva obilježja romaničkog slikarstva s italo-bizantskim utjecajima.⁹⁹⁴ Oslík jednakih karakteristika pronađen je i u luneti južnog portala. Na sjevernom zidu crkve, odnosno zidu stubišta za emporu, pronađen je već opisani oslik, izveden u *secco* tehnici, datiran u vrijeme 16. st., odnosno nakon izmjene izvornog ulaza na stubište, a na kojemu su uočene sličnosti s oslikom iz crkve sv. Jurja iz Svetog Đurđa.

Na svim oslicima u crkvi, kao i unutar niša svetišta i broda crkve, pronađeni su *hic fuit* natpisi, urezani u žbuku - primjerice, u južnoj niši broda crkve nađeni su natpisi *Stephanus, Petrus*, kao i godine 1607., 1608. te 1614., u sjevernoj niši svetišta nađen je natpis *Franciscus Naradi 1509* (ili 1609?).⁹⁹⁵ **[TABLA LXXX, Sl. 243]**

Velik broj *hic fuit* natpisa na pojedinačnom spomeniku - kao primjerice u Koprivni - ne upućuje nužno na graditelja odnosno određenu graditeljsku intervenciju, već iste treba promatrati kao čin određenog 'vandalizma', odnosno potrebe pojedinca da ureže vlastiti potpis i time ostavi spomen o sebi. Ta potreba nastavila se i u kasnijim stoljećima, kako pokazuju

⁹⁹⁴ Zidni oslik u fresko tehnici u svetištu Ivan Srša datira na početak 14. st. (Ivan Srša, *Izveštaj sa službenog puta*, studeni 2006., Dosje 48, Odjel za dokumentaciju Konzervatorskog odjela Osijek, neobjavljeni tekst). Tekla Szabó analizira stil i ikonografiju fresaka te je iste datirala u vrijeme oko 1315.g., odnosno u vrijeme vladavine Carola Roberta, no, kako sama kaže, raniji datum nije isključen. Paralele s tipom Madone, kakav je otkriven u Koprivni, Szabó Tekla je našla uglavnom u Toskani, no ista ikonografija prisutna je u Italiji već u prvoj polovini 13.st. Fresku u Koprivni uspoređuje s novootkrivenim freskama na području nekadašnje Ugarske, prvenstveno Transilvanije, na kojima prepoznaje utjecaje italo-bizantskog slikarstva (Szabó, „The Gothic style frescoes beneath the western gallery of the church of Sântămărie - Orlea“, 110-111; Szabó, „Női viseletek az őraljaboldogfalvi falképen. Nygat és Bizánc találkozásá“, u: *A szórvány emlékei*, Tibor Kollár (ed.), Budapest, 2013.: 166-218; Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice“, 238, bilj. 24).

⁹⁹⁵ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice“, 238 -239; Oslík, Oslík d.o.o., *Elaborat istražnih konzervatorskih radova – crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni*, Osijek, dokumentacija Konzervatorskog odjela Osijek, 2010., neobjavljeni tekst.

ćirilični *hic fuit* natpisi pronađeni na freskama u svetištu.⁹⁹⁶ *Hic fuit* natpisi određeno su svjedočanstvo o korištenju crkve i za vrijeme osmanske vlasti.

Na osliku na sjevernom zidu crkve u Koprivni utvrđena je pojava dubljenja očiju naslikanim svecima, što se direktno veže uz korištenje katoličke crkve od strane protestantske zajednice. U mađarskoj literaturi tom pojavom se bavila povjesničarka umjetnosti Tekla Szabó, koja je pojavu dubljenja očiju svetaca na srednjovjekovnim freskama rastumačila kao čin 'posvojenja' dotad katoličke crkve od strane protestantskih vjernika, odnosno kao čin ikonoklazma.⁹⁹⁷ Pojava dubljenja očiju svetaca od strane protestanata zabilježena je i u izvještaju s Kašićevih misijskih putovanja. U Marijancima je Kašić našao crkvu Preblazene Djevice, također *profaniranu od heretika*; veliki oltar bio je skoro sasvim razoren, a dva bočna sasvim. Zidovi su bili sa svih strana oslikani slikama, na kojima su se još nalazile slike Presvetog Trojstva, Blažene Bogorodice, svetih apostola, anđela, mučenika i drugih svetaca, „koje su bile sve izgrebane ili s ostruganim licem, a ponegdje i s povadenim očima“.⁹⁹⁸ Pojave sličnog karaktera opisuje i Anđela Horvat, kada spominje obijanje plastike s kasnogotičkih kustodija u crkvama Nedelišća i Podturna, u vrijeme kad su iste bile protestantske, što također tumači kao čin ikonoklazma.⁹⁹⁹ Premda se dubljenje očiju ili *hic fuit* natpisi (karakteristični i za katoličke i za protestantske vjernike) ne mogu promatrati kao graditeljska aktivnost, te pojave se ipak mogu tumačiti kao povijesni sloj građevine, te, u kontekstu protestantskog ikonoklazma, kao čin 'obnove' crkve.

Obnova reformatorske crkve u Suzi za osmanske vlasti

Nekoć srednjovjekovna crkva posvećena sv. Martinu, danas reformatorska u Suzi, današnji izgled duguje brojnim obnovama u osmanskome i novovjekovnom vremenu na

⁹⁹⁶ Papić, I., „Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice“, 238, bilj. 24. Treba razlikovati nasumično napisane *hic fuit* natpise, koji su u velikom broju bili urezani duž gotovo cijele crkve, od pojedinačnih urezanih godina uz koje stoji klesarski znak, kakve možemo naći na crkvama sv. Luke u Lipovcu te sv. Mihovila u Ratkovici. Urezane godine s klesarskim znakom u Lipovcu i Ratkovici urezane su na točno određena mjesta - na dovratniku portala, na ugaonom klesancu svetišta - uvijek u razini čovjekova pogleda i na 'prometnim' pozicijama. Stoga se ti natpisi mogu tumačiti kao godina obnove crkve, za razliku od mnogobrojnih *hic fuit* natpisa u, primjerice, crkvi u Koprivni, koji prekrivaju gotovo cijelu crkvenu unutrašnjost.

⁹⁹⁷ Szabó, „Női viseletek az őraljaboldogfalvi falképen. Nygat és Bizánc találkozásá“, 166-218; Tekla Szabó, „The Gothic style frescoes beneath the western gallery of the church of Sântămărie - Orlea“, 110-115; Szabó, „The historic renovations of the protestant church in Viștea (Cluj county)“, 135-153.

⁹⁹⁸ *Život Bartola Kašića*, 130- 132.

⁹⁹⁹ Horvat, A., *Između gotike i baroka*, 24, 75–76.

ruševinama srednjovjekovne crkve. [TABLA LXXXIII, Sl. 250 i 251] Danas je to jednobrodna crkva, polukružno zaključena na istoku (u protestantskim crkvama kor je izveden na oba kraja crkve, dok je propovjedaonica u središtu crkve), sa zvonikom uz zapadno pročelje. Brod crkve je većim dijelom rezultat obnove crkve nakon odlaska Osmanlija, dok se srednjovjekovni i 'osmanski' sloj može čitati na zvoniku crkve te na zapadnom dijelu postojećeg broda crkve.

Izvorni, srednjovjekovni sloj čine donja zona zapadnog zvonika te dio zapadnog zida crkve uz koju se zvonik prisanja - zapadni zvonik i prva crkva istovremeno su građeni srednjovjekovnom opekom i pravilnim srednjovjekovnim zidnim vezom. No, nakon prizemne etaže zvonika zidanje opekom srednjovjekovnog formata postaje izuzetno neuredno, ne slijedi pravilan zidarski vez donjeg dijela građevine; upečatljivo je nepoznavanje tehnike zidanja (zamjetno je slaganje 'reška na rešku') te nepostojanje ikakvog zidarskog veza.

Na zvoniku su izvedeni kvadratni prozorski otvori koji 'evociraju' formu srednjovjekovnih puškarnica, no isti su izvedeni kao otvori i to na krajnje rustičan način, bez primjene vještina odnosno tehnika zidanja, odnosno bez nadvoja, već jednostavnim (i nestabilnim) usijecanjem opeke. [TABLA LXXXIII, Sl. 252] Na uglove zvonika naslonjeni su potpornjaci, koji jedva dosežu visinu prizemlja, odnosno koji su nedovoljno veliki, da bi zaista imali bitnu konstruktivnu funkciju. [TABLA LXXXIII, Sl. 253] Vidljivi su tragovi popravaka potpornjaka, koji su izvorno vjerojatno bili veći i viši. Unutar zvonika, na prostoru prvog kata, izveden je bačvasti svod, no isti nije sagan pravilnim nizanjem opeka, već je izveden slaganjem bočno položenih opeka, što također umanjuje stabilnost i, u konačnici, nosivost svoda. Takvi graditeljski propusti svjedoče o nepoznavanju zidarskih odnosno konstruktivnih vještina, koje su u srednjem vijeku bile prisutne.

Srednjovjekovna crkva u Suzi bila je devastirana uslijed osmanskih osvajanja. Nakon što se formira kalvinska zajednica u Suzi, ona preuzima nekoć katoličku crkvu koju nalazi u ruševnom stanju te poduzima obnovu iste. U nedostatku majstorskih radionica, sredstava i, samim time, vještina zidanja, oni obnavljaju crkvu na krajnje rustičan i gotovo rudimentaran način te ponavljaju naoko gotičke oblike, odnosno preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije, ali uz izrazito lošu izvedbu istih. Tako nalazimo kvadratne otvore naglašeno skošenih špaleta, no bez nadvoja, zatim uporabu srednjovjekovne opeke (čitavu ili u fragmentima) koja se slaže u krajnje neurednom i nestabilnom vezu, kao i izvedbu potpornjaka malih dimenzija koji upravo iz razloga malih dimenzija ne mogu imati potpurnu funkciju, te, naposljetku, izvedbu bačvastog svoda bočno položenim opekama. Dakle, tijekom obnove kalvini koriste srednjovjekovnu opeku s ruševina crkve u Suzi te rekonstruiraju

gradnju slijedeći njima poznate obrasce - kvadratne zvonike s ugaonim potpornjacima i kvadratnim strijelnicama, no bez poznavanja zidarskih vještina koje su već od 13. st. itekako prisutne na prostoru istočne Slavonije.

Zapadni dio broda crkve izveden je od nepečene opeke (čerpića), dok je polukružni istočni završetak (u protestantskoj crkvi nije moguće istočni završetak zvati apsidom) izveden od pečene opeke. Konzervatorskim istraživanjima je utvrđeno kako je istočni završetak crkve građen u drugoj polovici 19. st., dok je zapadni dio broda crkve, rađen od čerpića, opisan u vizitacijama iz prve polovine 18. st., dakle, netom nakon odlaska Osmanlija.¹⁰⁰⁰

Uvriježeno je mišljenje kako je upotreba čerpića obilježje ruralne gradnje te označava naručitelja manjih ekonomskih mogućnosti. No, na primjeru crkve u Suzi upotreba čerpića se može analizirati i u kontekstu gradnje za vrijeme osmanske vlasti. Naime, iz Ljetopisa fojničkog samostana saznajemo kako su franjevci fojničkog samostana dobili od osmanskih vlasti dozvolu za obnovu crkve i samostana, koja se morala izvesti na način da su temelji crkve do polovice svoje visine od kamena, a ostatak je mogao biti jedino od nepečene opeke, odnosno čerpića.¹⁰⁰¹ Istražni radovi su pokazali kako su temelji crkve u Suzi zidani opekam i lomljenim kamenom, zvonik je zidan opekam (srednjovjekovnom opekam u sekundarnoj uporabi u gornjoj zoni), dok su zidovi broda crkve zidani od čerpića. Premda je opravdano tvrditi kako je gradnja nepečenom opekam redovita u ruralnoj stambenoj arhitekturi, u crkvenoj arhitekturi iznimno je rijetka, uglavnom iz razloga slabe nosivosti u gradnji visokih zidova crkve. No, u osmanskom periodu je gradnja čerpićem nerijetko bila jedina dozvoljena - dozvole o gradnji i uvjeti gradnje koje su izdavale osmanske lokalne vlasti mogle su se kupiti i vjerojatno je cijena za gradnju u čvrstom materijalu daleko premašivala cijenu gradnje u slabijim materijalima. Ovisno o ekonomskoj mogućnosti protestantske zajednice u Suzi, mogli su isposlovati ferman za obnovu zvonika te za izgradnju nove crkve na temeljima stare, pri čemu se nova crkva smjela zidati nepečenom opekam - na zapadnom pročelju crkve vidljivi su spojevi srednjovjekovnog zida od opeke i kasnijeg zida od čerpića. Kako je već navedeno, crkva od nepečene cigle (čerpića) opisana u vizitacijama iz prve polovine 18. st., dakle, netom nakon odlaska Osmanlija.¹⁰⁰² Otprilike na polovini dužine postojećeg broda

¹⁰⁰⁰ Puncer, Urbos d.o.o., Papić, I., KO Osijek, *Elaborat konzervatorskih istraživanja reformatorske crkve u Suzi*, 31.

¹⁰⁰¹ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini I*, 64; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 64.

¹⁰⁰² Puncer, Urbos d.o.o., Papić, I., KO Osijek, *Elaborat konzervatorskih istraživanja reformatorske crkve u Suzi*, 31.

crkve vidljivi su spojevi broda stare crkve, izgrađene od čerpića, i istočnog produžetka, građenog pečenom opekom krajem 19. st.

U prilog pretpostavci o gradnji crkve još za osmanske vlasti, svakako govori činjenica da je, uz zvonik, crkva morala imati i brod, radi mogućnosti služenja liturgije. Čini se krajnje neuvjerljivim da je kalvinska zajednica srušila zid od opeke srednjovjekovne crkve, da bi podigla novu crkvu od čerpića. Vjerojatnije je da je srednjovjekovna crkva stradala u osmanskim osvajanjima, nakon čega kalvinska zajednica uspijeva ishoditi ferman za obnovu crkve, ali od nepečene opeke, odnosno materijala koji onemogućava da se crkva koristi kao utvrda. Kao što su pokazala konzervatorska istraživanja, ta prva crkva od čerpića bila je za polovinu manja od postojeće crkve, koja se produžuje na istok krajem 19. st., dogradnjom istočnog završetak od pečene cigle, koji se direktno naslanja na ranije zidova broda crkve.¹⁰⁰³

Analiza elemenata arhitekture crkve u Suzi otkrila je nesumnjivo izvorno srednjovjekovnu strukturu, no na postojećoj crkvi vidljivi su tragovi njezine obnove u osmanskim periodu; vidljive su preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije, izvedene od strane nevještih majstora. O obnovi u osmanskim periodu svjedoči i sam materijal zidanja, odnosno nepečena cigla koja se koristila u vremenu kada je bila zabranjena gradnja čvrstim materijalom, odnosno pečenom opekom ili kamenom.

¹⁰⁰³ Puncer, Papić, I., *Elaborat konzervatorskih istraživanja reformatorske crkve u Suzi*, 31.

7. Zaključna razmatranja

Graditeljska djelatnost katoličkih i protestantskih zajednica za osmanske vlasti u istočnohrvatskoj ravnici posvjedočena je pisanim izvorima i konzervatorskim istraživanjima. Na primjerima crkvi u Svetom Đurđu, Koprivni, Motičini i Suzi potvrđeno je kako je graditeljska djelatnost podrazumijevala obnovu srednjovjekovnih građevina, a u oblikovanju su se koristile rastočene ili preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije, nastale uslijed pasivnog oponašanja gotičkog stila, no bez razumijevanja stilskih i graditeljskih principa gotičkog stila. Obnova sakralnih građevina u osmanskome periodu izvodi se reutilizacijom i kontinuiranim opetovanjem formi s gotičkim obilježjima, koje uslijed ponavljanja doživljavaju preobrazbe, a pomoću kojih je moguće zaključke iz konzervatorskih istraživanja i pisane izvore povezati s graditeljskom fazom spomenika iz osmanskog vremena.¹⁰⁰⁴

Te su građevine - Sveti Đurađ, Suza, Donja Motičina - obnovljene na ostacima ranijih, srednjovjekovnih struktura. Na izvornim, srednjovjekovnim strukturama zamjetna je zavidna vještina zidanja (primjerice, srednjovjekovni, danas sjeverni zid crkve u Svetom Đurđu), no sama obnova je izvedena recikliranim srednjovjekovnim opekama, lomljenim kamenom ili nepečenom opekam na način koji odaje nepoznavanje osnovnih znanja zidanja - opeke ili kamen slagane su u nepravilnim horizontalnim nizovima, često zapunjenim manjim lomljencima opeke i većom količinom vezne žbuke, prisutno je slaganje 'reška na rešku' što maksimalno slabi strukturu zida, vidljivo je neznanje izvedbe nadvoja prozora (u Motičini izvedeno vertikalno položenom opekam na koju se radijalno naslanjaju otklesane opeke), kao i neznanje izvedbe svoda (zvonik crkve u Suzi).

Kao što je pokazano na navedenim primjerima, te preobražene postmedijevalne forme s obilježjima gotičke tradicije, odnosno karakteristike kršćanske gradnje u osmanskome periodu su: neuredno zidanje bez zidnog veza, višedijelni oblici niskih potpornjaka, prošireni

¹⁰⁰⁴ Kao što je spomenuto u ranijem tekstu, i druge se crkve u izvorima spominju u kontekstu izgradnje ili obnove u vremenu osmanske vlasti: našička franjevačka crkva, našička crkva sv. Trojstva, crkva sv. Mihovila u Ratkovici, crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu, crkva sv. Nikole u Pleternici, crkva Svih Svetih u Motičini, crkva Presvete Djevice Marije u Dubovaczu, crkva sv. Jurja u Varbovu, jedna od tri crkve u Podgoraču, crkva sv. Martina u Drinovcu, crkva sv. Nikole u Garčinu, crkva sv. Lovre u selu Bachanczy. No, tek je na nekim crkvama, ponajviše zahvaljujući recentnim konzervatorskim istraživanjima, moguće uočiti i vrednovati graditeljski sloj iz osmanskog doba: crkva sv. Mihovila u Ratkovici, crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu, crkva Svih Svetih u Motičini. Njima se treba pridružiti i crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu, crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni i reformatorska crkva u Suzi, čija obnova iz osmanskog vremena nije posvjedočena pisanim izvorima, ali je utvrđena konzervatorskim istraživanjima.

šiljati luk, projektiran presijecanjem elipsa, nepravilno projektirana i nepravilno smještena poligonalna svetišta, neuobičajeni smještaj prozora, njihov neujednačeni oblik i proporcije, izostanak profilacija na karakterističnim elementima arhitekture (portali, prozori, trijumfalni luk), izvedba dekorativnih elemenata (sedilija i kustodija u Svetom Đurđu) na krajnje rustičan način, bez slaganja profiliranih dijelova (čime se značajno povećava mogućnost lomljenja), rudimentarnost oslika. Ono što je specifično za građevine čija je obnova utvrđena u osmanskome periodu je izgradnja poligonalnog svetišta s potpornjacima bez izvođenja svoda svetišta te zamjetno nepoznavanje vještina zidanja (primjerice izvedba bačvastog svoda bočno položenim opekama u Suzi, nadvoji prozora u Donjoj Motičini), koje su u srednjovjekovnoj arhitekturi istočnohrvatske ravnice prisutne od 13. st.

Treba istaknuti kako je zasada teško sustavno prikazati tipologiju oblika korištenih tijekom obnovi crkvi za osmanskog perioda jer su ti oblici nastali ne u sklopu dosljednosti određenom postmedijevalnom stilu, već, najvjerojatnije, proizvoljnim oponašanjem zatečenih formi srednjovjekovne, gotičke arhitekture, koje su ponavljali i 'kombinirali' priučeni majstori. U analizi pojedinih građevina (Suza, Sveti Đurađ, Donja Motičina) istaknula sam nisku razinu zanatskog rada koja se ne može mjeriti s djelima srednjovjekovne umjetnosti 15. i 16. st. istočnoslavonske ravnice, no na kojima je svejedno vidljiva reutilizacija i proizvoljna reinterpretacija preobraženih formi dominantne gotičke tradicije. Tijekom stoljeća i pol osmanske vlasti i neugašene, premda drastično smanjene graditeljske djelatnosti, takve preobrazbe gotičkih oblika teško je sistematski svrstati u tipološko - stilsku skupinu jer one i nisu proizvod stila, već rezultat pasivnog ponavljanja predosmanske arhitekture koja nosi simboliku i oznaku kršćanstva. U tom pogledu, moguće je ipak istaći neke zajedničke karakteristike, koje sam i navela. No, ostale elemente treba promatrati kao izolirane pojave, odnosno kao rezultat jednog rješenja koje je u tom vremenu i na tom mjestu osmislio neki majstor. Primjerice, profilacija kao neizostavni dio prozora srednjovjekovne arhitekture na crkvi u Donjoj Motičini nadomješta se, moguće, kvadratnim istacima prozorskog okvira, a profilacije u Svetom Đurđu se izvide pečenjem cjelovitog oblika iz jednog kalupa. Niska razina zanatskog rada svjedoči prvenstveno o nepostojanju graditeljskih/majstorskih radionica, te su obnove crkvi u osmanskome periodu vjerojatnije izvodili priučeni majstori, putem čije djelatnosti izviru takve preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije, odnosno rustificirane forme koje podsjećaju na ranije oblike, jedine koje su oni upoznali i za koje znaju.

Utvrđeno je kako su se protestanti i katolici odnosno franjevci suočavali s gotovo jednakim problemima u održavanju crkvi - Đuro Franković spominje kako su protestantske

zajednice u mađarskim mjestima Sellye i Nagyharsány korumpiranoj osmanskoj vlasti morali platiti za mogućnost zadržavanja crkve jer je građa sa srušenih crkvi trebala biti iskorištena za gradnju tvrđava.¹⁰⁰⁵ Također, u ranijem tekstu sam istaknula kako nije utvrđeno realno postojanje povlastica koje su uživali protestanti - dapače, osmanske vlasti su surađivali s većinskom vjeroispovijesti, često iskorištavajući međukonfesionalne sukobe za dobit i kontrolu. Stoga graditeljsku djelatnost protestanata i franjevac, premda su zabilježeni njihovi međusobni sukobi, treba svrstati u isti kontekst kulturološkog djelovanja jer su im uvjeti djelovanja unutar osmanske Slavonije bili slični. Unatoč međusobnim trzavicama, koje navode Bartol Kašić i Masarechi, ali i Mihajlo Starin i Stjepan Kiš Segedinac, u rješavanju graditeljskih problema crkvenih obnova bili su suočeni vjerojatno s jednakom nestašicom majstora, odnosno jednakim priučenim majstorima iz zanatskih radionica, koji su na gotovo jednak način izvodili gradnju i rješavali pitanje na koji način se kršćanske zgrade trebaju razlikovati od islamskih. Na prostoru Ugarske pod osmanskom vlašću, pa tako i Slavonije, te se dvije naoko različite institucije - Rimokatolička Crkva i protestantske zajednice - kao jedini naručitelji crkvenih obnova ili gradnji susreću s gotovo jednakim problemima u poduzimanju crkvenih gradnji koja razrješuju vrlo sličnim rješenjima. Katoličke i protestantske crkve kojima je utvrđena obnova tijekom osmanskog perioda ostavljaju jednaki dojam nezavršenosti, izostanka završnih detalja, loše izvedbe, iznalaska jednostavnih i atipičnih rješenja te konstruktivno neopravdana izvedba pojedinih arhitektonskih elemenata. U konačnici, siromaštvo i izoliranost nužno vode ka priučenim majstorima koji su u mogućnosti riješiti tek manje zahtjevne zadatke, odnosno nužne obnove crkvi.

U dosadašnjoj literaturi se nekoliko pojava uzima za moguće razloge dugog trajanja gotike u kontinentalnoj Hrvatskoj. Anđela Horvat navodi sljedeće uzroke: prodor renesansnih utjecaja preko budimskog dvora, pripadnost kontinentalne Hrvatske njemačkom kulturnom krugu gdje renesansa nikad nije u potpunosti zamijenila tradiciju gotike, osmanska okupacija i, kao njezin rezultat, kulturna izolacija, stagnacija razvoja sakralne arhitekture uslijed dominacije fortifikacijskog graditeljstva, trajanje gotike kao tradicije...¹⁰⁰⁶ Također, smatra se kako su franjevci u velikoj mjeri doprinijeli pojavi trajanja gotike, ne samo radi kulturne izolacije u osmanskoj Slavoniji i Srijemu, već i radi njihova zadržavanja gotike kao stilskeg odabira i nakon oslobođenja Slavonije - Dijana Vukičević-Samaržija ističe kako poligonalno

¹⁰⁰⁵ Franković, „Protestantizam i protureformacija“, 105-106.

¹⁰⁰⁶ Horvat, A., *Između gotike i baroka*, 17-79.

svetište prihvaćaju franjevci kao jedini tlocrtni oblik te ga šire područjem Srednje Europe¹⁰⁰⁷ - što je vidljivo na crkvi sv. Križa u Osijeku. Kao razloge dugog trajanja gotike Dubravka Botica ističe tzv. konzervatorski smjer u crkvenom graditeljstvu, stilski pluralizam umjetničkih ostvarenja u baroku, doživljavanje gotičkog stila prvenstveno kao 'crkvenog' (*kirchisch*) stila, kao i obnove u kojima je odabir gotičkih oblika bio uvjetovan postojećom izgradnjom.¹⁰⁰⁸

Razlozi trajanja gotike koje navode A. Horvat, D. V.-Samaržija i D. Botica odražavaju prvenstveno umjetničko htijenje u kojem dolazi do svjesnog ili aktivnog odabira gotičkog stila kao stila crkvene gradnje. Na primjerima u osmanskoj Slavoniji - Sveti Đurađ, Koprivna, Donja Motičina, Suza - ne može se govoriti o postojanju takvog htijenja, već se „postojanost gotičke tradicije“ u osmanskoj Slavoniji treba tumačiti kao kontinuitet kršćanskog identiteta. Odnosno, trajanje postmedijevalnih, preobraženih formi s obilježjima gotičke tradicije u osmanskoj Slavoniji predstavlja suprotnost pojavi „trajanja gotike“, jer, kao što je već rečeno, nije rezultat aktivnog odabira gotičkog stila, već posljedica želje za zadržavanjem vlastite tradicije unutar drugačijeg socio-kulturnog konteksta okupirane i izolirane Slavonije. Tako shvaćeno zadržavanje identiteta možda se najbolje može definirati kao pasivno trajanje postmedijevalnih, preobraženih formi s obilježjima gotičke tradicije, jedan poseban vid postepenog rastakanja zanatskih i umjetničkih vještina iz ranijeg razdoblja, a što je paralelno pratilo i gubljenje prepoznatljivih crta karakterističnih oblika, promjena proporcija, proizvoljnost formi.

Za vrijeme osmanske vlasti te forme, preobražene uslijed pasivnog trajanja gotičke tradicije, nikako nisu odabir, već rezultat nužde. Naime, crkveni život u osmanskoj Slavoniji organiziraju bosanski franjevci koji su već pola stoljeća pod osmanskom okupacijom: krajem 16. st. oni dolaze u Slavoniju te ulaze u dotada napuštene samostane u Našicama, Požegi i *Athyji*. Njihovo poznavanje umjetničko-stilskih novina zapadnog svijeta onemogućeno je upravo izolacijom unutar Osmanskog Carstva, uslijed koje jedini uzor kršćanskog identiteta predstavljaju ruševine srednjovjekovne arhitekture. U konačnici, čak i da su isti franjevci tijekom školovanja u Italiji vidjeli nova ostvarenja manirizma i baroka¹⁰⁰⁹, u 'osmanskoj

¹⁰⁰⁷ Vukičević-Samaržija, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, 47, bilj. 133.

¹⁰⁰⁸ Botica, „Gotika u baroku: Problemi stila u arhitekturi 17.st. na izabranim primjerima“, 117-119.

¹⁰⁰⁹ Fra Luka Ibrišimović se školovao prvo u ugarskom Gyöngyösu kod Egera, a zatim u Ferrari. Josip Buturac navodi: „... iz brojnih dokumenata se vidi da su i slavonski franjevci tokom XVII.st. sticali višu naobrazbu u Italiji, u Rimu (Aracoeli), Napulju, Perugi, Mantovi, Bologni, Ferrari, Aversi. Fra Nikola Olovčić školovao se

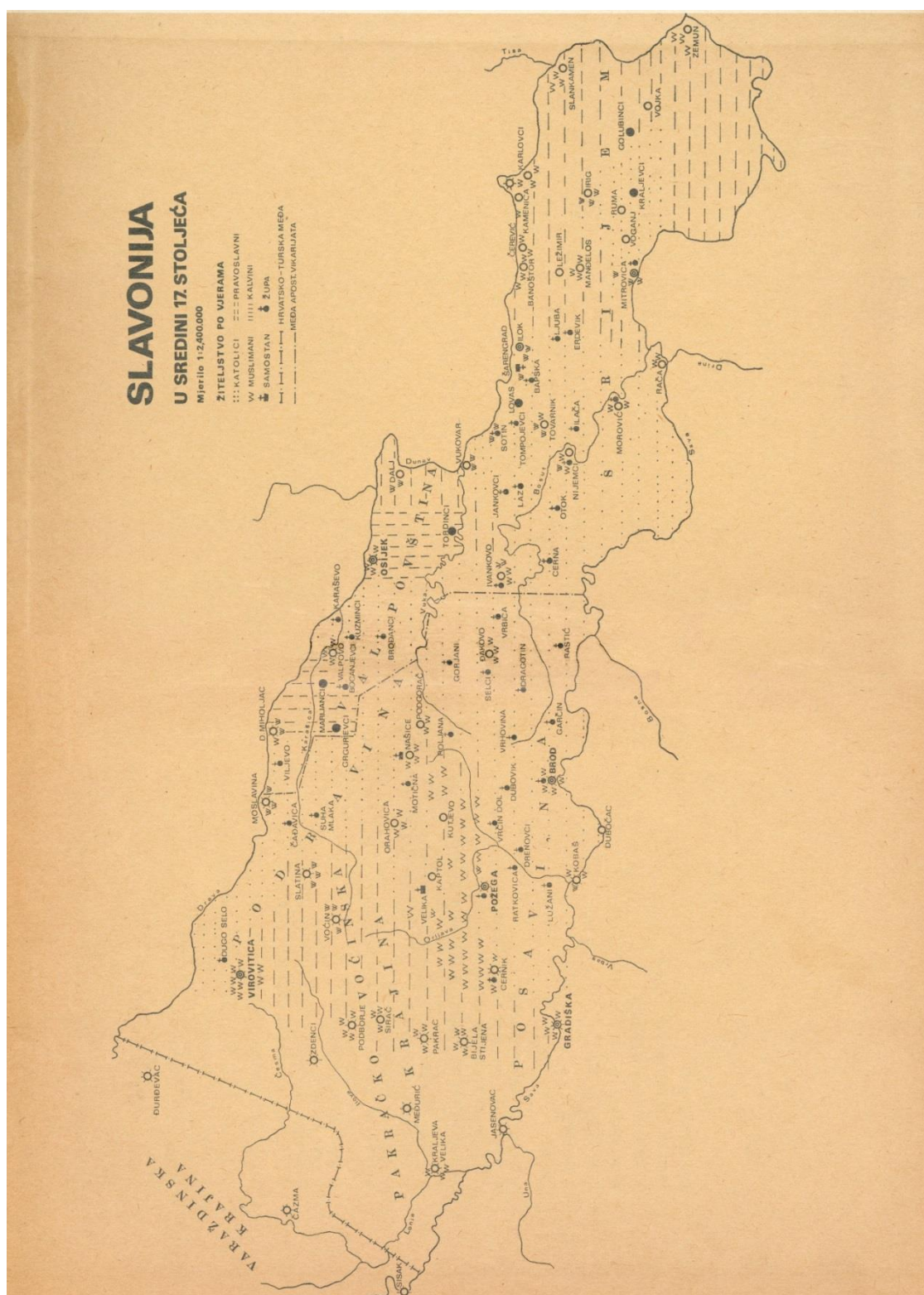
Ugarskoj' nedostaju pokrovitelji umjetnosti koji bi doveli majstore ili radionice s usvojenim znanjima i tehnikama gradnje u novim stilovima. Stoga su ti obnovitelji crkvenog života u osmanskoj Slavoniji prisiljeni kopirati one forme koje prepoznaju kao kršćanske, a koje su mahom srednjovjekovne. Uslijed kulturne izolacije i nepoznavanja graditeljskih *ususa*, ranije srednjovjekovne forme doživljavaju preobrazbe te postaju forme s obilježjima gotičke tradicije, od stila gotike se razlikujući proporcijama, odnosima te metodom projektiranja i izvođenja. Zadržavanje obilježja gotičke tradicije razlog je zašto se spomenici obnovljeni u osmanskom periodu u stručnoj literaturi prepoznaju kao gotički spomenici.¹⁰¹⁰ No, isti spomenici ne mogu biti vrednovani kao primjeri stilske, pa tako ni gotičke arhitekture, već trebaju biti interpretirani kao svjedoci postojanja graditeljske djelatnosti u osmanskom periodu koja se, unatoč velikim umjetničko-stilskim promjenama u zapadnoj umjetnosti, manifestira kontinuiranim pasivnim ponavljanjem postmedijevalnih preobraženih formi s obilježjima gotičke tradicije.

Zaključno, srednjovjekovna umjetnost istočne Slavonije, koja u 15. i ranom 16. st. doživljava vrhunac kroz ostvarenja franjevačkih crkvi te kroz velike građevinske pothvate koje poduzima plemstvo, zamire nakon osmanske okupacije, a postmedijevalne, preobražene forme opstaju na selu, gdje kršćansko graditeljstvo preživljava prihvaćajući srednjovjekovnu umjetnost, prvenstveno tradiciju gotike, kao izvor identiteta i tradiciju. U zalasku srednjovjekovne umjetnosti istočnohrvatske ravnice, tradicija rastače karakteristike stila, a stilski motivi prolaze preobrazbe zavisno od proizvoljnih htijenja majstora koji produžuju već stoljetnu tradiciju gradnje. Do novog uspona umjetnosti dolazi tek s dolaskom njemačkih isusovaca i plemstva nakon oslobođenja Slavonije.

djelomično u Španjolskoj, u Salamanci, a fra Luka Ibrišimović neko vrijeme u Mađarskoj, u Gyöngyösu (sjeveroistočno od Budima).“ (Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, 140, 168.)

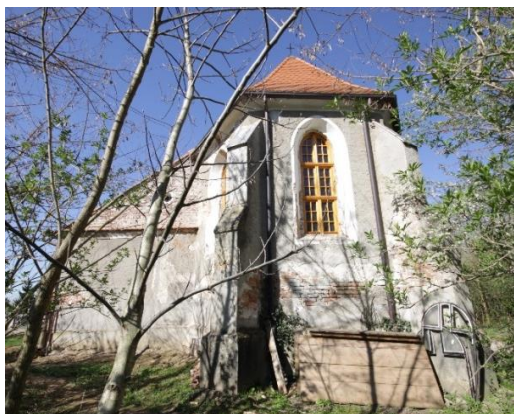
¹⁰¹⁰ Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, 99, 100, 101, 132, 141.

TABLA LXXVII

Sl. 231. Karta župa u osmanskoj Slavoniji (Buturac, *Katolička crkva*, korice)

TABLA LXXVIII

Sl. 232, 233 i 234. Crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu: svetište (gore) trijumfalni luk (sredina) i unutrašnjost svetišta (dolje).

Sl. 235, 236. Crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu, oslik na sjevernom zidu broda crkve: Rođenje Kristovo (?) (lijevo), mogući prikaz obnove (desno).

TABLA LXXIX

Sl. 237. Crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu, oslik na sjevernom zidu broda crkve: cijeli oslik.

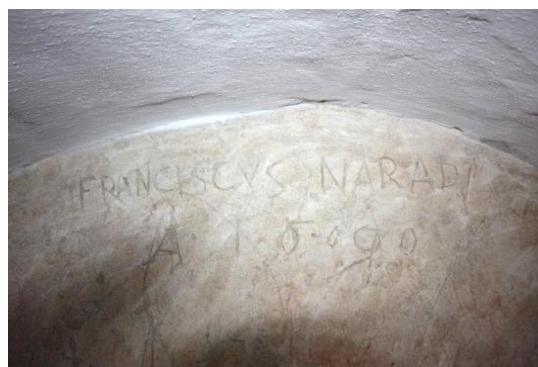

Sl. 238 i 239. Crkva sv. Jurja u Svetom Đurđu – sedilija (lijevo) i kustodija (desno).

TABLA LXXX

Sl. 240 i 241. Crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni - oslik na sjevernom zidu: arkandeo Mihael (lijevo) i „Turčin“ (desno).

Sl. 242 i 243. Crkva Rođenja Presvete Bogorodice, Koprivna: Bogorodica na prijestolju u niši na sjevernom zidu (lijevo), *hic fuit* natpis u sjevernoj niši svetišta (desno).

TABLA LXXXI

Sl. 244. Crkva Rođenja Presvete Bogorodice, Koprivna: prikaz sv. Jurja na konju na sjevernom zidu.

TABLA LXXXII

Sl. 245, 246 i 247. Crkva Svih Svetih u Motičini: južno pročelje, zapadni dio istog pročelja (zapadni prozor empore) i unutrašnjost.

Sl. 248 i 249. Prozor svetišta (lijevo) i prozor broda (desno).

TABLA LXXXIII

Sl. 250 i 251. Reformatorska crkva u Suzi.

Sl. 252 i 253. Reformirana crkva u Suzi: kvadratni otvori na zvoniku crkve (lijevo) i jugozapadni potpornjak zvonika (desno).

6. ZAKLJUČAK

Razvoj i kontinuitet srednjovjekovne sakralne arhitekture istočnohrvatske ravnice odvija se unutar specifičnog i dinamičnog odnosa između postojanosti mjesne ili lokalne tradicije usvojenih srednjovjekovnih oblika i mjestimičnih no neprestanih prodora impulsa 'visoke' odnosno stilske umjetnosti koja zatim utječe na oblike arhitekture u manjim i ruralnim sredinama. Ipak, unatoč vanjskim utjecajima, arhitektura u manjim i ruralnom sredinama nikada ne napušta već ustaljeni način gradnje sakralnih građevina - u osnovi, crkva ostaje jednostavna dvorana (drvena ili zidana) koja je svojim graditeljskim tipom, dimenzijama i oblikovanjem u potpunosti prilagođena potrebama lokalne zajednice odnosno manjih trgovišta ili sela. Vanjski utjecaji, što dolaze uglavnom iz sjevernih zemalja, Njemačke, Češke i Mađarske, a na slavonsko selo prodiru iz jačih umjetničkih centara istočnohrvatske ravnice - Vukovar, Ilok, Osijek, Đakovo, Gorjani - tu i tamo utječu na mijenu dekorativnih formi, ali u suštini sakralna arhitektura manjih i ruralnih sredina slavonskog srednjovjekovlja, kako se njeno okruženje nije mijenjalo, ostaje konstantna i nepromjenjiva sve do 18. st., kada je smjenjuje opet priliv vanjskih utjecaja barokne arhitekture.

Novija arheološka istraživanja na lokalitetu Bentež kod Beketinaca rasvijetlila su izgled srednjovjekovnog slavonskog sela.¹⁰¹¹ [TABLA LXXXIV, Sl. 254 i 255] Naselje je bilo oblika potkove ili otvorenog ovala, a činile su ga skupine nadzemnih ili poluukopanih kuća s gospodarskim ili radioničkim sadržajima, dok je prazan prostor u središtu naselja služio za trgovinu - Minichreiter i Marković sličan tip naselja nalaze u cijeloj srednjoj i istočnoj Europi (Mstěnice u Moravskoj (10. st.), Nitranský Hrádok (9.-10. st.) i Bajč-Medzi (6.-7.st.) u Slovačkoj, Biskupin (11.-12. st.) u Poljskoj, te slavenska naselja Dessau-Mosigkau (6.-7.st.), Berlin-Mahlsdorf (8.-10. st.), Berlin-Kulsdorf (11.-12. st.), Berlin-Zehlendorf (12.-13. st.) u Njemačkoj).¹⁰¹² Dio pretpostavljenog naselja s polukukopanim kućama otkriven je tijekom arheološkog istraživanja i u Đakovu, iza župne crkve, gdje je također potvrđen višestoljetni kontinuitet naselja.¹⁰¹³ Tijekom istraživanja lokaliteta Bentež, ali i Đakovo, nije pronađena seoska crkva, što ne znači da ona nije postojala jer nije u cijelosti istražena cijela površina sela - pretpostavlja se da se selo Bentež prostiralo na ukupno 116 000 km² (crkva je

¹⁰¹¹ Minichreiter, Marković, *Beketinci Bentež, Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*; Kontinuitet naselja na zemljištu Bentež potvrđen je još od eneolita, utvrđen je sloj bjelobrdske kulture te ranosrednjovjekovnog i kasnosrednjovjekovnog sela.

¹⁰¹² Minichreiter, Marković, *Beketinci Bentež, Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*, 202.

¹⁰¹³ Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, 23.

morala postojati jer je selo Bentež identificirano kao toponim Újlak, odnosno Kisújlak, o kojem je već pisao Stanko Andrić¹⁰¹⁴). U tome okružju kuća od drveta, trske i blata, kakva su vjerojatno bila sva slavonska sela, odnosno velik postotak naselja u Slavoniji uopće, teško je zamisliti nastanak i razvoj stilske sakralne arhitekture, koja će slijediti ili odražavati suvremene arhitektonsko-umjetničke principe zapadnih urbanih središta. Krešimir Filipec pretpostavlja postojanje drvene crkve uz đakovačko srednjovjekovno groblje, na osnovi otkrića 7 jama (nije istražena cijela površina) u koje su bili položeni drveni stupovi; Filipec pretpostavlja da je ta jedina nadzemna građevina bila drvena crkva, odnosno grobljanska kapela.¹⁰¹⁵ Na primjeru Benteža uočeno je kako je tipologija kuća i građevinski materijal jednak i u ranosrednjovjekovnom i u kasnosrednjovjekovnom dijelu sela - razlika je, u konačnici, vidljiva samo u veličini naselja, koje se u kasnom srednjem vijeku širi van nekadašnjih drvenih palisada. Na isti način se, smatram, treba promatrati i, uvjetno rečeno, razvoj sakralne arhitekture sela: crkve postaju veće, no u suštini, osnova njihove tipologije ostaje jednaka.

U poglavlju *Crkve u ruralnim sredinama i manjim naseljima* dan je detaljan opis karakteristika te arhitekture, te bih ovdje samo navela kako tip jednobrodne crkve s užim svetištem srednjovjekovni graditelji ponavljaju dugi niz stoljeća, ipak uspijevajući u taj vrlo jednostavan i rustikalan tip gradnje inkorporirati rješenja organizacije prostora sukladno društvenoj hijerarhiji, kao i neke dekorativne značajke zapadne srednjovjekovne umjetnosti. Takva sakralna arhitektura istočnohrvatske ravnice kroz cijelo srednjovjekovlje i osmanski period zapravo je veća ili manja dvorana s diferenciranim prostorom svetišta, koja se lako može prilagoditi novim društvenim potrebama ili novim umjetničkim utjecajima i zadacima.

Kao što je već nekoliko puta naglašeno, crkve u ruralnim i manjim sredinama istočnohrvatske ravnice zadržavaju jednaku temeljnu tipologiju kroz cijelo razdoblje srednjeg vijeka i perioda osmanske vlasti. Ipak, kroz tih pet stoljeća trajanja srednjovjekovne umjetnosti i preobraženih formi s obilježjima gotičke tradicije, koliko je obuhvaćeno ovim radom, vidljivi su, naravno, neki razvojni pomaci ili mijene sakralne arhitekture i u manjim i ruralnim sredinama. To se primjećuje u prodoru poligonalno zaključenog svetišta kojim su, u

¹⁰¹⁴ Andrić, *Potonuli svijet, Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, 67-143.

¹⁰¹⁵ „Građevina je srušena vrlo brzo nakon izgradnje i nije više postojala u drugoj polovici 13.st. Može li se podizanje ove građevine, drvene barake povezati s mongolskom provalom i izgradnjo privremene sakralne građevine na groblju? Ne treba isključiti takvu mogućnost da je ona kao privremeno zdanje na groblju podignuta nakon mongolske provale, dok nije obnovljena porušena crkva.“ (Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, 197-201)

pravilu, zaključene sve crkve u ruralnim i/ili manjim sredinama nakon sredine 13. st., zatim u prodoru novih načina oblikovanja prozorskih niša i portala, gdje se, također od sredine 13. st., sve više koristi šiljati luk; od druge polovine 15. st. u ruralnu arhitekturu ulazi dvoranski tip crkve, dok se u oblikovanju arhitektonske plastike javljaju kvalitetnija i kompleksnija rješenja.

Do tih razvojnih mijena dolazi prihvaćanjem vanjskih utjecaja koji na ove prostore, prvenstveno u žarišta političke i umjetničke moći, dolaze kao posljedica političkog djelovanja ugarskih kraljeva, a kasnije i plemstva. Odnosno, prihvrat umjetničkih struja ili utjecaja u istočnohrvatskoj ravnici rezultat je društveno-političkih mijena, koje, posljedično, donose i umjetničko-stilske novine. Primjerice, kolonizacijom slavonskog prostora, koja se provodi naseljavanjem stranih doseljenika (*hospites*), ali i davanjem posjeda redovničkim zajednicama benediktinaca, križara i cistercita, kao i mađarskom i njemačkom plemstvu koje na prostoru Slavonije upravlja veleposjedima te do 15. st. ulazi u rang najmoćnijih velikaša Ugarske, na tlo istočnohrvatske ravnice dolaze stilski utjecaji prvo romaničke, a zatim i gotičke umjetnosti. U ranijim poglavljima sam pojedinačno analizirala te vanjske utjecaje koji su prodrli u Slavoniju te u većoj mjeri formirali ono što danas zovemo umjetnošću odnosno arhitekturom srednjovjekovne Slavonije. Također je istaknuto kako i na koji način su ti vanjski utjecaji izmijenili tradiciju sakralne arhitekture slavonskog sela, u mjeri u kojoj je to bilo moguće (primjerice, u nedostatku podataka o dominikanskoj ili augustinskoj arhitekturi nije bilo moguće proučavati značaj njihove arhitekture na prostoru istočne Slavonije). Povijest razvoja srednjovjekovne sakralne arhitekture u istočnohrvatskoj ravnici ne može se proučavati odvojeno od njezine uvjetovanosti društvenim promjenama koje stubokom mijenjaju izvorno slavensku strukturu društva i kulturu. Krenimo redom.

Smatra se kako je na prostoru istočnohrvatske ravnice od 9. do 12. st. trajala bjelobrdská kultura, što se razvila tijekom 10. st. u interakciji slavenskog i mađarskog stanovništva, a pod utjecajem više kulturnih krugova, sa zapada karantantsko-ketlaškog, s juga starohrvatskog, s jugoistoka bizantskog i s istoka kijevsko-ruskog.¹⁰¹⁶ Ugarsko osvajanje prostora današnje istočne Hrvatske isprva nije ništa puno promijenilo - na nalazištima bjelobrdské kulture na lokalitetima Bijelo Brdo, Svinjarevci, Lijeva Bara, Daraž, Borinci, Meraja, Klisa, Donji Miholjac, Đakovo, Josipovo, Zvonimirovo, Suhopolje-Kliškovac, Čepin vidljivo je zadržavanje slavenske tradicije uz prihvaćanje i ostalih, prvenstveno mađarskih,

¹⁰¹⁶ Gračanin, „Donje međuriječje Save i Drave u sutonu antike i ranom srednjovjekovlju“, 245.

novina.¹⁰¹⁷ Jedanaesto stoljeće je doba je nesmetanih prometnih i gospodarskih veza između matičnog mađarskog područja i istočnog međuriječja, a povoljne su prilike omogućile jačanje naseljenosti i nastanak novih naselja, poput naselja na Meraji u Vinkovcima iz druge polovice 11. st.¹⁰¹⁸ Nametanjem feudalnog društva i feudalnih odnosa od strane Ugarske polako se mijenja prostor istočnohrvatske ravnice: ranije (franačke?) utvrde dobivaju status kraljevskih utvrda, oko kojih se osnivaju županije, a posljedično dolazi do stvaranja tvrđavskog stanovništva - *iobagiones castri* ili gradukmeti - dok se utvrdama daruju okolni posjedi nad kojima utvrda drži feudalna prava, i čije stanovništvo je dužno iste utvrde održavati. Sličan način razvoja srednjovjekovnog naselja u neposrednoj blizini bjelobrdske vidljiv je i na primjerima Đakova, Vukovara i Osijeka. Dakle, nametanje feudalno-kršćanskog uređenja prostora rezultiralo je ili osnivanjem naselja koja su bila usko vezana uz određeni veleposjed - utvrdu, plemićki grad, biskupski grad, opatiju - ili pripajanjem otprije postojeće slavenske zajednice takvom posjedu. No, premda se mijenja status naselja koje od ranije rodovske (bjelobrdske) zajednice/župe postaje feudalni posjed, materijalna kultura se bitno ne mijenja i identitet slavonskog sela neometano kontinuirao.

Paralelno s osnivanjem županija, osnovane su i biskupije - prostor istočne Slavonije dodijeljen je Pečuškoj biskupiji, a njezin južni dio - Đakovo s okolicom - dodijeljen je Bosanskoj biskupiji 1239.g. Katedralne crkve odnosno katedralni sklopovi u Ugarskoj u pravilu osnivani su kraljevskim donacijama, jer katedralni kompleksi nisu bili samo sjedišta biskupa, već i mjesta koja su vladarima pružala mogućnost ostentacije i, prvenstveno, legitimizacije njihove svjetovne moći. Arheološka istraživanja pokazuju kako osnivanje biskupije u srednjoj Europi često nije bilo istovremeno s gradnjom katedralne crkve, odnosno gradnja katedrale počinjala je do pola stoljeća nakon osnutka biskupije. Funkciju katedralnih crkvi, do izgradnje nove katedralne crkve, imale su već otprije postojeće crkve: katedrala u Pečuhu je nastala oko pola stoljeća nakon njezina osnutka, dok je kao prva katedrala služila ranija crkva, poznata danas kao *cella septichora*. Sredinom 11.st razvio se tip katedralne crkve, trobrodne bazilike s kriptom i, nerijetko, zapadnim masivom: *westwerk* je posvjedočen na katedralama u Esztergomu, Vácu i Kalocsi, kao i na katedrali u Pragu i Poznánu.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ Rapan Papeša, „Rani srednji vijek“, 138.

¹⁰¹⁸ Gračanin, „Donje međuriječje Save i Drave u sutonu antike i ranom srednjovjekovlju“, 245.

¹⁰¹⁹ Marta Graczyńska, „The Cathedrals -The Problem of Place and Space: Origins and Reasons of their Existence in Central Europe (Hungary, Bohemia and Poland)“, *Hungaro - Polonica, Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations*, ed. Dániel Bagi, Gábor Barabás, Zsolt Máté, Pecs, 2016., 36-46.

Razvoj graditeljske tipologije vidljiv je i u benediktinskoj umjetnosti Ugarske, gdje se, nakon prisutnosti raznolikih centralnih i longitudinalnih arhitektonskih tipova do sredine 11. st. (Zalavár, Szekszárd, Zselicszentjakab), u drugoj polovici 11. st. stvara jedinstveni tip trobrodne i troapsidalne bazilike sa zapadnim masivom definiranim s jednim ili dva zvonika (Somogyár, Dombo, Sárvármonostor, Garamszentbenedek)¹⁰²⁰ - takvog tipa je, sudeći po opisu iz 18. st., bila i nuštarska opatija sv. Duha te, vjerojatno, opatija sv. Mihovila u Belom Manastiru (opatija u Belom Manastiru se u izvorima spominje krajem 11. st., a nuštarska početkom 13. st.). Na benediktinskoj opatiji u Rudinama prepoznati su mnogi utjecaji, među kojima, u ovom kontekstu ističem utjecaje pečuške katedrale i benediktinske umjetnosti, prvenstveno one u Somogyváru.¹⁰²¹

Usporedo s uspostavom županija i biskupija osnivaju se benediktinske opatije, čija je uloga u evangelizaciji i kultivaciji prostora istočnohrvatske ravnice također bila značajna. Benediktinci dolaze na prostore današnje Hrvatske krajem 11. st. - u podnožju kraljevske utvrde Baranja (*Barana*, *Baranya*) osnivaju samostan sv. Mihovila, čiji su sačuvani ulomci srodni arhitektonskoj plastici benediktinske ugarske umjetnosti kasnog 11. st. odnosno vremena oko 1100.g.¹⁰²² Indikativno je kako benediktinci u Nuštar dolaze oko stoljeće kasnije, što je vjerojatno uzrokovano smještajem nuštarske opatije na rubni prostor ugarske granice. Premda se nalazila, poput baranjske, u sigurnosti vukovarske utvrde, raniji sukobi s Bizantom vjerojatno su uzrokovali kasni dolazak benediktinaca na područje granice. Stanko Andrić navodi kako su benediktinske opatije u istočnohrvatskoj ravnici bile podignute na nenaseljenom prostoru tik uz kraljevske utvrde, s kojima su bile u uskoj vezi, jer najraniji nazivi belomanastirske i nuštarske opatije nose ime utvrde – *ecclesia de Barana* i *ecclesia de Wolko*.¹⁰²³ Dakle, na takve, uvjetno rečeno, nenaseljene odnosno bezimene prostore dolaze i benediktinci donoseći sa sobom gotovo cjelokupni repertoar romaničke umjetnosti. Uzore benediktinske umjetnosti u pretežito ruralnoj Slavoniji teško je bilo slijediti, prvenstveno radi monumentalnosti i kvalitete benediktinske arhitekture koju slavonsko selo nije moglo oponašati - mogući utjecaji očituju se u primanju dekorativnih obrazaca ukrašavanja crkvi, prvenstveno ornamenata visećih lukova, zubaca pile i dijamantnih zrnaca. No, moguće je da su isti došli u arhitekturu istočnohrvatske ravnice i posredstvom stranih doseljenika, koji iz

¹⁰²⁰ Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and Twelfth Centuries“, 640-641.

¹⁰²¹ Jukić, *The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and the 13th Century in Continental Croatia*, 63-71.

¹⁰²² Tóth, „Benedictine Churches in the Eleventh and twelfth Centuries“, 643.

¹⁰²³ Andrić, „Benediktinski samostan sv. Mihovila u Belom Manastiru“, 51-52.

sjeverne Europe donose znanje izvedbe takve ornamentike u opeci - arhitektonska plastika na benediktinskim crkvama u pravilu je bila od klesana kamena.

Stranim doseljenicima se pripisuje i nastanak i razvoj prvih gradova u istočnoj Slavoniji, jer oni dolaze na temelju trgovačkih povlastica te razvijaju snažna trgovišta iz kojih će se u kasnom srednjem vijeku razviti značajniji gradovi istočnohrvatske ravnice - Vukovar, Našice.

Ulogu u kultivaciji krajolika imali su i križarski redovi koji, ako je suditi prema izvorima, dolaze na ove prostore nakon benediktinaca, s ciljem održavanja hodočasničkih puteva. Iz izvora iz ranog 13. st. saznajemo kako u Ivanovci držali velike posjede Martin, Karaševo, Szentannus i Horvati, odnosno posjede uz rječicu Lapovac (utječe u Breznicu, odnosno Vučicu, odnosno Dravu), Dravu i Bosut.¹⁰²⁴ Možda je indikativno što su se posjedi Martin i Horvati nalazili na izvorištu rijeka kojima su ovi prostori bili povezani s Dunavom? Riječni putevi su bili jednako značajni kao i kopneni, pogotovo prije nego su Mađari pristupili uređenju zapuštenih antičkih cesta.¹⁰²⁵ Uređivanje i reutilizacija antičkih cesta pripisuje se i djelovanju cistercita - razvijali su prometnu mrežu kojom su Ugarsku povezivali s Jadranom, što su već prije njih radili križarski redovi, templari i Ivanovci.¹⁰²⁶ Osim održavanja puteva, doprinos križarskog reda je i uvoz znanja gradnje u pečenoj opeci.¹⁰²⁷ Križarske crkve se tipologijom ne razlikuju puno od primjera istovremene arhitekture u manjim i ruralnim sredinama, no ističu se kvalitetom zidanja i izvedbom arhitektonske plastike - kao arhitektura manjeg mjerila (u odnosu na benediktinske crkve) križarska umjetnost je imala veći utjecaj na razvoj gradnje u ruralnim i manjim sredinama. Doprinos uvoza znanja gradnje u opeci može se pripisati i hospitima.

¹⁰²⁴ Engel, "Posjedi Ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka", 470-485.

¹⁰²⁵ „Upravo su Mađari kasnije snažno utjecali na prometne prilike u Međurječju, smjerajući političkim i gospodarskim djelovanjem prema jugu... prostor Međurječja se tijekom srednjovjekovlja polako ponovno umrežavao u jednu prometnu cjelinu, nesumnjivo znatnim dijelom zasnivajući svoje cestovne pravce na antičkim temeljima.“ (Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju*, 47-48, ali i 151, 153, 195, 250)

¹⁰²⁶ Romhányi, „The role of the cistercians in medieval Hungary“, 188, 193. Navodim i mišljenje Zdenka Samaržije, koji navodi kako su cisterciti kontrolirali ulaz u Slavoniju na Savi kod Slavonskog Kobaša, kao i izlaz iz Slavonije na Dravi kod Osijeka, što ucrtava itinerar cistercitske prometnice između Save i Drave. (Cvitan, Samaržija, „Franjevci u Osijeku I. (društvena angažiranost i graditeljstvo franjevac u Osijeku)“ 10; Papić, I., „Kršćanstvo i crkvene ustanove na tlu Osijeka od antike do srednjeg vijeka“, 25-26)

¹⁰²⁷ Doprinos križarskog reda u razvoju tehnologije zidanja opekama u istočnohrvatskoj ravnicu analiziran je u poglavlju *Crkve križarskih redova*.

Vidljivo je kako je do sredine 13. st. istočna Slavonija bila podijeljena između kraljevskih utvrda, velikih posjeda redovničkih zajednica benediktinaca, križara i cistercita, te sitnog plemstva. Uloga redovnika ne očituje se samo u evangelizaciji i uvozu rješenja romaničke i ranogotičke umjetnosti, već ponajviše u kultivaciji krajolika, krčenju šuma, razvoju poljoprivrede (uvodeći novine poput fertilizacije tla, podjele zemljišta na podjedinice, uvođenje grangija¹⁰²⁸), ali i održavanju cesta, što su sve provodili na njima dodijeljenim posjedima.

Do kraja 13. st. završeno je uređenje istočnohrvatske ravnice u smislu organizacije teritorijalne i crkvene podjele, u smislu završetka procesa evangelizacije, u smislu nastanka srednjovjekovnih posjeda i uz njih vezanih naselja, u smislu uspostave riječnih puteva i obnove antičkih cesta, razvoja poljoprivrede, sudjelovanja u trgovačkim pravcima srednje i južne Europe, te, konačno u smislu nastanka gradova. Sve te velike društvene i političko-gospodarske promjene što su dobile zaključak u drugoj polovici 13. st. stvorile su preduvjete za kasniji razvoj srednjovjekovne urbane i ruralne Slavonije.

Prema rijetkim barem djelomično sačuvanim primjerima sakralne gradnje u manjim i ruralnim sredinama istočnohrvatske ravnice prije sredine 13. st. - sv. Ilija na Meraji, sv. Martin u Đakovačkim Selcima, prve crkve u Luču i Kneževim Vinogradima - saznajemo kako su to bile jednobrodne crkve s užim polukružnim ili četvrtastim svetištem, malih dimenzija (ne duže od 10 m), građene mješavinom lomljene antičke opeke i lomljenog kamena, bez zvonika na zapadnom pročelju. Njima se može pridružiti prva crkva u Bapskoj i križarske crkve koje, premda jednake tipologije, odaju kvalitetniju gradnju te se njihov nastanak pripisuje djelovanju stranih doseljenika i križarskih redova. Tijekom 14. i 15. st. crkve u manjim i ruralnim sredinama se produžuju prema zapadu ili istoku, a te dogradnje odaju prodor novih gotičkih formi koje su prihvaćene opet sukladno mogućnostima, uz očuvanje tradicije ranijih, romaničkih formi - primjerice, poligonalno svetište se samo tlocrtom razlikuje od ranijeg polukružnog ili četvrtastog, no ono posjeduje jednake prostorne karakteristike zatvorenog i masivnog volumena, rasvijetljenog s jednim ili dva manja prozora. Do prihvata gotičkih formi dolazi, smatram, uslijed jačanja plemstva koje ostvaruje pravo patronata nad seoskim župnim crkvama te, slijedeći primjere gradske arhitekture, obnavlja stare crkve ili gradi nove oblačeći ih u ruho gotičkih oblika.

¹⁰²⁸ Veronika Magyar, „The Effect of Monks in the Hungarian Urban Design and Landscape Forming“, 62; Géza Gecse, *The history of Monasticism*, Seneca, 1995.

Do sredine 13. st. kraljevskom donacijom su podignute dvije benediktinske opatije, a započelo se i s gradnjom đakovačke katedrale; tijekom druge polovine 13. st. započeta je i gradnja monumentalne crkve u Osijeku, presvođene zasada najranijim poznatim križno-rebrastim svodom u istočnoj Slavoniji. U drugoj polovici 13. st. na prostor istočnohrvatske ravnice dolaze prosjački redovi, franjevci i dominikanci te augustinci, čija se uloga u urbogenezi srednjovjekovnih gradova očitovala ne samo u podizanju crkvi i samostana, kao jezgri njihova djelovanja, već i u osnivanju hospitala, ubožnica, hospicija, škola. Svoje samostane prosjački redovi su osnivali ili unutar gradskih zidina, na prometnim mjestima i mjestima velike koncentracije stanovništva, ili neposredno uz gradske zidine, uz ceste, rijeke ili gradska vrata.¹⁰²⁹

Na prijelazu 13. u 14. st. u istočnohrvatsku ravnicu franjevci donose novu tipologiju gradnje - crkvu s dubokim svetištem ili dvoransku crkvu, presvođenu križno-rebrastim svodom s klesanim elementima svođenja, rastvorenu velikim prozorskim nišama, ukrašenu kamenom plastikom vegetabilnih ornamenata. Te monumentalne gradnje kasne romanike (prijelaznog stila) i gotike predstavljaju otoke 'visoke' umjetnosti unutar pretežno ruralne Slavonije; polaritet u srednjovjekovnoj umjetnosti istočne Slavonije, što se očituje u kontinuiranom suprotstavljanju sela i grada, odnosno u mijeni perzistencije tradicije ranijih formi i njezine rezistencije ili mijene na vanjske utjecaje, stišava se u 15. st. jačanjem plemstva. Sinkronicitet između formi seoske i gradske sakralne arhitekture istočne Slavonije moguće je primijetiti na nekim gradnjama u vremenu od kasnog 14. st. do 16. st., a koje poduzimaju najjači plemići istočnohrvatske ravnice, ali i Ugarske: tako Nikola II. Gorjanski dovodi majstore parlerovskog školovanja u Ilok za obnovu franjevačke crkve, a pripisuje mu se i dogradnja svetišta crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima, rastvorenog velikim prozorima s klesanim mrežištima; Ivan Morović poduzima gradnju šarengradskog franjevačkog samostana, ali i svoje dvorske kapele u Valpovu, gdje je ostvaren najkvalitetniji srednjovjekovni portal istočne Slavonije; osječki Korodski patroni su osječke župne i augustinske crkve, ali i ostalih seoskih crkvi na svojim posjedima u Slavoniji i Baranji, a vladislavska gotika koju u Ilok dovodi Lovro Iločki zamjetna je u Sotinu i Gorjanima. Navedeni plemići su ujedno patroni najkvalitetnijih sačuvanih ostvarenja srednjovjekovne umjetnosti u istočnoj Slavoniji: slojevita franjevačka crkva u Iloku, sveobuhvatna obnova iločkih crkvi unutar grada u duhu vladislavske gotike, franjevačka crkva u Šaregradu,

¹⁰²⁹ Magyar, „The Effect of Monks in the Hungarian Urban Design and Landscape Forming“, 63-64; Török, *Monastic and Equestrian Order in Hungary*.

franjevačka crkva u Lučici i fragmenti gorjanske crkve. Može se reći da prostor istočne Slavonije tek u 15. st. prolazi kroz proces urbanizacije, kada i seoske crkve dobivaju urbane karakteristike: crkva u Nijemcima ima prozorske niše s klesanim mrežištima, klesanim mrežištem se naglašava prozor empore crkve u Motičini, u crkvi u Sotinu izvodi se sačasti svod, kameni portal crkve u Ivankovu oblikvan je nizanjem profilacija, crkva u Kneževim Vinogradima (mogući posjed Korodških u 15. st.) dogradnjom svetišta postaje dvoranska crkva s izduženim prozorima.

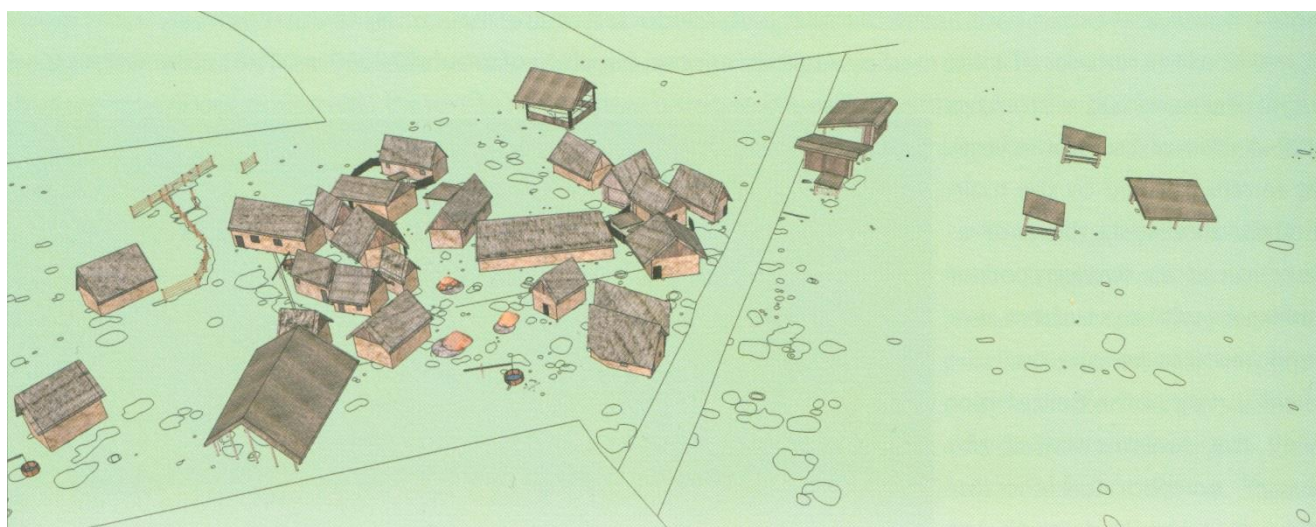
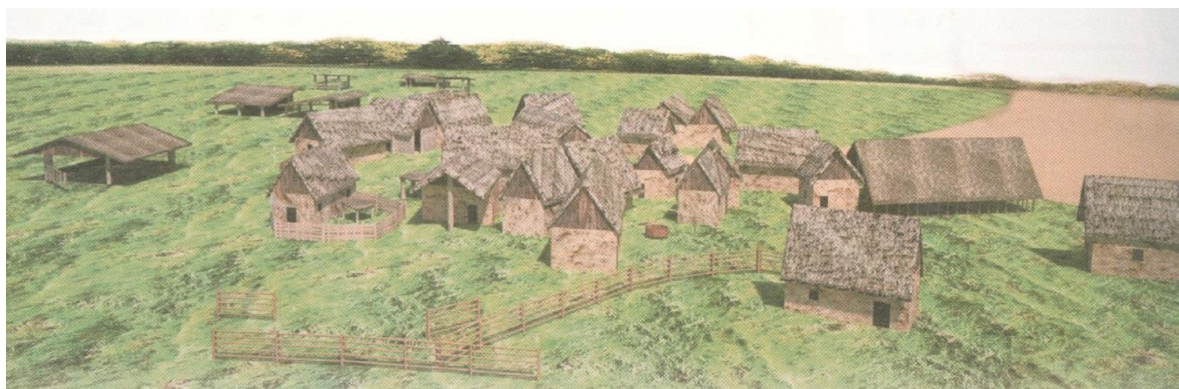
Ta urbanizacija slavonskog sela naprasno je prekinuta osmanskim okupacijom, kada kršćanska umjetnost preživljava jedino na selu, zatvorena i izolirana, proizvoljno ponavljajući preobražene forme s obilježjima gotičke tradicije kao jedinu poznatu ostavštinu kršćanskog identiteta. Na takav način preobražene postmedijevalne forme u istočnoj Slavoniji traje sve do kraja 17. st. kada, skupa s osloboditeljima, dolazi i barokna umjetnost.

U cjelini, srednjovjekovna sakralna umjetnost istočne Slavonije nikada nije dosegla visoke razine zapadne umjetnosti - njezin položaj granice Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva, daleko od centara moći i novca, uzrokovao je višestoljetnu perzistenciju tipološke i, dijelom, morfološke srednjovjekovne tradicije, koja je preživjela i za vrijeme osmanske vlasti. Tijekom stoljeća vidimo kako stilske forme ipak prodiru na selo, ali i kako franjevci, nekada nositelji stilskih novina gotičke umjetnosti, skriveni unutar sela u 17. st. i slijedeći tradiciju gotičkih crkvi, ponavljaju proizvoljno nastale odnosno preobražene forme čija obilježja ipak posjeduju neke elemente gotike kao tradicije.

Srednjovjekovna arhitektura istočne Slavonije, Baranje i Srijema obilježena je, dakle, kontinuitetom tradicije gradnje u ruralnim sredinama i manjim naseljima i kratkim bljeskovima ostvarenja 'visoke' ili dvorske umjetnosti, koja nam je ostala kao gotovo jedini podsjetnik snage istočne Slavonije prije osmanskih osvajanja. Upravo ta materijalna svjedočanstva srednjovjekovne umjetnosti, možda čak i više od pisanih izvora, govore o nemalom stupnju razvoja koji su dosegli gradovi istočne Slavonije prije njihova razaranja. Proučavanje srednjovjekovne umjetnosti istočne Slavonije ograničeno je fragmentarnošću nalaza, no novija konzervatorska, arheološka i povijesna istraživanja omogućila su povezivanje istih fragmenata te prepoznavanje nekih razvojnih putanja sakralne arhitekture Slavonije, što sam se trudila objelodaniti u ovom radu. Razvoj srednjovjekovne umjetnosti u istočnoj Slavoniji nije pravocrtan, već neprestano varira između uzlazne i silazne putanje i, nažalost, nakon vrhunca, uslijedila su gotovo dva stoljeća laganog nestajanja. A upravo to dvostoljetno rastakanje srednjovjekovnih formi čini prostor istočne Slavonije specifičnim u

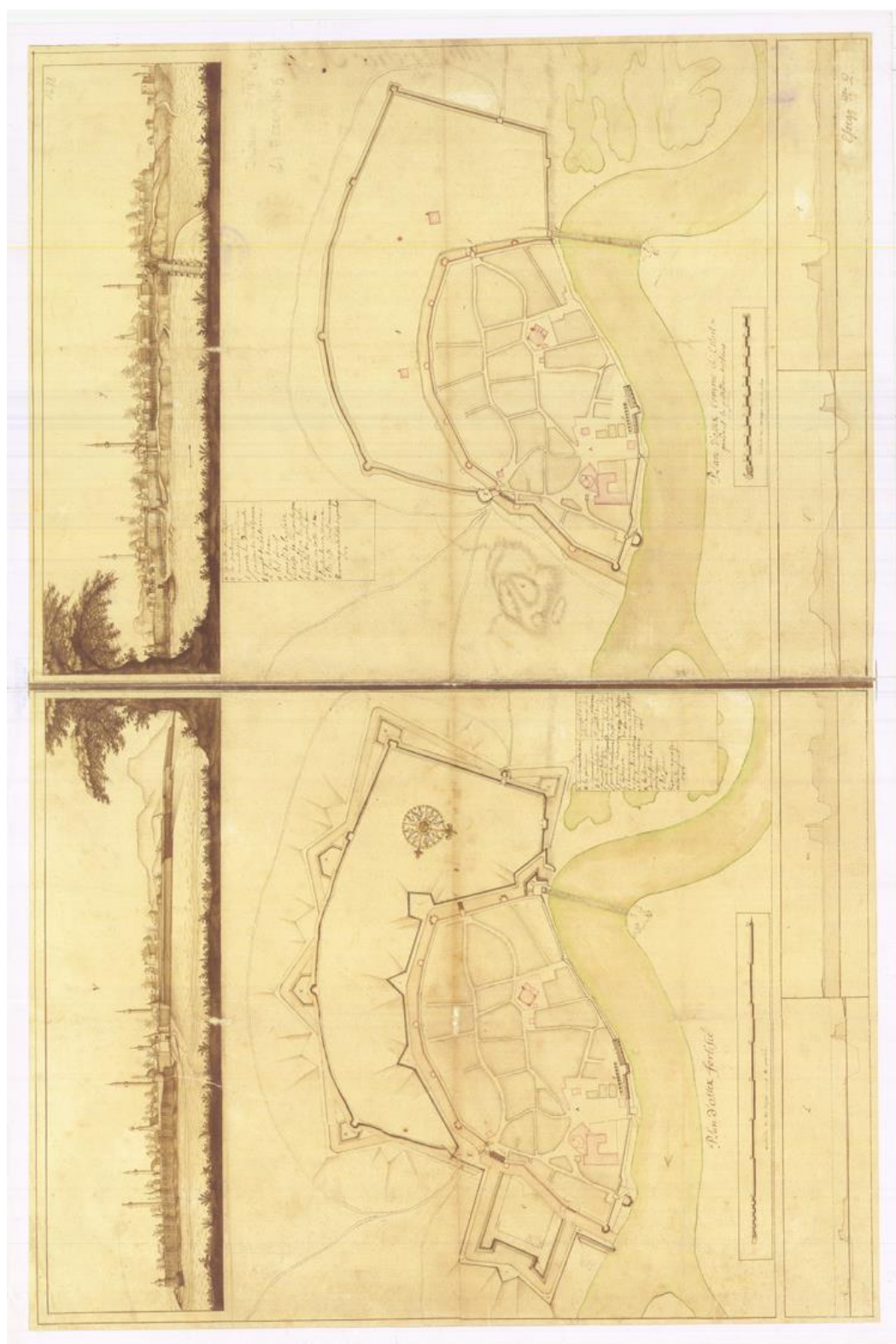
kontekstu zapadne Europe, no srodnim ostalim zemljama Ugarskog kraljevstva, s kojim je
dijelila istu sudbinu osmanskog osvajanja. **[TABLA LXXXV, Sl. 256]**

TABLA LXXXIV

Sl. 254 i 255. Rekonstrukcija srednjovjekovnog sela Bentež (Beketinci) kod Đakova (Minichreiter, Marković, *Bentež Beketinci*, 236, 202).

TABLA LXXXV

Sl. 256. Prikaz Osijek netom nakon odlaska Osmanlija (lijeva karta) - crveno je ucrtan pretpostavljeni kaštel Korodskih (Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, korice).

